

[TRANSLATION.] 1898. Niu Tireni. Komiti Mo Nga Mea Maori. Te Pire Whakanohonoho Ki Te Tangata Whakahaere Hoki I Nga Whenua Maori (Ripoata Mo Te Pire), Hui Atu Ki Nga Pitihana Me Nga Korero I Korerotia Ki Te Aroaro O Te Komiti. Te Auhana, Tiamana (R. M. Houston, Chairman). / *whakatakotoria ki te Whare i te 3 o Noema, 1898, a whakahaua ana kia perehitia ki te reo Ingarihi ki te reo Maori hoki.* Ota Whakahau. *He mea kape mai i roto i nga pukapuka o te Whare o Roro o te Paremete.* TUREI, TE 20 O NGA RA O HEPETEMA, 1898. *Whakahaua ana,* "Me tuku te Pire Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori ki te Komiti mo nga mea Maori."—Honore TE HETANA (Hon. R. J. SEDDON).

PIRE WHAKANOHOHO KI TE TANGATA WHAKAHAERE HOKI I NGA WHENUA MAORI.

I TUKUNA mai e te Whare tenei Pire ki te Komiti mo nga Mea Maori, a kua whakahaua ahau kia ki penei: Kua tuhituhia katoa e te Komiti nga korero a nga Maori i tukuna mai nei e nga iwi Maori katoa o te Koroni hei whakaatu mai i o ratou whakaaro mo te Pire me nga tikanga o roto, engari, mutu rawa ake taua mahi roa, kitea ana e kore te Pire e taea te ata whiriwhiri i te mea kua tata tonu te mutu o tenei tuunga o te Paremete; na reira ki te whakaaro o te Komiti me nuku te Pire mo te huihuinga o te Paremete e haere ake nei, engari i mua mai o taua huihuinga me perehi katoa aua korero a nga Maori i korero ai mo te Pire.

3 o Noema, 1898.

TE AUHANA, Tiamana (R. M. HOUSTON,
Chairman).

[*Tirohia te Pire, kei nga Pukapuka Apiti*]

Nama 342, 367, 368, 369, 370, 371, me 379.—Pitihana a TAMAHAU MAHUPUKU me etahi atu 3,367, TAWAKE PINE me etahi atu tokoiwa, RAWIRI KEPA me etahi atu 29, HIRA IHAIA me etahi atu 49, Timi WAATA RIMINI me etahi atu 71, HIRAKA TE RANGO me etahi tokoono, MATUHA ENOKA me etahi atu 71.

E WHAKAPAI ana nga kai-pitihana ki te Pire Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, a e inoi ana kia whakaaetia, engari me whakauru ki te Pire nga menemana whakatikatika i paahitia nei e te Runanga Nui o nga Maori i tu nei ki Papawai i te 20 o Hune, 1898.

Kua whakahaua ahau kia ki penei, ki te whakaaro o te Komiti me tuku atu enei pitihana ki te Kawanatanga kia whiriwhiria.

3 o Noema, 1898.

TE AUHANA, Tiamana (R. M. HOUSTON, Chairman).

Ki a Te Raiti Honore Te Hetana, Minita o te Taha Maori.

TENA koe. Ko matou, e mau ake nei nga ingoa i raro nei me a matou tohu, e awhina ana e tautoko ana hoki i te Pire me nga kupu whakatikatika i whakaputaina i te 20 o Hune, 1898, e te huina nui o nga Rangatira Maori o Niu Tireni, a e inoi ana matou ki a koe kia whakaarohia nga kupu whakatikatika me nga kupu whakauru ki to Pire. Heoi. E te Atua tohungia te Kuini.

TAMAHAU MAHUPUKU me etahi atu e
3,367.

He pera ano me te pitihana i runga tonu ake nei nga korero o nga pitihana. Nama 367, 368, 369, 370, 371, me 379, a Tawake Pine me etahi atu e 9, a Rawiri Kepa me etahi atu e 29, a Hira Ihaia me etahi atu e 49, a Timi Waata Rimini me etahi atu e 71.

Huihui katoa nga ingoa o nga tangata e tautoko ana i te Pire, e 3,609.

Nama 195, 196, 197, 326, 347, 355, me 373.—Pitihana a HAMIORA MANGAKAHIA me etahi atu tokoono, WIARI TOPIA me etahi atu 113, TANA TAINGAKAWA me etahi atu 5 975, TOATAUA TE AKE me etahi atu 3,390, TAARE POBOTENE me etahi atu 41, HENARE TE ATUA me etahi atu 98, me TEIRA WAIRAU me etahi atu 145.

E WHAKAHE ana nga kai-pitihana i te Pire Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, a e inoi ana kia whakaurua ki te Whare tetahi Pire pai ake i tera mo te iwi Maori.

Kua whakahaua ahau kia ki penei, ki te whakaaro o te Komiti me tuku atu enei pitihana ki te Kawanatanga kia whiriwhiria.

3 o Noema, 1898.

No. 195 (Henare Kaihau).Ki te Honore Tumuaki me nga mema o Te Whare o Raro e noho huihui ana i roto i te Paremete o Niu Tireni.

Te pitihana a nga tangata Maori o Niu Tireni e mau ake nei o ratou ingoa, e whakaatu ana:—

- E whakahe ana o koutou kai-pitihana a e mea ana kia kaua e paahitia e to koutou Whare honore te Pire i whakatotoria atu ki o koutou aroaro e te Raiti Honore te Hetana, Pirimia o Niu Tireni, e karangatia nei te ingoa, ko "Te Ture Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, 1898."
- Ko te nuinga o nga Maori ingoa nunui e tautoko ana i taua Pire he tangata kaore rawa e paangia e taua Pire, i runga i te mea he tangata ratou kua oti te whakatakoto atu he ture motuhake ki te Paremete hei whakaora i a ratou, he tangata ranei kua oti o ratou whenua te mokete atu ki te Kai-tiaki o te Katoa, he tangata ranei kaore rawa atu o ratou nei toenga whenua.
- He maha nga take i whakahe ai o koutou kai-pitihana ki tena Pire, ko nga tino take enei e whai ake nei, ara:—

E tuku rawa ana taua Pire i o ratou whenua ki tetahi Poari e motu whakarere ana ki te Kawanatanga te mana whakahaere, a tena taua Poari e hapai i ona mana whakahaere hei painga mo nga tikanga whakanohonoho tangata, kaore e whakaaro nui ki te whakahaere hei painga mo nga Maori nona te whenua.

I runga i nga kupu o taua Pire, e ahei ana te tokomahatanga kautanga o nga tangata Maori o roto i tetahi rohe takiwa, tena pea e tupono he tangata kuare kore mohio ki te whakahaere i o ratou mea, ki te pеehi i te hiahia o nga tangata tokoiti, tena pea e tupono he tangata i akona ki te matauranga, he tangata mohio, kia kaua rawa ratou e whai reo mo te whakahaerenga o o ratou whenua.

Ko ena kupu e takahi anai te aronga o nga kupu me te tikanga o te whakaaro i hanga ai te Tiriti o Waitangi, me nga mana e tau ana ki nga iwi Maori i te mea kua ponongatia ratou no te Kingitanga o Ingarangi.

Ko taua Poari e korerotia nei ka riro ko te Kawanatanga anake te mana nui ki te whakahaere i a ia, ina hoki ka riro ma te Kawanatanga e whakahua ana tangata tokorua i pai ai hei mema mo te Poari me te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana, a ka utua anaketia ki nga mema Maori i pootitia ko nga utu mahi, me nga utu haerere tera e whakaaetia e te Kawana i roto i tona Kaunihera, me te whai mana ki te whakamutu i te tuunga o te mema, ahakoa i te hea taima o tona mematanga, mehemea ki te kiia i mahi he taua tangata.

E wehi ana o koutou kai-pitihana ki nga mana e taea ai te nama moni e mau ana i roto i taua Pire, me nga tikanga whakahaere whenua, tena e whakahaerea hei tautoko i nga aronga whakaaro whakanohonoho tangata era e hapaingia e te Kawanatanga o taua wa, kaore e ata whakahaeretia hei painga mo nga iwi Maori nona te whenua, a tena pea, kite rawa ake ratou kua oti o ratou whenua te waiho atu hei punga whakapumautanga mo te wbakaeanga o nga moni i namangia mo nga mahi ruri, hanga rori, piriti, me era atu tini whakapainga e utua ana i era atu wahi katoa o te koroni ki nga moni Topu o te Koroni, a e kohi moni ana hoki nga Maori ki roto ki aua Moni Topu o te Koroni.

E whakahe ana o koutou kai-pitihana ki te tukunga, i runga i nga kupu o taua Pire, ki te Poari Whenua Maori, tena pea ka tupono he hunga kaore rawa nei o ratou mohiotanga ki nga tikanga whakahaere

whakawa, a tena pea hoki e riro i nga tohutohu a nga Kawanatanga i runga i nga ahua kua tohungia ake nei; i nga mana ki te wawahī, ki te whakatu riwhi tupapaku, ki te whakatautau i nga hea paanga o te tangata, me te whakatu kaitiaki, i runga i nga kupu o tekiona 21 o taua Pire, E ki ana ana hoki ratou kaore rawa he huarahi i roto i taua Pire e ahei ai te tangata ki te tono whakawa tuarua mo te whakatau a te Poari mo runga i enei take nunui katoa.

Kaore ano kia whakaaturia mai ki o koutou kai-pitihana te aronga me te ahuatanga o te tekiona 47 o taua Pire, a ki ta ratou titiro ki taua tekiona, i te mea kaore kau he kupu hei whakaatu ki a ratou kaore i te pera, na reira ka wehi ratou tena e ekengia o ratou whenua e etahi tikanga taumaha o te ture kaore nei i te eke ki runga ki o ratou whenua i naianei.

Tera te nuinga atu o nga whakahe a o koutou kai-pitihana ki taua Pire me ona tekiona, e mea ana ratou taihoa e ata whakamarama atu kia takoto atu tena pitihana a ratou ki te aroaro o tetahi Komiti whiriwhiri o to koutou Whare honore.

- Ki te titiro a o koutou kai-pitihana ka nuku ke noa atu nga taumahatanga hei whakaeanga ma ratou ki o ratou whenua i raro i taua Pire, i nga taumahatanga e utua ana ki te Kooti Whenua Maori i naianei; a heoi ano te tukunga iho o taua Pire, mehemea ka paahitia e to koutou Whare honore, he tuturu muru rawa i o ratou toenga whenua kia ngaro rawa atu i a ratou.
- Ko o koutou kai-pitihana, i runga i te pitihana ki te Kuini me te Paremete o Niu Tirenī, e whai kuputia nei i nga kupu timatanga o taua Pire, e hiahia ana kia whakatoea kia rahutia, nga morehu whenua e toe ana kia ratou hei oranga hei whenua tuturu mo ratou i runga i nga ritenga pumau rawa kei whenua koretia ratou; engari, i runga i nga take kua oti nei te whakamarama ake, tae noa ki tona tini noa iho o etahi atu take ano taihoa ake nei e ata whakamarama, e tino mohio tuturu ana ratou e kore rawa e rite tena hiahia i runga i nga huarahi e whakatakotongia ana e taua Pire e takoto nei i te aroaro o te Paremete.

Na reira ka inoi atu o koutou kai-pitihana ki to koutou Whare honore kia kaua e whakaetia e koutou te Pire e karangatia nei tona ingoa ko "Te Pire Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, 1898," a, ki te kore koutou e whakaae ki tena, kaati, me pai to koutou Whare honore ki te nuku i te whiriwhiringa o taua Pire ki tera tuunga o te Paremete e haere ake nei, kia whai takiwa ai o koutou kai-pitihana me era atu iwi Maori o te Kuini ki te ata whiriwhiri marire i te aronga o taua Pire e mea nei kia tino whakarerekētia rawatia atu to ratou ahua e noho nei hei iwi mo te Kingitanga o Ingārangi a hei tangata whai whenua hoki.

Heoi ka inoi tonu a koutou kai-pitihana

HAMIORA MANGAKAHIA me etahi atu e 6.

No. 196 (Mr. Kaihau).Ki a Te Pika me nga Honore Mema e noho hnihilana i roto i te Whare Paremete.

E whakaatu ana o koutou kai-pitihana:—

Tuatahi.—E whakahe ana matou, tenei iwi Maori o Whanganui me ona rohe katoa, ki te Pire Whakanohonoho whakahaere hoki i nga Whenua Maori a te Kawanatanga, e huri atu nei i o matou whenua ki raro i te mana o te Poari i roto i tana Pire, notemea e tino mohio ana matou e kore rawa e puta he ora ki runga ki o matou morehu whenua i runga i nga tikanga whakahaerenga mokete e whakahaerea ana i raro i taua Pire.

Tuarua.—E tino ki pono ana matou ko matou tonu e tino mate i raro i nga tikanga o taua Pire, notemea ko o matou whenua e rereke atu ana i era atu whenua, notemea hoki ko te ahua o matou whenua e rite ana ki te kotahi hereni me te hikipene mo te eka; ko tona aronga ano tena o te wariu mo o matou whenua. Na reira e kore e kaha ki te whakaea i nga mokete e tau ana ki runga.

Tuatoru.—I runga hoki i nga tino taumahatanga o nga huarahi i whakaritea e taua Pire me utu nga mema o te Poari. Tuarua, ko te moni i namaia. Tuatoru, ko nga moni whangai. Na, e toru enei take hei tino peehi i o matou whenua, e kore ai e tino tuturu ki runga ki nga tikanga o te ora mo te hunga nona te whenua, engari hei tino painga mo nga mema o te Poari. Mo te hunga ake nona te whenua kaore kau he painga.

Tuawha.—Ko te hiahia me te tumanako o te whakaaro e tika ana kia katia nga hoki i tenei taima, i runga ano hoki i te whakaaro o taua Pire. Engari hapainga atu ana o matou whenua ki roto ki te mokete, rahui ai,

takoto ai, e kore rawa e taea te unu mai ki waho ma te uru rawa ki roto ki taua ahi whanariki kainga ai, a e wha tekau ma rua nga tau e whakamatautauria ai te oranga mai ranei te matenga atu ranei. He tino mamae nui rawa tenei take, ki runga ki a matou me o matou whenua.

Koia matou ka kii pono atu kaua tenei Pire e pa ki a matou, ki nga iwi e noho atu nei i te Tai Hauauru. Ka inoi tonu ou pai-pitihana.

WIARI TOPIA me etahi atu 113.

No. 197, 1898 (Mr. Kaihau).Ki te Tumuaki me nga Honore Mema o te Whare o Raro e noho huihui ana i roto i Te Paremete o Niu Tireni: Tena koutou.

Ko te pitihana tenei a nga tangata Maori o Niu Tireni kua hainatia nei o ratou ingoa ki raro nei, e whakaatu ara:—

Ko matou ko nga iwi, ko nga hapu, me nga rangatira, tane wahine, e noho ana i te takiwa o te Tai Hauauru, a kua tuhi nei i o matou ingoa ki tenei pitihana, e whakatu pono ana ki to koutou Whare Rangatira i tenei take ka tuhia iho nei e matou, ara: (1.) Kua kite matou i te Pire Poari a te Pirimia me tona Kawanatanga i whakatakoto ai ki nga marae o nga hui a te iwi Maori i o ratou huihuinga. (2.) Kua tino matakitaki o matou whakaaro ki nga tino putake o roto i taua Pire, a he tino nui atu te mate o matou whenua mehemea ka whakaaetia e matou taua Pire kia paahitia, i te mea hoki ko nga wahi papatupu o matou whenua kaore nei ano i taka ki roto i nga ringaringa o te Kooti Whenua Maor ka tino horoia atu te ahua papatuputanga e mau nei ki o matou whenua.

Heoi kau te wahi i kitea iho i roto i nga whakamarama o taua Pire te ahua pai, ko te whakakahoretanga i te Kooti Whenua Maori me te hoko hoki i nga whenua ki te Karauna ki te Pakeha noa iho ranei. Otira ko te wahi i uua ai te whakaaetanga mo tenei wahi ko te kiunga kia paahi rawa taua Pire Poari katahi ka whakakahoretia taua Kooti Whenua Maori me taua hoko.

Na reira ka ki penei matou: Kaore he wahi o tenei Pire e whakaaetia ana e matou; puta noa nga takiwa katoa o te Tai Hauauru e tino whakahe ana matou ki tenei Pire Poari.

TANA TAINGAKAWA me etahi atu e
5,975.

No. 326 (Mr. Kaihau).PITIHANA A TOATAUA TE AKE ME ETAHI ATU E 3,390.

He rite tonu nga korero o tenei pitihana ki nga korero o te pitihana No. 197 a Tana Taingakawa me etahi atu e 5,975 (Tirohia i tera).

No. 347, 1898 (Mr. Kaihau).Ki te Honore Tumuaki me nga Mema Honore o te Whare o Raro e noho huihui ana i roto i te Paremete.

- Te pitihana a nga tangata Maori o Niu Tireni kua haina nei i o ratou ingoa ki raro nei e whakaatu ana,—
- Kua whakaaturia mai ki a motou e nga Niupepa kua paahitia e to koutou Whare Honore te panuitanga tuarua o te Pire Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, a kua tukua atu taua Pire ki te Komiti mo nga Mea Maori.
- Kei te mohio te iwi Maori ka ata tiakina paitia ano e to koutou Whare Honoze nga mea katoa e pa ana ki nga morehu o te iwi Maori, a e kore rawa e tautokona e koutou nga Pire me nga ture e hanga ana hei mate mo matou.
- Kua tirohia e matou a kua ata korerotia mai ano hoki ki a matou te whakarapopototanga o te Pire i tuhatuhaina nei e te Pirimia, a i whai korerotia nei e ia i etahi hui Maori i tu ki nga takiwa o te Motu nei.
- Kei te tino whakaae matou kei te tino koa hoki ki te kupu i kiia na me mutu rawa atu te hoko a te Kawanatanga i nga whenua a nga Maori, pera ano me te araitanga i te hoko a nga tangata ra waho i araitia nei i runga i nga tikanga o "Te Ture Kooti Whenua Maori, 1894."
- Ka taea taua tikanga te whakarite, ki ta matou whakaaro, mehemea ka hanga e to koutou Whare honore tetahi Pire e whakahau ana kia mutu rawa te hoko a te Kawanatanga i nga whenua Maori.
- E tino whakahe ana matou ki era atu tikanga katoa e mau ana i roto i taua Pire, a e tino kaha rawa atu ana ta matou whakahe ki nga mana e tukua ana e taua Pire ki nga Poari whakahaere whenua Maori, ko nga putake i whakahe ai matou koia tenei etahi e whai ake nei: (a.) Ko te mana o o matou whenua, i tuku iho nei i o matou tipuna tae iho ki a matou, i whakapumautia nei ki a matou i raro i te Tiriti o Waitangi, ka murua kinotia atu i a matou i runga i tena Pire, a tonu tikanga ka tukuna noatia atu ki te Karauna. (b.) Ko aua Poari ki te mahara iho tena e hangaia i runga i etahi aronga e kore ai e ata taea te whakahaere pai te whakahaere tika ranei o o matou whenua, tonu tukunga iho ka pa he mate taumaha rawa ki runga ki a matou, tetahi mate nui whakaharahaha, e kore e roa rawa kua kitea te tino hinganga e mate rawa ai e ngaro rawa ai te iwi Maori. (c) I raro i nga tikanga o taua Pire, ka araia atu i te iwi Maori te mana e tukuna nei ki ia tangata e haere maia ai ia e whakawhirinaki ai ia ki a ia ano hei whakaora i a ia, e mohiotia nei koia tena tetahi mea nui e tupu nui ai nga iwi, a i te mea he iwi piri pono te Maori ki te Karauna he iwi i pai tana whakahaere i a ia i nga tau kua huri nei, na reira kaore e tika kia hangaia he tikanga kino e pa motuhake ana ki te iwi Maori anake.

E tono atu ana matou ki to koutou Whare honore kia kaua e paahitia tenei Pire hei ture, a tenei ka tukua e matou enei take kia ata whiriwhiria paitia e koutou: (1.) Me hanga he rahui kia rahi noa atu hei oranga mo nga iwi Maori i roto i nga morehu whenua e toe nei ki nga iwi Maori. (2.) Ko nga Maori kore whenua katoa na nga raupatu a te Kawanatanga na runga ranei i nga hoko whenua a te Kawanatanga i noho kore whenua ai me whakawhiwhi ki etahi wahi whenua o te Karauna e rite ana hei oranga mo ratou. (3) Kua tino tae tenei ki te wa e tika ana kia ata whakaritea te tu o nga iwi Maori ki te tu o nga iwi Pakeha o te Kuini me te whiwhi tahi ki nga painga katoa e tau ana ki nga iwi e ata noho ana e aro nui ana ki te hapai i te ture, e aro nui ana hoki ki te whakamama ake i nga taumahatanga o te koroni.

Na reira ka inoi atu o koutou kai-pitihana ki to koutou Whare honore kia makaia atu ki waho o te Whare te Pire i whakatakotoria atu nei e te Raiti Honore te Pirimia ki te Whare, a kia paahitia tetahi ture hei whakaora i te iwi Maori.

A ka inoi tonu a koutou kai-pitihana.

NA TAARE POROTENE, me etahi atu e

41.

No. 355, 1898 (Mr. Kaihau).Ki te Honore Pika me nga Mema Honore o te Runanga Nui e noho huihui ana i roto i te Whare Paremete i Poneke: Tena koutou.

Kia mohio koutou he whakaaetanga tenei na matou i raro nei mo te turaki i te ture Poari koia ka tuhia o matou ingoa ki raro iho nei.

HENARE TE ATUA me etahi atu e 98.

No. 373, 1898 (Mr. Kaihau).

He inoi atu tenei na o koutou kai-pitihana ki to koutou Komiti honore, e noho huihui ana i Poneke: Tena koutou.

E whakahe ana matou ki te pitihana a Ihaka Kemara e mea nei kia whai mana te Poari ki nga whenua Maori e tae nei nga eka ki te 10,000 haere ake ki runga; no reira o koutou kai-pitihana ka inoi atu ki to koutou Komiti honore kia whakahengia taua pitihana, notemea kaore i whakamaramatia nga ritenga o taua pitihana e Ihaka Kemara kia marama ai nga kai-tautoko i taua pitihana. Heoi te whakamarama a taua Ihaka Kemara he pitihana awhina tautoko hoki i te pitihana a te iwi katoa e mea nei kia hinga te Pire Poari a te Pirima. Koia o koutou kai-pitihana ka inoi tonu atu kia turakina atu.

Koia ka tuhia iho ki raro i tenei pitihana o matou ingoa.

TEIRA WAIRAU me etahi atu 145

No 232.—**Pitihana a Taituha Hape me etahi atu kotahi ran e waru o te Hapu o Ngaitahu, Kaiapoi.**

E inoi ana nga kai-pitihana kia kaua e pa ki Te Waipounamu te ture hou e meatia nei kia mahia mo nga whenua Maori.

Kua whakahaua ahau kia ki penei, ki te whakaaro o te Komiti me tuku atu tenei pitihana ki te Kawanatanga kia whiriwhiria.

3 o Noema, 1898.

No. 232, 1898 (Mr. Parata).**Ki te Tumuaki me nga Honore Mema o te Whare Paremete o Niu Tireni e noho huihui ana ki Poneke: Tena koutou.**

HE pitihana tenei na matou na te iwi o Ngaitahu e noho huihui ana ki Kaiapoi

E pitihana ana o koutou kai-pitihana mo te Pire i puta i te Kahiti o te 5 o nga ra o Mei, i te tau 1898, ko te Pire e kiia ana ko "Te Whakarapototanga i nga tikanga o te Ture Tiaki Whakahaere hoki i nga whenua Maori" (ara, ko te Poari whakahaere i nga whenua Maori). Kia kaua e pa mai ki a matou ki Te Waipounamu nei, i runga i tenei take: Ko o matou paanga whenua he iti noa iho e hoatu rawa ai ma te Poari e whakahaere, ka taea noatia iho e matou te whakahaere—ina hoki: Kaore ano i puta he raruraru i waenganui i a matou me o matou kai riihi i enei tau kua hori ake nei.

A ka inoi tonu o koutou kai-pitihana.

Kaiapoi, Hurae, 1898. TAITUHA HAPE me etahi atu 108.

WENEREI, 28 o HEPETEMA, 1898. Pitihana a Hamiora Mangakahia me Etahi Atu.

TE HEUHEU, kai-korero mo te taha ki a Ngati-Tuwharatoa, Whanganui, Te Arawa, Ngati-Raukawa, me Ngati-Maniapoto (nga iwi e whakahe ana ki te Pire), ka patairia.

Te Tiamana: E hiahia ana ahau kia mohio nga Maori kua huihui mai nei ki konei e mea ana ahau me korero takitahi ia tangata o ratou i ona whakaaro mo tenei Pire Maori, a e tono atu ana ahau i naianei ki ia tangata kai-korero o tena takiwa, o tena takiwa, kia whakahangaitia pototia ana kupu ki runga anake ki te take o te korero mo tenei Pire, ahakoa no te taha tautoko ia no te taha whakahe ranei.

Te Heuheu: Kia ora te Tiamana me nga mema honore o te Komiti. Te mea tuatahi e hiahia ana ahau ki te whakatakoto atu ki te aroaro o tenei Komiti, he tono atu naku kia whakamaoania mai e ratou te pitihana i hainatia e nga tangata tokowhitu ko Hamiora Mangakahia nei te ingoa tuatahi (No. 195). Kia whai korero whakamarama ahau mo etahi take kaore nei i ata marama ki taku titiro i roto i taua pitihana, katahi ka tae taku korero ki te Pire nei. I au e korero aua mo te pitihana tera ano au e tohutohu haere i etahi o nga tekiona o te Pire. Kaore au i te mohio kua whiwhi ranei nga mema katoa o te Komiti i te kape o taua pitihana kua whakahuatia ake nei e ahau. Te wani tuatahi o te pitihana ka whakamaramatia e au ko te tekiona tuarua, ara, ko nga kupu e ki penei ana. "2. Ko te nuinga o nga Maori ingoa nunui e tautoko ana i taua Pire, he tangata kaore rawa e paangia ana e taua Pire, i runga i te mea he tangata ratou kua oti te whakatakoto atu he ture motuhake ki te Paremete hei whakaora i a ratou, he tangata ranei ratou kua oti o ratou whenua te mokete atu ki te Kai-tiaki o te Katoa, he tangata ranei kaore rawa atu o ratou toenga whenua" E hiahia ana ahau ki te whakamarama atu ki te Komiti kaore he take i peratia ai uga kupu o tena tekiona o to pitihaua, notemea e penei ke ana te tikanga: Kaore rawa atu etahi o matou e whakaae ana ki taua Pire, engari tera etahi o matou e tautoko ana i nga menemana i whakaaetia e nga iwi Maori i te hui ki Papawai. E hiahia ana ahau ki te whai kupu i naianei mo tekiona 3a o taua pitihana.

1. *Hon. Timi Kara:* E hiahia ana ahau kia marama to korero mai ki te Komiti mo tekiona 2 o te pitihana. E unuhia ana e koe taua tekiona, e whakatikatikaina ana ranei e koe, e peheatia ana ranei?

Te Heuheu: Te take i ki ai ahau e kore matou e whai kupu mo tena tekiona o te pitihana i naianei koia tenei: I mahara matou ka whakaurua ki tenei Pire nga menemana a te hui ki Papawai i mahi ai mo te Pire tuatahi a te Pirimia, kia uru rawa era, katahi tenei Pire ka whakatakatoria ki te Paremete, engari no to rnatou kitenga i te whakamaoritanga o tenei Pire kite iho ana matou kaore rawa tetahi o nga menemana i mahia ki Papawai i uru ki tenei Pire. Na reira kaore he tikanga e korero ai tatou mo tera tekiona.

2. *Hon. Timi Kara* Engari kei te takoto tonu te kupu e ki ra e kore tenei Pire e pa ki aua Maori. E mea ana au me whakamarama haere e koe te tikanga o tena kupu?

Te Heuheu: Kaati, ka whakamarama ahau i te ritenga o nga kupu o taua tekiona e ki ra ko nga tangata e tautoko ana i tena Pire he tangata e kore e mate i taua Pire. Tuatahi ko Wi Pere. Kei te mohio tatou i hanga tetahi ture e te Paremete i mua ake nei mo Mangatu Poraka, ko taua whenua no Wi Pere.

Raiti Hon. Te Hetana (Te Pirimia): Ka ara i au tenei take hei titiro ma te Komiti, ara, e kore rawa tatou e tika ki te whakarongo ki nga kupu whakapae mo nga mema, e penei ana te ahua, ara, tahuri ke ai nga mema ki te hanga painga mo o ratou ake tinana ina mahia nga ture. Ki taku whakaaro, kaua nga korero pena e homai ki konei. E penei ana te aronga o te korero a Te Heuheu, e tika noa atu ana a Wi Pere kia tautoko i tenei Pire, notemea i tupato a Wi Pere mo te taha ki a ia ake i mua, i paahitia ai te Ture mo Mangatu Poraka.

Kapene Rahera: Ehara i te mea ko Wi Pere anake te tangata nona a Mangatu. E rima mano nga Maori e paangia ana.

Te Tiamana: Ki taku titiro he kupu whakamarama kau tera nana i te tikanga o tana korero.

Hon. Timi Kara: I whakamarama te kai-whakahoki patai, i te tuatahi, kua rereke to ratou ahua i naianei. Na tekiona 2 i tino whakatutuki. I naianei kua whakatikatikaina e te kai-whakahoki patai tera i te mea kua kite ratou i te Pire i muri nei, na reira kua hiahia te kai-whakahoki patai ki te whakatikatika i taua tekiona. Te take i tuhia ai e ratou taua tekiona he mahara no ratou kua paangia te tinana o Wi Pere e nga ture kua oti te hanga i mua atu.

Raiti Honore Te Hetana (te Pirimia): Kaati ra, mehemea kaore ana kupu whakapae mo nga mema o te Komiti, e pai ana.

Te Heuheu: Ko te Ture Whakatikatika i nga Ture Whenua Maori, 1897, ki ta maton titiro, na te pitihana a Wi Pere me ona hoa tokorima i kaha ai te aki atu a te Komiti kia paahitia taua Ture e te Paremete hei whakaora

i a ratou ko ona hoa tokorima.

Wi Pere: A notemea i whakaorangia ahau na reira ka riri koe?

Te Heuheu: Ko Tamahau tetahi tangata. Kua rongo matou kei te pera hoki ia—ko ona whenua kua riro ki raro i nga whakahaere a te Kai-tiaki o te Katoa Ko Henare Tomoana ano hoki tetahi. E mohio ana matou kei te riihi ona whenua katoa. A tera ano hoki tetahi Ture motuhake i paahitia mo te Rahui o te Karamu. Kaati ka whakaatu ahau ki te Komiti ko enei nga tino tangata i roto i te hui ki Papawai nana i aki atu kia tahuri nga tangata ki te tautoko i tenei Pire, a na ratou tonu enei menemana i paahitia nei e taua hui. Mo te taha ki nga kupu o te pitihana e pa ana ki nga tangata kore whenua, kaore au e whai kupu mo ratou. Ka mutu i ena aku kupu mo tera tekiona o te pitihana.

Hon. Timi Kara: Kaore te kai-korero e mohio ana ki te pono o nga kupu o taua tekiona o te pitihana—e ki nei he tangata kore whenua te nuinga o nga kai-pitihana. Kaore te kai-korero e mohio ana he tika ranei kaore kau he whenua o etahi o nga kai-pitihana.

Te Heuheu: E penei ana taku korero: tera atu nga kai-korero kei muri i a au e mohio ake ana i a au hei korero mo ena ahua tangata. Ka pa no toku takiwa ena tangata, no te Tai Hauauru, tena au e mohio ki te korero mo ratou.

Kapene Rahera: He mangai te kai-whakahoki patai mo te hea takiwa?

Hon. Timi Kara: Mo Taupo.

Te Heuheu: Ka haere taku korero i naianei mo te tekiona 3a o te pitihana, ara, tera wahi o taua tekiona toru e ki ana e tino tukua atu ana te mana o o matou whenua, e taua Pire e whakahengia nei, ki raro ki te mana o te Poari. Taku kupu mo tera wahi o te pitihana e penei ana, kei te tekiona 7 o te Pire me ona wahanga tekiona (1), (2), me (3), e ki ana kia tokorua nga mema Maori mo taua Poari, a kia tokorua nga mema Pakeha, apiti atu ki te Tiamana ka tokotoru nga mema Pakeha, apiti atu ki tana pooti whakatau. Ka wha ai ena pooti kei nga Pakeha a ka rua tonu kei nga Maori.

Kapene Rahera: He pooti whakatau anake ta te Tiamana: Ka toru ano ena pooti. Kaore kau ana pooti whiriwhiri.

Te Heuheu: Mehemea koia tena—ara, he pooti whakatau anake ta te Tiamana kaore ana pooti whiriwhiri—kaati, kua tuturu tena, e toru Pakeha, e rua Maori. Tena pea i he ta matou titiro ki taua tekiona engari i mahara matou ko tona tikanga e wha rawa nga pooti kei te taha Pakeha. Tuarua, ko te tino take i ki ai matou ka riro rawa atu o matou whenua oti atu ki te Poari, ko te whakatunga i te Komihana mo nga Whenua o te Karauna, mo te takiwa i takoto ai te whenua e mahia ana, hei Tiamana hei upoko hoki mo taua Poari, na reira, ki ta matou titiro, ka riro anake i te hiahia o te Tiamana nga whakahaere. A tenei tetahi mea e wehingia ana e matou: Ko te tuunga o te Komihana mo nga whenua o te Karauna hei Tiamana, he apiha hoki ia na te Kawanatanga, na reira kaore e kore te whakaritea e ia nga mahi o te Poari ki nga mea e hiahia ana e te Kawanatanga. Ara, me ki noa ake, kei te noho tetahi Poari pera i whakaturia i raro i te mana o taua tekiona 7, ki te whakahaua mai kia mutu atu nga take Maori ki runga i taua whenua, ki taku whakaaro ka taea e ratou te pera i raro i taua tekiona—ara, te patu rawa atu i nga mana Maori me nga take ki te whenua. Na hei tautoko i tena titiro aku, koia tenei, ki taku whakaaro e ahei ana kia whakamutua etahi o nga mema o taua Poari ahakoa Maori ahakoa Pakeha ranei, mehemea ka kitea e te Kawana i roto i tona Kaunihera tetahi take e whakamutua ai ratou. E kaha ana ahau ki te ki penei i naianei: ki te kore e rite nga mahi me nga whakaaro a tetahi mema ki nga hiahia ki nga whakaaro ranei o te Kawanatanga ka kaha noa atu ratou ki te whakamutu i taua mema. Te tuatoru o nga take i wehi ai matou kei riro te mana o o matou whenua oti atu ki te Poari koia tenei: E whai mana ana te Poari ki te nama moni. Ko ta matou whakahe ki tena kaore rawa he kupu ma nga tangata no ratou te whenua e taea te hoatu ki te Poari mo runga i tana whakatau, ara, me nama ranei he moni kua ranei. Ara kaore ratou e marama ana kua whakantea ranei tetahi atu tikanga mo tenei i tetahi atu wahi o te Pire kaore ranei. E whakaae ana matou kia namaia te moni e £5,000, tetahi moni iti iho ranei ta ratou ranei e whakaae ai. Ki ta matou whakaaro he tino mea nui rawa tenei. Tuawha o nga take i ki ai matou ka riro atu nga take katoa o matou whenua i tenei Pire, ko te rironga ma tenei Pire e horoi atu nga nama katoa o era atu Ture tawhito i puritia ai aua whenua, ara, o matou taitara i puta ki a matou i runga i nga Karauna karaati, i nga memoriara, me era atu tu taitara. Ko era ahua mana katoa e mohiotia ana e nga Pakeha tona ingoa nui he taitara ka horoia katoatia atu a ka homai ko nga taitara e whakaputania ana i raro i tenei Pire hei riiwhi mo era. Te tuarima o a motou take ko te kupu nei "fee-simple," kei tekiona 19, wahanga (a). Ko te tikanga o tena kupu o te *fee-simple* ki ta matou whakaaro he tino horoinga rawatanga atu i nga take Maori katoa i runga i o ratou whenua, a he tino tuku whakarere atu kia tau ki te Poari anake te mana o nga whenua. Na i te mea kei te pera te tikanga o te Pire, ki ta matou titiro, ka taea e te Poari te whakahaere, te tuku, te aha ranei, i aua whenua, i runga i ta te Poari i pai ai. Ka taea e te Poari te tuku hei punga moni e namaia ana e te Poari i Ingarangi i tetahi peeke ranei e riro mai ai he moni i a ratou, notemea kaore rawa e taea e te tangata te kati o taua mahi te tohutohu atu ranei ki te Poari i etahi atu huarahi e whakahaerea ai nga whenua, i te mea kua riro tuturu ki te Poari anake te mana o te whenua. Ka ahei te Poari ki te tuku atu i te whenua hei whakanohonohoanga ki te tangata, me era atu mahi pera e paingia ana e te Poari; a ki

ta matou whakaaro ki te riro ma te Poari e whakanohonoho nga whenua kua riro atu ki roto ki tona ringa, ko nga moni e puta ana i runga i taua mahi whakanohonoho tengate ka riro i te Poari, a ka whakapaua e raton ki runga ki nga rori me nga whakapainga me era atu mea e whakaaturia ana i roto i te Pire. Kaati, ki ta matou titiro, mehemea ki te peratia he tikanga e whakapaua ai aua moni, e kore rawa pea e toe he moni hei tuhatuha ki nga tangata no ratou te whenua. Ko te take tena i ki ai matou ka tuturu murua rawatia atu e tenei Pire o matou take me o matou mana ki o matou nei whenua. Ka whai kupu ahau i naianei mo te rarang. (b) o tekiona 3 o te pitihana, "I runga i nga kupu o taua Pire e ahei ana te nuinga o nga tangata o roto i tetahi rohe takiwa, tena pea e tupono he tangata kuare kore mohio ki te whakahaere i o ratou mea, ki te peehi i te hiahia o nga tangata tokoiti o taua takiwa ano, tena pea e tupono he tangata i akona ki te matauranga, he tangata mohio, e kore rawa ai taua hunga tokoiti e whai reo ki runga i nga whakahaerenga o o ratou whenua." Ara, ka araitia matou e tenei Ture e kore rawa ai matou e kaha ki te whakatutuki i a matou ake tikanga; me o matou whakatupuranga tamariki i muri i a matou, tena e tupono he mea ako i nga kura a kua whiwhi i nga matauranga i aua kura, ka pеehia ki raro a e kore rawa e whai reo ki runga ki ena whakahaerenga. Koia tenei tona tikanga: Tuatahi, ka araitia matou e tenei Pire e kore ai e puta to matou kaha ki te whakaora i a matou. Kaati, ko te tua ngaherehere tetehi mahi e mohiotia ana hei huarabi e puta ai he moni ki nga Maori, a e araitia ana tera tu mahi ma matou e tenei Pire; e kore matou e ahei ki te whakatupu rakau whai hua ki runga ki o matou whenua, e kore matou e ahei ki te mahi witi, oti, taewa, me era atu kai, ki te whakatupu kau, hipi, poaka, hoiho me era atu tu kararehe, e araitia katoatia ana enei mahi a matou e tenei Pire. Kaati, i te mea ka pena te ahua, he aha te painga i akona ai a matou tamariki ki nga kura Kawanatanga kia whiwhi ai ratou i te matauranga, kia mohio ai ratou ki te whakahaere pai i o ratou whenua hei tika mo ratou me o ratou uri i muri i a ratou.

4. Hon. Timi Kara: Kua tirohia e koe a wahanga (4) o tekiona 18 o te Pire?

Te Heukeu: Ae; ka whai kupu au mo tena akuanei. Engari e mea ana au me maro tonu taku e korero nei. Ko tetahi tena o nga tikanga kei roto i te Pire nei e tino kaha ana ta matou whakahe. Mehemea tera tetahi tangata he maha ona paanga ki etahi poraka nunui, kaore rawa he huarahi e tuwhera ana ki taua tangata i raro i tenei Pire e kaha ai ia ki to whakapai i aua paanga whenua ona ahakoa hiahia ia ki te pera. Me whakarite ko au tonu hei tauira. Ahakoa te kore kaore e rite ana to pai o nga whenua o toku takiwa ki nga, whenua o etehi atu takiwa o te Motu nei, hei ritenga e marama ai taku korero, me ki noa ake ko ahau tetahi tangata e whai paanga ana ki nga poraka kotahi tekau kei te tekiwa o Taupo, a i roto i ena poraka kotahi tekau ka hiahia pea ahau ki te mahi ki te whakapai i nga poraka e wha e rima ranei, ara, i nga whenua e tika ana hei nohoanga mo te tangata, he pai nga ngaherehere ki te tua, he whenua pai hei whakatupuranga hipi, rakau whai hua ranei; engari kotahi anake o aua poraka e whakawhiwhia mai ki au e tenei Pire hei mahinga peratanga maku, ko taku tika ki era atu e iwa ka tangohia noatanga atu. Tetahi o a matou whakahe ki tenei tekiona ko te whai manatanga o te Poari ki te muru atu i tetahi wahi o nga paanga o nga tangata nona te whenua hei whakawhiwhi atu mana ki nga Maori kore whenua; me tetahi wahi ano o taua tekiona e ki ana ko nga whenua e toe ana ina oti nga tengata nona te whenua tae noa ki nga tangata kore whenua te whakawhiwhi ki nga paanga mo ratou, ka riro ma te Poari e whakahaere aua toenga. Ehara i te mea e ki ana ahau ka murua atu to ratou whenua, engari ka whakawhiwhia te hunga kore whenua ki na whenua o nga tangata whai whenua. Te ritenga hei painga mo te ao katoa ena kupu i whakaurua ai ki te Pire.

Hon. Timi Kara: Mehemea he rite katoa nga tono whenua, a ki te whakaarohia he mea tika kia peratia, ka whakawhiwhia ko nga kai-tono kore whenua i te tuatahi. Koi nei anake te tikanga o tena tekiona o te Pire.

Te Heuheu: Na, e tino marama ana ta matou titiro iho, ki te whakatutukitia tenei Pire kia paahi rawa hei ture, koia tenei tona tikanga: ara, ka oti nga tangata whai whenua te whakawhiwhi ki nga wahi whenua e tonoa ra e ratou, me nga tangata kore whenua ki nga wahi whenua e tonoa ra e ratou kia hoatu mo ratou, ka toe ko nga wahi kino anake o te whenua. No reira ka kimi noa ake o matou whakaaro. Ka hiahiatia ano ranei e te tangata ena maunga me ena whenua kikino i toe, hei riihitanga hei ahatanga ranei, ina riro ki raro i te whakahaere a te Poari? Koia tena te take i whakahe ai au ki tena tekiona. Ka tae tenei ki te wahanga (c) o tekiona 3 o te ta matou pitihana, "Ko ena kupu e takahi ana i te aronga o nga kupu me te tikanga o te whakaaro i hanga ai te Tiriti o Waitangi, me nga mana e tau ana ki nga iwi Maori i te mea kua ponongatia ratou mo te Kingitanga o Ingarangi." Kaore au e roa e korero ana mo tenei tekiona. E ki ana ahau ko to matou whakaaro mai ano o mua tae mai ki naianei e penei ana: ko te rarangi tuarua o te Tiriti o Waitangi te mea nana i whakapumau ki nga iwi Maori o ratou mana, me o ratou take ki o ratou whenua, nana i whakapumau ma ratou ano a ratou mea katoa e whakahaere. Otira, kei te mohio noa atu pea te Komiti ti taua rarangi tuarua o te Tiriti o Waitangi. Koia tenei ana tikanga i whakatakoto ai. "Ko te Kuini o Ingarangi ka whakarite ka whakaae ki nga rangatira, ki nga hapu, ki nga tangata katoa o Niu Tireni, te tino rangatiratanga o o ratou whenua o ratou kainga me o ratou taonga katon. Otiia ko nga rangatira o te whakaminenga, me nga rangatira katoa atu, ka tuku ki te Kuini te hokonga o era wahi whenua e pai ai te tangata nona te whenua, ki te ritenga o te utu e whakaritea ai e ratou ko te kai hoko e meatia nei e te Kuini hei kai hoko mona." Na, ko te Pire e takoto nei i to tatou aroaro, tona tikanga he horoi rawa atu i nga mana i whakapumautia ra ki nga iwi Maori e te Tiriti o Waitangi. Kei te mohio tatou kei te penei

me enei e whai ake nei nga kupu o tekiona 71 o te Ture Whakamana Paremete mo Niu Tireni o te tau 1852, ara: "And whereas it may be expedient that the laws, customs, and usages of the aboriginal or native inhabitants of New Zealand, so far as they are not repugnant to the general principles of humanity, should for the present be maintained for the government of themselves in all their relations to and dealings with each other, and that particular districts should be set apart within which such laws, customs, or usages should be so observed, it shall be lawful for Her Majesty, in and by any letters patent to be issued under the Great Seal of the United Kingdom, from time to time to make provision for the purposes aforesaid, any repugnancy of any such Native laws, customs, or usages to the law of England, or to any law, statute, or usage in force in New Zealand, or in any part thereof, in any wise notwithstanding."

Hon. Timi Kara: I aua ra tikina atu ai he mana i raro i taua tekiona hei rohe atu, ina taea te pera, i etahi takiwa Maori, kia whakahaere nga mea e pa ana ki nga Maori anake i raro i tetahi kaunihera i tetahi ropu takiwa ranei.

Te Heuheu: Ko ena tika kaore ano kia whakahengia mai ano o te hainatanga o te T#riti o Waitangi tae noa mai ki naiane, me nga Pakeha ano hoki kaore ano i whakahe noa. Ki ta matou whakaaro, na [*unclear: tenei*] Pire rawa, katahi ano ka whakamatauria te hanga tikanga hei muru atu i aua mana o matou, notemea kaore ano te [*unclear: whakaaeanga*] o nga rangatira me nga kaumataua e 512 i te wa i hainatia ai te Tiriti o Waitangi i te tau 1840 i whakahengia, me nga mahi a aua rangatira me aua kaumataua kaore ano i whakahengia, i runga i te tikanga wehewehe, pehea ranei, katahi tonu, no tenei ra tonu. Mehemea ki te whakaae matou ki tenei Pire i naiane, he whakahe tena na motou i te Tiriti o Waitangi. Koia tenei te hiahia o nga iwi Maori o Niu Tireni: E hiahia ana ratou ki te tautoko i nga ture katoa e aro ana ki te whakahaere ki te whakatutuki i nga tika me nga mana i whakawhiwhia ki a ratou e te Tiriti o Waitangi me te Ture Whakamana Paremete mo Niu Tireni o te tau 1852 Kei te mohio pea tenei Komiti, tenei ano tetahi Runanga Maori, ko te whitu tenei o ona tau e tu ana, ara, tonu ingoa e mohiotia ana ko te Runanga o te Kotahitanga, a ko nga tangata kua whakaae ki te hapai i te Tiriti o Waitangi me ona rarangi e tae ana ki te toru tekau ma whitu mano tangata. Kua oti katoa o ratou ingoa te haina ki te kirihipi, hei tautoko i te pono o ta matou korero e ki nei, kua whakakotahi ena tangata katoa ki te hapai i te mana o te Tiriti o Waitangi me ona ritenga katoa. Kei te mohio pea tenei Komiti ki tetahi Pire, ara, ki etahi menemana whakatikatika i mahia e te hui ki Papawai, i to ratou tahuritanga ki te whiriwhiri i te Pire tuatahi a te Pirimia. Me whakamarama atu e au ki te Komiti nei, ko aua menemana me aua rarangi hou i mahia nei a i oti nei i taua hui ki Papawai ehara i te mea mahi i runga i nga tikanga me nga huarahi whakahaere i whakatakotoria e ratou i te whakatuunga o taua hui. Ara, ehara aua menemana me aua rarangi hou i te mea mahi i te aroaro o te Pika me nga mema o te Kawanatanga i whakaturia e te Kotahitanga hei hunga whakahaere i nga mahi o te hui. Engari na tetahi wehenga anake o nga hapu i tae ki taua hui, na ratou anake i whiriwhiri aua menemana i runga i ta ratou anake i whakaaro ai. Engari ko era atu o nga tangata i tae ki taua hui, nga tangata kaore nei i uru ki aua whakahaerenga tikanga, kaore nei i whakaae ki aua meuemana, koia ena etahi e whakahe ana ki tenei Pire Hei tautoko i aku korero i korero ai i mua ake nei, i ki nei au heoi ano te hiahia nui o nga iwi Maori he hapai, he whakau, he whakatutuki i te Tiriti o Waitangi me ona rarangi, me ki atu ahau, tenei tetahi Pire, otira kei te mohio pea te Komiti, kei o koutou aroaro hoki e takoto ana, na Henare Kaihau taua Pire i whakauru ki te Whare, a ma taua Pire e whakaatu ko nga iwi o te Kauhanganui, ara, nga iwi o Mahuta, kei te hiahia kia whakatutukitia te Tiriti o Waitangi. Me kaati i konei aku kupu mo te rarangi (c) o tekiona toru o te pitihana. Ka whai kupu au i naiane mo te rarangi (e) o tekiona 3 o te pitihana, e ki nei "E wehi ana o kou kai-pitihana ki nga mana e taea ai te nama moni e mau ana i roto i taua Pire, me nga tikanga whakahaere whenua, tena e whakahaerea hei tautoko i nga aronga whakaaro whakanohonobo tangata era e hapaingia e te Kawanatanga o taua wa kaore e ata whakahaeretia hei painga mo nga iwi Maori nona te whenua, a tena pea, kite rawa ake ratou kua oti o ratou whenua te waiho atu hei punga whakapumautanga mo te whakaeauga o nga moni i namaugia mo nga mahi, ruri hanga rori, piriti, me era atu tini whakapainga e utua ana i era atu wahi katoa o te koroni ki nga moni Topu o te Koroni, a e kohi moni ana hoki nga Maori ki roto ki aua Moni Topu o te Koroni." Ko wahanga (6) o tekiona 18 o te Pire e mea ana ka whai mana te Poari ki te whakapau moni mo etahi mahi. Ko te tikanga o rarangi (e) o te pitihana e penei ana, e tino wehi ana matou nga kai-pitihana ki ena mana e hoatu ana e te Pire nei ki te Poari. Kua whakamaramatia e au te take o to matou webi ki te rarangi (a) o tekiona 3 o te pitihana. Ka tae aku korero ki tekiona 26 o te Pire nei. E patai ana ahau kia ata whakamaramatia mai e te Komiti ki ahau he aha ra te tikanga o ona kupu. E penei ana nga kupu o taua tekiona, "Ko nga moni reti, moni paru, moni whii, me era atu moni e puta ana i nga whenua kua tau ki te Poari Whenua Maori i raro i nga tikanga o tenei Ture me utu atu ki te Poari, a, i runga ano i nga tikanga kua whakatakotoria, me whakahaere aua moni e te Poari." Kaore matou e mohio ana he aha te moni paru, he aha te moni whii. He aha te tikanga o ena kupu? He aha rawa ena mea? Ka nui to matou wehi ki tenei tekiona me nga mana e hoatu ana ki te Poari e tenei tekiona puta noa ki ona wahanga tekiona e toru. Ko wahanga (1) o tekiona 34, e ki ana, kia rima pauna moni mo ia rau pauna moni i ia tau te initaretai e utua mo nga moni e namaia ana. Ko tetahi tena o nga take i wehi ai matou ki nga mana e hoatu ana ki te Poari e tenei Pire. E whakahe ana matou ki tena tikanga, kia tangohia nga moni e puta ana i nga

whenua Maori hei whakaea i nga moni e namaia peratia ana. Ko tetahi tenei o nga take i mohio tuturu ai matou, ki te riro atn te whenua i te Poari i runga i te mana o tenei Pire, ko te rironga atu tena e ngaro ai o matou whenua i a matou, e kore rawa e hoki mai ki a matou. Ka korero au i naianei mo tekiona 42, "Ka kiia era he moni na te iwi katoa." E kiana taua tekiona ko nga moni katoa e tika ana kia utua atu ki taua kaute ka kiia era he moni na te iwi katoa—ara, na te koroni katoa—ara, ki taku mohio, ka riro aua moni hei taonga mo nga Pakeha katoa, mo nga mangumaugu katoa, mo nga Hainamana, me era atu iwi katoa e noho ana i roto i te koroni o Niu Tireni. Na, ko aua mangumangu, aua Hainamana, me aua tangata Pakeha, kaore rawa i whai paanga ki nga whenua i hua mai ai aua moni; engari i runga i te ahua e meatia nei e te Pire, e hoatu ana ma ratou tetahi taha o nga moni i puta mai i o matou whenua. Tera ano etahi atu tekiona o te Pire hei korero atu maku ki a koutou. Kei roto i "Te Ture Whakapai Whenua Whakawbiwhi Whenua Maori, 1894," kei reira etahi tekiona e whakatakoto ana i nga huarahi e taea ai te nama he moni. E ki ana a tekiona 8 o taua Ture: "Me tango mai nga moni e rua rau e rima tekau mano pauna i roto i nga moni ka whakamana a muri ake nei kia nama, ina nama aua moni, ka utu ai i aua moni ki rato ki te Kaute mo te Katoa, a me whakawhiti atu i reira e te Tari mo nga Moni o te Koroni ki tetahi atu kaute motuhake ka huaina nei ko Te Kaute mo nga. Whakapainga Whenua." Kaati, e ki ana a tekiona 47 o tenei Pire: "Ko tenei Ture kua tukuna ki raro i te mana o nga Ture e whai ake nei, ara koia enei: 'Te Ture Hanga Reriwe me te Ture Whenua, 1881'; 'Te Ture Taake Whenua Taake Moni Puta-a-tau hoki, 1891'; 'Te Ture mo nga Mahi Nunui, 1894'; •'Te Ture Whakanohonoho Whenua ki te Tangatae, 1894'; 'Te Ture Reiti, 1894'; 'Te Ture Reiti Whenua i runga i tona Utu ake haunga ia nga Whakapainga, 1896.' E pau katoa ana ki roto ki taua tekiona ena Ture katoa kaore hoki e whakaatu ake ana te Pire, ka tukuna ki raro ki te hea wahi ranei ki te hea wahi ranei o aua Ture, engari pau katoa ai aua Ture, kaore rawa he wahi i kapea ki waho. Na, ki ta matou titiro ka whai mana te Poari ki te nama moni tae atu ki te £250,000. Kaati, kia marama ai taku korero, me penei atu e au. Ki te whakahaere he nama i runga i te aronga o nga tikanga o tenei Pire, ka whai mana te Poari ki te nama kia £200,000 i tenei tau, a kia tae ki tera tau ka nama ano i tetahi atu £200,000, a tae rawa atu ki te wha ki te rima ranei o nga tau ki muri nei e haere ana taua mahi e kore rawa e taea e nga whenua te whakaea o nga moni i namaia ra, i hoatu ra ko aua whenua hei punga. Kaore rawa he mea i roto i te Pire hei puripuri haere i te hiahia o te Poari kia ata haere ai tana nama moni. Me panui atu e au a tekiona 12, 16, me 18 o te Ture o te tau 1894. E penei, ana nga kupu o tekiona 12, "I roto i nga moni e whakamana ana i raro iho nei kia nama, me utu ki te Kaute Moni Kawanatanga kia rua rau e rima tekau mano pauna ina nama, a me utu atu e te Tari Tiaki Moni ki tetahi kaute moni takoto motuhake, ka huaina ko "Te Kaute Moni Hoko Whenua Maori." Na, ko tekiona 16, e penei ana ona kupu, "Mo runga i nga tikanga o tenei Ture, ina whakamana te Minita mo nga Moni e te Kawana i roto i tona Kaunihera, ka ahei ia i ia wa i ia wa, ki te nama i etahi moni, kaua e nui ake ina huia katoatia i te rima rau mano pauna, me nama mai i nga toenga moni o nga kaute e whakahuatia nei i te Wahi VIII. o 'Te Ture mo nga Moni e puta mai ana ki te Katoa, 1891,' i nga moni ranei e takoto ana ki te kaute o nga Mahi Nunui o te Katoa, me nama te katoa tetahi wahi ranei i tetahi peeke. i tetahi whare whakahaere moni, i tetahi tengata ranei." E penei ana nga kupu o tekiona 18 me enei e whai ake nei, "Hei tikanga tiaki i aua moni i nama peratia, me ahei te Minita mo nga Moni, i ia wa i ia wa, ki te mahi ki te whakaputa hoki i etahi tipenetua mo nga moni kaua e nui ake i te rima rau mano pauna." Kaati, me hoki ano taku korero ki te rarangi (e) o tekiona 3 o ta matou pitihana, i tehuri ahau ki te whakamarama i nga take i wehi ai matou ki nga mana whakahaere nama moni e hoatu ana e tenei Pire ki te Poari. Me haere taku whakamarama i naianei mo rarangi (f) o tekiona 3 o ta matou pitihana; "E whakahe ana o kontou kai-pitihana ki te tukunga, i runga i nga kupu o taua Pire, ki te Poari Whenua Maori, tena pea ka tupono he hunga kaore rawa nei o ratou mohiotanga ki nga tikanga whakahaere whakawa, a tena pea hoki e riro i nga tohutohu a nga Kawanatanga i runga i nga ahua kua tohungia ake nei, i nga mana ki te wawahī, ki te whakatu riwhi tupapaku, ki te whakatautau i nga hea paanga o te tangata, me te whakatu kai-tiaki, i runga i nga kupu o tekiona 21 o taua Pire E ki ana ano hoki ratou kaore rawa he huarahi i roto i taua Pire e ahei ai te tangata ki te tono whakawa tuarua mo te whakatau a te Poari mo runga i enei take nunui katoa." Me whakamarama atu e au ki te Komiti a matou whakahe ki te hunga e kiia ana kia whakaturia hei Poari whakahaere i o matou whenua. Ko ta matou kupu tuatahi, kaore ena tu tangata e mohio ki te whakawa take whenua.

5. Hon. Timi Kara: He pai ake koia kia koe te Kooti Whenua Maori e tu nei?

Te Heuheu: Taihoa tena, akuanei ano au korero ai mo tena. Ko tetahi mea i whakahe ai matou ko nga mema Maori o te Poari, me whiriwhiri i roto i nga tangata whiwhi whenua o roto i te takiwa o te Poari. Kaati, e whakaatu ana tena ko nga mema Maori tokorua o taua Poari he tangate e whai take ana ki etabi o nga poraka whenua o roto i taua takiwa ka tu nei raua hei tiati; e pewhea ana te aronga o tena ahua, kaore rawa era tangata e kore te hapai i o raua mohiotanga ake me o raua whakaaro ake mo o raua nei take ake tae atu ki nga take o nga hapu me nga iwi e whaipaanga ana ki nga whenua e tekoto ana i roto i nga rohe o te takiwa ka tu nei raua hei mema mo te Poari whakahaere. Tuarua, me patai ahau, ka pewhea ranei to raua whakaaro ki a raua e tu nei hei mema mo tera Poari, mehemea he tangata ano raua e whaipaanga ana ki nga whenua ka riro nei ma raua e whakatau. Ki taku mahara, e tika noa atu ana tatou kia ki penei, kaore rawa e toitu nga whakaaro o ena tengata

kaore rawa raua e kore te whakahoia atu ki te taha ki o raua whanaunga me o raua hapu, me o raua take ake, me o raua whakaaro ranei mo runga mo ta raua i mahara ai koi na o raua tika me o raua take. Tetahi, e kiia ana ko te whakatau a te Poari i runga i tana whakawakanga hei otinga rawatanga, kaore rawa he huarahi e whakaoranga ai nga tangata o te whenua mehemea ka he te whakatau a te Poari.

TAITE, 29 O HEPETEMA, 1898. TE HEUHEU: ka haere tonu ana korero.

6. *Te Tiemana*: Me haere tonu o korero.

Te Heukeu: Taku kupu tuatahi he mihi atu, kia ora te Tiamana me nga mema o tenei Komiti. Kua tae taku korero i naianei ki te tekiona 3 (f), o ta matou pitihana. He ruarua nei aku kupu hei whakamarama mo tera. I runga i taku titiro ki tenei Pire, ki toku nei mohio, kaore kau he Kooti hei whakawa tuarua i nga tona pera, a kaore kau hoki he Kooti Piira, a e kore ano hoki te Hupirimia Kooti e whai mana ki te whakarereke i tetahi whakatau, ritenga ranei i mahia e te Poari. E whakaatu ana e tekiona 21 o te Pire nei, ka rite tonu te mana o te Poari e whakaturia ana i raro i tenei Pire ki te mana o te Hupirimia Kooti. E penei ana nga kupu o taua tekiona: "Ka pera ano te mana whakahaere o te Poari Whenua Maori ki runga ki nga whenua kua tau ki a ia me te mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori, mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kai-riiwhi, whakatau i te nui o te paanga o ia tangata, me te whakatu kai-tiaki mo era o nga tangata whenua e noho hapa ana i te ture." Heoi ano aku kupu mo tena. E ki ana a tekiona 3 (q), o ta matou pitihana, "Kaore ano kia whakaaturia mai ki o koutou kai-pitihana te arongame te ahuatanga o te tekiona 47 o taua Pire a ki ta ratou titiro ki taua tekioua, i te mea kaore kau he kupu hei whakaatu ki a ratou kaore i te pera, na reira ka wehi ratou tena e ekengia o ratou whenua e etahi tikanga taumaha o te ture kaore nei i te eke ki runga ki o ratou whenua i naianei." Me panui atu e au i naianei a tekiona 47 o te Pire: "Ko tenei Ture kua tukuna atu ki raro i te mana o nga Ture e whai ake nei, ara, koia enei: 'Te Ture Hangi Reriwe me te Ture Whenua, 1881'; 'Te Ture Taaka Whenua Taake Moni Puta-a-tau hoki, 1891'; 'Te Ture mo nga Mahi Nunui, 1894'; 'Te Ture Whakanohonoho Whenua ki te Tangata, 1894'; 'Te Ture Reiti, 1894'; 'Te Ture Reiti Whenua i runga i tona Utu ake haunga ia nga Whakapainga, 1896': Engari, mo runga i nga whenua katoa kua tau ki te Poari, ka kiia ko te Poari te hunga no ratou te whenua mo runga i nga tikanga katoa o aua Ture; a tetahi hoki, ka eke te mana o 'Te Ture Whakanohonoho Whenua ki te Tangata, 1894,' ki runga ki aua whenua rite tonu ki a ia e mana nei ki runga ki nga whenua o nga Pakeha noa iho." Me tohutohu atu ahau i konei, ko ena Ture katoa e whakahuatia ana i roto i taua tekiona, katahi tonu ka whakapaangia ki nga whenua Maori. Na ko nga Ture e whakahuatia ake nei nga ingoa i roto i taua tekiona, kei te mohio matou ki etahi; ko etahi kaore rawa matou i te mohio. I tahuri ano matou ki te kimi i aua Ture kia mohio ai matou ki te aronga, engari kaore rawa i taea e matou. Na reira, i runga ano i nga kupu o rarangi 3 (q) o ta matou pitihana, kaore ano matou kia whakaaturia e mohio ai matou ki te aronga me te tikanga o tekiona 47, a, na kona, ka tuturu ta roatou mahara, hei mate mo matou taua tekiona. Tera atu ano etahi tekiona o etahi atu Ture ano e whakaingoatia ana i roto i tenei Pire, a e kiia ana he wahi katoa ena no tenei Pire. Ko wahanga (11) o tekiona 9 o tenei Pire, e penei ana: "E kore 'Te Ture arai i nga Mema o te Paremete, 1878,' e pa ki nga mema Maori o te Poari." Na, ko tekiona 15 e ki ana: "Kaua e utua he moni mo nga Iuihua i raro i 'Te Ture Whakawhiti Whenua, 1885,' ina rehitatia he taitara ma te Poari mo tetahi riihi i raro i i tenei Ture." Ko wahanga (5) o tekiona 18 e ki ana: Me ahei te Poari ki te tuku whenua ki te Kuini hei mahinga maina i raro i "Te Ture Maina, 1891." Na, me korero ano hoki au mo tekiona 35 me tekiona 42. E ki ana a tekiona 35, "Hei huarahi e rite ai he moni hei tuku-a-nama i raro i tenei Ture, ka ahei noa atu te Minita mo nga Moni, i nga wa e tika ana hei peratanga, ki te tiki atu i nga toenga o nga moni kei roto i nga kaute e whakahuatia nei nga ingoa i Wahi VIII. o 'Te Ture mo nga Moni Puta-a-tau ki te Kawanatanga, 1891,' kei roto ranei i etahi atu kaute moni a te iwi e taea ana i runga i nga ritenga o te Ture te whakahaere ki runga ki nga punga e whakamanaia ana e te Kawana i roto i tona Kaunihera, ki te tiki atu ranei i etahi o nga Moni mo nga Mahi Nunui o te Koroni, ki te nama moni ranei i tetahi peeke, i tetahi atu tari whakahaere moni ranei, i tetahi tangata ranei, otira i runga i tetahi i katoa ranei o aua huarahi." Ko tekiona 42 e ki ana, "Ko nga moni katoa e takoto ana i ia kaute pera, e tika ana ranei kia utua atu ki ia kaute pera, ka kiia era he moni na te iwi katoa o te koroni i raro i nga tikanga o 'Te Ture mo nga Moni Puta-a-tau ki te Kawanatanga, 1891,' a ko nga tikanga katoa o taua Ture e pa ana ki nga moni a te iwi katoa me nga tangata e whakahaere ana i aua moni ka pa hoki ki nga moni katoa e whakahaere ana i raro i nga tikanga o tenei Ture: Engari, haunga ia mehemea e ata whakahaua motuhaketia ana e tenei Ture, ko nga moni katoa e tika ana kia utua atu e taua kaute me utu atu i runga i te mana o tenei Ture." A ko wahanga (8) o tekiona 36 e ki ana, "Ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera i ia wa i ia wa ki te panui kua whakawhitingia a katoa etahi ranei o aua tipenetua hei moni tuturu e whakaputaina ana i raro i 'Te Ture Whakatopu Moni, 1877,' i raro ranei i 'Te Ture Whakatopu Moni, 1884.' "

7. Hon. Timi Kara: He aha te take i whakahuahua haere ai koe i ena tekiona?

Te Heuheu: E penei ana taku kupu: Ko tenei Pire e mea ana kia whai mana etahi tekiona maha o etahi atu Ture ki runga ki o matou whenua, a e whakaatu ake ana ahau i aua tekiona o aua Ture?

8. Hon. Timi Kara: Ko tona tikanga e whakahe ana koe i te tekiona 47 o te Pire mo tana kumenga mai i te Ture Hanga Reriwe Ture Whenua hoki, i te Ture Taake Whenua Taake Moni Puta-a-tau hoki, i te Ture Reiti, me era atu ture?

Te Heuheu: Ae; e pena ana taku korero, a e pena ana hoki a rarangi 3 (g), o ta matou pitihana, ara, e mea ana kaore ano nga kai-pitihana i whakaaturia ki te tikanga o taua tekiona.

Hon. Timi Kara: Kaore matou i te hiahia kia whakamaramatia mai e koe nga tikanga o ia tekiona o te Pire.

Te Maka: E tukuna o ratou paanga ki raro i te mana o nga Ture kua korerotia ake nei, a kaore ano ratou i mohio ki na tikanga o aua Ture.

Te Heuheu: Akuanei ahau ka whakaatu i te take i korerotia ai e au enei tekiona Ka haere tonu taku korero me taku whakamarama haere mo aua tekiona katoa. E penei ana nga kupu o tekiona 19 o te Pire, "Ina tupono he whenua kua tau ki te Poari ka ahei noa atu te tango i taua whenua mo nga mahi a te iwi katoa e whakaaturia nei e tekiona rua rau e toru tekau ma rima o 'Te Ture Whenua, 1892,' engari me utu taua whenua e tangohia ra, penei ano me te whenua e tangobia ana mo nga mahi a te iwi katoa a e utua ana i raro i te mana o 'Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894'; a hei huarahi e tino tutuki ai nga ritenga o tenei tekiona me pa nga tikanga e wahi ake nei: (a.) Ko nga whenua katoa kua tau ki te Poari ka kiia he whenua era kua uru ki roto ki nga tikanga o 'Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894,' a ka kiia he whenua era kua tuturu rawa ki te Poari i runga i te ritenga *fee-simple*. (b.) I runga i nga tono whakautu katoa me tu ko te Poari hei kai-tono, a ko nga moni katoa e whakaaetia ana hei whaka-utu me utu atu ki te Poari (c.) Ko nga moni whaka-utu katoa e utua ana ki te Poari me whakahaere i runga i etahi tikanga e whai initareti ai e whai painga ranei mo nga Maori no ratou te whenua i runga ano i nga ritenga kua whakatakotoria, a ko nga hua e puta ana me whakahaere i runga ano i nga ritenga e whakahaerea ai nga hua o te whenua i tangohia ra, ano kaore i tangohia taua whenua. Ko nga tikanga o tekiona rua tekau ma waru me rua tekau ma iwa o tenei Ture me pa ki aua moui whaka-utu. (d.) I runga i nga ritenga o tenei tekiona, ko enei kupu 'mahi a te iwi katoa,' koia ano tera ona tikanga ko nga tikanga e whakaaturia ana mo aua kupu i roto i 'Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni 1894' (2.) Kaua he kupu o tenei tekiona o tetahi atu wahi ranei o tenei Ture e arai e whakarereke ranei i nga tikanga o tekiona iwa tekau ma rua tae noa ki iwa tekau ma rima o 'Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894,' me nga tekiona whitu tekau tae noa ki whitu tekau ma rua o 'Te Ture Kooti Whenua Maori, 1894,' e pa ana ki nga rori," Heoi ano aku kupu mo rarangi 3 (g), o ta matou pitihana. E penei ana nga korero o rarangi 4 o ta matou pitihana: "Ki te titiro a o koutou kai-pitihana ka nuku ke noa atu nga taumahatanga hei whakaeanga ma ratou ki o ratou whenua i raro i taua Pire, i nga taumahatanga e utua ana ki te Kooti Whenua Maori i naianei, a heoi ano te tukunga iho o taua Pire, mehemea ka paahitia e to koutou Whare honore, he tuturu muru rawa i o ratou toenga whenua kia ngaro rawa atu i a ratou." Ara, ko te whakapotonga o tena kupu e penei ana, ka nui ke atu nga moni e pau i te whakahaerenga o nga mahi i raro i tenei Pire i nga moni e pau ana i nga whakahaerenga mahi a te Kooti Whenua Maori. Koia enei etahi, ko nga utu tau me nga utu haereerenga mo nga mema tokorima o te Poari e meatia nei kia whakaturia e te Pire. Ko tekiona 8 me tekiona 26 e tino hangai ana ki runga ki tena ahua E ki ana a tekiona 8, "Me utu nga mema o nga Poari Whenua Maori ki nga utu tau me era atu utu tera e whakaritea e te Kawana i roto i tona Kaunihera: Engari kaua te Komihana e utua, a heoi ano nga moni e whakapaua i raro i tenei tekiona ko nga moni anake e whakaritea ana e te Paremete i roto i nga moni e takoto ana i roto i te Kaute mo nga Moni Whenua Maori o taua takiwa ka huaina i raro ake nei." E penei ana nga kupu o tekiona 26, "Ko nga moni reti, moni paru, moni wbii, me era atu moni e puta ana i nga whenua kua tau ki te Poari Whenua Maori i raro i nga tikanga o tenei Ture me utu atu ki te Poari, a, i runga ano i nga tikanga kua whakatakotoria, me whakahaere aua moni e te Poari." Na ko wahanga (1) o tekiona 32 o te Pire, e riro nei mana e whakamana te Poari ki te tuku-a-nama i etahi moni, e penei ana ona kupu, "Me ahei te Poari Whenua Maori ki te tuku atu ki te Minita i tetahi pukapuka hei whakaatu atu i nga mahi e meatia ana kia mahia, me te rahi o nga moni e oti ai aua mahi, a me te tono atu kia tukuna-a-nama atu etahi moni ki a ratou kia rite te rahi ki nga utu o nga mahi e meatia ana kia mahia." Kaati, ki ta matou mohio i runga i ena tekiona ka utua nga mema o te Poari ki nga utu-a-tau, me o ratou utu haereerenga ano, ka utua i ia tau i ia tau, a ko nga moni hei utunga atu ki aua tangata me puta i runga i nga whenua o nga Maori.

10. Te Tiamana: Kaore he utu tau e hoatu mo te Komihana?

Te Heuheu: E tika ana, koia tena te mea i kapea ki waho o nga ritenga e whakamaramatia nei e ahau. Me ki ake ahau, hei kupu whakarite, kia mohiotia ai te aronga o taku tohe e tohe nei, ara, kia waru rawa nga Poari Whenua Maori penei me nga Poari e whakaturia ana e tenei Pire katahi ka taea te whakahaere nga whenua Maori katoa i nga Motu e rua. Kaati, ka wha tekau rawa ena mema o ena Poari e waru; ara, kia wha tekau nga Tiatu hei whakawa i nga whenua Maori. A ka tika ano kia whakaarohia me whiwhi ano ia Poari ia Poari e waru i tana tari motuhake, me ana ropu apiha. Ko ena taumahatanga katoa e hangaia ana i raro i tenei Pire ka

whakawahangia katoatia ki runga ki nga whenua Maori. Hei tautoko i taku korero, me ki atu ahau ko te Kooti Wheuua Maori e tu nei kaore rawa e tino penei ana te nui o nga moni e pau ana, i nga moni e pau i te Poari e whakatuungia ana e tenei Pire. Ina hoki, ki taku mahara, kaore pea e hipa ake ana i te tekau nga Tiati o te Kooti Whenua Maori. Tuarua, ko nga Ateha o te Kooti Whenua Maori kaore e utua-a-tau ana engari mo nga ra anake e mahi ai ratou i roto i te Kooti. Tuatoru, kei te tu tonu nga tari a te Kooti Whenua Maori me era atu mea, kei te haere tonu nga mahi. Tetahi, me whakamarama atu ahau, ko ena Tiati, me ena Ateha, me ena apiha maha o te Kooti Whenua Maori, e utua ana ki nga moni a te koroni. Kaore e utua ana ki nga moni e hua ana i runga i nga whenua o nga Maori. Koia ahau i ki ake ai, ka nui rawa atu te taumaha o tenei Pire ki runga ki a matou me o matou whenua i nga taumaha o te Kooti Whenua Maori e mana nei i naianei. E ki ana te rarangi 5 o te pitihana. "Ko o koutou kai-pitihana i runga i te pitihana ki te Kuini, me te Paremete o Niu Tiren, e whai kuputia nei i nga kupu timatanga o taua Pire, e hiahia ana kia whakatoea kia rahutia, nga morehu whenua e toe ana kia ratou hei oranga hei whenua tuturu mo ratou i runga i nga ritenga pumau rawa kei whenua koretia ratou; engari, i runga i nga take kua oti nei te whakamarama ake, tae noa ki tona tini noa iho o etahi atu take ano taihoa ake nei e ata whakamarama, e tino mohio tuturu ana ratou e kore rawa e rite tena hiahia i runga i nga huarahi e whakatakotongia ana e taua Pire e takoto nei i te aroaro o te Paremete." Kei au tetahi kape o te pitihana i tukua atu ki a te Kuini (Tirohia i nga Pukapuka Apiti). E ki ana matou ko nga tikanga e whakatakotoria ana i roto i tenei Pire a te Pirimia, kaore rawa i rite ki te kupu whakautu mai a te Kuini ki te inoi a Wi Pere ratou ko ona hoa nana nei taua pitihaua. He hangahanga noa iho nei tona haerenga i runga i te kupu whakahau e mau nei i roto i te whakautu a te Kuini ki taua pitihana, otira ki tona tikanga nui, kaore i rite ki taua kupu whakahau. Ta matou hiahia me whakamana taua kupu tohutohu a te Kuini e mau nei i roto i tana whakautu ki te pitihana i tukuna atu nei ki a ia. Ka mutu tena. Ka korero ahau i naianei mo etahi tekiona o te Pire kaore nei i whai kuputia i roto i ta matou pitihana. E ki ana a rarangi 3 (*h*) o te pitihana: "Tera te nuinga atu o nga whakahe a o koutou kai-pitihana ki taua Pire me ona tekiona, e mea ana ratou taihoa e ata whakamarama atu kia takoto atu tena pitihana a ratou ki te aroaro o tetahi Komiti whiriwhiri o to koutou Whare honore." Te tekiona 11 me te tekiona 12 o te Pire e korero ana mo te whakahaerenga o te Ture kia pa. Me panui e au ena tekiona.

11. *Te Tiamana*: Ki taku mahara kaore kau he take e panuitia mai ai e koe, kei te Komiti hoki e takoto ana kape o te Pire, a mau e whakamarama mai an kupu whakahe mo aua tekiona.

Te Heuheu: E pai ana, maku e whakamarama. I runga i tekiona 11, e kitea ana, e kore e whakahaerea taua Ture kia pa ki tetahi takiwa whenua Maori, ki te kore e matua tonoa e nga Maori nona te whenua kia whakahaeretia ki reira. Ara, he penei te tikanga, ki te kore ratou e tono, e kore e pa taua Ture ki to ratou takiwa, eugari e wehi ana matou, ahakoa pera o ratou hiahia, kia pa ranei taua Ture ki o ratou whenua, kia kaua ranei e pa ki reira, akuanei ka pa ano, ina hoki ka taea noatia atu e te tangata kotahi, ratou ko ona hoa e whakarongo ana ki tana korero, te kawe i taua whenua ki raro i te mana o taua ture, ahakoa te hiahia o te nuinga o nga tangata whai whakaaro kia kaua taua ture e pa ki to ratou whenua Kaati, mehemea ka tae atu tetahi tono i runga i nga ritenga o tekiona 12 ki te Kawana, he mea haina na etahi tangata rua tekau nuku atu ranei o nga tangata pakeke nona te whenua, a ki te kore e tae atu he kupu whakahe, tae noa ki te paunga o nga ra e rua tekau ma waru e whakaatu ake nei i roto i wahanga (1) o. tekiona 12, i muri o te panuitanga o taua pitihana ki roto ki te Kahiti, katahi ka whakamanangia taua Poari mo roto i te takiwa kei reira nei taua whenua i pitihanatia ra. Tuarua, akuanei, otira ko te tikanga tonu tena, he maha noa atu uga hapu, me nga imi motuhake kei roto i nga rohe o te takiwa Poari kotahi, ehara i te mea kotahi anake te hapu, no reira ka whai raruraru, ka taupatupatu nga paanga, me nga take o nga iwi e noho ana i roto i nga rohe o taua takiwa Poari. Tetahi, mehemea ki te tae atu he kupu whakahe ma etahi tangata e rua tekau matahi mo te pitihana i hainatia ra e nga tangata e rua tekau, me kite marama rawa nga whakaaro o te Kawana ratou ko tona Kaunihera, he tino take tika nga take i whakahe ai te hunga rua tekau ma tahi ki te pitihana a te hunga rua tekau. Katahi ka tukuna atu e te Kawana kia pootitia taua take i roto i nga rohe o te takiwa e tonoa nei kia kawea ki raro i te mana o te Ture Poari—ara, kia, pooti tautoko, kia pooti whakahe, nga tangata o roto i taua takiwa nei ano mo taua mea. Ki taku, he tikanga whakataritari rawa tena i te kino, a tona mutunga iho he raruraru, he riri, he taumahatanga nui, kaore rawa e kore. Ka wehewehe nga tangata, a ka tohetohea nga tangata whai take ki te whenua e nga taha e rua e whakahe nei tetahi ki tetahi. Ka mea tetahi hunga, "Haere mai ki te tautoko i ta matou hiahia kia whakamanangia mai te Poari mo roto i to tatou takiwa": A ka mea tetahi huga, "Kaua rawa e whakaaetia tena Poari." Mehemea ka mutu te pooti, a ka kitea kei te taha whakahe te nuinga o nga tangata kia kaua taua Poari e whakamanangia mo roto i to ratou takiwa, katahi ka kore e mana te pitihana a nga tangata rua tekau i tono nei ki te Kawana kia whakaturia te Poari ki reira. Tenei ke te raruraru: Mehemea ka whakahengia te pitihana i hainatia e nga tangata rua tekau ma tahi kia whakaturia te Poari, a ka pootitia i runga i te whakahau o te Kawana, a kitea ana kei te taha turaki te nuinga o nga pooti, kaore e mutu i tena. Notemea, kia taka nga marama e ono, ka taea ano e taua hunga e hiahia nei kia whakamanai a taua Ture Poari te tono hou ano i ta ratou tono; a e ahei ana kia haere tonu tena mahi i ia ono marama i ia ono marama, tau atu, tau atu, kaore he mutunga. Ka tono atu ahau kia whakaae te Komiti kia panuitia atu e au te wahanga (6) o tekiona 18: "Me ahei te Poari ki te whakapau i etahi moni hei whakatakoto,

hei hanga, hei whakapai i nga rori i nga tiriti ranei, hei mahi i nga ruri, hei whakatuwhera i nga whenua kia taea ai te whakanohonoho ki te tangata, a hei mahi i etahi atu mea e whakamanangia ana e tenei Ture e nga huarahi-whakahaere ranei i whakaputaina i raro i tenei Ture." Ki taku mahara e kotahi ana te whakaaro o nga iwi Maori katoa o te Motu nei ki te ki penei: Ko nga ture e mana nei i naianei mo nga ruritanga o nga whenua Maori, tetahi mea nana i whakataumaha kino rawa nga whenua Maori. Ko te aronga o aua ture e mana ana i naianei mo nga ruritanga o nga whenua koia tenei: ka ruritia ana nga poraka whenua nunui, 40,000, 50,000, 60,000, tae atu ki te 90,000 eka, nui rawa atu te pouri rae te tangi o nga iwi Maori ki nga mahi i mahia. A ka peheatia te mahi i raro i tenei Pire ina mutu nga whenua kua oti nei te ruri i mua atu, te tapatapatahi kia ririki nga wahanga, hei riihi etahi, hei whakanohonoho etahi ki te tangata. Ki taku mahara, ma kona ka marama, e kore rawa e taea e nga moni e hua ana i runga i aua poraka te whakaea nga utu o ena ruri.

12. *Hon. Timi Kara*: Pehea ai koia te whakaeanga o nga utu ruri i naianei?

Te Heukeu: A, mo tena patai mo te whakaeanga o nga moni ruri i naianei, heoi taku e mohio ana ki te whakahoki ko toku nei takiwa ake. Ka oti nga moni ruri te whakatau ki runga ki tetahi poraka, apiti ki nga utu o te whakawakanga, ka tahi ka tapahia atu tetahi taha o taua whenua hei whakaea i ena moni ruri, a ka toe nga eka toenga ki nga tangata nona te whenua. Ko nga whenua o toku takiwa he whenua tupuhi, a mehemea ka mana ki reira tenei Ture Poari, ka wehewehea te whenua kia ririki nga piihi, i te mea e tino nui ana te utu o nga moni ruri tuatahi, katahi ka tino nuku rawa atu i raro i tenei Pire. Kaore e taea e ena whenua te waha o ena taumahatanga, i te tupuhi rawa. Kaati, i te mea kua whakamaramatia e au a matou whakahe mo nga tekiona me nga rarangi o tenei Pire kua mutu ake nei te korero tae noa ki nga mate tena e pa mai ki a matou, ki ta matou whakaaro, i runga i ena take, ki taku mohio kaore pea he take e korero ai ahau mo nga tekiona e toe ana, i te mea he rite katoa te kino. Engari, e te Tiamana, hei tautoko i a matou whakahe mo te Pire e hiahia ana ahau kia whakaetai mai kia korero au i etahi kupu torutoru nei maku i waho atu o nga korero e pa ana ki te Pire. Kua tahuri ahau ki te whakamarama i nga take i kitea ai e matou e kore rawa e pai tenei Pire. A, e te Tiamana, ko taku take tuatahi i pera ai ahau koia tenei: Tera tetahi Pire i haria haeretia ki nga wahi o te motu nei, i whakakitea haeretia ki nga Maori ki o ratou hui me o ratou kainga. Ko taua Pire he Pire rereke noa atu i tenei. I tu tetahi o aua hui ki Waikato, a tae atu ana te Pirimia ki reira. I tu ano tetahi hui ki Te Waipatu, ka tae atu a Timi Kara ki reira me te Pirimia ano hoki, a whakaaturia atu ana e raua taua Pire tuatahi nei ki nga Maori. No muri nei, ko te hui o te Kotahitanga i tu ki Papawai. Te ingoa o te Pire i huaina ki reira ko te Pire Tiaki Whakahaere hoki i nga whenua Maori, he Pire rereke noa atu i tenei. Ko taua Pire i mauria haeretia nei e te Pirimia ki nga hui Maori, e rua tekau ma waru ona rarangi. Ko te Pire i mauria haeretia e te Pirimia raua ko Timi Kara ki aua hui me te whakamarama haere ki nga iwi Maori e tino rereke rawa atu ana i tenei Pire I korerotia ki nga Maori i reira ko te hiahia o te Kawanatanga he whakaora i nga iwi Maon, he whakau i nga iwi Maori ki runga ki o ratou whenua, a ko te ritenga tena o taua Pire ka whakatakotoria atu e ratou ki te Paremete, engari no te taenga mai o te tino Pire nei kitea ana e tatou e wha tekau ma iwa rawa ona tekiona, kaore i tuturu ki nga tekiona rua tekau ma waru anake o te Pire tuatahi, a apitiria iho hoki ki ena rarangi e wha tekau ma iwa etahi Ture tawhito e ono e mana ana i naianei Kua whakamaramatia e au nga ingoa o aua ture i kohia ki roto ki tenei Pire i a au e panui aua i te tekiona 47. A, apiti atu ki ena ture, katahi ka tino rereke noa atu tenei Pire i te Pire i kawea haeretia ki nga hui Maori. Kaati, ki taku, e whakaatu ana tena ahua, tuatahi, kaore rawa tenei Pire i whakaaturia ki nga Maori; tuarua, ko nga kupu whakamarama mo te Pire tuatahi i whakakitea ki aua hui e kore rawa e tau mo tenei Pire e takoto nei i te aroaro o tenei Komiti; tuatoru, no te kawenga mai o te Pire tuatahi ki te hui i Papawai mahia ana e nga Maori tetahi rararangi menemana me etahi tekiona hou hoki, i runga ano i te kupu tohutohu, tono hoki, a te Pirimia. I ki atu ia ki nga tangata i taua hui e hiahia ana ia kia mahia e ratou nga menemana whakatikatika e whakaarohia ana e ratou mo taua Pire. I penei tana kupu "Ko tenei Pire e tamariki tonu ana, kaati, ma koutou e tiaki e mahi ona ringaringa me ona waewae kei hape, kei kino te tupu, kia tonu ake ai ia hei tangata ataahua." Kaati, e te Tiamana, i pau katoa te kaha o nga iwi me nga rangatira i hoi ki reira, ki te whakahaere tika i taua tamaiti. I tino pai ta ratou mahi i te tamaiti ra, engari i naianei, katahi ka kitea, i moumou mahi kau ratou, he wairua noa iho taua Pire, i te mea ko te tinana tuturu o taua Pire kaore i whakakitea atu ki a ratou Tuawha, e aro ana ena ahua katoa hei whakaatu koi nei te taima tika hei haerenga mo te Pirimia me ona hoa e tautoko ana i tenei Pire ki te tuku ano i taua Pire ki nga iwi Maori o te Motu nei, ka tono atu ai kia mahia ano e ratou ona ringaringa me ona waewae, notemea katahi tonu tona tinana katoa ka whakakitea ki nga iwi. I mua, ko te upoko anake i whakaaturia ki a ratou.

13. *Hon. Timi Kara*: Kei a koe ranei te kape o aua menemana e korero nei koe i paahitia?

Te Heuheu: Ae. [Ka whakatakotoria te kape. Tirohia i nga Pukapuka Apiti]. Na reira ka tono atu ano ahau kia tirohia ano e te Komiti te rarangi whakamutunga o te pitihana nei, e penei ana nga kupu: "Ko o koutou kai-pitihana i runga i te pitihana ki te Kuini, me te Paremete o Niu Tireni, e whai kuputia nei i nga kupu timatanga o taua Pire, e hiahia ana kia whakatoea, kia rahutia, nga morehu whenua e toe ana kia ratou hei oranga hei whenua tuturu mo ratou i runga i nga ritenga pumau rawa kei whenua koretia ratou; engari, i runga i nga take kua oti nei te whakamarama ake, tae noa ki tona tini noa iho o etahi atu take ano taihoa ake nei e ata

whakamarama, e tino mohio tuturu ana ratou e kore rawa e rite tena hiahia i runga i nga huarahi e whakatakotongia ana e taua Pire e takoto nei i te aroaro o te Paramete." Kaati, e te Tiamana, me apiti atu e au ki tena rarangi whakamutunga o ta matou pitihana enei kupu, ara: "I runga i te whakaaro ki te pitihana whakahe i te Pire i hainatia e te tekau mano tangata, kua oti nei te kokiri atu ki te Whare, tae noa ki te pitihana tautoko i hainatia e te toru mano tangata." Me korero atu ahau, ko taua pitihana e kiia nei he pitihana tautoko, ehara i te pitihana tautoko i tenei Pire, engari he pitihana tautoko ke i nga menemana whakatikatika i mahia e te hui ki Papawai. Na reira e tika ana kia kiia e whakahe katoa ana ratou i te Pire, te tekau mano tae atu ki te toru mano tangata, e whakahe katoa ana i tenei Pire. Na reira kaore rawa he take e nakuhia ai ki tetahi atu wa te whiriwhiringa o tenei Pire. I te mea kei te pena te ahua, ahakoa ki te waiho tenei Pire mo tera atu tuunga o te Paremete e kore e mntu i tera te raruraru, notemea ka mau tonu a ratou kupu whakahe e whakahe nei ratou i naianei Kua maha nga tau i naianei o te whakatuunga o te Paremete o Niu Tireni. Mai ano i tona whakatuunga tuatahi tae mai ki naianei he maha nga ture kua oti te hanga e tena Kawanatanga e tena Kawanatanga mo nga iwi Maori me o ratou whenua. Engari ahakoa te maha o ena ture i mahia e ena Kawanatanga maha mo nga Maori me nga whenua o te Maori, kei te mau tonu te mate, a ahakoa tahuri te tangata ki te whakawiri i te kupu ki te whakariroke ranei i te tikanga hei huna i taua mahi, e kore rawa e taea te huna, notemea he pono tonu, ara, kua tangohia atu i nga Maori te nuinga o o ratou whenua, a i naianei e rima miriona tonu nga eka e toe ana ki a ratou. Ko nga miriona eka whenua kua tangohia atu i nga iwi Maori i nga tau maha noa atu, mai ano i te wa i tu ai nga Paremete tuatahi o Niu Tireni, i tangohia atu i nga Maori i runga i ana ture i mahia e ana Kawanatanga, tuku iho, tuku iho, hei huarahi e kaha ai ratou ki te pera. I taea tena ahua i runga i nga ture i mahia e nga Kawanatanga, e nga Paremete, e nga kamupene me era atu hunga hoko whenna, engari na tenei Pire i whakatata rawa mai tena mate, ina hoki e kore e meatia kia whakaritea etahi tikanga, hoko, riihi, aha atu ranei, engari e meatia ana e te Pire nei me muru noa atu o matou whenua, e kore rawa e tohutohu. E te Tiamana, e penei ana toku whakaaro: kaore he tikanga, ahakoa ko wai te Kawanatanga e tu ana, tena ranei e tu a tetahi takiwa, kaore he tikanga ahakoa pehea ta ratou whakaarohanga ture hei painga mo nga iwi Maori, hei whakaora i nga mate o nga iwi Maori, e kore rawa au e whakapono, e ki, ae, ka mahia he ture pai. Tuatahi, e wehi ana ratou ki nga pooti o nga iwi kei muri i o ratou tuarua. Koi na te mea e whakaaro nuitia ana e ratou. Tuarua, ko tenei iwi ko te Pakeha kaore e ngata tona hiahia ki te whenua, a hei whakau i tena korero aku maku e whakamarama atu ki tetahi kupu whakarite: Kua rongo matou nga iwi Maori kua oti rawa i tenei Kawanatanga e tu nei tetahi ture te paahi hei muru i nga whenua o nga Pakeha, i nga tangata o to ratou nei ake iwi, ahakoa he whenua i a [unclear: a] utua ki te moni i riro ai i aua Pakeha. Ka murua era whenua i a ratou. E tika ana ka utua auo e te Kawanatanga nga moni e rite ana mo te wariu o ana whenua, haunga tena, i te mea kua takoto taua tikanga, Tuawha, ki taku titiro e kore rawa te iwi Pakeha e whakaae kia whakaritea te ahua o te iwi Maori ki to ratou, kia noho tahi ai raua i raro i te mana kotahi me te ture kotahi, a kia whakahaerea kia kotahi he tikanga kia kotahi he whakaaro mo nga iwi e rua. Ehara i te mea he whakahe tenei naku mo te Pirimia, ka nui ano hoki tona kaha ki te rapu oranga mo te iwi Maori i roto i enei tau maha, i a ia e haere nei kia kite i nga iwi Maori i runga i taua mahi kimi ora mo ratou, engari e penei ana taku whakaaro: tena ano pea, kei tua i tona tuara e takoto ana etahi tikanga kei te pupuri a kei te whakangehe i tona kaha i kore ai e taea e ia te whakatutuki ana mahi i mohio ai hei painga mo ta iwi Maori. Mehemea pea ko ia anake ia, kaore etahi atu hei whakaarohanga mana, tena e oti i a ia etahi tikanga e ora ai te iwi Maori. E te Tiamana, ka ui atu au ki tenei Komiti, he aha koia te take i kore ai e arohatia te tono a te iwi Maori. E tere rawa ana te ngaro haere o te iwi Maori i te ao nei E wha tekau mano tonu pea ratou e toe nei, kaore ranei i ata tae ki tena. He aha te take i kore ai e taea te hanga he ture e ora ai ratou e mau ai i a ratou nga whenua korekore e toe nei ki a ratou, e ahei ai ratou ki te tiaki i a ratou kei taka atu ratou ki roto ki te kino haere ai i nga wa e takoto ake nei? Otira, ina ke tona tikanga, ko tenei iwi ko te Maori i te whakatuunga tuatahi o te mana o Ingarangi ki tenei Motu, hei hangarekatanga noa iho ma te Kawanatanga o Ingarangi me ona Minita i tenei Motu. I penei te tikanga ki taku rongo: no te roogonga o te Kuini ki te papai o te iwi Maori, ki te nunui, ki te roroa, o ona tangata, me te pai o te whakatupu, ka tukua mai ana tangata ki konei, a hainatia ana te Tiriti o Waitangi, he whakaaro kia awhinatia te iwi Maori kei patupatua noatanga, pera me era atu iwi Maori o era atu wahi o te ao kua puhipuhia noatia iho kua whakangaromia atu. Engari kaore au e kaha ki te ki koia tena te take i homai ai e ia te Tiriti o Waitangi, na nga Pakeha tuatahi ranei i hoki atu i konei ki Ingarangi i korero i te pai o te iwi Maori, te papai o o ratou rangitira me te ataahua o nga wahine, koi ra ranei te take i whakaputaina ai he arohatanga ki te iwi Maori, he aha ranei, kaore au e mohio. Tetahi rongo oku na nga mihinare tuatahi i whakaatu ki nga mana o Ingarangi te pai o te iwi Maori, na ratou i ki atu e tika ana kia tiakina paitia te iwi Maori notemea he iwi iti te Maori, a te tukunga iho ko te Tiriti o Waitangi. Ki taku mohio me i kaua aua kupu pai a aua mihinare ki nga tangata o Ingarangi, i hangaia ai te Tiriti o Waitangi, e tika ana kua kore noa atu te Maori i naianei, me i kaua taua tikanga ki taku whakaaro kua mahia peratia matou me era atu iwi Maori o te ao e rongo ana au i mahia kinotia e etahi iwi o Oropi, herehere rawa ka whakamahia hei kararehe wahawaha kawenga me era atu tukinotanga nui whakaharahara. E ki atu ana ahau ki a koe e te Tiamana, me nga mema o tenei Komiti, ki te paahitia tenei Pire e te Paremete kia tu hei ture, e tino mohio ana ahau, e pono ana

taku kupu, e kore e maha rawa nga tau e haere ake nei kua ngaro rawa atu nga iwi Maon o Niu Tiren, ko te mea mana tonu e whakangaro nga iwi Maori ko te paahitanga o te Pire nei hei ture, mehemea ra ka paahi. E te Tiamana, kaore tenei iwi te Maori e mohio ana ki te mahi huarahi moni hei orang mo ratou pena me koutou me te Pakeha. Ka pau tetahi rama tekau tau e ako ana ratou, a he taki tahi rawa nga mea e mohio, a ko nga mea e mohio ehara i te mea he mohio pononga to ratou; ko te nuinga o te iwi e kore rawa e mohio. Hei kupu whakamutunga maku, ka whakamoemiti atu ahau, a ka mihi atu hoki ki a koe, e te Tiamana, ki nga mema hoki o te Komiti, mo koutou i ata whakarongo pai ki enei korero roa. Tena pea kei te hoha ano etahi o koutou ki te roa rawa o enei korero. Mehemea e pera ana, e tika ana, notemea e tu pouri ana au i mua i o koutou aroaro i a au e tu nei. No te rahoroi tata nei ka nehua toku whaea a Tahuri, nana ahau. He mea tika me i tae au ki tona nehunga; toku hiahia nui he haere, engari i te mea kua whakawahaia mai ki runga i toku tuara te whakaaro a nga rangatira me nga iwi o etahi takiwa maha o te Motu nei, ko au hei mangai mo ratou ki konei, no reira kaore i taea e au te whakarere; a noho ana ahau. Engari ko taku hiahia nui ko te haere kia kite i a ia i mua o tona matenga.

Te Tiamana: Ko ahau te Tiamana o tenei Komiti, engari, ahakoa taua ahua oku, ka korero ake ahau mo te taha ki au ake. Taku kupu ki a Te Heuheu, ka nui rawa atu taku whakapai atu ki o korero kua mutu ake nei. He nui te maramatanga kua tae mai ki au i o korero, a ki taku mahara kaore rawa te Komiti nei i hoha i te roa o to whai korero.

14. *Kapene Rahera:* He mangai koe mo te hea iwi?

Te Heuheu: Ko au te mangai i tukuna mai ki konei mo Ngatiraukawa, mo Ngatimaniapoto, mo Whanganui, mo Te Arawa, a mo toku ake iwi mo Ngatituwharetoa. Tenei kei au a ratou pukapuka e tono ana kia noho au i konei hei mangai mo ratou hei tiaki hoki i te taha ki a ratou.

15. *Kapene Rahera:* Pehea te tokomaha o nga iwi e tu na koe hei mangai mo ratou?

Te Heuheu: Kaore e taea e ahau te ki tuturu e mea to ratou tokomaha, engari ki taku whakaaro he maha atu pea i te hawhe o nga tangata tekau mano nana nei i haina te pitihana whakahe mo te Pire.

16. *Kapene Rahera:* Pehea te pakeke o nga tangata nana i haina te pitihana whakahe mo te Pire —he tamariki ranei etahi?

Te Heuheu: Kaore au e kaha ki te whakahoki atu i tena patai. Na ratou ano hoki o ratou ingoa i tuhituhi ki o ratou kainga. Kaore au e kaha ki te ki he kaumatau ranei he taitamariki ranei ratou.

17. *Kapene Rahero:* Kaore koia koe e mohio noa ake ki te whakaatuatu mai i o ratou tau?

Te Heuheu: Ka mohio au ki te pitihana a toku ake iwi. Kei te mohio au he tamariki etahi o ratou—ara, he tamariki kua whai whakaaro kua mohio ki te tuhituhi. E whai take ana ratou ki o ratou whenua e meatia nei kia kuhua ki raro i tenei Pire.

18. *Kapene Rahera:* Ki to whakaaro tokohia nga tangata kei raro i te hainatanga ingoa kotahi, tokorua ranei, tokotoru ranei, tokohia ranei?

Te Heukeu: Kei nga tau o to ratou kaumatautanga te ritenga o tena, a tetahi mehemea he tangata whai tamariki, ka maha nga tangata i raro i te hainatanga o tena; engari mehemea he tamariki tekau ma rua tekau ma toru ranei nga tau te pakeke, ka haina ena mo o ratou nei ake tinana anake. Tena e eke ki te tokowha ki te tokorima ranei nga tangata kei raro i te mea kotahi o etahi o nga kai-pitihana.

19. *Kapene Rahera:* Ki taku mahara iho ki to korero ko te nuinga o nga tangata i haina i te pitihana tautoko i te Pire he tangata kua pau o ratou whenua i a ratou ano: kei hea te takiwa e noho ana ena tangata? Kei te marara haere ranei te noho ki nga wahi katoa o te Motu nei?

Te Heukeu: Kei te Tai Rawhiti. I whakamaroma ano ahau i nanahi he tangata ena kua uru o ratou whenua ki raro i era atu Ture. Kaore au i te ki he kore rawa atu o ratou whenua hei eketanga ma tenei Pire. Kei te mohio au he whenua ano o Wi Pere i waho atu o nga whenua i paahitia ai nga ture motuhake hei whakaora i a ia.

20. *Kapene Rahera:* Kei te mohio ranei koe ki te take i tahuri ai nga tangata paanga iti ki te whenua ki te tautoko i tenei Pire i naiane?

Te Heuheu: A, kaati, me penei taku whakautu mo tena patai: Mehemea kaore kau he whenua o ena tangata heoi ano te take i tahuri ai ratou ki te tautoko i tenei Pire, koia tenei, e kore e pa ki a ratou tenei Pire, na reira kaore ratou e wehi ki te tautoko i te Pire i te mea kei te pa ke atu ki etahi atu tangata.

21. *Kapene Rahera:* He mangai koe mo te tokoiti mohio, mo te tokonui kuare ranei?

Te Heuheu: He mangai au mo nga iwi mohio, whai whakaaro hoki.

22. *Kapene Rahera:* Tena ranei e taupatupatu nga tika o nga tangata arahi i te iwi ki nea tika o nga tangata i raro i a ratou?

Te Heuheu: Ko te take e maharatia ana e au tena e raruraru ko te wehewehenga o nga tangata ina tono etahi kia tukua te whenua ki raro i te Poari a ina tahuri etahi ki te arai kia kaua e uru ki raro i te Poari.

23. *Kapene Rahera:* E penei ana te tikanga o to korero, ka riro i ta nga tangata paanga ririki ki te whenua a ka hinga ta nga tangata paanga nunui?

Te Heuheu: Ae; ka pena. Koia tena te tikanga o te rarangi o ta matou pitihana e ki nei, ko nga tangata

paanga iti e tautoko ana i tenei Pire hei mate mo nga tangata paanga nunui. Ko nga tangata paanga ririki hoki o roto i etahi takiwa nga tangata e tino kaha ana te hiahia kia paahitia tenei Pire.

24. *Kapene Rahera*: I korero mai koe ki a matou e wehi ana koe ki te ahua o nga tangata e kiia nei ka whakaturia hei Poari; he wehi koia nou kei whakahaerea e te Komihana tona mana ki runga ki nga Maori, he aha ranei te take i wehi ai koe ki te Poari?

Te Heuheu: Kei hoatu e ia tona mana Tiamana o te Poari hei tautoko i te taha ki te Karauna a kei kore e whakahaerea e ia hei hapai i nga hiahia me nga take e pa ana ki nga tangata no ratou te whenua.

25. *Kapene Rahera*: Kaati, e penei ana to whakaaro, tena pea e whakahaerea e te Komihana tona tika hei painga mo te Karauna kaore mo nga Maori?

Te Heuheu: Ae; e pera ana taku titiro.

26. *Kapene Rahera*: Ka pai ranei ki tau whakaaro mehemea me ata pooti nga mema Pakeha o te Poari, kaua e riro ma te Karauna e whakatu?

Te Heuheu: Kaore pea e aha i tena. Ahakoa penatia ka mau tonu taku wehi tera e riro nga whakatau a te Poari hei painga mo te Karauna kaore mo nga Maori, a tetahi o nga take i ki pera ai au ko te tokomahataoga ake o nga mema Pakeha o te Poari i nga mema Maori.

27. *Kapene Rahera*: Ki to mahara ka pooti katoa nga mema Pakeha o te Poari ki te taha kotahi anake me nga mema Maori ki te taha kotahi anake?

Te Heuheu: Ka pera ki taku whakaaro.

28. *Kapene Rahera*: Kaati, kei te whakahe katoa nga iwi, e tu nei koe hei mangai mo ratou, ki tenei Pire?

Te Heuheu: Ae.

29. *Kapene Rahera*: Kaore koia ratou i te hiahia kia whakatikatikaina te Pire: ko to ratou hiahia koia me turaki rawa atu tenei Pire a me hanga he Pire hou rereke i tenei te ahua?

Te Heuheu: Ae.

30. *Kapene Rahera*: Kaati, ka whakaae ranei nga Maori kia mahia he tikanga, ara, he Pire, e taea ai nga taitara te wehewehe ki ia whanau ki ia tangata ranei?

Te Heuheu: Ae; ka whakaae matou ki tetahi tikanga pena mehemea ka tukuna mai ma matou e whakarite i runga i ta matou i whakaaro ai e tika ana, a kia tau i a matou ka tuku atu ai ki te Paremete kia whakamaunaia.

31. *Kapene Rahera*: Tena, me pehea te taha ki nga toenga whenua kaore e tika kia wehewehe ki ia whanau ki ia hapu ki ia tangata ranei, me pehea ana toenga whenua ki tau, me riro ranei ma te Poari e whakahaere, ma wai ranei?

Te Heuheu: E penei ana te hiahia o nga Maori mo nga toenga whenua kaore nei e taea e ratou ake te mahi, me tuku kia riihitia e ratou i runga ano i nga kupu o ta ratou pitihana ki te Kuini.

32. *Kapene Rahera*: Ka whakaae ratou kia whakaputaina he taitara mo nga whenua katoa, kaua he whenua e kore te whiwhi taitara?

Te Heuheu: Ae; mehemea ka whakaputaina ki nga tangata Maori nona te whenua aua taitara.

33. *Kapene Rahera*: A e whakaae ana koe kia utaina te utu o te kimihanga me te whakataunga o te taitara ki runga ki te whenua?

Te Heuheu: Kaore; ma te koroni tena e utu. Tera ano hoki tetahi moni e £7,000 e ata wehea ana e te Kuini i ia tau, i ia tau, ma tona iwi Maori. Ki taku whakaaro me hanga he tikanga kia ahua rite ki te Kooti Whenua Maori e tu nei.

34. *Kapene Rahera*: Engari kaore ranei nga moni ruri e utaina ana ki runga ki nga whenua Maori i naiane?

Te Heuheu: Ae. E tika ana ena kia penatia, notemea kia oti ra ano te ruri katahi ka ka tino tau te taitara o te Maori ki te whenua, ma tera hoki ka ata mohiotia nga rohe.

35. *Kapene Rahera*: Kaore ranei e tika kia whakataua te utu o taua ruri ki runga ki te whenua, kia mohoio ai te tangata e whakawhiwhia ana ki te taitara a he taitara watea tona?

Te Heuheu: Ae.

36. *Kapene Rahera*: I korero koe ki a matou e toru tekau ma whitu mano nga Maori e tautoko katoa ana i te Tiriti o Waitangi; he aha te tikanga o ena kupu au?

Te Heuheu: He penei te tikanga, e hiahia ana ratou kia hoatu ki a ratou te mana i whakapumautia ki a ratou i raro i taua tiriti—ara, te mana hei whakahaere i a ratou mea katoa, ki te hanga ture mo ratou, me te whakatakoto tikanga hei whakahaere i o ratou whenua.

37. *Kapene Rahera*: Ki tau whakaaro ka tika ranei kia hanga kia motuhake he ture mo te iwi Maori kia motuhake hoki he ture mo te iwi Pakeha?

Te Heuheu: Kaore e pena ana taku kupu. Ehara i au taua whakaaro. Kei roto i te Tiriti o Waitangi me te 57 o nga tekiona o "Te Ture Whakamana Paremete mo Niu Tireni, 1852."

38. *Kapene Rahera*: E mea ana koe kia motuhake he ture mo nga Maori i raro i te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: Kaore e pena rawa taku korero, engari, ki taku whakaaro, e tika ana kia whakamanangia e te Paremete o tenei koroni nga tono a nga iwi Maori e inoi nei i raro i te Tiriti o Waitangi.

39. *Kapene Rahera*: Ki to mohio ki te tukua atu ki nga Maori he mana hei whakahaere i o ratou whenua, kaea ranei e ratou te whakahaere penei me nga Pakeha?

Te Heuheu: Ki taku mohio ka taea e ratou. Ma tenei Paremete hoki e tiaki kia taea ai e ratou. Ki te tukua atu e te Paremete he mana ki a ratou kia rite ki ta ratou e hiahia nei, ka tiaki tonu te Paremete kia oti pai ai nga whakahaere a nga Maori.

40. *Kapene Rahera*: Ki to whakaaro ka tika ranei kia whakawhiwhia ratou ki te mana hei whakahaere i o ratou whenua penei me nga Pakeha?

Te Heuheu: Ka tika ki taku whakaaro.

41. *Kapene Rahera*: Kaati ra, i te mea kei te pena tau, kei te mohio ranei koe e kore rawa e taea te pupuri o te mana hoko, haunga nga whenua e whakataua ana he here ki runga?

Te Heuheu: Ka taea ano pea tena ahua te whakatika ki taku whakaaro. Me hoatu ki a ratou he mana hei whakahaere i o ratou whenua me a ratou mea katoa, engari ma te Paremete e whakatakoto tetahi tikanga pakeke, pumau rawa, hei whakamutu rawa i te hoko ahakoa ki te Kawanatanga ki tetahi atu tangata ranei.

42. *Kapene Rahera*: Kaati ra, kua kitea i runga i au kupu ano, e hiahia ana koe me ture ke mo te Maori me ture ke mo te Pakeha?

Te Heuheu: Ae. I pohehe au ki to korero i korero ra, i mahara au he Paremete motuhake tau e men ana.

43. *Kapene Rahera*: Na tena ahua pea i tika ai to mahi a te Kawanatanga i tana hoatutanga ki te Paremete i to Pire arai i to hoko?

Te Heuheu: E tika ana nga kupu arai i te hoko e mau nei i roto i te Pire a te Pirimia. Kaore aku amuamu mo tena, ina ke ta matou e whakahe ana ko te toronga haeretanga o nga ringaringa me nga waewae o te Pire ki nga wahi katoa. He kupu ano ranei kei roto i te Pire e arai ana i te hoko?

44. *Kapene Rahera*: Taku hiahia kia rongo au i nga whakaaro o nga iwi nui tonu o te Maori, kaua e tautohetohetia ko te Pire. Ki tau whakaaro kaore ranei e nuku haere te ora me te matauranga o te iwi Maori ki te hoatu ki a ia ano tona whenua pupuri ai kaua e hoatu ma tetahi Poari e pupuri e whakahaere?

Te Heuheu: Ae. Me hoatu ma ratou e hanga nga huarahi wehewehe i nga whenua i runga i tena tikanga.

45. *Te Raiti Honore Te Hetana*: Kia marama rawa i a tatou tena kupu. Kaore ranei i te penei te tikanga, e hoatu ai he mana, kaua rawa e hokona e ratou nga whenua—kaore koia i te pera?

Te Heuheu: Ae. Koia tena ta matou tono ki a koe. Kua maha noa atu a matou tononga ki te Pirimia kia tino katia te hoko o nga whenua Maori, ahakoa ko nga whenua kua timataria te hoko atu ki te Kawanatanga, engari ko te utu mai a te Pirimia i a matou tono i penei, kaore e tika, me ata whakaoti ano nga hoko o nga poraka kua timataria te hoko.

46. *Te Raite Honore Te Hetana*: Tena, ki te kore ratou e riihi, e whakamahi ranei i o ratou whenua—mehemea ka hoatu he mana ki a raton hei whakahaere i o ratou whenua, me te mau tonu o te here e kore rawa ai ratou e kaha ki te hoko i aua whenua, a kaore e taea e ratou te riihi te whakamahi ranei—me pehea?

Te Heuheu: Koia tena te mea e hiahiatia e matou kia mahia e matou. E mea ana matou ko nga toenga o o matou whenua kaore nei e taea e matou te mahi me whakapuare ki te riihi, me whakanohonoho ki te tangata. Kei roto ena kupu i te pukapuka inoi i tukua atu nei ki te Kuini.

47. *Kapene Rahera*: Ki tau he pai ranei he kino ranei te wehewehe i nga whenua ki ia tangata kia rite tahi ai te takoto o nga taitara o nga whenua Maori ki nga taitara o nga whenua Pakeha?

Te Heuheu: Ki taku whakaaro he pai rawa me riro ma ratou e whakatu he Poari, me Maori anake ona mema, ma taua Poari e whiriwhiri e whakatau me wehewehe ranei te whenua ki ia tangata, me waiho ranei kia takoto topu ana, kei ta ratou whiriwhiri to ritenga; engari ko te Paremete he matua mo taua Poari, a mana e whakaae e whakamana taua mahi.

48. *Kapene Rahera*: Kei te whakahe koia koe ki te tikanga e mea nei me wehewehe atu ki ia tangata tona whenua kia nohoia e ratou ko tona whanau?

Te Heuheu: E whakaae ana au ki tena, engari ma te Runanga Poari tena e mahi. Ma te Runanga Poari e hanga ena tikanga me ena wehewehenga.

49. *Kapene Rahera*: E penei ana te tikanga o taku patai: e kimi ana au kia mohio au ki te whakaaro tuturu o te iwi Maori, mehemea ranei e hiahia ana ratou ma ratou ano e pupuri o ratou whenua, ara, nga mea whai whenua o ratou, i te mea e mohiotia ana hoki a tona wa e haere ake nei, mana e tere mana e roa, kaore e kore te eke atu ki runga ki a ratou o nga ture katoa e pa nei ki nga Pakeha. Kei te noho mohio ranei te iwi Maori ki a ratou mo te tupono ki taua wa?

Te Heuheu: Kaore kau he whakahe mo tena Ki te hiahia tetahi Maori kia ata wehea ki a ia tona whenua kaore tena e whakahengia.

50. *Kapene Rahera*: Engari, katahi ra ia ka whai mana ki te hoko ki te mokete?

Te Heuheu: Ka mau tonu te titiro a te Maori ki te Maori he Maori nei ano ia. Kaore ahau i te kite take e kore ai e tika kia hoatu ki te Maori tena mana mehemea kua motuhake ki a ia tona whenua.

51. *Kapene Rahera*: Ki to whakaaro, ki te pera, ka moumouria ranei e te Maori tona whenua, a te tukunga iho noho kau ana, kaore he whenua?

Te Heuheu: Mehemea ki te hiahia te tangata ki te kohuru i a ia ano, ki te poro i tona kaki, pena me tau e korero na, kaore ia e kaha ki te whakahe atu ki tetahi atu tangata, nana ano hoki tena mate i kimi atu hei mate mona.

PARAIRE, 30 O HEPETEMA, 1898. TE HEUHEU: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

52. *Kapene Rahera*: I patai ahau ki a koe i nanahi mo au whakahe ki te Poari e meatia nei kia whakaturia i raro i tenei Pire. Ki taku whakarongo atu ki o korero mehemea nei e pai ana koe ki taua Poari, engari kaore koe e pai me Pakeha etahi o nga mema o taua Poari. Kaati, mehemea ki te whakaturia he Poari Maori hei whakahaere i nga whenua o nga Maori, ki to whakaaro kia pehea te nui o te takiwa whenua hei whakahaerenga ma taua Poari?

Te Heuheu: Ki taku whakaaro ma taua Poari e whakahaere te katoa o te rima miriona eka e toe nei ki nga Maori, notemea, ki taku, ko tena mea ko te Poari he whakakotahitanga tena no te toru tekau ma whitu mano tangata i korerotia ra e au, a ko taua Poari he kai whakahaere mo ratou (ara, ma ia hapu e whakarite he metna mona), a ma taua Poari e hanga nga tikanga me nga ture e ruritia ai e wehewehea ai nga whenua, e whakarite he tikanga mo nga tangata whenua kore, a e whakarite etahi tikanga e mau tonu ai nga whenua o nga tangata whai whenua. Me whai mana taua Poari ki te tirotiro ki te whiriwhiri i te hiahia o te tangata e mea ana ki te hoko ki te riihi ki te tuku ranei i tona whenua, a ma taua Poari e whakaae e whakahe ranei taua hiahia. Ko tetahi mea hoki me riro ma taua Poari e whakatau, mehemea ranei he mea tika kia ruritia a kia wehewehea te whenua ki ia whanau me ia tangata no ratou te whenua.

53. *Kapene Rahera*: Kia hia nga Poari pera ki to whakaaro?

Te Heuheu: Kia kotahi. Kua rongo nui nga Pakeha ki tenei mea ki te Kotahitanga, tona tikanga he huihui kia piri kia kotahi te iwi Maori, a ko te Kauhanganui a Mahuta, he tikanga pera ano tera, he hanga kia kotahi te iwi Maori. Ki taku whakaaro hei mangai a hei hunga whakahaere taua Rananga Poari mo te Kotahitianga raua ko te Kauhanganui.

54. *Kapene Rahera*: E penei ana to kupu, me whakakore rawa atu te Kooti Whenua Maori me whakatu he Runanga Maori hei whakakapi i te Kooti?

Te Heuheu: Ae.

55. *Kapene Rahera*: Mehemea ka he te whakatau a taua Runanga, me pehea he huarahi e taea ai te whakatikatika, te whakakore ranei i tana whakatau ina he?

Te Heuheu: Ma ratou e hanga etahi ture, me etahi tikanga hei tohutohu a hei whakahaere i a natou, a me matua hanga e ratou he ture kia taea ai te whakaora o nga mate e pa ana ki te tangata ina he tetahi whakatau a ratou.

56. *Kapene Rahera*: E mohio ana ranei koe e hia nga moni e pau i te whakahaerenga i te Runanga?

Te Heuheu: Kaore; kaore e taea e au te whakahoki i tena patai.

57. *Kapene Rahera*: Ma wai e utu taua mahi?

Te Heuheu: Ma te moni e £7,000 e whakaritea nei i ia tau i ia tau, hei painga mo te iwi Maori, tetahi taha e utu, a ma etahi atu moni e whakaritea ana e te Runanga, e te Poari ranei, hei whakahaere i ana mahi

58. *Kapene Rahera*: Ehara ia nei taua £7,000 i te moni i ata wehea hei painga mo nga Maori rawa-kore?

Te Heuheu: Ka whakamahia na hoki aua moni hei painga mo nga Maori.

59. *Kapene Rahera*: Me pehea ki tau e tuwhera ai nga whenua i te rori kia taea ai te whakanohonoho ki te tangata?

Te Heuheu: Ma te Runanga e rapu a e whakatau nga tikanga e taea ai ena mani.

60. *Kapene Rahera*: Me pehea he moni e taea ai aua mahi?

Te Heuheu: Me hoatu he mana mokete ki te Runanga.

61. *Kapene Rahera*: Kua ki koe ko to hiahia kaua nga whenua e hokona, a e kore e taea tenei mea te mokete ki te kore e hoatu tetahi whenua hei punga mo te mokete?

Te Heuheu: Koia tena te ritenga i naianei. Engari ki taku whakaaro ki te whakatuna te Runanga, Poari ranei, a ki te whakaaetia ia kia whakahaere i ona mana, tera ano e kitea he huarahi e taea ai enei mea katoa.

62. *Kapene Rahera*: Ko te hea tau e pai ai, me uru nga Pakeha hei mema mo te Poari me Maori anake ranei?

Te Heuheu: Ko ta te Kotahitanga e whakatau ai koi ra tonu taku e whakaae ai. Ma te Kotahitanga e hanga etahi ture me etahi tikanga kia kore ai nga whenua e pahuahu atu i nga Maori.

63. *Kapene Rahera*: Ehara taku it te hopu i a koe i runga i o whakahoki mai i nga patai; heoi taku e whai ana kia whakapuakina mai e koe tau ake whakaaro, ara, me pehea te mahi ki tau?

Te Heuheu: E penei ana taku: ki te kore e tukua ki te Runanga aga mana e tonoa nei e au, kaati, kaore kau pea he mea ke atu hei whakaaetanga maku.

64. *Kapene Rahera*: Kaati, ko te Poari Maori anake tau e hiahia ana?

Henare Kaihau: Ki taku mahara i penei ke te kupu a te kai-whakahoki patai, ara, ki tana me Maori katoa nga mema o te Kotahitanga, a ma ratou e hanga he tikanga hei whakahaere i nga whenua, kia araia ai nga hoko he, me era atu mea.

65. *Kapene Rahera*: E penei ana te aronga o aku patai: I a tatou e mahi nei kei te kimi tatou i te huarahi e taea ai te hanga he ture mo nga whenua Maori, engari kaua e maharatia ka tuku noa te Paremete i te mana ki tetahi hunga. Kia matua mohio te Paremete he hunga mohio taua hunga ki te whakahaere tikanga, katahi ano ka hoatu taua mana. Tena koa, ko te hea ta te kai-whakahoki patai e pai ai, ko te Poari, he Pakeha he Maori ona mema, ko tetahi tikanga ke ranei e wehewehe a i nga whenua ki ia tangata ki ia tangata?

Te Heuheu: E penei ana taku kupu: Kaore e taea e au te whakaae tetahi atu tikanga mehemea e takoto ke ana taua tikanga i taku i whakaatu ai i mua ake nei, notemea, kua oti i au te whakamarama; ko te mahi a ia Kawanatanga i roto i nga taua kua pahemo he hanga ture, e ai ki ta ratou, hei painga mo te iwi Maori, a e mohiotia ana kaore he ora i puta ki nga Maori i aua ture, ina hoki kua ngaro i nga Maori te nuinga o o ratou whenua.

66. *Kapene Rahera*: I penei tetahi o kupu, kaore e pai kia riro ma te Poari, e meatia nei kia whakaturia e te Pire nei, e whakatau nga kai-riiwhi tupapaku, notemea, kaore e kore te whaipaanga o nga mema Maori o te Poari ki taua riiwhitanga tupapaku: E pera ana ia nei koe?

Te Heuheu: Maku e ata whakamarama taua kupu aku. I penei taku korero: i runga i taku titiro i nga korero o te Pire, e penei ana, ka whakaturia he Poari hei whakahaere mo ia takiwa, a kia tokorua nga mema o ia Poari, me kowhiri i roto i nga tangata Maori no ratou nga whenua i roto i te takiwa e whakaturia ra te Poari mo reira, na reira kaore e kore te whai paanga o aua mema Maori ki nga keehi katoa e whakahaerea ana mo nga whenua Maori o roto i to raua takiwa. Ki taku titiro hoki ki nga korero o te Pire kaore e whai-mana te Poari ki te whakahaere i nga whenua o waho i tona rohe.

67. *Kapene Rahera*: Tena, whakaarohia nga Poari me nga tikanga e whakaturia ai, engari kaua e tino nunui rawa nga takiwa mo aua Poari; e kore ranei e pai kia tukuna ma aua Poari e whakatau nga paanga ki te whenua o ia hapu o ia hapu, a kia mutu tera katahi nga hapu ka tahuri ki te wehewehe i nga whenua ki ia tangata ki ia tangata o ratou?

Te Heuheu: Ki taku mahara ki te tukua atu te mana e tonoa nei ki te Runanga, kaore e kore te kitea he huarahi e taua Runanga e taea ai te whakahaere o ena mea katoa.

68. *Kapene Rahera*: E mea ana ahau kia whakapuakina mai e koe tau ake whakaaro, ara, he tikanga pai ranei taku e mea nei e puta ai te ora, he tikanga kino ranei e pa ai he mate?

Te Heuheu: Ki taku mahara he tikanga tena e puta ai te pai.

69. *Kapene Rahera*: Ki to mahara, he tikanga pai ranei mo nga iwi Maori, e nga kaunui ai ratou ki te tino mahi i o ratou whenua, mehemea e whakanohonohoia ana ia tangata ia tangata me tana whanau ki runga ki te whenua, kia tahuri ai ia tangata ki te mahi oranga mo ratou ko ana tamariki, penei me te Pakeha e mahi nei?

Te Heuheu: Ae, kei te whakatika au ki tena. Ma tena e ngakaunui ai nga Maori ki te mahi i o ratou whenua; engari ma te Runanga o te Kotahitanga e whakariterite e hanga he ture pena.

70. *Kapene Rahera*: Ka taea ranei e te Poari kotahi te whakahaere nga whenua katoa puta noa i te Motu nei? Me whakatu ranei he Poari mo ia takiwa kia riro ai ma nga tangata ano o ia takiwa nga whenua o roto i taua takiwa e whakahaere, ara, ma nga tangata kua noho roa i reira kua waia ki nga tangata me nga whenua o reira?

Te Heuheu: E tika ana tena. Ki te ki te Runanga o te Kotahitanga me whakatu kia maha nga Poari i a ia, kaati, me pera.

71. *Kapene Rahera*: Kaore ranei e pai kia tu tetahi Pakeha, me tino tangata ingoa nui, hei hoa tautoko a hei hoa tohutohu i a ratou? Ehara i te mea hei pеehi taua tangata i nga whakaaro o nga Maori, engari hei tautoko hei tohutohu i a ratou?

Te Heuheu: Ki taku mahara he tika noa atu he pai noa atu kia whakaturia he mema Pakeha mo aua Poari, ki te ki te Kaunihera Maori, ara, te Kotahitanga, me pera.

72. *Hon. Timi Kara*: I ki koe i nanahi na koutou i tuku nga kupu mihi ki te Kuini?

Te Heuheu: Ae; engari i au e ki atu nei "Ae," mo te iwi katoa tena kupu notemea kaore a ahau ake i haina i te pukapuka i tuhia atu ai aua kupu mihi.

73. *Hon. Timi Kara*: I penei etahi rarangi o aua kupu mihi, ara, "Kei te hiahia o iwi Maori ki te mahi oranga ano mo ratou i runga i o ratou morehu whenua, i runga i nga huarahi mahi paamu, a ko nga wahi kaore e taea e matou te mahi, kei te whakaae matou ki te reti atu i runga i nga huarahi e whakanohonohoia nei te koroni ki te

tangata." E whakaae ana ranei koe ki enei kupu?

Te Heuheu: Ka tino whakaae au ki tena mehemea ka whakaaetia tena e te Runanga.

74. *Hon. Timi Kara:* Waiho ake te Runanga o te Kotahitanga—e mea ana ahau me utu mai e koe ki tau ake i mohio ai, ara, e whakaae ana ranei koe koia tera he tikanga ko nga kupu mihi i tukua atu nei ki te Kuini?

Te Heuheu: Kaore e taea e au te whakarere i te Kotahitanga i roto i taku whakahoki ki to patai, notemea na te Kotahitanga tonu i tuhituhi aua kupu mihi ki a te Kuini.

75. *Hon. Timi Kara:* Kaati, kei te whakaae ranei koe ki taua tikanga—ara, me waiho nga morehu whenua o nga Maori hei oranga mo ratou i runga i nga huarahi mahi paamu, a ko nga wahi kaore e taea ana e ratou te mahi me riihi i runga i nga huarahi e tupu haere ai a e whakanohonohoia ai te koroni ki te tangata?

Te Heuheu: Ae; engari e tohe ana au kaore te Pire Whakanohonoho Whakahaere hoki i nga Whenua Maori e whakatutuki ana i nga tikanga i whakatakotoria e aua kupu ki a te Kuini. Na reira hoki matou i whakahe ai ki te Pire.

76. *Hon. Timi Kara:* Tena; he aha te mea mana e whakatutuki nga tikanga i whakatakotoria e aua kupu ki a te Kuini?

Te Heuheu: He mana, me hoatu e tenei Paremete ki te Runanga o te Kotahitanga, kia whai mana ai te Runanga ki te mahi ture, me era atu tikanga katoa hei whakahaere i nga mea e korerotia nei.

77. *Hon. Timi Kara:* Kaati, e tuturu ana to whakaaro, e taea ai te whakahaere pai i nga whenua Maori, me tuku atu e te Paremete he mana ki te Kotahitanga, kia whai mana ai ia ki te hanga ture, i runga i tana i kite ai he tika, hei whakahaere i nga whenua Maori?

Te Heuheu: Ae, koia tena.

78. *Hon. Timi Kara:* Tena, i mua i tana hoatutanga i tena mana, kaore ranei te Paremete e matua tono atu kia hoatu ki a ia nga whakamaramatanga o nga ture e meatia ana kia mahia e te Kotahitanga?

Te Heuheu: Kua oti katoa tenei mea te whakamarama ki a koe, kei a koe a matou whakamaramatanga e takoto ana.

Te Taimana: E hiahia ana te Komiti kia rongo i aua whakamaramatanga.

Henare Kaihau: Ki taku mahara ehara i te tamariki nga mema o te Paremete. Ki taku whakaaro kei te tino mohio ratou ki nga tikanga i whakatakotoria e te Tiriti o Waitangi, a ki nga tikanga hoki i whakatakotoria e te Ture Whakamana Paremete mo Niu Tireni. Ki taku mohio atu ki nga korero a te kai-whakahoki patai, e penei ana ia, e whai take ana nga Maori i raro i aua ture e rua ki te tono kia whakaaetia ratou kia whakatu i tetahi Runanga mo ratou.

Te Heuheu: Ko te Pire Mana Motuhake mo te Iwi Maori te Pire tuatahi i mahia e nga Maori e mohiotia ai o ratou hiahia. Muri iho i tera ko te Pire Whakamana Runanga Kaunihera.

79. *Hon. Timi Kara:* E mea ana au kia whakaaturia mai e koe ki te Komiti e noho nei tetahi huarahi marama e tea ana te whakahaere, ara, tetahi tikanga i kitea e tou ake whakaaro, tetahi tikanga ranei kua ata hurihuria e koe, hei whakahaere mo nga morehu o nga whenua Maori. E ki ana hoki koe ko te hiahia o nga Maori me mutu te hoko whenua, engari, tuatahi, me waiho nga whenua hei oranga mo nga Maori, a, tuarua, hei whakanohonoho ki te tangata kia tupu haere ai te koroni. Ko taku e hiahia ana kia whakaaturia e koe ki te Komiti ko tau huarahi i kite ai e tino tutuki ai enei mea, ara, te whakamutu i te hoko whenua kia toe ai nga whenua hei oranga mo nga Maori hei whakanohonoho ki te tangata?

Te Heuheu: Mehemea, ko taku e mohio ake nei te tikanga o te patai, kaati, kua oti i au te utu i mua ra. Ki taku, ko te utu mo tena patai ko nga Pire e rua i whakahuatia ake nei e au—te Pire Mana Motuhake mo nga Maori me te Pire Whakamana Runanga Kaunihera. Na, ko te Pire Poari a te Pirimia raua, ko Timi Kara, e takoto nei i to koutou aroaro, kaore rawa i uru ki taua Pire tetahi menemana whakatikatika kia kotahi i mahia nei, e te hui ki Papawai, hei whakauru ki taua Pire.

80. *Hon. Timi Kara:* Waiho ake nga Pire nei, ina ke, mehemea i mea atu te Paremete ki a koe, "E Te Heuheu, mahia he Pire i runga i tau i mohio ai ma tera e pai ake ai te whakahaere i nga whenua Maori, e rite ai nga hiahia o te iwi Maori." Ka peheatia e koe te mahi?

Te Heuheu: To mea tuatahi e mahia e au he whakamana i te Runanga o te Kotahitanga hei whakatutuki i nga hiahia i tonoa nei e te pukapuka inoi i tukua nei e nga Maori ki te Kuini.

81. *Hon. Timi Kara:* Te mea tuatahi he whakatu i tetahi Kaunihera mo te koroni katoa, e penei ana taku mohio atu ki to whakahoki?

Te Heuheu: Koia tena, engari kua korerotia tena e nga Maori i mua noa, atu.

82. *Hon. Timi Kara:* Kaore au i te mea kia korerotia mai ki au nga mahi kua oti atu. E ata arahi ana aku patai i a koe, kia pai ai te tatai haere o aku patai me au whakahoki mai, a tae atu ki te mea e whaia nei e au. Kua ki koe ko te mahi tuatahi he whakatu i tetahi Kaunihera mo te koroni hei whakahaere hei whakatutuki i nga hiahia o te iwi Maori?

Te Heuheu: Ki te whakamanaia mai e te Kawanatanga he Kaunihera pera, e kore e roa kua oti te whakatu.

83. *Hon. Timi Kara:* Tena, me pehea te whakatu i taua Kaunihera? Me pooti koia ona mema i te tuatahi

Te Heuheu: Ae, me pooti ona mema. Engari kua oti noa atu nga huarahi me nga tikanga e pootitia ai nga mema. No te tau 1892 i mahia ai.

84. *Hon. Timi Kara:* Ki tau me wehewehe nga takiwa pooti mema mo te Kaunihera puta noa i te koroni?

Te Heuheu: Ae; engari kua oti noa atu te whakariterite o tena i a matou.

85. *Hon. Timi Kara:* A, ina tu taua Kaunihera, me Maori katoa ona mema: e pera ana tau?

Te Heuheu: Ae; engari ki te tukua he mana ki te Kaunihera e te Paremete, tera ratou e hiahia kia whakaturia etahi mema Pakeha.

86. *Hon. Timi Kara:* A, e kore ranei koe e whakahe ki te whakaturia e te Paremete me Pakeha me Maori nga mema o te Kaunihera, ara, e kore pea koe e whakahe ki tera tikanga?

Te Heuheu: E kore au e whakahe, ki te rite i te Paremete te hiahia o te Kotahitanga; engari ko te Pire kua whakatakotoria nei e te Kawanatanga ki te aroaro o te Komiti nei, e kiia nei ma taua Pire e ngata ai nga hiahia o te Kotahitanga, kaore rawa i te whakarite i aua hiahia.

87. *Hon. Timi Kara:* Haunga tena. Mehemea ka whakaturia taua Kaunihera, me riro koia ma ratou e mahi nga mahi a te Kooti Whenua Maori, ara, e whakawa nga whenua, e wehewehe nga whenua, e whakahaere nga tono riiwhi tupapaku, e whakatu nga kai-riiwhi, e mahi nga mahi katoa a te Kooti?

Te Heuheu: Ae. E penei ana taku: a kia marama hoki te whakarongo mai, ki te tau i te Kotahitanga kaati tonu ma nga Tiat i te Kooti Whenua Maori e whakahaere aua mahi, ka pena hoki taku; a ki te tau i te Kotahitanga me whakamutu katoa nga Tiat Pakeha a me Maori anake nga mea e whakaturia hei whakahaere i nga whenua Maori, ara, me penei te tikanga, me haere mai ko nga Maori o Ngapuhi ki Poneke hei whakahaere i nga whenua o te pito ki Poneke nei, a me tuku atu ko nga Maori o te pito ki Poneke nei hei whakahaere i nga whenua o tetahi atu takiwa. Ki te pera he tikanga ka whakaae au.

88. *Hon. Timi Kara:* Kaati, heoi tau Kaunihera e mohio ana me Pakeha me Maori anake ranei?

Te Heuheu: Ki taku titiro kaore kau he tikanga o tena patai.

89. *Hon. Timi Kara:* E ki ana koe, mehemea ka ki te Kotahitanga ko te Kooti Whenua Maori te mea pai, ka pera hoki tau, a ki te ki te Kotahitanga ko te Kaunihera Maori te mea pai, ka pera ano hoki tau; kaati, ka waiho e koe ki te Kotahitanga te tikanga, ka whai koe i tana kupu?

Te Heuheu: Kei te utu te ritenga, ki te iti iho te utu mo te Kaunihera Maori, koia tera taku e pai ai.

90. *Hon. Timi Kara:* Kaati, e penei ana tau kei te utu te tikanga. Ki te iti iho te utu mo te Kooti Whenua Maori koia tera tau e pai ai, a ki te iti iho te utu o tetahi koia tera tau e pai ai?

Te Heuheu: Ki taku mohio, M te whakaturia nga Poari i runga i ta matou tikanga e hiahia nei, ka iti iho tona utu i to nga Kooti Whenua Maori.

91. *Hon. Timi Kara:* Tena, mo te Kaunihera tenei patai. Mehemea ki te whakaturia taua Kaunihera, a, me ki noa ake, he whenua kei Wairarapa e meatia ana kia whakawakia, tena, ka karangatia pea e koutou te Kaunihera kia tu ki Wairarapa, ki te wahi i takoto ai te whenua, ahakoa kei te pito whaka-raro kei te taha whaka-te-rawhiti kei tawhiti noa atu ranei nga kainga o etahi o nga mema o te Kauuihera?

Te Heuheu: Kaore matou e mea ana ko te Kotahitanga tonu te mea e haere ki nga whenua pena me Wairarapa, ki te whakawa i nga kereeme, engari mana e hauga he ture me etahi tikanga hei whakahaere i nga mea katoa e pa ana ki nga Maori, e taea ai te whakatu o tetahi hunga o tetahi tikanga ranei hei whakawa i nga whenua pena me tena i Wairarapa na.

92. *Hon. Timi Kara:* E mea ana koe ma te Kaunihera e tuku atu he mana ki etahi atu hunga hei whakahaere i nga mahi whakawa whenua?

Te Heuheu: Ae.

93. *Hon. Timi Kara:* Tena, ko te hea hunga ta te Kaunihera e whakatu ai; me pehea tona whakatu?

Te Heuheu: Kei te Kotahitanga te ritenga, mana e tapa he ingoa. Tena pea e tapaina tona ingoa he Kooti Whenua Maori, he Komiti ranei, he Poari ranei.

94. *Hon. Timi Kara:* E penei ana taku mohio atu ki o korero, me whakatu e te Paremete tetahi mana i waenganui pu o te iwi, me karanga tona ingoa he Kaunihera, a me whai-mana taua Kaunihera ki te whakatu i etahi Poari mo ia takiwa hei whakahaere i nga mahi whakawa i nga whenua katoa o nga Maori, penei tonu me ta te Kooti Whenua Maori e mahi nei?

Te Heuheu: Ae.

95. *Hon. Timi Kara:* Ki to mahara ki te penatia te whakahaere ka iti iho nga moni e pau i nga moni e pau nei i te Kooti Whenua Maori?

Te Heuheu: Aua, he mahara noa iho naku tera e iti iho nga moni e pau, kei te mahinga e mohiotia ai.

96. *Hon. Timi Kara:* Kaati, ki tau ki te kore he moni e whakapaua e kore ano hoki e taea aua mahi?

Te Heuheu: Ki taku mahara kaore e rahi rawa nga moni e pau.

97. *Hon. Timi Kara:* Ma wai e utu aua moni?

Henare Kaihau: Ki taku mahara kaore e tika kia uia tena patai, te take: ko te mea e tonoa ana e ratou ko te mana kia hoatu i te tuatahi, a ma o ratou whenua e whakarite he whenua e taea ai te whakahaere o ta ratou

tikanga. Kua oti noa atu i te kai-whakahoki patai te whakamarama tena ano tetahi moni e wehea ana i ia tau i ia tau e te Paremete mo nga mahi e pa ana ki nga Maori, engari ko te nuinga o te moni mana e utu te whakahaerenga o te tikanga e mea nei ratou kia whakaturia ma ratou ano e kimi e whakarite—ara ma nga whenua e whakarite te moni.

Hon. Timi Kara: Koia tena te mea e hiahia nei tatou kia korerotia mai e ia.

Te Tiamana: Ki taku mahara ma te kai-whakahoki patai ano e utu te patai.

98. *Hon. Timi Kara:* Me pehea ki tau he huarahi e taea ai he moni hei utu i te whakahaerenga o te tikanga e mea nei koutou kia whakaturia?

Te Heuheu: Kua oti tena patai te ui mai ki au, ara, tetahi patai pena tonu te ahua, e tetahi o nga mema o te Komiti nei, a whakahokia atu ana e au te patai.

99. *Hon. Timi Kara:* E hiahia ana ahau kia utua te patai kua uia atu nei e au: me pehea ki tau he huarahi e taea ai he moni hei utu i nga moni e pau ana i nga Poari?

Te Heuheu: Tuatahi, ko te £7,000 kua korerotia ake nei e au; tuarua, ma nga Maori ano e whakarite etahi moni, ara, ma ratou e kimi i runga i a ratou huarahi e kite ai: tuatoru, ma o ratou whenua ano e utu ina tukuna atu o ratou whenua ki o ratou ringaringa, a ma ratou ano e hanga he ture hei whakahaere i aua whenua. Me whakahaere aua whenua e ratou i runga i nga huarahi e ea haere ai nga moni katoa e pau ana i te whakahaerenga i aua whenua, a ma te Paremete e whakatuwhera he huarahi e ahei ai nga Maori ki te utu haere i nga moni e pau ana i nga whakahaerenga mahi, ara, me ahua rite ki ta te Pire e whakarite nei, kia taea ai te nama he moni e te Poari.

100. *Hon. Timi Kara:* I runga i te mokete?

Te Heuheu: Ae. Ina ke hoki ta motu e whakahe ana mo te tikanga mokete e noho nei i roto i te Pire, ko te nui rawa o nga mana e hoatu ana ki te Kawanatanga. Ta matou whakahe tuarua, kaore te Pire e whakarite ana i tetahi tikanga e matua riro ai ma nga Maori ano e whakaae katahi ka tika kia namaia he moni i runga i te mokete.

101. *Hon. Timi Kara:* E mea ana au kia whakarere ake e koe te Pire. Me ki noa ake i naianei he kino te Pire, a me pana atu ki rahaki. Na, kua penei tatou me homai he mea hei whakakapi i te Pire. E ki ana koe e pai noa atu ana koe kia riro ma nga whenua e whakaae haere nga moni i pau i te whakahaerenga i nga whenua i raro i tau tikanga, ara, ma nga Maori e whakarite he moni

Te Heuheu: Mehemea ka tau i te Kotahitanga ma nga whenua e whakarite he moni, koia tena.

102. *Hon. Timi Kara:* Me pehea ki tau e taea ai te whakaemi he moni? E pai ana koe kia taaketia nga whenua Maori kia rite ai he moni, me pehea ranei?

Te Heuheu: He patai uaua rawa tena. Heoi taku e kaha ki te ki atu i naianei ma te Kotahitanga e whakarite he moni hei whakahaerenga i te mahi, a ko tana i whakarite ai koia tera taku.

103. *Hon. Timi Kara:* Kaati, e kore koe e pai kia riro mau e tohutohu he huarahi ki te Komiti e taea ai te whakaemi aua moni, ara, e penei ana tau, me waiho te tikanga mo nga mahi katoa ki te Kaunihera?

Te Heuheu: Heoi anake te take i kore ai au e pai maku e pena, koia tenei: kaore ano te mana i hoatu ki te Kotahitanga. Mehemea kua whiwhi taua hunga i taua mana, ko te mahi tuatahi mana he kimi kia kitea ai he huarahi e taea ai e nga Maori te whakaemi he moni hei utu haere i nga moni e pau ana i nga whakahaerenga mahi.

104. *Hon. Timi Kara:* E pai ana; tena mehemea kua whiwhi te Runanga i taua mana, a kitea ana e ia me whakaemi he moni kia maha nga mano pauna hei utu i nga whakahaerenga mahi, a tau ana i taua Runanga ma nga Maori ano e utu aua mahi, tena, ki tau whakaaro ko te hea tikanga ta te Runanga e whakahaere ai hei whakaemi moni? Ka taaketia ranei e te Runanga nga whenua, ka paahitia ranei e taua hunga tetahi Pire Reiti?

Henare Kaihau: Ki taku mohio kaore te patai i te marama ki te kai-whakahoki patai.

105. *Te Tiamana:* Maku pea ka marama ai. Mehemea he mema no te Runanga o te Kotahitanga te kai-whakahoki patai, ka pehea tana kupu ki te Runanga kia taea ai te whakahaere o nga mahi?

Te Heuheu: Ki taku mahara ki te tau i te Runanga me taake nga whenua, heoi e kore pea e kinongia taua tikanga.

106. *Te Tiamana:* Ehara tena i te utu ki taku patai. Mehemea he mema koe no te Runanga o te Kotahitanga, ka pehea te ahua o au kupu ki taua Runanga kia taea ai te whakahaere o nga mahi? Ka pooti koe ki te hea taha, ka tautoko ranei ka whakakore ranei koe i te taake?

Te Heuheu: Ki te marama i au i taua wa, me tautoko te taake ka pera ahau, a ki te marama i au me whakakore te taake ka pera ahau.

107. *Hon. Timi Kara:* Kaati, haunga te taake, ki to mahara he pai ranei kia whakaaetia te Runanga kia whakaemi moni i runga i te mokete?

Te Heuheu: Ae. Mehemea koia tera te hiahia o te Runanga heoi ka pera hoki toku hiahia; ki taku ake whakaaro me pera—e tika ana te whenua kia moketetia.

108. *Kapene Rahera:* He aha te mea e hoatu e koe hei punga kia tika ai te whakahoki o nga moni?

Te Heuheu: Ko to whenua.

109. *Kapene Rahera:* A ki te kore e whakahokia aua moni me hoko atu te whenua?

Te Heuheu: Na kona au i ki ai ma te Runanga o te Kotahitanga e ata whiriwhiri enei mea katoa e hanga he ture hei whakahaere, hei tuku, hei mokete ranei, i nga whenua i runga i tana i kite ai he tika, me te whakaae ano a nga tangata no ratou te whenua e mahia ana.

110. *Hon. Timi Kara:* Kua korero koe mo te whakarapopototanga o te Pire i tuhaina nei e te Kawanatanga i mauria haeretia nei ki nga huihuinga Maori a i whiriwhiria nei e aua huihumga?

Te Heuheu: Ae

111. *Hon. Timi Kara:* I ki koe ko nga wahi o te Pire i whakaetai e nga hui me nga whakatikatikanga i te Pire i mahia e aua hui, koia tera te Pire tuatahi i perehitia i tuhaina a i whakaariaria e te Kawanatanga i te tuunga o aua huihui?

Te Heuheu: Ae.

112. *Hon. Timi Kara:* A ko to whakahe ki te Pire e takoto nei he kore kaore i whakaurua ki te Pire aua whakatikatikanga—ara, he Pire ke noatu tenei?

Te Heuheu: Ki taku mahara kaore pea i pena taku korero. I penei taku kupu kaore te ahua o tenei Pire i rite ki te mea tuatahi.

113. *Hon. Timi Kara:* Kaore koia i penei na to kupu: ko te take i whakahe ai koe ki te Pire e takoto nei he rereke rawa atu no tona ahua i te Pire tuatahi?

Te Heuheu: Kaore i pena taku kupu. I whakahe ahau ki te Pire tuatahi, a no te putanga o te Pire tuarua i muri iho whakahe ana ano hoki au ki tera.

114. *Hon. Timi Kara:* Kua waia pea koe ki nga whakahaerenga o te Ture Taone Maori?

Te Heuheu: Ae.

115. *Hon. Timi Kara:* Kei te whakapai koe ki taua Ture?

Te Heuheu: Me penei taku kupu: ehara i au te tikanga o tena Ture; ehara i te mea naku ia i mahi Mehemea kei te kino taua Ture no te Paremete tena he. I te wa e mahia ana taua Ture e te Paremete i tono au kia whakaurua etahi menemana ki roto, engari kaore i whakaetai. Ko nga mea i uru ki te Ture Taone Maori he mea whakauru atu i waho. Kaore taua Ture i te tino rite ki taku i hiahia ai.

116. *Hon. Timi Kara:* Haunga tena, engari kaore koe e whakahe ana mo nga tikanga me nga mahi e whakahaerea ana i raro i taua Ture?

Te Heuheu: Kaore kau; kaore ano he whakahe maku i tae te Paremete mo taua mea.

117. *Hon. Timi Kara:* Kei te mohio ha koe ki nga tikanga o taua Ture, ara, ko tana mahi he tango i etahi wahi o nga whenua Maori ka roherohe hei tuunga taone. Riihitia ai nga tekihana o roto i te taone i runga i etahi tikanga ano, whakaturia ai he Poari, he Maori etahi he apiha Kawanatanga etahi, hei whakahaere i te whenua, a wehea ai etahi wahi o te whenua hei rahui mo nga Maori?

Te Heuheu: Ae.

118. *Hon. Timi Kara:* Kua whakahaerea nga tikanga o taua Ture ki tou ake kainga, a kua tu he taone ki reira: a he ui atu tenei, ki to mohio e pai ana ranei te whakahaere a taua Pire?

Te Heuheu: Kaore ano a te Maori mahi i raro i taua Ture, ko te Kawanatanga anake kei te whakahaere i nga mahi, a ki te whakahe au i naianei ka whakahe huhua kore noa iho au i te mea kua mana taua Ture. Heoi te mahi e taea e au i naianei he whakahaere tikanga e pai ake ai taua Ture. I tono ahau ki te Tumuaki Kai-ruri kia hoatu he mana ki nga Maori kia ahei ai ratou ki te whakatu i tetahi komiti, a whakaae ana ia. I tono hoki ahau ki te Tumuaki Kai-ruri kia rahuitia nga tino puia i roto i te taone hei painga mo matou, a whakaae ana ia. Na ena whakatikatikanga i pai ake ai ahau i whakaae ai ahau kia uru ahau ki te Poari whakahaere, e hara i te mea he kite noku i te pai o taua tikanga i uru ai ahau, kaati tonu i te mea kua ahua pai ake ona tikanga i to te tuatahi.

119. *Hon. Timi Kara:* Me pehea ki tau e pai ake ai i naianei?

Te Heuheu: He mea whanau hou mai taua Ture, a kaore ano i mohiotia ka pehea tana tupu.

120. *Hon. Timi Kara:* Kia kite marire koe i tetahi he katahi koe ka whakahe?

Te Heuheu: Ae.

121. *Hon. Timi Kara:* Te take i mea ai au kia whakaputaina mai e koe o whakaaro mo taua Ture, he rite no etahi o ona tikanga ki etahi o nga tikanga o te Pire e takoto nei i to tatou aroaro. I whai-kupu koe mo te Tiriti o Waitangi: mau e whakaatu mai nga whakaaro o nga Maori mo te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: Te take i korero ai au mo te Tiriti o Waitangi, i au e korero ana ki tenei Komiti i nga ra e rua kua pahemo ake nei, he whakatutuki naku i te tono a te pitihana. E penei ana te patai, e pehea ana te whakaaro o nga Maori mo te Tiriti o Waitangi i naianei.

122. *Hon. Timi Kara:* He aha ta ratou e mea ana kia puta ki a ratou i raro i taua mea?

Te Heuheu: E mea ana ratou kia whakaorangia o ratou mate, notemea kua whakatuturutia e taua tiriti ki te iwi Maori ano te mana whakahaere mo a ratou nei ake mea i runga i ta ratou tikanga i kite ai e puta ai te ora ki a ratou. Koia tena te mea e hiahiatia ana e te iwi Maori.

123. *Hon. Timi Kara*: Me panui atu e au te rarangi tuarua o te tiriti: "Ko te Kuini o Ingarangi ka whakarite ka whakaae ki nga Rangatira, ki nga Hapu, ki nga tangata katoa o Niu Tireni, te tino Rangatiratanga o o ratou whenua o ratou kainga me o ratou taonga katoa. Otiia ko nga Rangatira o te Whakaminenga, me nga Rangatira katoa atu, ka tuku ki te Kuini te hokonga o era wahi whenua e pai ai te tangata nona te whenua, ki te ritenga o te utu e whakaritea ai e ratou ko te kai hoko e meatia nei e te Kuini hei kai hoko mona." Koia tenei tau i mea ake nei?

Te Heuheu: Ae. Koia tena taku i whakaatu ai, koia tena te rarangi i tono ai matou kia whakaturia he Runanga mo matou. E hiahia ana matou kia whakatutukitia tena rarangi. Ina hoki e ki ana te rarangi 3 (c) o ta matou pitihana, "Kei te takahi nga tikanga o te Pire i nga kupu me te aronga o te Tiriti o Waitangi, i nga tika hoki o te iwi Maori i runga i to ratou urunga hei iwi mo te Kuinitanga o Ingarangi."

124. *Hon. Timi Kara*: E pai ana; me titiro e tatou te wahi tuatahi o te rarangi, "Ko te Kuini o Ingarangi ka whakarite ka whakaae ki nga Rangatira, ki nga Hapu, ki nga tangata katoa o Niu Tireni te tino Rangatiratanga o o ratou whenua me o ratou kainga me o ratou taonga katoa." Kua takahia ranei tenei? Kei te mohio au e ki ana nga Maori kua takatakahia te Tiriti o Waitangi; engari e patai ana au ki a koe, kua takahia ranei te wahi i panuitia ake nei?

Te Heuheu: Ka korero atu au i taku ake whakaaro. Ae; kua takahia te wahi tuatahi o te rarangi tuarua o te tiriti.

125. *Hon. Timi Kara*: I peheatia te takahi?

Te Heuheu: Koia tenei, kaore ano ona tikanga i whakatutukitia. Ko nga mana mo nga Maori i whakatuturutia nei e taua rarangi kaore ano i hoatu ki a ratou.

126. *Hon. Timi Kara*: Kaore ano koia i hoatu nga taitara o o ratou whenua ki a ratou?

Te Heuheu: Ae; kua hoatu; engari na nga Pakeha anake i mahi. I te huihuinga o te Paremete tuatahi ki Akarana he Pakeha anake nga mema, kaore kau he mema Maori. I te wa i uru tuatahi ai nga mema Maori ki te Paremete kaore ratou i mohio ki nga mahi e mahia ana. Heoi ta ratou he mahi noa iho he whakaae noa iho i nga mea e korerotia atu ana ki a ratou.

127. *Hon. Timi Kara*: Kaore koia i tukua atu ki nga Maori nga taitara o ratou whenua ina whakataua o ratou take tika ki te whenua?

Te Heuheu: Ae; i runga i ta te Karauna i kite ai.

128. *Hon. Timi Kara*: Ki nga whenua katoa i kitea e tika ana kia tau ki a ratou anake?

Te Heuheu: Ae; engari me ki atu au i whakaae ai nga Maori ki ena ritenga he kuare no ratou ki nga tikanga e mahia ana. Ka mea atu te Karauna me mea te mea, ki tonu atu ratou, "Ae, e pai ana," te take i pera ai kaore ratou i mohio ki tona tikanga. E mohio ana ahau timata mai i reira tae mai ki naianei he karanga hui tonu te mahi a nga Maori, he kimi tikanga e taea ai te whakatutuki o nga mea e tonoa nei e ratou.

129. *Hon. Timi Kara*: Ehara koia tena i te whakatutuki i te aronga o te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: E penei ana taku; te mea tuatahi nana i mohio ai nga Maori kei te tinihangatia ratou, koia tenei: I paahitia tetahi ture kia mana ai te whakaputa Karauna karaati ki nga tangata takitahi, hei kai-tiaki mo ratou tahi ko etahi atu tangata, a kitea ana ka taea e aua tangata o nga Karauna karaati te hoko atu o aua whenua a ka waiho tera hei mate mo te nuinga o nga tangata i uru ki te whenua, a i whakapaua e te iwi Maori ona kaha ki te whakamutu i taua tikanga. Katahi ka whakaaetia kia tuhia nga ingoa o nga tangata katoa i uru ki te whenua ki tua o te tiwhikete mo te whenua, i raro i te ture o te tau 1867: kua wareware au ki te ingoa o taua tu pukapuka nei. Na te aue o nga Maori i whakakorea ai te tikanga kaore nei e nuku atu i te tekau tangata e uru ki te Karauna karaati, a hoatu atu ana ko te tiwhikete hei whakakapi. Muri iho i tera ka kitea ano e nga Maori tetahi take i aue ai ratou, te whakahoki o tera ko te ture tiwhikete, e uru nei nga tangata katoa o te whenua ki roto. Muri ibo i tera ka paahitia ko te Ture o te tau 1873; kua wareware au ki te ingoa o taua Ture, engari i pa taua mea ki nga whenua Maori. Ko te tangi me te tohe a te iwi Maori e penei ana, ma ratou ano e hanga he ture mo ratou i raro i te mana i tukua atu nei ki a ratou e te Tiriti o Waitangi, engari kei te mau tonu te pupuri a te Karauna ki taua mana me aua tika, kaore e makere mai i a ia, he pakupaku nei nga wahi e kinitia mai ana ma nga Maori. Mai ano i taua wa tae mai ki naianei he pera tonu te mahi a te Kawanatanga ki nga Maori. Na reira heoi ta matou ta te iwi Maori kupu: Kua maha nga tau i waiho atu ai ki te iwi Pakeha anake te mana whakahaere me te mana tuku i nga whenua e korerotia nei, a kua kitea i runga i ta te Pakeha whakahaere kaore kau he painga e puta ana ki te Maori i nga whenua; heoi he pahuhu tonu atu ki te ngaro te mahi a nga whenua Maori. Whakahokia mai ki a matou, ma matou ano e whakahaere; me whakaaro matou e koe, e te taha Pakeha.

130. *Hon. Timi Kara*: Kaore kau pea he Maori puta noa nga motu nei kaore i kore te hoko whenua i tona wa?

Te Heuheu: Kua hoko whenua ahau.

131. *Hon. Timi Kara*: I hokohoko whenua ratou i raro i te hea mana: i raro pea i te mana o te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: Koia tena te take i inoi ai te iwi Maori ki te Kuini, ara, "Kaati, e rite ai tenei inoi ki a koe a o

iwi Maori me paahi rawa he ture hei tino kati, hei tino arai i te Karauna me te Pakeha noa iho kia mutu te hoko i o matou morehu whenua."

132. *Hon. Timi Kara*: Kaati, e hiahia ana koe kia whakarereketia te aronga o te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: Ko tera wahi anake o te Tiriti o Waitangi e tuku nei i o matou tika ki te Kuini ta matou e mea ana kia whakarereketia.

133. *Hon. Timi Kara*: Me to koutou mana ki te hoko i o koutou whenua?

Te Heuheu: Ae; me te hoko whenua a te Tari Hoko Whenua ma te Karauna me whakamutu i naianei tonu. Ahakoa kua tino kaha te tohe a nga Maori mo tenei kaore ano i whakamutua te hoko whenua a nga apiha hoko whenua. Kei te mahi tonu ratou i ta ratou mahi e whakapau nei i te whenua.

Hon. Timi Kara: Ma tetahi Pire anake kia paahitia e taea ai te whakamutu o tena mahi. I naianei kaore te Kawanatanga i te timata hoko hou. Kua rongo matou ki tena wahi o te tono a nga Maori, a ki te oti i a matou ko nga Maori tetahi tikanga marama tera e whakamutua e matou era atu hoko.

TUREI, 4 O OKETOPA, 1898. TE HEUHEU: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

134. *Te Maka* (Mr. Monk): Ki taku whakarongo atu, i ahua taunu to korero i nanahi, i a koe i korero ake ra, no te rongonga o te Kuini me te Kawanatanga o Ingangangi ki te papai o te whakatupu me te ata ahua o te tangata me te wahine o te iwi o Niu Tireni, na reira haere mai ana ki konei tangohia ake te whenua?

Te Heuheu: Kaore au i mea hei kupu taunu ena. E korero kau ana au i aku i rongo ai, e kiia ana hoki koi ra te take, ara, i tae te rongo o tenei whenua me ona iwi ki Ingangangi, a tau ana te kupu kaua e tukuna tenei iwi kia patupatua kia ngaro. Kua wareware au ki nga mihinare nana i taea ai taua tikanga.

135. *Te Maka*: Te take o tena pataiaku hei huarahi e marama ai te ui atu o tenei patai, ara: ki to whakaaro i ora ranei te iwi Maori kaore ranei i te otinga i te Kawanatanga o Ingangangi raua ko te iwi Maori o te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: E penei ana koia to patai, i raro i nga tikanga i whakatakotoria e te Tiriti o Waitangi?

136. *Te Maka*: Ae ra, i te rironga o te koroni ki raro i te mana, ara, i te Kawauatanga o Ingangangi-i ora ranei te iwi Maori i tera kaore ranei?

Te Heuheu: E mea ana koe kia korero atu au i taku i mohio ai, ara, i ora ranei te iwi Maori i taua tiriti kaore ranei?

137. *Te Maka*: A hoki ra, i ora ranei kaore ranei?

Te Heuheu: Ki taku mahara ko te mate ke te mea i pa ki te iwi Maori i taua mea kaore te ora Ki taku whakaaro: ko te Tiriti o Waitangi, e ai ki tona ritenga i whakaaetia ai, hei ora tera mo nga kaumatua i rokohanga i te wa o taua mea, engari ko nga mahi i whakahaerea i muri mai i runga i taua Tiriti o Waitangi i whakahaerea hetia, a kaore he ora i puta ki te iwi Maori i aua mahi.

138. *Te Maka*: Taihoa tatou e tae ai ki kona. E penei ana taku patai ki a koe, mehemea kaore te Kawanatanga o Ingangangi i tae mai ki konei-mehemea i waiho noa iho te whenua ki nga Maori mehemea ranei i riro i tetahi atu iwi-me ki noa ake, i riro i te Wiwi-a kaore pea i penei me te Ingarihi te pai o tana mahi ki nga Maori, ka pehea?

Te Heuheu: Ae, e tika ana; kei te mohio au ki te tika o tena korero, ara, na te rironga o tenei whenua ki raro i te kuinitanga o Ingangangi-ara, ki raro i te mana o te Kuini—me te otinga o te Tiriti o Waitangi hei whakamaurutanga mo te iwi Maori, i maha ai nga morehu o te iwi Maori e ora nei i tenei ra.

139. *Te Maka*: E ki ana koe kei te matau koe ki nga tikanga o te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: Ae.

140. *Te Maka*: Kua ata hurihuria ranei e koe te tikanga o te rarangi whakamutunga o taua tiriti?

Te Heuheu: Kaore; kaore kau aku kape o taua tiriti.

141. *Te Maka*: E mea ana au ki te whakamatau i a koe, kia kitea ai mehemea ranei kei te mohio koe ki nga tino tikanga o te Tiriti o Waitangi?

Te Heuheu: Kaore au e ki ana kei te mohio au ki ona tikanga katoa.

142. *Te Maka*: Me panui atu e au tona rarangi whakamutunga ki a koe "Hei whakaritenga mai hoki tenei mo te whakaaetanga ki te Kawanatanga o te Kuini. Ka tiakina e te Kuini o Ingangangi nga tangata Maori katoa o Niu Tireni. Ka tukua ki a ratou nga tikanga katoa rite tahi ki ana mea ki nga tangata o Ingangangi." Kei te whakahe ranei koe ki te raina whakamutunga o taua rarangi?

Te Heuheu: Ki taku inahara i korero ano ahau mo nga rarangi na i te ra tuatahi i korero ai au ki te Komiti nei.

143. *Te Maka*: Kaore koe i korero mo te rarangi whakamutunga?

Te Heuheu: Ki taku titiro kei te tautoko ena kupu i te rarangi tuarua o te thiti, a i korero au mo te rarangi tuarua i te ra tuatahi.

144. *Te Maka:* Koia tena; kaati, ki to whakaaro ko to tono e mea nei koe kia whakaturia he Poari Maori e kore ranei e rangirua te ahua e taupatupatu ki nga tikanga me nga whakahaere Pakeha i raro i to tatou Kawanatanga tahi e mana nei—ara, e kore ranei e takoto ke nga whakahaere mo nga Pakeha e takoto ke mo nga Maori ina whakaturia te Poari e tonoa nei?

Te Heuheu: Ki taku mahara ma tena e tutuki ai nga tikanga o te Tiriti o Waitangi, ara, nga wahi o taua tiriti e ki nei ki nga Maori ano te mana mo a ratou nei mea katoa.

145. *Te Maka:* Engari he aha i mea ai koe me paahi rawa he Ture motuhake mo tena? Kei au ano aku nei ake mea e whakahaere ana, kaore kau oku hiahia ki tetahi Ture motuhake moku kia ahei ai ahau ki te whakahaere i aku mea—ko toku hiahia, ko to te Pakeha hiahia, kia kaua matou e whakararurutia e nga ture motuhake?

Te Heuheu: He patai tena?

146. *Te Maka:* Ae; me penei e ahau: Mehemea he mahinga kai he paamu ranei a koutou, kua oti te wehewehe ki ia tangata, ka ki ranei koe he tikanga tika kia haere mai tetahi tangata ki te tohutohu ki a koutou me penei na me pera ra te whakahaere; na ko nga whakahaere e pa ana ki nga kainga o nga Maori ka pa ano hoki ki era atu mea katoa a te Maori?

Te Heuheu: E penei ana taku: Kua oti etahi ture i te tuatahi te paahi i runga i te aronga o te Tiriti o Waitangi hei kimi hei whakatau i nga tangata no ratou te whenua, hei whakaputa i nga taitara o nga whenua Maori, e puritia ai aua whenua i runga i te ture, kei te pai ena ki ta te Maori titiro; no muri i ena ka paahitia etahi atu ture me etahi atu tikanga nana i arai nga Maori i kore ai e taea e ratou te mahi a ratou nei mea i hiahia ai mo o ratou whenua, a koia enei, ko nga tikanga me nga ture o muri nei, nga mea e hiahia nei ratou kia whakakorea atu. Koia tenei te take i tono tonu ai te iwi Maori kia hoatu he mana ki a ratou kia ahei ai ratou ki te hanga tikanga mo ratou.

147. *Te Maka:* E marama ana tena, e tika ana tena, a kei te whakaae atu ahau ki te tika o tena. Kaati, e penei ana tau kua takahia te Tiriti o Waitangi e nga ture i mahia a i paahitia e to tatou Paremete?

Te Heuheu: Ae.

148. *Te Maka:* Ki taku titiro i a Kapene Rahera e patai ana ki a koe i rereke to whakahoki, mehemea nei kaore ano i ata hurihuria e koe nga uauatanga katoa me nga rarurutanga katoa tera e tupono ina tahuri koutou ki te whakahaere i ta koutou e tono nei kia tukua atu ma koutou ano e whakahaere a koutou nei mea?

Te Heuheu: kaati, ko te tino mea e ngana nei matou ki te whakaatu ki a koutou mo te Pire Poari nei, koia tenei: I te wa i haria ai te Pire nei i te tuatahi, i whakaariaria ai ki nga huihninga Maori i tino rereke tona ahua i tona #hua e takoto nei.

149. *Te Maka:* Kua oti tena i a koe te korero mai ki a matou?

Te Heuheu: Hei whakamarama i taku whakahoki atu i korero ai ano ahau i tena. Ko tenei Pire e takoto nei i o tatou aroaro e tino rereke ana i te Pire tuatahi.

150. *Te Maka:* Kaore au i te hiahia ki tena; ko taku e hiahia ana kia korero mai koe i nga kino i nga pai i nga aha ranei o te Pire. Tera e tino kaha rawa ake te whakamoemiti o te Komiti nei ki a koe mehemea i ata hurihuria e koe tetahi Pire mau, a tuhituhi rawa ki te pukapuka ka hari mai ai ki konei, hei whakaatuatua mai ki a matou i te ahua o tau Poari e whakatu ai, me te ata tuhituhi ano me te ata tohutohu mai ano i nga huarahi e taea ai nga uauatanga ma whakahaerea te tikanga e tonoa nei e koutou?

Te Heuheu: Koia tena te mea e whaia atu ana e taku korero. Ko ta matou e tono atu ana ki te Komiti i naianei e penei ana kaua e whakahaerea tenei Pire i tenei huihuinga o te Paremete, kia whai taima ai matou ki te tino whiriwhiri i nga wahi katoa o tenei mea, kia tau ai i a matou tetahi tino tikanga tuturu, a hei a muri ake nei ma matou e tono atu kia riro ko tera hei whakakapi mo te Pire e takoto nei. Kia tino oti i a matou katoa, i te iwi Maori, te hanga tetahi tikanga, kia oti rawa ona wahi katoa, hei reira ka tono atu matou kia whakaetia ta matou Pire i hanga ai kia haria mai ki te aroaro o tenei Komiti hei riiwhi mo tenei Pire e takoto nei. Mo te kupu e ki nei me korero atu e matou ta matou e hiahia ana kia hoatu hei riiwhi mo te Pire nei, e kore matou e kaha ki te penai naianei. Te take kaore ano matou i tino roa ki Poneke, a no matou tonu e noho nei i Poneke katahi ano matou ka kite i te whakamaoritanga o te Pire nei, na reira e kore ano e taea e matou i te poto rawa o te taima te hanga i tetahi Pire oti rawa ona wahi katoa, hei whakakapi i te Pire e takoto nei. Kei te 15 o nga ra o Maehe e haere ake nei ka tu te Kotahitanga ki te waihi i hainatia ai te Tiriti o Waitangi, a e hiahia ana matou kia mahia ki reira tetahi Pire. E hiahia ana matou kia tae te Pirimia me Timi Kara ki reira, ma raua e tohutohu mai etahi mea kia tino whiriwhiria ai tenei mea ki reira.

151. *Te Maka:* E hiahia ana ahau kia kite, kei te tino matatau ranei nga Maori ki te mea e wawata nei ratou ki te mahi, kia whakapono ai te Komiti nei ae ka taea e te iwi Maori taua mahi ina whakakorea atu te Pire e takoto nei. I au e korero nei kaore au i te tautoko i te turaki ranei i te Pire. Kaore koia koe e whakaaro ana, mehemea e tino matatau ana nga Maori ki ta ratou e hiahia nei, he pai ke kia whiriwhiria kia tokouou nei o

ratou e huihui ki tetahi wahi ki reira hanga ai i ta ratou Pire, ara, kaua e haria ki te huihui nui ka tu nei ki Waitangi, heoi kau nei te mahi e oti ki reira ko uga korero noa iho? Ina hoki nga tino mea hei whiriwhiri, ko te moni hei whakahaere i ta koutou tikanga, ko nga ruri me pehea e ea ai, ko te Poari me pehea ra te utu, me era atu mea katoa. Ko te moni iti e wehea nei e te Paremete mo nga mahi Maori, ara, te £7,000 i ia tau, i korero ra koe ma tera e utu haere enei raea katoa, e kore rawa e taea e tena ena mahi te whakaea haere. Tena me pehea he huarahi e whakaemia ai he moni hei whakahaere i ena mea katoa; kei te tino matatau ranei koe e kore e hoatu he moni ki te kore e hoatu hoki nga whenua hei puuga mo aua moni, a ki te utaina e koe aua moni ki runga ki nga whenua me pehea e koe e ngahoro atu ai aua nama i runga i hga whenua. Kaore ano koia koe i mohio ko nga rnate e pa nei ki nga Maori i putake mai ano i a ratou, i to ratou kore tupato ki te ata whakahaere i a ratou moni, ara, i ta ratou mahi rukeruke noa ake i a ratou moni? He tito koia na te moumou noa iho o te Maori i ona rawa i tupono ai ia ki te raruraru? Tenei ano tetahi mea hei patai maku ki a koe: ehara koia i te mea na te kore kaore e puare ana nga whenua Maori ki te riihi ki te hoko mo te utu nui i pa ai tetahi mate tmo taumaha ki nga Maori i naianei?

Te Heuheu: Ko te mabi tonu tena a nga Maori, he tono kia whakakorea atu tena tikanga. Ka maha nga tononga atu o tena ki te Paremete nei.

152. *Te Maka:* Kei te rite ranei taua tikanga e arai nei i nga whenua Maori ki ta te Tiriti o Waitangi i whakatakoto ai?

Te Heuheu: Me ki atu au, ae, i runga i tetahi aronga kei te rite ki te Tirit# o Waitangi—ara, ki tetahi wahi o taua mea—ki te wahi e ki nei me hoko anake ki te Kuini nga whenua; a i runga i tetahi aronga kei te tino takahi taua tikanga, e arai nei i nga whenua Maori, i te Tiriti o Waitangi. Ko te mahi hokohoko Whenua Maori a nga apiha a te Kawanatanga kei te tika i runga i te Tiriti o Waitangi; engari kotahi te rarangi o te Tiriti o Waitangi kaore ano i whakatutukitia, ara, ko te rarangi e ki nei ma nga taha e rua e whakariterite te utu o te whenua e hokona ana i nga Maori. Kaore ano tenei i rite noa.

153. *Te Make:* Are, e penei ana tau, he ture ke mo nga Maori he ture ke mo nga Pakeha, ina hoki ko te Kawanatanga tonu kei te arai i kore ai nga Maori e whiwhi i te utu nui mo o ratou whenua, penei he Pakeha ratou kua kore taua tikanga e taea?

Te Heuheu: Koia tena ta matou kupu i tuku atu ai ki a te Kuini; he whakaatu kei te whakahaerea kinotia nga Maori i runga i tenei take.

154. *Wi Pere:* Mehemea i whakaurua ki te Pire e takoto nei nga whakatikatika me nga menemana i mahia nei e te hui ki Papawai, ka pehea?

Te Heuhm: Kaore au e mohio me pehea he utu atu mo tena patai, notemea ki taku mahara kaore e tika kia uia mai tena patai, kia uru rawa nga menemana ki te Pire katahi ka tika te ui mai i tena patai. Mehemea kua uru aua mea ki te Pire katahi au ka marama ki te patai nei, tena ko tenei kei te wehe ke te Pire, ara, kaore aua menemana me aua whakatikatikanga i whakaurua ki te Pire, na reira k taku mahara kaore e tika ana te patai nei kia uia. Na te Pirimia tonu i ata tohutohu mai etahi kupu mo nga menemana me nga rarangi hou i takoto nei ki te aroaro o te hui ki Papawai. Nana tonu i mea kia peratia. No taua taima hoki i mea atu ai ia ki nga Maori kia ata tirohia te Pire tuatahi a ma ratou e mahi a ratou whakatikatika i kite ai, kia mutu tera te mahi e ratou me tuku atu ki a ia i mua o te urunga o te Pire ki te Paremete. I te mea kaore i rite i ta Pirimia taua kupu ana, he aha hoki te tikanga i patairia ai te patai nei ki au i naianei

155. *wi Pere:* E penei ana taku patai ki te kai-whakahoki patai: Mehemea i uru enei menemana, etahi ranei, ki te Pire, ka pehea ia?

Te Heuheu: Kua ki atu au kaore au i te pai ki te whakahoki atu i tena patai, a, ahakoa tera kupu aku, kua uia mai ano taua patai ki au. Ma te Tiamana e ki mai kia whakahokia e au katahi ka whakahoki.

Te Tiamana: Ki taku mahara kei te marama noa atu te patai, a e tika ana kia utua e te kaiwhakahoki patai.

Te Heuheu: I te mea kua kiia mai me whakahoki e au te patai, kaati, me penei taku whakahoki: Kaore au e whakaae ki aua whakatikatikanga, notemea he wahanga iti no te iwi nana i mahi i whakaae aua menemana, a kaore hoki aua mea i whakaetai e te nuinga o te iwi Maori katoa, i te mea kaore ratou i kite. Na reira ka ki atu au: Me hari tenei Pire kia kite nga iwi katoa o te Motu nei, hei ata hurihuri ma ratou, a hei taua wa e tahun ai ki te whakatikatika i te Pire.

156. *Wi Pere:* E ki ana koe kaore koe e whakaae notemea he tokoiti te wahanga o te iwi nana i whakaae aua menemana?

Te Heuheu: Ka rua aku whakahokinga i tena patai. E ki ana ahau na te mea ko tetahi taha anake o te Pire te wahi i whakaratoa ki nga Maori i te tuatahi, i pena ai te takoto o aua menemana; tuarua, ko ena whakatikatika na tetahi taha anake o te iwi i mahi kaore tetahi taha i whakaae ki aua mea. He nui te tangata i hui ki Papawai, engari i pakaru taua iwi. I whakaae tetahi taha ki nga whakatikatika i mahia mo te Pire, ko tetahi taha i whakahe, i ki Kaore matou e whakaae; he whakarapopotanga kau tenei no te pire, ehara tenei e whakatikairikama nei e koutou i katoa te pire, na reira ehara tenei i te tino Pire; kei muri ano i tenei te tino Pire. Na reira tatan ana te hunga i whakahe ki ana whak#tikatika kia kite ra ano ratou i te tino Pire.

157. *Wi Pere*: Kaati, ka poto noa iho taku patai ki te poto hoki tau whakahoki mai. E mohio ana koe kei te tautoko te Tai Rawhiti i tenei Pire. Na, ki te tau i tenei Komiti he Pire pai tenei mo te Tai Rawhiti, a ka hiahia ratou ki tenei Pire, ka pehea koe? Ka whakahe tona ranei koe ki te Pire nei?

Te Heuheu: Taku kupu e kore rawa au e whakaae ki tekiona 11 me tekiona 12 me ona wawahanga tekiona nama (1) tae noa ki nama (7).

158. *Wi Pere*: Ehara tena i te utu ki taku patai. I ki ahau, ki te hiahia nga iwi o te Tai Rawtoti kia paahitia tenei Pire hei whakahaere mo to raton nei takiwa, ka whakahe tonu ranei koe?

Te Heuheu: Kua ntua atu e au tena. Kua ki atu au ki te paahitia a tekiona 11 me 12 tae atu ki o raua wawahanga i roto i te Pire nei, ahakoa me whaimana ki te Tai Rawhiti anake tenei Pire, ka whakahe tonu ahau.

159. *Wi Pere*: Ahakoa whakatikatikaina aua tekiona?

Te Heuheu: Ae; ki te whakatikatikaina kia kore rawa ai nga tangata o nga takiwa, e hiahia ana kia whakahaerea te Ture ki runga ki o ratou whenua, e kaha ki te mea kia taoro atu te whakahaerenga o taua Ture ki runga ki nga whenua o nga tangata kaore i te hiahia M taua Ture kia whakahaerea ki runga ki o ratou whenua, ki te pera nga whakatikatika, katahi ano au ka ki "E pai ana; kei a koutou te whakaaro," engari ko te tikanga o enei teMona e penei ana kaore rawa he whenua e kapea ki waho o te mana whakahaere o te Pire ina paahitia taua mea hei tnre.

160. *Wi Pere*: Kei te patai ke au mo te Tai Rawhiti. Ko te hea hapu o te Tai Rawhiti tau e wehi na kei mate i te Pire?

Te Heuheu: Kaore pea koe i te marama ki te tikanga o taku korero i whakahoki atn nei.

161. *Wi Pere*: I ki koe ka whakapai koe ki te Pire ki te kore e pa atu M etahi atu tangata: ko e hea iwi o te Tai Rawhiti e mate i tenei Pire?

Te Heuheu: E penei ana taku, ahakoa i paahitia tenei Pire mo nga whenna o te Tai Rawhiti anake, kaore e kore te taoro atn o enei tekiona ki nga whenua i waho atu, e ai ki taku i mohio ai, ki te kore e whakatikatikaina.

162. *Wi Pere*: Kua mutu tena patai aku ki a koe; he patai ke tenei naku ki a koe. He aha te tikanga o to korero ka pa he mate ki nga whenua o etahi atu tangata i enei tekiona—ko wai ma ena tangata ena iwi ranei i roto i te rohe o te Tai Rawhiti? Ka patai atu au: Mehemea ranei mo nga whenua anake o roto i te rohe o te Tai Rawhiti to whakahoki mai i te patai? Kaore aku patai mo nga whenua o waho atu i taua rohe?

Te Heuheu: Ka mau tonu ahau ki taku e ki nei, kaore au a whakaae. E kore au e whakaae ki te kore enei tekiona e patua atu.

163. *Wi Pere*: Ko e hea nga hapu e mate i ena tekiona?

Te Heuheu: Ko nga hapu katoa o tenei Motu.

164. *Wi Pere*: Kua puta ano koe ki waho?

Te Heuheu: Ki taku mohio he utu tika tena mo to patai, E penei ana taku M te paahitia tenei Pire i runga i tona ahua e mau nei, me te mau tonu ano o nga tekiona e rua nei i roto, e ki ana ahau ki te pena ka taoro atu tona mana ki nga whenua kei waho o te rohe o te Tai Rawhiti e takoto ana, a ko koe e ki ana ka pa anake ki nga whenua anake o te Tai Rawhiti.

165. *Wi Pere*: Kia marama ra koe ki taku patai; ko taua patai ra ano: Ko e hea whenua o te Tai Rawhiti e mate i tenei Pire?

Te Heuheu: E penei ana taku, kaore an e whakaae kia paahitia tenei Pire. Ka man tonu taku whakahe ahakoa hiahia nga tangata o te Tai Rawhiti kia paahitia hei tnre mo to ratou takiwa.

166. *Wi Pere*: Ka patai ano au ko te hea o nga iwi o te Tai Rawhiti e mate i tenei Pire ki te paamtia? I to whakahokinga mai i taku patai i ki koe ko te iwi katoa. E mea ana au kia tino Karopotia rawatia tena wahi, na reura ka hou ano taku patai, ko te hea o nga hapu o te Tai Rawhiti e mate i tenei Pire ina paahitia hei ture?

Te Heuheu: Kaore e whai i to patai taku whakahoki atu. Kaore au i te ki ko te hea ko te hea ranei o nga hapu o te Tai Rawhiti e mate. Kaore au i te ki me pa te Pire ki etahi hapu a kaua e pa ki etahi hapu. I penei taku kupu ki te patua atu enei tekiona e rua i roto i te Pire ka whakaae au kia paahitia hei ture mo nga hapu katoa o te Tai Rawhiti; engari ki te kore e tapahia atu aua tekiona i roto i te Pire e kore hoki au e whakaae kia paahitia hei ture ahakoa mo nga iwi anake o te takiwa ki te Tai Rawhiti.

167. *Wi Pere*: E pena ana ra hoki taku patai, ara, mehemea ka whakatikatikaina aua tekiona, a ka meatia kia pa ki te takiwa ki te Tai Rawhiti anake te Pire; engari mehemea nei kaore, toe i marama ki taku patai. Tena, i puta to korero mo te Pire a Henare Kaihau: kei te tautoko koe i

Te Heuheu: Ko aku korero mo te Pire a Henare Kaihau e rite tahi ana ki aku korero mo te Pire e takoto nei. B penei ana taku kupu, ahakoa ko te Pire a Henare Kaihau ko tenei Pire, ko tetahi atu Pire ranei, mehemea e whakahokia ana ki te iwi kia mahia i runga i te aronga o te Tiriti o Waitangi hei tino whakatutuki i ona tikanga ka tautoko au i tena, ahakoa kote Pirea Henare Kaihau ko tetahi atu Pire ranei. Engari ki taku titiro he pai ake ta Henare Kaihau Pire i ta te Kawanatanga Pire. Engari, kia mohio hoki; ko aku korero o mua ra mo te Pire: a Henare Kainau e pera ana ano te aronga me aku kupu i korero ai mo nga menemana whakatikatika o tenei Pire i tukua mai nei e nga Maori ki te Kawanatanga—ara, ko te Pire a Henare Kaihau, kotahi tonu te iwi nana tena

whakaaro; kaore etahi atu iwi i kite i uru ranei ki te mahmga me te whiriwhinnga o tena Pire.

168. *Wi Pere*: E rua nga Pire e takoto nei i te aroaro o te Whare. Ko te Pire a te Kawanatanga ko te Pire a Henare Kaihau. Ki te paahitia te Pire a Henare Kaihau i tenei huihuinga o te Paremete, ka pehea koe, a ka pehea te iwi katoa?

Te Heuheu: Ki te paahitia e te Whare te Pire a Henare Kaihau heoi taku kupu kua paahitia. He rereke rawa no to patai i penei ai taku whakahoki. E patai ana koe, "Ki te paahitia te Pire a Henare Kaihau ka pehea koe?" Ka ki atu au kua paahitia.

169. *Wi Pere*: I ui ai au i te patai kia mohio ai au ki o whakaaro mo taua mea, notemea i ki atu koe ki te Koroiti i a koe e korero ana i tahi ra ake nei ko koe anake te tangata mohio ki nga mea katoa o te motu katoa nei. Na, kaore au e pai me kohatu me rakau ranei to whakahoki mai i taku patai?

Te Heuheu: Mehemea i ui mai koe ki au kei te whakahe kei te tautoko ranei au i te Pire a Henare Kaihau kua mohio au ki tetahi whakahoki maku.

170. *Wi Pere*: Koia ra tena te tikanga o taku patai?

Te Heuheu: A katahi ra ahau ka marama ki te tikanga o to patai. E penei ana taku, ki te paahitia te Pire a Henare Kaihau hei ture pai ake tena i te Pire a te Kawanatanga e takoko nei: engari tena ano etahi wahi o te Pire a Henare Kaihau e hiahia ana ahau ki te whakatikatika mehemea ra e taea ana te tuku atu o taua Pire ki te aroaro o etahi atu iwi haunga te iwi nana i mahi te Pire. E mea ana ahau i naianei ki te whakahoki atu i tetahi kupu au i roto i to patai o mua atu i tenei. I ki koe i haere mai au ki tenei Komiti korero ai ko au tetahi tangata mohio atu ki nga mea katoa. Kaore rawa ahau i te mohio ki te tikanga o tena kupu au. Kaore rawa i pena taku kupu ki te Komiti.

171. *Wi Pere*: Kaore koia i penei na to korero: he kuare katoa nga tangata e tautoko nei i te Pire, a ko nga tangata e whakahe ana ki te Pire nga tangata mohio? A kaore koia i penei tetahi kupu au, kaore kau he whenua o nga tangata e tautoko ana i te Pire? Na, e mea ana ahau kia whakaaturia mai e koe ko wai ma nga tangata kore whenua o roto i te hunga e tautoko ana i te Pire, i pera hoki to korero. Tena, ko wai ma ratou?

Te Heuheu: Ka tono atu au ki te Tiamana kia waongia au i nga mahi a Tuta Nihoniho, kaore ia e tika kiataunu mai ki au ite aroaro o te Komiti nei. I te mea kua uru mai ia ki konei me pai tana mahi, kaua e whakararuraru i au e korero ana i aku korero ki te Komiti.

Te Tiamana: Kaua rawa tetahi Maori i roto i te rumu nei e pokanoa ki te whakararuraru i te kai-whakahoki patai. E kore rawa e whakaaetia e au tera tu mahi.

172. *Wi Pere*: Kaati, e kore au e ui i tena patai. E mohio ana koe ki te I wi o Te Arawa?

Te Heuheu: Ae.

173. *Wi Pere*: Kaore ranei o ratou whenua e taka ki raro i nga tikanga o tenei Pire?

Te Heuheu: E mohio ana ahau ko etahi o ratou whenua kei raro i te mana o tetahi Ture, ko te Ture Ngawha pea ia nei te ingoa o taua Ture, me taku mohio hoki tenei ano etahi atu whenua o ratou kei waho i te mana o taua Ture. E penei ana, e ai ki taku i mohio ai, ko nga whenua kua taka ki raro i te mana o te Ture Ngawha, e hereherea nei e taua Ture, e kore ena e taea te kukume ki raro i te mana me nga tikanga o tenei Pire; engari, ko o ratou whenua kei waho atu i te rohe o te Ture Ngawha ka taea ena te tuku atu ki raro i tenei Pire.

174. *Wi Pere*: Mo tou iwi ake e noho nei i Taupo tenei patai. He tika ranei e kore tenei Pire e pa ki etahi o ratou?

Te Heuheu: Ae; kei te mohio ra ahau kei raro etahi o nga whenua o taku iwi i Taupo i te Ture Ngawha, me etahi whenua ke atu i te takiwa o Taupo kei raro i te Ture Taone Maori na reira e kore aua whenua e taka ki raro i tenei Pire. Kei te mohio hoki au he nui rawa nga whenua o nga iwi o reira kei waho i te rohe o nga Ture e rua nei, a tera e taka ki raro i tenei Pire Ka taka ki raro i tenei Pire te nuinga o o ratou whenua.

175. *Wi Pere*: I haina ratou i te pitihana e whakahe nei i te Pire?

Te Heuheu: Ae; ko taua whakahe a ratou e whakahe ana i te Pire nei mo o ratou whenua e taka ana ki waho o te Ture Ngawha.

176. *Wi Pere*: E whia nga whenua o nga iwi o Rotorua kihai i taka ki raro i te Ture Ngaha, ina hoki e 660,000 nga eka i uru ki roto i te rohe o te takiwa o te Ture Ngawha? *Te Heuheu*: Ko nga whenua kei Horohoro, kei patetere, a ko nga whenua o Ngatirangitahi, o Ngatipikiao, o Ngatiture, me Ngatiahuru.

177. *Wi Pere*: kei waho koia nga whenua i Horohoro me era atu whenua i te hore o te Ture Ngawha?

Te Heuheu: Ki taku mohio ra kei waho.

178. *Wi Pere*: Na wai i hoatu he whenua mo Ngatiraneitihi ki Te Matata, e korere nei koe? *Te Heuheu*: Na te Kawanatanga etahi i hoatu; ko etahi no ratou ano, ko o ratou whenua i Tarawera, i uta o Te Awa-a-te-Atua me Te Matata. Ko nga whenua i hoatu mo ratou e te Kawanatanga he piihi ririki aei, i hoatu ki taku rongo hei utu mo te ratou uruuga ki te kupapa hei hoia ma te Kuini, ara, mo to ratou toa.

179. *Wi Pere*: Te take i ui ai au i tena patai kei te mohio au kaore kau he whenua o ena taogata i Te Matata. Ka pehea to kupu, i naianei, mo te pitihana a ena tangata e nono mai nei i te takutai moana o reira, e tautoko nei ratou i te Pire?

Te Heuheu: Kaore kau aku kupu whakapai, whakakino, pehea ranei mo tena. Koia tena ta ratou i kite ai hei mahi ma ratou. Mo nga tangata e whakahe ana ki te Pire taku korero. E wnai mana noa atu ana ratou ki te whakahe i te Pire, pena hoki me te hunga tautoko e whai mana nei ki te tautoko i te Pire, e rite tahi ana.

180. *Wi Pere:* He patai poto nei taku ki a koe mo nga tangata i tuku pitihana mai nei i te takutai moana o reira, he mea atu e pehea ana to whakaaro mo taua pitihana?

Te Heuheu: Kaore kau aku whakaaro mo tena. I te mea i kitea e ratou koi na he mani ma ratou, pai noa atu, kei a ratou te whakaaro.

181. *Wi Pere:* I tino ki koe i tahi ra ake nei ahakoa nekehia tenei Pire mo tetahi atu tau mani ai ka mau tonu to whakahe?

Te Heukeu: Kei te mohio au ki taku kupu mo tau e mea na. I penei taku kupu: ki te nekehia tenei Pire mo tera tau mo tetahi atu tau ranei mahi ai me te mau tonu o tenei ahua ona, ki taku whakaaro tera e kitea a taua wa kaore e rereke te whakaaro o te hunga whakahe engan ka mau tonu ta ratou whakahe; engari mehemea ka nekehia te Pire kia whakatikatikaia nga wahi e whakahengia nei katahi pea ka kore nga whakahe, otira kowai e mohio ki tena. Tena pea kitea rawa ake kua rereke rawa atu kua puta he Pire ke.

182. *Wi Pere:* Ma au korero ano i korero ai e hopu to kupu i korero ai. I ki koe, "E ki nei au, kaore kau he take e nekehia ai te whiriwhiringa o tenei Pire mo tetahi atu wa. Ko ta matou e hiahia ana me patu, me whakakore atu." I penei hoki tetahi o kupu: ahakoa haria ki te aroaro o te iwi katoa e kore ano ratou e whakaee ki te Pire nei?

Te Heuheu: I penei taku kupu—kei te tino mohio au ki taku i korero ai: ina ke, i whakaatu atu ahau i nga take i whakahe ai te iwi ki te Pire. I tatau atu ahau i te maha o nga tekiona o te Pire e takoto nei i to tatou aroaro, a i tatau atu hoki ahau i te maha o nga tekiona o te Pire i tae ki te iwi, me taku korero atu kaore i riterite nga Pire, he Pire ke tetahi he Pire ke tetahi, ka mutu tera ka whakaatu atu haere taku korero ki te Komiti i nga pitihana kei te aroaro o te Komiti e takoto ana he mea tuku mai e etahi iwi maha hei tautoko i te Pire, a he maha hoki nga pitihana a he maha hoki nga tangata e whakahe ana i te Pire, a i penei taku kupu mo te hunga e whakahe ana ki te Pire, ki taku mohio ahakoa nekehia te Pire mo tetahi atu tau mahi ai ka mau tonu ta ratou whakahe ki te mau tonu hoki tenei ahua o te Pire. E ki ana ahau ki te homai tenei Pire a tera huihuinga o te Paremete, a ki te penei ano tona ahua me ia e takoto nei, ka whakahengia ano.

183. *Wi Pere:* E ki ana koe i haria haeretia ki nga wahi o te motu nei te Pire a te Pirimia i te marama o Maehe kua hnri ake nei, a i whakaaria ki te hui i Papawai, a i tahuri te hunga e kino ana ki te Pire ki te whakahe i te Pire i reira, ara, ki te Pire tuatahi a te Pirimia?

Te Heuheu: I te hui i Waipatu—kaore au i tae ki tera hui—kaore toku iwi i whakaee ki te Pire. I ki ratou, "Kaore matou e whakaee; he Pire ano ta matou; ko a matou whakahe, me waiho mo tetahi atu taima whakatakoto atu ai." Na, i te hui a Mahuta, i tu nei ki Wahi, i whakahe ano etahi tangata. A i te hui ki Kereitaone, ki Papawai, i whakahe ano etahi tangata.

184. *Wi Pere:* He aha te take i whakahe ai aua hui?

Te Heuheu: Notemea kaore ratou i pai ki taua Pire; te take he kino no te Pire.

185. *Wi Pere:* A he aha te take i kore ai ratou e tahuri ki te whakatikatika i nga wahi kino mehemea ra i hiahia ratou kia whakatikatikaina?

Te Heuheu: I tau ki tenei, me waiho kia tu te hui ki Papawai hei reira whiriwhiria ai te Pire.

186. *Wi Pere:* Kei te patai atu ra ahau mo te hui ki Papawai?

Te Heuheu: Kua takoto ke i tena te patai. Kaore i pena taku whakarongo atu M to patai i te tuatahi.

187. *Wi Pere:* E penei ana te patai: He aha te take i kore ai nga tangata e whakahe nei i te Pire e tahuri ki te whakatikatika i te Pire i te tuunga o te hui ki Papawai?

Te Heuheu: Ko te take tenei: He mohio no ratou ko te whakarapototanga kau tera o te Pire e takoto ra i o ratou aroaro; tena ano te Pire, na reira kaore ratou i tahuri ki te whakatikatikai te mea ehara tera i te Pire. I hiahia ratou ki te whakatikatika i te Pire, engari i mea me waiho kia kite ratou i te tino Pire.

188. *Wi Pere:* Ko wai ma i pena i taua hui?

Te Heuheu: Ko au tetahi. I ki tonu au, "Ehara tena i te Pire."

189. *Wi Pere:* Na tou waha tonu tena kupu i hamumu, na te waha rauei o tetahi atu tangata

Te Heuheu: He aha te huanga o tena patai? Kua Mtea nei hoki he tika tonu, ehara tera i te tino Pire.

190. *Wi Pere:* E mea ana ahau kia korerotia mai e koe ko wai te tangata i tu ake i te aroaro o te hui, a na tona waha tonu i korero atu, "Kaua tatou e hanga i etahi menemana whakatikatika i tenei Pire, notemea ehara rawa tenei i te Pire e takoto nei i to tatou aroaro"? Te take i patai ai ahau i tena notemea i ki koe tena ano tetahi atu Pire a te Kawanatanga kihai i takato ki te aroaro o te iwi i taua hui?

Te Heuheu: He maha nga tangata, ko au tonu tetahi, i tu ake i taua hui ki te korero ehara tera i te tino Pire, a kaore kau he huanga e tahuri ai ki te whakatikatika i te mea ehara tera i te tino Pire.

191. *Wi Pere:* A tae noa ki te mutunga o te rua o wiki i tu ai te hui koi na tonu to korero?

Te Heuheu: Koia tena taku i korero ai i reira.

192. *Wi Pere*: I te wiki tuatahi i tu ai te hui i pena ano to korero?

Te Heuheu: I pau katoa te wiki tuatahi i a WiPere, i a Tamahau, me Henare Tomoana e tokutohu ana ki a matou i nga painga me nga ataahuatanga o te Pire, heoi ta matou i reira he whakarongo. Katahi matou ka whakarongo, ka whakarongo, ka whakarongo, a pau noa te wiki tuatahi, a pau noa te wiki tuarua, a pau noa hoki te wiki tuatoru i a ratou e whakaatuatu mai ana mo te Pire, kore rawa i tuwhera i a ratou he taima hei korerotanga ma matou, a naku i ata tono marire ki te tiamana kia homai he taima ki au kia korero ai hoki ahau i whiwhi ai au i tetahi taima hei korerotanga maku i aku kupu mo te Pire. I taku tuunga ake ki te korero i whakahe ahau ki te Pire penei ano me au e whakahe nei i naianei.

193. *Wi Pere*: E ono nga wiki e tu ana te hui. E hia oku tuunga ake ki te aroaro o te hui e ki nei koe i pau katoa i au te taima a kaore rawa he taima i hoatu ki a koe hei korerotanga mau?

Te Tiamana: Ki taku titiro kaore rawa he tikanga o tena patai mo te Pire e korerotia nei. Ina ke te patai e whai nei koe kia utua, I whakahe ranei te kai-whakahoki patai ki te Pire? Kua ki atu ia ae, i whakahe ia. Ehara i te mea ko te wiki tuatahi, tuarua, tuatoru ranei o te hui te mea e whaia nei, he moumou noa iho i te taima o te Komiti ena tu patai.

194. *Wi Pere*: Ko taku e whai ana kia kitea ai kei te whakarereketia e te kai-whakahoki patai tearonga o te mahi i a ia e ki nei kaore ratou i uru ki te hanga menemana whakatikatika i te Pire notemea e mohio ana ratou ko te Pire e whiriwhiria ra e te hui ehara i te tino Pire, ko te whakarapopototanga kau o te Pire, a kei wahi ke te Pire e ngaro ana. No muri ke i tera, ara, no tona haerenga atu i reira ka rongo ia kiuga kai-whakamaori o te Whare nei kei te whakamaoritia te tino Pire katahi ia ka hoki ano ki reira ka korero mai ki a matou tera ano te tino Pire. Kaore au e pai kia korero te kai-whakahoki patai i nga korero he—e ki nei ia koi ra te take i whakahe ai ratou ki te Pire, he mohio no ratou ehara tera i te tino Pire. Ko Paratene te mea i tu ake i korero koi ra tonu te Pire, a ko te Pire kei muri e haere mai ana he whakaroanga kautanga tera no te Pire.

Te Tiamana: Ko tenei koia te Pire i korerotia e te hui ki Papawai?

Wi Pere: Koi nei ano te Pire, engari ehara i tena i a koe na.

Te Tiamana: Ko te Pire koia e takoto nei i te aroaro o te Komiti?

Wi Pere: Kaore; kua whakarereketia nga kupu e tenei Pire kaore i te rite ki te Pire i tae aei ki Papawai.

Te Tiamana: Koi na ra te korero a te kai-whakahoki patai.

Wi Pere: E tika ana; ina ke taku: e mea ana ahau kia mohio te Komiti kei te he tana korero i a ia e ki nei te take i kore ai ia e uru ki te whakahaere i nga menemana i takoto nei ki te aroaro o te hui ki Papawai he niohio nona tena ano te tino Pire, ko te tikanga ia kaore ia i mohio, a kia pau rawa nga wiki e toru e wha ranei i muri iho katahi ano ia ka mohio. Kia toru kia wha pea nga wiki e whakahe ana ratou i te Pire ka haere mai ia ki Poneke nei, no reira tonu katahi ano ia ka mohio tena ano te tino Pire, katahi ia ka hoki ki Papawai ka korero ko te Pire e whiriwhiria ra e te hui ehara i te tino Pire, tena ano te tino Pire; katahi a Paratene ka tu ake ka mea, "Kaore he tikanga o tena. Ko te roanga, kau tena o taua Pire kotahi."

Te Heuheu: E mea ana ano ahau ki te whakahe i te korero a Wi Pere, otira hei aha, i te mea ki taku titiro he tino tikanga kore rawa auu korero a he moumou taima noa iho.

195. *Wi Pere*: Ki taku me korero te tangata i te korero pono. Koi ra taku e hiahia ana. Ki au nei ka toru nga wiki o te hui ka pau katahi ano iaka mohio tera ano tetahi Pire, a kua whakahe noa atu nga iwi o te Tai Hauauru ki te Pire i mua noa atu i tera?

Te Heuheu: Kua whakahe noa atu ra nga iwi o te Tai Hauauru ki te Pire. Kei te upoko na hoki o te Pire e whakaatu ana he tika tonu taku i korero ai, ara, he whakarapopototanga kau tera no te Pire. I a koutou e tohe ana kia tahuri matou ki te whakatikatika i te Pire ka ki atu matou, "Kaore matou e mahi; i te mea ehara tena i te tino Pire." No taku taenga mai ki konei ka tahuri au ki te kimi kia mohio ai au ki te tino tikanga, a kitea ana e au, he tika taku, tera ano tetahi Pire. Katahi au ka korero atu ki te iwi i Papawai tera ano te tino Pire kei muri, katahi ka tautohe mai ki au te hunga tautoko i te Pire, me ta ratou ki mai ano ki au ki te kitea kaore kau he Pire ke me pehea ta ratou mahi. Te tikanga o tena kupu a ratou, mehemea nei kua mahia e au tetahi mahi kino rawa, a he tika ahau kia whiua ki te whareherehere, kia kohurutia atu ranei, mo taku korerotanga tena ano tetahi Pire. Ko Wi Pere raua ko Tomoana nga mea i korero pera.

196. *Wi Pere*: Kaore; i ki ahau tena ano pea nga whakaroanga atu me nga whakamaramatanga o nga tekiona o te whakarapopototanga o te Pire ma te Kawanatanga e whakauru a muri atu?

Te Heuheu: I tata tonu a Wi Pere te ki te mai he kai-kohuru au, a ko te ahua o ana korero moku mehemea tonu nei i patua e au tetahi tangata kia mate rawa.

Te Tiamana: Ki taku whakaaro kaore he huanga mo te Pire e puta i ena korero atu korero mai a tetahi ki tetahi o korua. He whakahoki i nga patai te take i tae mai ai te kai-whakahoki patai ki konei. E taea ai nga mea e whaia nei e Wi Pere me patai e ia, kaua e whai-korerotia mai e ia.

197. *Wi Pere*: E pai ana, ka ui au i tetahi patai. Kei te tautoko ranei koe i te T#riti o Waitangi?

Te Heuheu: Ae, kei te pera ahau; me Wi Pere hoki.

Te Tiamana: Heoi ta matou e hiahia ana ko nga utu mai mo te patai, ae kaore ranei.

198. *Wi pere*: Kaati, e mea ana koe, kaati tonu me waiho ko te Tiriti o Waitangi hei whakahaere mo te iwi Maori: koia tena to hiahia?

TeHeuheu: Ae.

199. *Wi Pere*: A e tautoko ana koe i nga wahi katoa o taua tiriti; ko a tatou whenua katoa me hoko ki te Kuini?

Te Maka: Kaore e pena ana nga kupu o te Tiriti o Waitangi.

200. *Wi Pere*: E pai ana koe kia patua atu taua tikanga i roto i te Tiriti o Waitanei?

TeHeuheu: Ae.

201. *Wi Pere*: E hiahia ana koe kia patua atu taua wahi o te Tiriti?

Te Heuheu: Ae.

WENEREI, 5 O OKETOPA, 1898. TE HEUHEU: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

202. *Henare Kaihau*: Ko koe te tangata i tuknna mai ki konei o nga iwi e noho ana i waenganui i nga takiwa pooti o te Tai Hauauru me te Tai Rawhiti, hei reo mo ratou ki konei?

Te Heuheu: Ae I mua noa atu o te perehitanga me te tuhanga o tenei Pire ka tae mai ki au nga pukapuk a Te Arawa, a Ngatimaniapoto, a Ngatiraukawa, a Whanganui, me etahi hapu o te Tai Rawhiti, he ki mai au me noho tonu au i Poneke nei ki te heteri i te Pire, ara, ki te whakahe i te Pire.

203. *HenareKaihau*: Ko koe tetahi o nga tangata i tukuna mai e te iwa e te tekau mano ranei tangata hei whakahaere i nga pitihana kua tukuna mai nei e ratou ki konei hei whakahe i te

Te Heuheu: Ae; i tukuna mai au ki konei hei reo ki konei mo te tekau mano tangata e whakahe nei ki te Pire, a ko enei e noho nei i tua i au, i te ruma nei, aku hoa.

204. *Henare Kaihau*: I rongo au ki a koe, i te ra tuatahi i korero ai koe, i haere te Pirimia me Timi Kara ki te hari haere i te Pire ki etahi wahi o te motu nei, a i kite raua i nga Maori ki reira a i hurihuri tahi ratou mo te Pire; i pera koia koe?

Te Heuheu: I pena ahau. I ki ahau e wha nga hui nunui i tu ki etahi wahi o te motu nei i tae ai raua ki te whakanni haere ki nga Maori i nga painga e puta ki a ratou ina paahitia te Pire. I tu ki Te Waipatu te hui tuatahi, i tu ki Wahi, ara, ki Hnntly, te hui tuarua; a no te matenga o Meiha Keepa ka huihui nga iwi katoa o etahi wahi o te motu, a i tae a Timi Kara ki te whakatakoto i te Pire nei ki te aroaro o nga iwi i huihni ki reira ki nga tangihanga mo Meiha Keepa. I tu ki Papawai te tuawha o nga hui. Ka mutu te hui ki Papawai he tokonui nga tangata o taua hui i haere mai ki Poneke nei, a tu ana etahi hui mo te Pire ki konei.

205. *Henare Kaihau*: I pehea nga iwi Maori i tae ki aua hui mo te Pire? I pehea to ratou whakaaro mo te Pire Poari nei? i whakaee i whakahe ranei ki te Pire nei?

Te Heuheu: Te whakahoki nui tonu a nga Maori i tae ki aua hui mo nga korero tautoko, whakamarama hoki, a te Pirimia raua ko Timi Kara i te Pire, i penei e kore ratou e whakaee ki te Pire. No te hui rawa i tu nei ki Papawai katahi ano nga tangata ka pakaru, ka whakahe tetahi taha, ka tautoko tetahi taha, engari i ki te hunga tautoko me whakatikatika te Pire kia rite ki ta ratou i hiahia ai katahi ratou ka tautoko.

206. *Henare Kaihau*: E ki ana koe i te tuunga o te hui ki Papawai i wehe etahi tangata i a ratou, ara, i pakaru, i ki ka whakaee ratou ki te Pire mehemea ka whakatikatikaina te Pire kia rite ki ta ratou i hiahia ai: i rite ranei nga whakatikatika i oti te whawhao ki roto ki te Pire ki ta ratou i hiahia ai?

Te Heuheu: Kaore. I whakatakotoria e ratou etahi rarangi a whakataua ana a nthia a rarangitia ana e ratou a ratou menemana whakatikatika i mea ai ratou hei whakauru ki te Pire tuatahi a te Pirimia, a i haere mai ratou ki konei, ki Poneke nei, a hoatu ana e ratou ki te Pirimia kia whakaurua e ia ki te Pire. I hoatu e ratou aua rarangi whakatikatika a ratou i mua atu o te putanga o te whakamaoritanga o te Pire, akuanei no te whakamaoritanga no te tuhanga o te Pire kite ana ratou kaore rawa tetahi o nga menemana whakatikatika i mahia ra e ratou i whakaurua ki te Pire. Na, ko nga taogata naua nei aua menemana whakatikatika i mahi no te Tai Rawhitikatoa, a kaore rawa tetahi o nga tangata i whiriwhiria e te Tai Hauauru hei mangai mo ratou, tetahi ranei o Ngapuhi me etahi atu iwi ranei, i uru ki te mahi i aua menemana whakatikatika: kotahi tonu to Whanganui i uru, ko te tamahine a Meiha Keepa. Ko nga tangata i ngana ki te whakatikatika i te Pire no nga hapu ake o Wairarapa, o Haaki Pei, o Turanganui, o Kihipane me Ngatiporou; engari he maha nga hapu o te Tai Rawhiti kaore i whakaee ki nga whakatikatikanga i te Pire e mahia ra. Ko te hapu o Niniwa, ko nga whanaunga o Herepete, me etahi atu hapu, ko te hapu o Mohi, o Te Teira Tiakitai, tetahi o nga tino rangatira o Heretaunga, me etahi atu hapu maha maha noa iho o Te Wairoa me Nuhaka, i tino whakahe katoa i te Pire. Ko te utu poto maku me penei: ko te tino nuinga o nga tangata, ara, te hunga maha maha rawa atu i te hunga i whakaee ki nga menemana whakatikatika, i whakahe katoa i te Pire me ona wahi katoa.

207. *Henare Kaihau*: Ka taea e koe te korero mai nga hapu o te Tai Eawhiti i whakahe ki tenei Pire?

Te Heuheu: Ko te ingoa nui o nga iwi katoa o te Tai Rawhiti ko Ngatikahnngunu, e uru ana ki tenei ingoa a Ngatiporou me etahi atu iwi, timata i Wairarapa puta noa te Tai Rawhiti. Te utu poto mo to patai me penei, e noho pakaru ana aua iwi puta noa i taua takiwa, e tino tautoko ana tetahi taha i te Pire e whakahe ana tetahi taha i te Pire. Koi nei te take i pera ai taku whakahoki mo te patai i uia mai ra ki au i tahi ra ake nei, ara, ka pehea te ahua mehemea ka whakamanaia tenei Pire hei ture mo te takiwa ki ce Tai Rawhiti anake. I ki ra ahan e kore rawa pea e taea te whakahaere o taua ture ki reira, notemea kei te noho wehe nga tangata o reira-kei te hiahia etahi to te Pire kaore etahi i te hiahia. Hei whakatika mo aku korero ko nga pitihana maha e takoto nei i te aroaro o te Whare e whakahe nei i tenei Pire.

208. *Henare Kaihau*: Kaati ra, me ui atu e au ki a koe tenei patai poto: Kua rongo ranei koe tera ano tetahi hapu tetahi wahanga tangata ranei kia kotahi o te takiwa pooti o te Tai Hauauru e tautoko ana i tenei Pire?

Te Heuheu: Kore kia kotahi.

209. *Henare Kaihau*: Ki tau i rongo ai, kei te tautoko katoa nga iwi o te takiwa pooti o te Tai Hauauru i nga whakahe mo te Pire? Kei te tino whakahe ratou kaore ranei? *Te Heuheu*: Kua ki atu na hoki au kei te whakaha ki te Pire nga iwi katoa o te takiwa pooti o te Tai Hauauru me nga iwi katoa o te takiwa pooti o te Tai Whakararo. Kei te kaha atu ta ratou whakahe ki te Pire, me tetahi wahanga hoki o te Tai Rawhiti kei te whakahe i te Pire.

210. *Henare Kaihau*: E mohio ana koe ki nga korero a nga tangata o te takiwa pooti o te Taj Hauauru mo tenei Pire?

Te Heuheu: Ae; kua pena ano na koki au. Na te mea na hoki kua rongo ahau i a ratou korero i ki ai ahau kei te whakahe ratou ki te Pire. Tetahi take i mohio ai ahau, ko ahau te tiamana o te komiti o nga iwi e whakahe ana ki tenei Pire, a kua tae mai ki au nga pukapuka a nga tino tangata o reira. Kua whakatakotoria aua pukapuka ki toku aroaro i runga i taku tuunga hei tiamana mo te komiti, na reira e tino mohio ana ahau ki o ratou whakaaro mo tenei mea.

211. *Hon. Timi Kara*: Kaore ranei he tangata e tae mai ki te aroaro o te Komiti hei kaikorero mo te Tai Tokerau?

Te Heuheu: Ae, tenei ano te kai-korero mo te Tai Tokerau. E korero ana au iaku mea i mohio ai i rongo ai i kite ai. Kei konei a Herepete Eapihana, i haere mai i taua takiwa.

212. *Henare Kaihau*: Tena, pehea tau ake whakaaro mo tenei Pire?

Te Heuheu: E tika ana tena patai kia uia mai ki au. I au e korero ana i konei i mua ra e korero ana ahau i runga i taku tuunga hei mangai mo te iwi nana ahau i tuku mai ki konei. I naiane, e mea ana koe me korero atu ahau iaku ake whakaaro mo te Pire. Ko toku ake whakaaro kei te whakahe ki nga tikanga katoa o tenei Pire. Kua oti i au te whakamarama ki te Komiti i nga wahi o te Pire e whakahengia ana e nga iwi e tu nei au hei mangai mo ratou. Na, ko au e tu nei kei te whakatika ki a ratou take katoa i kore ai ratou e whakaae ki te Pire, a maku e korero atu etahi atu o aku ake take i whakahe ai ki te Pire.

Te Tiamana: Ki taku titiro, i nga ra e rua i korero tuatahi ai te kai-whakahoki patai, i pau katoa i a ia te korero mai on a ake whakaaro mo te Pire. Mehemea he tika taku e ki nei, kaati, ki taku mahara, kaore kau he huanga kia korerotia mai ano e ia aua korero.

Henare Kaihau: Ki taku whakaaro kaore i puta i te kai-whakahoki patai ana ake whakaaro mo te Pire, na reira ahau i mea ai ki te ui ki a ia i tenei patai. Ki taku mahara, ki te whakaae te Tiamana kia haere taku patai, akuanei ka taea e au te whakaatu he take tika te take i uia ai te patai. Ma tenei patai hoki e taea ai te whai o etahi atu mea.

Te Tiamana: I mahara au i ki koe e hiahia ana koe kia korero mai te kai-wakahoki patai i ana ake whakaaro mo te Pire, a ki taku mahara i pau i a ia ena te korero mai i nga ra tuatahi e rua, a i a ia hoki e whakahoki ana i nga patai a Wi Pere i nanahi katahi ka mene rawa mai.

213. *Henare Kaihau*: Ki taku mahara tena te Tiamana e kite, ki te ata whakarongo ia ki nga patai meake nei ka patairia e au, tera ia e whakaae ki te tika o teuei patai aku. Ki te ata whakarongo te Komiti ki tenei patai aku tena ratou e whakatika ki taku patai i patai ake nei. Mehemea ki te whakaae te Pirimia ki te whakatikatika i tenei Pire, ki te whakaae ranei ia kia patua rawa atu te Pire kia kore atu, ko te hea o enei mea e rua tau e pai ai? Ko te hea tau e pai ai, kia whakatikatikaina tenei Pire kia patua rawa atu ranei, i te mea e kite ana koe i nga kino tera e pa ki te iwi i tenei Pire?

Te Heuheu: Ko tau e ui na, e rua rawa ena patai, na reira kia rua hoki aku whakahoki. Ki te ki te Pirimia, "Me tahuri tatou ki te whakatikatika i tenei Pire," taku kupu mo tena, "Ae," engari kaore au e pai kia tahuri tatou ki te whakatikatika i te Pire i tenei ra. Engari me karanga he hui a me whakatakoto atu tenei Pire ki te aroaro o te tekau mano tangata e whakahe nei ki tenei Pire. Koi na te utu mo tena. Engari ki taku mahara ka maha aku korerotanga i tena. Na, ki te kitea e te Komiti me tino whakakore atu te Pire, a i te mea kei te noho huihui te Paremete, ki taku me tere tonu te mahi o tetahi tikanga hei whakakapi mo te Pire hei whakamutu rawa atu i nga mahi hoko whenua, a i roto i nga ra whakamutunga o tenei tuunga o te Paremete me whiriwhiri e ia

iwi tetahi tangata hei mangai mona, a me tahuri aua tangata ki te hanga i tetahi Pire hei whakakapi mo tenei Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti ka tuku atu ai ki te Kawanatanga. Engari ki te tau i taua hui, ara, i te hunga i whakaturia e ia iwi Maori o te koroni hei mangai mo ratou, ko te Pire a Henare Kaihau apiti atu ki a ratou nei menemana whakatikatika i kite ai mo taua Pire, te Pire e hapainga e whakaetai e ratou—ki te pera ratou, heoi, ka ki atu au ki a koutou, ko tera te Pire hei tuku atu ki te Paremete kia paahitia.

214. *Henare Kaihau*: I penei taku mohio atu ki o whakahoki patai i te ra tuatahi i korero ai koe, i a koe e utu ana i nga patai a Kapene Rahera, ara, e whakahe ana koe ki te ahua o te Poari notemea e meatia ana me uru he mema Pakeha ki te Poari: e mea ana koia koe kaua rawa atu nga Pakeha e uru hei mema mo te Poari?

Te Heuheu: Ae; i pena taku korero. I ki ahau ki taku whakaaro me Maori nga mema o te Poari—ma nga Maori e whakatu nga mema o te Poari. Otira, ki te tau i te Runanga me uru he mema Pakeha mo te Poari, kaore au e whakahe ki tena. Ka penei taku kupu, "I te mea kua tau i a koutou me pena, kaati me pena."

215. *Henare Kaihau*: E penei ana koia tau, me tuku atu he mana ki aua Maori kia whai mana ai ratou ki te whakawa whenua, ki te riihi whenua, me era atu mahi katoa e tika ana kia mahia?

Te Heuheu: Ae; ma te Runanga e whakatu nga tangata e whakamaua ki te whakawa i nga whenua, ki te roherohe i nga whenua, a ki te whakahaere i era atu mahi; me whaimana te Runanga ki te whakatu tangata hei whakahaere i nga mahi e pa ana ki nga riihi whenua me era atu mea pera; me whaimana te Runanga ki te whakatau reiti, me era atu mea pera, ki runga ki nga tangata no ratou nga whenua e whakahaerea ana: ma taua Runanga enei mahi katoa.

216. *Te Tiamana*: He aha te take i mohio ai koe i tenei ra ki te whakaputa i enei whakaaro au mo nga huarahi whakahaere i nga whenua me nga mea Maori a i kore ai koe e mohio i tahi ra ake nei? I te pataitanga a Kapene Eahera ki a koe mo runga i enei mea kaore koe i mohio me pehea he tikanga whakahaere mo nga whenua me nga mea e pa ana ki nga Maori: He aha te take i penei ai koe?

Te Heuheu: Kaore au i mohio he rite tahi te tikanga o nga patai a Kapene Eahera ki te tikanga o nga patai e patairia mai nei ki au i naianei; ara, ehara era i te patai e tika ana kia penei nga utu mo aua patai me aku e whakahoki atu nei. Ko nga mema reo Pakeha o te Komiti nei pea nga mea e mohio ana ki fee tikanga o aua patai (a Kapene Rahera), ko au kaore i te mohio.

217. *Te Tiamana*: I to whakahokinga i nga patai a Te Maka i nanahi i ki koe kaore e taea e koe te whakaatu atu nga huarahi me nga tikanga o te Pire tera e mahia e nga Maori. Ko te utu ki te patai a Te Maka i nanahi i penei, i ki koe, "Ko ta matou e tono atu ana to te Komiti i naianei e penei ana kaua e whakahaerea tenei Pire i tenei tuunga o te Paremete, kia whai tauna a. matou ki te tino whiriwhiri i nga wahi katoa o tenei mea, kia tau ai i a matou tetahi tino tikanga tuturu, a hei a muri ake nei ma matou e tono atu kia riro ko tera hei whakakapi mo te Pire e takoto nei, kia tino oti i a matou katoa, i te iwi Maori, te hanga tetahi tikanga kia oti rawa ona wahi katoa, hei reira ka tono atu matou kia whakaetai ta matou Pire i hanga ai kia harm mai ki te aroaro o tenei Komiti hei riiwhi mo tenei Pire e takoto nei. Mo te kupu e ki nei me korero atu e matou ta matou e hiahia ana kia hoatu hei riiwhi mo te Pire nei, e kore matou e kaha ki te pena i naianei." A tetahi o korero, "E kore e taea e matou i te taima poto nei te hanga i tetahi Pire ma matou, oti rawa ona wahi katoa, hei whakakapi i te Pire e takoto nei. Kei te 15 o nga ra o Maehe e haere ake nei ka tu te Kotahitanga ki te wahi i hainatia ai te Tiriti o Waitangi, a e hiahia matou kia mahia ki reira tetahi Pire. E hiahia ana matou Ma tae te Pirimia me Timi Kara ta reira, ma raua e tohutohu mai etahi mea kia tino whiriwhiria ai tenei mea ki reira." Na, koia tenei taku e mea ana kia whakamaramatia mai: Mehemea he tika kaore koe i kaha ki te whakahoki 1 te patai pena ano te ahua a Te Maka i nanahi, me pehea e taea ai e koe te utu o taua tu patai ano i tenei ra?

Te Heuheu: Ki taku titiro kaore e nei korero aku i te taupatupatu i aku korero o mua atu. E rite ana te tikanga o aua kupu aku ki te tikanga o enei kupu aku. Ki taku mahara i penei ke te tikanga o aku kupu i korero ai: ara, ta te tau te kupu i te iwi me patu rawa atu tenei Pire, me whakatikatika ranei, koia tera. Tetahi take i tohitu atu ai aku whakahoki i enei patai he tohitu hoki no te patai mai a Henare Kaihau ta a au kia whakina atu aku ake whakaaro mo te Pire. Na reira au i marama ai ki te whakahota i te patai.

218. *Te Tiamana*: I patairia koe to te patai pena tonu te ahua e Kapene Rahera, a kihai koe i ahei ki te whakahoki atu?

Te Heuheu: Tena me panui mai ta au te patai a Te Maka, e whakahengia nei taku utu mo taua patai e te Tiamana, kia kite ai au i te wahi i he.

219. *Te Tiamana*: Kaore au i te whakahe i to utu mo taua patai. E penei ke ana taku: i ki koe i nanahi e kore koe e kaha ki te korero mai ka pehea ranei ka pehea ranei te ahua o te Pire e hanga e nga Maori hei riiwhi mo tenei Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti, a i naianei i te patainga atu a Henare Kaihau kia korero atu koe i te ahua o ta nga Maori Pire e hanga ai, e ai ki tau ake mohio, korero tonu ake koe, kaore i numiuumi o korero?

Te Heuheu: He marama ra no te whakatakoto mai a Henare Kaihau i ana patai na reira ka marama hoki i au te whakahoki atu; engari me ki atu au kua korerotia katoatia e au tenei i mua ra i au e utu ana i etahi atu patai. Ki taku mahara kua maha noa atu aku korerotia katoatia e au tenei i mua ra i au e utu ana i etahi atu patai. Ko ta te Kotahitanga e whakatau ai koia tera, me waiho i tera; engari ki taku mahara

kua korero atu ano ahau i tena i mua ra, a kua korero atu ano hoki au, ahakoa, ta te riro ko te Pire a Henare Kaihau te mea e whakataua, kaati i tera, kei a ratou te tikanga.

Te Tiamana: Mehemea kei te pena tau, kaati, kaore kau he tikanga o tau korero mai i au ake whakaaro i naianei.

220. *Henare Kaihau:* E ki ana koe kei te pai noa atu koe kia tukua atu he mana to nga tangata i whakaaturia o te Runanga hei whakawa i nga take to nga whenua, a ki te roherohe i nga whenua, ki te whakahaere hoki i nga riihi, me era atu mea; ki te peratia he tikanea me pehea te Kooti Whenua Maori?

Te Heuheu: Ki taku whakaaro he pai ke kia tukua atu ki nga Maori te whakahaere o nga mahi katoa mo aua whenua, kaua e penei me to naianei tikanga e waiho nei ma te Kooti Whenua Maori e whakahaere. Ki taku whakaaro ta te riro ma te Runanga e mahi ka iti iho te moni e pau mo aua whakahaere.

221. *Henare Kaihau:* Me tohitu tonu atu taku patai: E penei ana koia tau me waiho tonu te Kooti Whenua Maori kia tu ana, ara, me tu tahi raua ko te Poari, kia rua ai nga mana whakatau paanga whenua?

Te Heuheu: Kaore. Ki taku kia kotahi tonu te hunga mana e whakawa e whakahaere nga mea e pa ana to nga Maori. He aha koia te take e tu ai kia rua?

222. *Henare Kaihau:* Kaati, me pehea to tau te Kooti Whenua Maori?

Te Heuheu: Ki taku, me whakakore atu.

223. *Henare Kaihau:* I penei ianei tau me tuku atu he mana ki nga Maori kia ahei ai ratou ki te whakawa i o ratou whenua, a me tetahi mana hoki kia ahei ai ratou ki te whakawa tuarua i a ratou whenua i whakatau ai?

Te Heuheu: Koia ra tena tona tikanga.

224. Henare kaihau: A i ki tau me whaimana te Poari ki te whakamana mapi ki te whakahau hoki i nga kai-ruri ki te ruri i nga whenua Maori?

Te Heuheu: I pena taku kupu: I ki ahau Ki te tukua atu te mana e korerotia nei to nga Maori ma tera ka whai mana ratou ki te mahi i ena mea katoa.

225. *Henare Kaihau:* Tena, me pehea te Runanga, te Kaunihera, te Kotahitanga, te Poari ranei e korerotia nei—kaore ano hoki i tino tau he ingoa mona—me whai mana ia ki te whakatu Komihana kaua ranei?

Te Heuheu: kua kowhakahaerea ai ena tu mahi ara, i roto i taku korero nui. Ki te tukuna atu te mana e korerotia nei ki taua hunga, heoi koia tena etahi o nga mahi hei whakahaere ma ratou.

226. *Henare Kaihau:* Te take i ahua pakiki ai aku patai mo enei mea kia tohitu ai to korero atu ki te Komiti i to whakaaro. E penei ana koia tau, me whai mana te Runanga, i whiriwhiria hei reo mo nga iwi Maori, ki te whakatu i nga Komiti?

Te Heuheu: Ae; me whai mana taua hunga ki te whakatu i nga Komiti.

227. *Henare Kaihau:* A me whaimana aua komiti ki te whakahau kia whakawakia nga whenua?

Te Heuheu: Ae.

228. *Henare Kaihau:* A ma aua komiti ano hoki pea e whakamana nga tiiti me era atu mea?

Te Heuheu: Ae. Ma ratou e mahi ena mea katoa. Kotahi tonu te mea kei te arai i tena ahua kaore ano te mana i hoatu ki aua hunga, na reira kaore ratou e kaha ki te mahi i ena mea katoa. Mehemea kua whiwhi ratou i taua mana ka taea e ratou ena mea katoa te mahi.

229. *Henare Kaihau:* A me whai mana taua Runanga ki te whakatu i tetahi kai-rehita hei tuhituhi hei whakariterite haere i nga mahi a hei utu i nga komiti?

Te Heuheu: Ae.

230. *Te Tiamana:* Me Maori taua kai-rehita?

Te Heuheu: Ae. Kua korero ano au i mua ra, ki te hiahia ratou me Pakeha taua apiha pai noa atu, ina tau i a ratou ki tera. Ki te hiahia taua hunga me Maori te kai-rehita, me waiho i ta ratou.

231. *Henare Kaihau:* A me whai mana taua Runanga ki te wehe i etahi whenua mo nga tangata rawakore, o te iwi Maori me era atu mahi e maharatia ana e ratou he tika?

Te Heuheu: Ae; ma te Runanga e whakahaere ena tikanga katoa ina kitea e ia he tika kia mahia.

232. *Henare Kaihau:* Me whaimana ranei taua Runanga ki te whakahaere tikanga e wehea ai etahi whenua hei tuunga kura, me era atu mea?

Te Heuheu: Ae. Engari he mea hou tena. Ae; he pai noa atu kia whakahaerea e te Runanga nga tikanga mo ena tu mahi.

234. *Henare Kaihau:* A koia tenei (ko te mana kia hoatu ki te Runanga o te Kotahitanga hei whakahaere i enei mea katoa) te hiahia o nga tangata Maori puta noa i tenei Motu, he aha ranei to ratou tino hiahia?

Te Heuheu: Koia tenei (ko taua mana kia hoatu ki taua Runanga); koia tenei te tino hiahia o nga iwi Maori puta noa i tenei Motu. Ahakoa etahi o ratou e whakaatuatu nei kei te tautoko ratou i te Pire e takoto nei, otira ko to ratou tino hiahia ko te Runanga o te Kotahitanga kia whakamanaia. A ko Wi Pere, e noho nei, ko Henare Tomoana, me nga tangata katoa e tautoko nei i te Pire a te Kawanatanga e takoto nei, e rangirua ana ta ratou, notemea, timata i te tau 1882 tae mai ki enei tau, koia ena nga tangata tino kaha ki te kauhau ki nga iwi kia hanga he tikanga penei te ahua me te mea e uiuia nei ki au. E penei ana ano hoki ta Taiaroa, M.L.C., o tera

Motu.

235. *Henare Kaihau*: Tena, mehemea ki te puta ake he raruraru i runga i te hoatutanga o taua mana ki nga Maori hei mahi i aua mea, ko te hea te Kooti mana e titiro e whakatau taua raruraru? Ko te Paremete ko te Hupirimī Kooti, ko te hea Kooti ranei?

Te Heuheu: Ki te puta ake he raruraru i te Runanga, i te Kaunihera ranei, i nga tangata ranei i whakaturia hei kai-mahi i raro i tona mana, a ki te kore te Runanga e kaha ki te whakahaere i taua raruraru, me tuku atu ma te Paremete e whakatau, ma te Hupirimī Kooti ranei.

236. *Henare Kaihau*: A, kaati, e ki ana koe e tino mohio ana koe koia tena te hiahia o nga iwi Maori puta noa i tenei Motu?

Te Heuheu: Ae.

237. *Henare Kaihau*: A ki to whakaaro ki te whakatakotoria atu tenei mea ki te aroaro o te Paremete, i runga i a taua tikanga e korero nei koe ki te Komiti nei, tera ranei e whakaae nga iwi Maori katoa o te Motu nei?

Te Heuheu: Ka whakaae katoa. Te take i tino mohio ai au ka whakaae katoa, ko te whitu tenei o nga tau e tu ana nga huihuinga (o te Kotahitanga), a i tae tinana ahau ki aua huihuinga katoa, na reira e kaha ana ahau ki te korero atu i taku i kite ai, ara, koia tenei te hiahia o nga iwi.

238. *Henare Kaihau*: E ki ana koe ka whakaae nga iwi katoa o te motu nei ki tenei tikanga?

Te Heuheu: Ae.

239. *Henare Kaihau*: Na, mehemea ka whakaurua ki taku Pire, e takoto nei i te aroaro o te Whare, nga tikanga me nga mea katoa e ki nei koe e hiahia ana koe kia paahitia hei ture, heoi kua rite i taku Pire nga hiahia o nga iwi katoa o te Motu nei?

Te Heuheu: Ka whakaae ratou, engari me matua whakaatu to Pire ki nga iwi katoa. Otira tena ano pea etahi wahi o to Pire e kore e whakaaetia e nga iwi, a tera ratou e hiahia ki te whakatikatika i aua wahi.

240. *Henare Kaihau*: E pai ana; kaore pea koe i rongo, kua rongo ano ranei koe, kotahi rau nga kape o taua Pire i tuhaina ki nga iwi Maori o te pito whaka-raro o te Motu nei?

Te Heuheu: Kua rongo au.

241. *Henare Kaihau*: A i rongo ano pea hoki koe kotahi rau kape i tukua ki te mema mo te Tai Eawhiti?

Te Heuheu: Kaore au i ata rongo i tena, engari kaore aku whakahe mehemea i penatia. Tena ano hoki pea e penatia.

242. *Henare Kaihau*: Kaati, e penei ana taku mohio atu ki te tikanga o nga korero a te kaiwhakahoki patai: i te mea kua whakaae ia ki nga mea katoa i korerotia e au i tenei ra a i te mea e ki ana au kei roto aua mea katoa i taku Pire, a i te mea kaore ano he whakahe mo nga tikanga o taku Pire i tae mai e korerotia atu nei e au ki te Komiti, na reira ka tino rite nga hiahia o nga tangata i taku Pire?

Te Heuheu: Ae pea; tena pea kotahi ano rau tangata i kite i aua kape i tukuna atu na e koe, kaore pea etahi atu i kite a tena pea e rua nga take i noho puku ai ena tangata i kite na i to Pire. Tena pea kaore kau he whakahe a etahi, i kore ai he kupu ma ratou, a tena pea kaore etahi e whakaae ana ki to Pire, na reira i kore ai ratou e whai-kupu.

Te Tiamana: He whakaatu taku ki a Henare Kaihauko te Pire Whakanohonoho Whakahaere hoki i nga Whenua Maori ke te Pire e mania nei e tenei Komiti, ehara i tana Pire.

Henare Kaihau: E tika ana, engari, kia mohio te Tiamana, te take i uia ai e au tenei patai he roa rawa he whanui rawa no te patai a Kapene Rahera i ui ai mo enei mea na reira kaore rawa e taea te utu poto atu. Ahakoa i rua, i torn, i wha ranei nga whakahokinga mai e kore e ea taua patai, notemea i uru ki taua patai nga tikanga katoa o te whakahaere e tohea nei e matou kia whakaaetia mo matou. Na reira i penei ai taku whakamarama kia tino mohio ai te Komiti, koia ano ko taku e hapai nei ta nga Maori e hiahia ana.

Te Tiamana: He whakamarama pea tau.

Henare Kaihau: Kaore; kei te patairia e au te kai-whakahoki patai Kei te patai atu au ki a ia kia ki mai ia, ae, kei te pera, kaore ranei i te pera, a roe tana whakahoki mai ano i aku patai. Kaore au i te tohutohu i te ki me penei na me pera ra tana utu mai.

Te Tiamana: Kaore i pena taku kupu, I penei ke na, ki taku mohio kei te whakamarama koe i nga tikanga.

Henare Kaihau: Ae; i uia ai e au te patai ki te kai-whakahoki patai kia tino mau ai i a ia te aronga o te patai a Kapene Bahera, a ko tetahi kia tuwhera ai ano he huarahi hei whakahokinga mai mana i taua patai.

Te Tiamana: E pai ana; haere tonu o patai.

243. *Henare Kaihau*: Kaore aku patai ke atu ko tenei anake, notemea kaore au i te hiahia kia mahara te Tiamana kei te pehea ranei kei te pehea ranei taku whakatete i te Pire e takoto nei i to tatou aroaro. He patai uaua tenei ka patairia atu nei e au. Tena pea ki te whakaaro o etahi tangata he ngawari noa iho, ki au he pakeke rawa. Ka maha o whakahuatanga i tenei mea i te Kotahitanga i roto i o korero: He aha taua mea; he aha tona tikanga?

Te Heuheu: He roa taku utu atu mo tena patai. Tona tikanga he whakahuihui i nga iwi Maori katoa kia

kotahi tonu to ratou hiahia me ta ratou tikanga i raro i te mana i whakapumautia nei ki a ratou e te Tiriti o Waitangi, e tekiona 71 o te Ture o te tau 1852 e nga kupu hoki i korerotia ki te hui ki Kohimarama i te tau 1860 i te tan 1862 ranei. Ko tenei kupu "Whakaputahitanga" ehara i te kupu hanga hou i enei ra. No te tau 1840 mai ra ano taua kupu, no te huinga o nga kaumatua 512 me era atu rangatira i waho atu i a ratou i te wa i whakaaetia ai nga tikanga o taua wa, a tae noa mai ki te tau 1856, ki te wa i karangatia ai e taku koroua nga rangatira katoa o te Motu nei, apiti atu ki a Potatau, Ha haere atu ki Taupo, a tu ana te hui ki Pukawa. No taua hui ka whakatakotoria te kupu ki te aroaro o nga rangatira i hui ra H reira, me whakakotahi ratou katoa Ha kotahi tonu ai he tikanga i raro i te Tiriti o Waitangi. Whakaturia ana i taua wa a Potatau hei Kingi. Koia te pou hei herenga i nga tangata me o ratou whenua. Ma taua tangata e awhina nga iwi me nga whenua i raro i nga tikanga o te Tiriti o Waitangi, a mana e pupuri nga iwi puta noa i te Motu nei kei takahia e ratou te Tiriti o Waitangi tetahi wahi ranei o taua mea, a i hereherea ki nga ingoa o nga maunga nunui o ia takiwa nga kupu a nga rangatira o ia taHwa i tae H taua hui hei tohu kua tino whakapumautia nga tikanga e korerotia nei e au. Ko taku korua tetahi nana i whakatu a Potatau hei Kingi, a koia ena nga take i uru ai ia H taua mahi. Ko nga Whakaputahitanga e rua i tu na i aua wa ko te Kotahitanga ano tena e korerotia nei e au i tenei ra. Koia tena taku utu atu mo tena patai. Ka taea ano e au te whakapau katoa atu nga korero mo tena mea, engari kaati pea kua rahi aku korero.

244. *Tame Parata*: Kua korero mai koe ki te Komiti kaore koe i te pai ki nga wahi katoa o tenei Pire, a ko to hiahia me whakakore atu tenei Pire?

Te Heuheu: Ki te whakatana e te Komiti me patu atu te Pire i naianei tonu, ka pai tonu au ki tena; a ki te whakatana e te Komiti me nuku ka tnkn atu ai Ha whiriwhiria ano e te iwi Maori, ko taku kupu ano o te tuatahi ra, ara, ka pai noa atu au ki tena.

245. *Tame Parata*: A kaati, kaore koe e pai kia whakatikatikaina te Pire?

Te Heuheu: Kaua e whakatikatikaina i naianei, notemea, ko nga iwi nana matou i tuku mai ki konei, me nga tangata kua tuku mai nei i nga pitihana whakahe mo te Pire, kaore ano ratou i mohio mai ki a matou menemana whakatikatika e whakaae ai mo te Pire. Akuanei e kore pea ratou e pai ki ana menemana ki te mahia tonutia atu i naianei.

246. *Tame Parata*: He pai ke ki a koe kia tukuna atu te Pire nei Ha whiriwhiria e te hui nui ka tu ia Maehe H te pito whaka-raro o te Motu nei?

Te Heuheu: Ae.

247. *Tame Parata*: Tena, mehemea kaore e whakaae taua hui ki a koutou tikanga e whakaatuatu mai nei H te Komiti, me pehea?

Te Heuheu: Me hoatn he taima hei whiriwhiringa a tera e tau he whakaaetanga ma ratou.

248. *Tama Parata*: Ehara ranei i te mea kua ono kua whitu nga tau e mahi ana aua tu huihui a kaore ano he tikanga i kitea e ratou?

Te Heuheu: Kaore. Kua whakaae ratou katoa ki te Whakaputahitanga, ara, kotahi tonu he tikanga ma katoa; engari ko nga ture me nga huarahi hei whakahae i a ratou nga mea kaore ano i tau i a ratou.

249. *Tame Parata*: Kaore ranei e wehewehe ana ratou e pakaru ana etahi ki waho i nga tahuritanga ki te kimi i tetahi tikanga; ina hoki te Kotahitanga, kaore koia tena e pakaru ana?

Te Heuheu: Kaore; heoi ano nga tangata kaore e whakaae ana ki te Whakaputahitanga ko Te Whiti ko Tohu me o rana iwi.

250. *Tama Parata*: Kei te mohio pea koe kaore te nuinga o nga iwi o Te Waipounamu i te whakaae ki te Kotahitanga?

Te Heuheu: Kaore au i te mohio kei te whakaae ranei te nuinga o nga tangata o Te Waipounamu ki te Kotahitanga kaore ranei. Kua kite au i a Taiaroa, a ki taku mohio ko ia te tino rangatira nui o Te Waipounamu, a kei te hapai ia i te Kotahitanga.

251. *Tama Parata*: Kaore kau koia he rangatira ke atu o Te Waipounamu e rite ana ki tau i whakahua na te nui?

Te Heuheu: Ae; kua rongo au tena ano etahi atu rangatira o reira. I rongo au ki oku kaumatua.

252. *Tame Parata*: Me o ratou uri hoki: kaore koia ratou i rite ki a Taiaroa; a Kaore ratou e tautoko ana i te Kotahitanga?

Te Heuheu: Kaore au i te mohio ko wai ma ena rangatira. Kaore ano i korerotia mai ki au, na reira e kore hoki e tohitu taku whakahoki.

253. *Tame Parata*: I korero atu koe ki te Komiti, ki to whakaaro me tau nga whenua katoa ki te Poari nui ina whakaturia e nga iwi Maori katoa?

Te Heuheu: Ae.

254. *Tame Parata*: Kaore koia koe e mohio ana kei te wehewehe tonu nga whakaaro o nga iwi e noho nei i tenei motu mo runga i tenei mea?

Te Heuheu: E mohio ana ahau kei te takoto ke te whakaaro o Te Whiti me ona iwi.

255. *Tame Parata*: Ko nga iwi o waho atu i a ia taku e mea nei?

Te Heuheu: I pena taku kupu mo etahi o nga iwi o Te Waipounamu.

256. *Tame Parata:* Ko tetahi, kei te wehewehe nga whakaaro mo tenei Pire, ina hoki he maha nga pitihana kua tae mai hei tautoko i te Pire?

Te Heuheu: Ae, kei te mohio au ki tena; engari, me ata whakamarama atu tena—e he ana te ki kei te tautoko ena pitihana i te Pire, notemea kaore nga pitihana i te pena. Ko ena pitihana kei te tautoko ke i nga menemana whakatikatika i mahia e nga tangata nana ena pitihana mo te Pire tuatahi i whakaatuaturia haeretia nei ki a ratou, kaore rawa i tukuna mai aua pitihana hei tautoko i te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti.

257. *Tame Parata:* Kaore ha he whakaatu tena ki te whakatikatikaina te Pire nei kia rite ki te hiahia o nga Maori nana i tuku mai ena pitihana, heoi ka tautoko ratou i te Pire?

258. *Hon. Timi Kara:* E ki ana te kai-whakahoki patai kei te tautoko nga kai-pitihana katoa i nga menemana whakatikatika, a e ki ana a Tame Parata ki te whakaaetia nga whakatikatika kia uru ki te Pire katahi ratou ka tautoko, na reira ka tika te kupu kei te noho wehewehe nga whakaaro o nga iwi Maori mo tenei Pire?

Te Heuheu: Ae; e tika ana tena. Ki te paahitia ena menemana whakatikatika, a hei muri i tera patai mai ia ki au mehemea kei te wehewehe nga whakaaro o nga tangata, katahi au ka kaha ki te ki atu, Ae. Otira, koi nei ano taku utu mo te patai, pena ano te ahua, a Wi Pere i patai ai i nanahi. Kia mohio, i penei taku utu i te patai a Wi Pere: I ki ahau, "Mehemea e whakaae ana koe kia patua atu etahi tekiona o te Pire, ara, tekiona 11 me 12, ka pai noa atu au kia paahitia te Pire hei ture mo nga tangata anake e tautoko nei i te Pire.

259. *Tame Parata:* I korero mai koe ki te Komiti nei i era rangi kaore koe e pai kia paahitia tenei Pire mo tetahi wahanga anake o nga Maori o tenei Motu, ahakoa hiahia ratou me mana ki to ratou takiwa anake?

Te Heuheu: Kaore pea i pena taku korero. Korerotia mai ano to patai.

260. *Tame Parata:* I korero mai koe ki te Komiti nei i nanahi kaore koe e whakaae ki tenei Pire, ki tetahi atu Pire ranei e rite ana te ahua ki tenei, kia paahitia mo tetahi takiwa ahakoa kiia mo taua takiwa anake. I ahua penei to korero?

Te Heuheu: I penei taku korero: ahakoa apitiria atu ki tenei Pire nga menemana whakatikatika katoa i paahitia nei e te hui ki Papawai, engari ki te mau tonu i roto i te Pire nei a tekiona 11 me 12 me o raua wawahanga tekiona, penei me to raua ahua e mau nei i roto i te Pire, heoi e kore au e whakaae kia paahitia te Pire nei hei ture, ahakoa paahitia mo tetahi wahanga anake o te iwi.

262. *Hon. Timi Kara:* Tena, mehemea kaua aua tekiona i roto i te Pire e pa ki tou takiwa—me Pire ke mo tou takiwa, he aha te take i whakahe ai koe ki tenei Pire?

Te Heuheu: Ki taku whakaaro ehara tena i te patai.

263. *Tame Parata:* He pena ano taku patai ki a koe me ta Hon. Timi Kara. Aua atu te hui ki Papawai. Kaua tatou e korero mo nga whakatikatika i mahia ki Papawai. Ina taku e hiahia ana kia mohio au: Mehemea e rua e toru ranei nga kainga, tae atu ranei ki te ono, e tuku pitihana mai ana ki tenei Whare, e penei ana, "Kei te whakaae matou kia pa te Pire Whakanohonoho Whakahaere hoki i nga Whenua Maori ki o matou takiwa, engari me whakauru atu etahi menemana whakatikatika," ka whakahe ranei koe a ka mea kaua te Pire nei e whakaaetia kia pa ki aua takiwa anake?

Te Heuheu: E kore au e whakahe ki te kore te Pire e pa atu ki etahi atu iwi me o ratou whenua. Engari koi nei ano taku whakahoki i mua ake nei, ara, ki te apitiria ki te Pire nei nga menemana i whakaaetia e te hui ki Papawai, a ki te patua atu hoki a tekiona 11 me 12, o tenei Pire, mehemea ka pena heoi ka kore taku whakahe, pai noa atu te Pire kia pa ki etahi takiwa ina tonoa e nga iwi o reira kia pera. E rite tahi ana te tikanga o tenei whakahoki aku ki taku i korero atu ai i mua ra.

264. *Tame Parata:* I ki koe i mua ake nei, ia Henare Kaihau e patai ana ki a koe, i karangatia tetahi hui nui ki Taupo, a whakataua ana e taua hui me tu ko Potatau hei Kingi mo tenei Motu katoa, mana e pupuri nga whenua katoa, a mana e whakahaere nga iwi Maori katoa o te Motu nei?

Te Heuheu: Ae. I ki au i hoatu e ia rangatira te ingoa o tona maunga hei pou herenga kupu.

265. *Tame Parata:* Pehea te roa o tena tikanga e mau ana?

Te Heuheu: E whitu tau e mau ana, no te tau 1863, ka puta he raruraru

266. *Tame Parata:* Na wai i timata taua raruraru: na te hea iwi i raro i te Kingi i timata?

Te Heuheu: I timata te raruraru ki Waikato.

267. *Tame Parata:* Ki te wahi i tu ai te Kingi?

Te Heuheu: Ko Ngaruawahia te kainga i noho ai te Kingi i taua wa.

268. *Tame Parata:* I uru ranei nga iwi o te Tai Eawhiti ki te tikanga i whakatakotoria na ki Taupo, ara, a Ngatiporou me Ngatikahungunu?

Te Heuheu: Ki taku whakaaro i tae etahi o Ngacikahungunu ki reira; engari i tae ano he kupu ma taku koroua ki a Te Kani-a-Takirau, ko ia hoki te rangatira nui o te Tai Rawhiti, a i tae hoki he kupu ma Te Kani ki taku koroua, i ki atu taku koroua ki a Te Kani: "Ki a koe te Kingi, notemea he maha nga iwi kei raroi a koe." Ka utua atu e Te Kani, "Ki a koe te Kingi notemea ko koe te tangata kei waenganui o te Motu." Ka titiro taku koroua ki te iti o Ngatituwharetoa hei tautoko i te Kingi, heoi tukua atu e ia ki a Waikato ki te iwi nui.

269. *Tame Parata*: Akuanei ka pera ano pea te ahua, a ahakoa oti he tikanga i te nui ka tu nei, tena pea ka pakaru ano etahi o nga tangata ki waho?

Te Heuheu: E penei ana taku, ki taku whakaaro ki te hoatu e te Paremete ki te iwi Maori te mana e tonoa nei e ratou, kia whai mana ai ratou ki te hanga ture ki te hanga huarahi whakahaere mo ratou, ka kotahi ratou. Ko tetahi o nga tino take i kore ai e taea e te iwi Maori te whakakotahi i a ia he kore mana hei hanga ture, na reira ka huahua kore noa iho nga whakaaro i roto i a ratou. E noho nei kua kore noa iho e mohio me pehea ra me pehea ra. Ina hoki, ki te oti i a ratou tetahi tikanga te whakatakoto hei whakahaere i a ratou, tena pea e kore e hapaina e whakaaetia ranei e te Paremete te mea i oti ra i a ratou, na reira ka kopikopiko noa iho te iwi Maori, he tangata ano me tana whakaaro he tangata ano me tana whakaaro.

270. *Tame Parata*: A tena, ki tau mo a hea rawa e kotahi ai tenei iwi te Maori?

Te Heuheu: Ka tika tonu te ki kua kotahi ratou i naianei. Kua korero atu au ki tenei Komiti e toru tekau ma whitu mano nga tangata kei te tautoko i te Kotahitanga. Ko tetahi wahanga nui o te iwi, ara, nga iwi o Kingi Mahuta, kua whakaae katoa ki te Kotahitanga. Ko Te Whiti anake me ona iwi nga mea kei te wehe.

271. *Tame Parata*: E mea ana koia nga iwi o te Kotahitanga kia riro ma ratou ano e whakahaere o ratou whenua, ara, nga whenua Maori anake o te Motu o Aotearoa nei?

Te Heuheu: Ae, whiti atu hoki ki Te Waipounamu.

272. *Tame Parata*: Haunga Te Waipounamu, waiho ake a reira?

Te Heuheu: Ko to matou hiahia ko tetahi ture e uru ai nga iwi Maori katoa o Niu Tiren, kia kotahi te tikanga. Kua korero atu ano ahau ki a koe, i runga i o patai tuatahi ra, kua tino whakaae etahi o nga iwi o Te Waipounamu ki ta matou whakahaere.

273. *Tame Parata*: Kei te mohio ranei koe e rereke ana te ahua o nga taitara o nga whenua Maori o Te Waipounamu i o Aotearoa nei?

Te Heuheu: Kaore. Heoi taku i mohio, i tae mai etahi tangata o reira ki nga huihuinga o te Kotahitanga, a i runga i taku irongo ai ki a ratou, mehemea nei tera e puta he ora mo ratou whenua ki te taka aua whenua ki raro i te whakahaere a te Kotahitanga.

274. *Tame Parata*: Kaore koe i te mohio ki etahi o nga tangata i uru ki te Kotahitanga no muri ka kite i te he ka unu i a ratou ki waho?

Te Heuheu: Ae; I rongo ano hoki au i te take. He puhaehae i puta ake i roto i nga iwi o Te Waipounamu. I mea etahi o ratou me tu te Kotahitanga ki Te Waipounamu.

275. *Tame Parata*: E penei aua tau, he pai ake te Pire a Henare Kaihau i te Pire a te Kawanatanga e takoto nei i te aroaro o te Whare?

Te Heuheu: Ae; he pai rawa atu te Pire a Heuare Kaihau i tenei e takoto nei.

276. *Tame Parata*: E penei ana koia tau, me tuturu motuhake he Paremete Maori?

Te Heuheu: Ae.

TE HEUHEU: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

277. *Henare Kaihau*: I patai a Tame Parata ki a koe e hia nga tau i muri iho i te hui i tu ki Pukawa, i whakaturia nei te Kingi, ka timata te raruraru, a i penei taku whakarongo atu ki to whakahoki e whitu nga tau. Katahi a Tame Parata ka ui atu i timata ki hea te raruraru, a utua atu ana e koe i timata ki Waikato i te tau 1863. Na e putake mai ana i roto i aua patai rue nga whakahoki mo aua patai tenei patai ka uia atu nei e au. Kaore ranei koe i rongo i tetahi raruraru i puta ki Wairau, ki Te Waipounamu?

Te Heuheu: Ae. I rongo au i taua raruraru—ko te raruraru tuatahi tera i waeoganui i nga Pakeha me nga Maori; engari kaore taua raruraru i tupu ake i roto i te mahi whakatu Kingi. Ko te whawhai i putake mai i te mahi whakatu Kingi, e ai ki taku i rongo ai, i korero ai i tahi ra ake nei, no te tau 1863.

278. *Henare Kaihau*: Kaore ranei koe i rongo ki tetahi pakanga i ara ki Whanganui i te tau 1843?

Te Heuheu: E patai ana koia koe mo te riri ki Moutoa?

279. *Henare Kaihau*: Ae?

Te Heuheu: Ae; e mohio ana au i ara te whawhai ki Whanganui, a kei reira e tu ana te kohatu hei tohu whakamahara mo taua riri, engari kaore au i te mohio ki te tau. Otira kua korerotia mai ki au ehara i te whakatuunga i te Kingi te take o taua whawhai.

280. *Henare Kaihau*: Kaore ranei koe i rongo i tu Waitara te tino whawhai tuatahi i te tau 1860?

Te Heuheu: Kua rongo au ki taua whawhai. Na Kirikumara raua ko Te Rangitaake ko te take o taua whawhai ko te raruraru o Te Rangitaake raua ko Te Teira.

Te Tiamana: Kaore au i te kite i te paanga o enei patai ki te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti.

281. *Henare Kaihau*: Akuanei ra kitea ai. Kaore ranei koe e rongo ana i ara he whawhai ki Ngapuhi i te tau 1845?

Te Heuheu: Mehemea e patai ana koe mo te whawhai a Hone Heke, ae kei te mohio au.

282. *Henare Kaihau:* Na, mo te whawhai e korero korero nei koe i tu ki Waikato i te tau 1863: ka taea ranei e koe te whakamarama mai i te take o taua whawhai?

Te Heuheu: Ki taku ra i rongo ai, i pohehe nga Pakeha ki taua whakatuunga i te Kingi i mahara he takahi tera i te mana o te Kuini, kaore ia ra he hapai ke i te mana 1 hoatu ra ki a ratou i raro i te Tiriti o Waitangi. Koia hoki tena te kupu a taku koroua ki a Potatau i te hui ki Pukawa; i ki ia me here te Kuini raua ko te Kingi kia kotahi i raro i. te ture, a ko te Atua Kaha Rawa ki runga i a raua tokorua. Kei te mohio nga ur; o nga tangata i tae ki taua hui ki te tika o enei korero. Ko te kupu a Potatau ahakoa miro whero miro pango miro ma ranei kotahi ano te puare o te ngira e kuhua ai. Ma enei kupu e mohio ai te Komiti ko te tino take i whakaturia ai te Kingi he hapai i te mana i raro i te Tiriti o Waitangi, a ki taku tino mohio mehemea, i te wa i puta tuatahi ai taua raruraru ki Waikato, i ata uiuia tonu, tikanga, a i tino kirmhia e nga Pakeha te take, penei kua kore noa iho he take e whawhai ai te Maori raua ko te Pakeha, a kua kore hoki e riro nga whenua o te Maori i te raupatu.

Te Tiamana: Kei whea te paanga o ena korero mo nga whawhai ki te Pire e hurihuria nei e tatou?

283. *Henare Kaihau:* E pai ana; kua mutu aku patai mo tena take, Tena, i tae mai ranei he kupu whakahau ma te Kuini kia ara te pakanga ki Niu Tireni hei turaki i te Kingi?

Te Heuheu: Tena pea i tae mai ano he whakahau, engari kaore au 1 rongo.

284. *Henare Kaihau:* Mehemea kaore i puta he kupu ma te Kuini me whawhai te Kingi Maori me ona iwi, ki to mahara e whai mana ana nga Pakeha o Niu Tireni ki te whakaara pakanga ki nga Maori o tenei Motu?

Te Heuheu: Kaore ratou i whai mana. Kaore kau a te Kuini take pakanga ki nga Maori, a kaore kau he take i whawhai ai.

Te Tiamana: Kaore rawa au i te kite kei hea te paanga o enei korero ki te Pire e whiri-whiria nei e tatou. Kaore tatou i haere mai ki konei ki te uiui i nga take i ara ai te whawhai i nga ra o mua. Ehara rawa tena i te mahi i whakaritea ma tatou, a he moumou noa iho tena tu mahi i te taima o te Komiti.

Henare Kaihau: E pai ana. Otira he tikanga tonu e whaia nei e aku patai, koia tenei: Mehemea e pena ana (ara, kaore a te Kuiai take whawhai ki nga Maori, ara, na nga Pakeha o Niu Tireni te take o te whawhai ki nga Maori), ka tika ranei kia whakahaerea he Pire penei me tenei e takoto nei hei tango atu i te mana i nga Maori i whakapumautia nei ki a ratou i raro i te Tiriti o Waitangi? Kaore rawa te Kuini i whakaara pakanga ki nga Maori o tenei Motu, a kaore kau hoki he take i whawhaitia ai nga Maori e nga Pakeha o tenei Motu; na reira kaore kau hoki he take e tangohia ai te mana i whakapumautia nei ki a ratou e te Tiriti o Waitangi. Ka patai ahau ki te Tiamana, e kore koia e tuwhera he huarahi moku hei patainga i aku patai i mahara ai he tika hei whakamarama i nga take i whakahe ai nga Maori ki tenei Pire kua homai nei kia whiriwhiria e tatou.

Te Tiamana: Kaore rawa aku whakahe ki tena. Ina ke taku e whakahe ana ko te kumenga mai i nga take katoa i ara ai te pakanga ki Waikato. Mehemea hoki ko tena he mahi ma tatou, heoi ka tika noa atu ia mema ia mema o te Komiti nei ki te patapatai ki ia kai korero mo nga take katoa o ia whawhai ki Waikato ki hea atu ranei, mo nga parekura katoa, a ki te ui ko te hea taha i hinga ko te hea i toa, me era atu mea katoa. Te tukunga iho, kei hea ra tona mutunga.

Henare Kaihau: Ki taku, ki te rongo atu ahau i tetahi mema o te Komiti nei e ui ana i nga patai ahua whakapae mo nga iwi o te takiwa e tu nei au hei mema mo reira, ki te pera, heoi ka tika hoki au ki te ui atu i aku patai i kite ai hei whakahe mo aua whakapae.

Te Tiamana: I runga i taku mahi Tiamana kua tukua mai maku e arai nga mahi penei te ahua, na reira heoi nga patai e whakaaetia ko nga mea anake e puta mai ai te kai-whakahoki patai etahi matauranga mo te Pire e whiriwhiria nei e tatou.

Henare Kaihau: Kua mutu aku patai.

Tame Parata: Ki taku whakaaro kaore kau he kino o aku patai mo te takiwa o Henare Kaihau, i rii-i ai ia ki au.

Henare Kaihau: Kaore au i whakahua ingoa tangata.

Tame Parata: Mehemea nei ra e korero ana koe mo aku patai.

Henare Kaihau: Kua whakamaramatia atu nei hoki e au.

Tame Parata: I mahara au kei te riri koe mo aku korero, a i runga i te ahua o kupu ka penei ano hoki me taku te mahara o etahi o nga mema o tenei Komiti.

Henare Kaihau: Kaore kau he take e riri ai ahau. Engari he mea noku kia marama ai nga hiahia o nga Maori. Heoi te take i mea ai au ki te ui i taua patai kia tino marama ai te Komiti ki te tikanga o nga patai a Tame Parata.

Tame Parata: Ko te tikanga o aku patai he whakamarama i nga tikanga e whakakotahi nei te iwi Maori i mua, a i muri tata ano ka pakaru, ka whakarere i nga i nga tikanga i mahia e ratou. Na reira ki taku whakaaro ka pera ano pea te mana e tonoa nei e ratou, tena pea e tu mo etahi tau torutoru nei katahi ka pakarukaru ano, ina hoki kua pakaru te Kotahitanga.

285. *Te Tiamana:* Kaati, kua mutu a korua korero whakamarama. Kotahi taku patai ki te kai-whakahoki

patai. Ki taku titiro ki ana korero, mehemea nei he pai aka ki a ia te Pire a Henare Kaihau i te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti; e pena ana koia tau?

Te Heuheu: E pena ana taku.

286. *Te Tiamana:* I a koe e whakahoki ana i tetahi o nga patai a Te Maka, i penei pea to kupu, ka tu ce hui nui ma nga Maori ki Waitangi a te marama o Maehe e haere ake nei?

Te Heuheu: Ae.

287. *Te Tiamana:* A kia tu taua hui ka korerotia tenei Pire?

Te Heuheu: Ae; tenei Pire me te Pire a Henare Kaihau me etahi atu mea hoki; a ma taua hui e whakatau e ki ko tetahi ranei o nga Pire nei he Pire, me hanga ranei he Pire hou rereke noa atu ona tikanga i o enei Pire e rua e takoto nei.

288. *Te Tiamana:* Ka taea ranei e taua hui ki Waitangi te hanga tetahi Pire marama hei whakatakoto ki te Paremete, ara, tetahi Pire e whakaetia ana e nga iwi Maori katoa o Niu Tireni.

Te Heuheu: Ki taku whakaaro ka taea, notemea kua maro he huarahi mo ratou, a ko tetahi ka tae atu ki reira nga tangata i whiriwhiria e ia iwi puta noa i Niu Tireni ki reira whakaputa ai i o raton whakaaro.

289. *Te Tiamana:* I rongo an i a koe e korero atu ana ki a Wi Pere ki te whakaae nga Maori o te Tai Rawhiti ki te Pire a te Kawanatanga ka whakahe koe me etahi atu Maori?

Te Heuheu: I korero ahau ki te waiho tonu a tekiona 11 me 14 i roto i te Pire penei me to raua ahua e mau nei katahi au ka whakahe, engari mehemea ka patua aua tekiona ka wnakatika-tikaina ranei i runga i te aronga kua tohutohungia atu nei ki tenei Komiti, heoi kua kore aku whakahe Engari, e te Tiamana, me whakamarama atu ahau:. E penei ana taku titiro ki tenei patai: He maha nga Ture motuhake kua paahitia mo te Tai Rawhiti Ina hoki na Te Riihi tetahi Pire mo reira i whakahaere ki te aroaro o tenei Komiti i mua tata ake nei, engari kua nukuhia mo tera tan. Ki te paahitia taua Pire mo taua takiwa a ki te paahitia hoki tenei mo taua takiwa ano, ka wha rawa nga Ture e mana ana i roto i taua takiwa.

290. *Te Tiamana:* Hauuga tena. Me man o korero ki te patai he aha te take i whakahe ai koe ki tenei Pire kia kaua e paahitia hei ture mo te Tai Rawhiti anake, a e whakaae ai koe me patu atu etahi tekiona o taua Pire. Na, kua tae tenei ki taku patai e hiahia nei au ki te ui atu ki a koe: Tena, a te marama o Maehe e haere ake nei, ina huihui nga Maori ki Waitangi, mehemea ka whakaae ratou ki te tuku mai ki te Paremete i tetahi Pire marama e whakaetia ana e nga iwi Maori katoa, engari kaore e hiahiatia ana e te Tai Rawhiti, ka tohe tonu ranei koe kia whakaetia tera hei ture mo te Tai Rawhiti ahakoa kore ratou e pai?

Te Heuhm: E penei ke ana taku: Kaore ano tenei Pire i whakaetia e nga iwi o te Tai Rawhiti, na reira ko te mea pai me tatari marire kia tu te hui fa Waitangi a te marama o Maehe e haere ake nei kia kitea te ahua o te Pire i oti i taua hui. Me ki atu hoki au, he mema ano o te Tai Rawhiti kei roto i te Runanga o te Kotahitanga, a ka karangatia ano ratou kia tae ki taua hui. Mehemea, ina tae ratou ki reira, ki te kore ratou e whakaae ki nga tikanga i whakaetia e nga mangai o era atu iwi Maori o enei Motu, ki te marama ranei i a ratou te take i kore ai ratou e whakaae ki aua tikanga, heoi me whakarite atu to ratou hiahia.

291. *Te Tiamana:* Kaati, ki te oti i nga Maori he Pire ma ratou ina tu te hui ki Waitangi, ka peneitia ano pea e ratou te ahua me tenei Pire, ara, ma te whakaae rawa o nga tangata no ratou nga whenua ka tau ai ki to ratou takiwa?

Te Heuheu: E penei ana taku kupu: Ki te tau i nga tangata katoa o tetahi wahanga o te iwi he Pire pai tera mo ratou, heoi kaore e tika kia araia e etahi tangata to ratou hiahia fa te whaka-matau i taua mea.

292. *Te Tiamana:* Haunga tena. Ko te Pire e takoto nei ma te matua whakaae rawa o nga tangata e tau ai fa runga ki to ratou takiwa?

Te Heuheu: Kaore au i te mohio kei te pena.

293. *Te Tiamana:* E penei ana a tekiona 11: "Kaore tenei Tore e whakaetia kia whaka-haerea ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori ki te kore e ata tonoa kia peratia e nga Maori no ratou nga whenua, a me whakaatu taua hiahia o ratou i runga i nga ritenga kua whakari-tea i raro ake nei."

Te Heuheu: Ae ra; engari ko te tikanga o ena kupu e penei ana, ka ahei te rua tekau tangata ki te tono kia tau te Pire ki runga ki te takiwa katoa. Mau e titiro ka kite koe e rite ana te aronga o ena kupu ki nga tikanga kei raro iho i ena kupu e noho ana i roto i te Pire.

294. *Te Tiamana:* Koia pea kei te tika tau, engari kaore hold e tino riro ana me aki noa atu te Pire kia tau ki runga ki tetahi takiwa. Tena, kei te whakaae ranei koe, ina tu te hui ki Waitangi, ki te whakauru i tetahi tekiona ki roto ki te Pire hei whakamarama i taua wahi o te Pire, ara, ma nga iwi no ratou nga whenua e matua whakaae katahi ka tau te ture ki runga ki o ratou whenua, a mau e tuku atu kia whiriwhiria e te hui?

Te Heuheu: Ki taku, kaua tena, notemea ki te tau i te nuinga o te iwi Maori tetahi tikanga whakahaere mo te iwi nui tonu, kaore e tika etahi tangata o roto i a ratou kia puta ki waho o taua whakahaere. Ki te tohe tonu etahi tangata, ara, ki te ki e kore rawa ratou e whakaae ki taua Pire ina oti hei ture, kei a ratou te tikanga. B kore e taea taua ture te aki ki runga ki a ratou.

295. *Te Tiamana:* Koia ra hoki tena; ina hoki e mea ana tena korero au, me waiho ki te iwi te ritenga, ma te

iwi e ki me mana te ture ki runga ki to ratou takiwa kaua ranei?

Te Heuheu: Ki te oti i te hui katoa, ara, i nga tangata i tukuna atu ki reira hei mangai mo nga iwi Maori katoa o te Motu nei, tetahi tikanga, kaati, me kaua hoki ratou ki te whakahaere i o ratou iwi kia pai ai fa taua tikanga.

296. *Te Tiamana:* Engari ma nga pitihana kua tae mai nei mo te Pire e kite ai koe kaore rawa i te kotahi nga whakaaro o te iwi Maori mo taua mea?

Te Heuheu: E mohio ana ahau e torn mano nga tangata kua haina i nga pitihana tautoko i te pire, a Kei te mohio hoki au tekau mano nuku aku nga kai-pitihana e whakahe ana i te Pire.

297. *Te Tiamana:* Kaore ha, ma tena e mohiotia ai, kaore i te kotahi to whakaaro o nga iwi Maori?

Te Heuheu: E tika ana tena. Engari me ki atu ahau i tenei, ko te nuinga o te 5,000,000 eka e toe nei ki nga Maori tonu nuinga no te tekau mano tangata i tuku mai nei i uga pitihana whakahe mo te Pire. Me ki noa ake e tatou e 5,000,000 nga eka kei te toe ki nga Maori, a ki taku mohio e nui atu ana i te hawhe o aua eka nga whenua kei nga tangata i tuku mai nei i nga pitihana turaki i te Pire.

298. *Te Tiamana:* I te mea ka tu he hui ki Waitangi, ko te hea tau e pai ai ko te hiki i tenei Pire kia mutu taua hui ko te patu rawa atu ranei i tenei Pire?

Te Heuheu: E te Tiamana, e rua aku huarahi e hiahia ana, ara ki te kore a taea e tetahi, kaati ko tetahi. Kia rua aku whakahoki. Tuatahi, he pai rawa ki au kia patua rawa atu te Pire; tuarua ki te kore te Komiti e whakaae ki tera, kaati, ko te mea pai ki au me hiki kia mutu to hui ki Waitangi. Naku ake tenei whakaaro. Ko enei whakahoki e rua aku e hoatu ana mo te taha ki te tekau mauo tangata i tuku mai nei i nga pitihana turaki i te Pire. E tautoko ana nga pitihana a taua tekau mano tangata i enei kupu aku, ma hoki e ki ana aua pitihana me patu rawa atu te Pire ki te kore tera kaati me hiki kia mutu te hui. Ko taku ake whakaaro, ta toku kotahi, me patu i naianei te Pire me whakakore rawa atu.

299. *Te Tiamana:* Kaati, ki te penatia, e kore e korerotia tenei Pire e te hui ki Waitangi. *Te Heuheto:* Ka korerotia ano; maku e whakamarama.

300. *Te Tiamana:* Kaore he take e korerotia ai i te mea kua tupapakutia te Pire?

Te Heuheu: Ka tukua mai ki te Paremete te mea i oti i te hui, ahakoa kore e hoatu he Pire hei whiriwhiri ma ratou. Ko nga kupu o te pukapuka inoi i tukua atu nei e te iwi Maori ki te Kuini, a i utua mai nei e ia, e penei ana, e hiahia ana nga Maori kia waiho ma ratou ano e whakahaere nga morehu whenua e toe nei ki a ratou; na, koia tena ta ratou e hiahia ana.

Te Maka: Kaore e pai kia pohehe nga mema o te Komiti i runga i tetahi o whakahoki ki nga patai a Henare Kaihau. I penei hoki taku titiro atu, mehemea nei, e ki ana koe, na te Kuini i tautoko te whawhai ki nga iwi o Waikato?

Te Heuheu: Kaore; kaore i pena taku kupu. I penei taku kupu: i pohehe nga Pakeha o enei Motu ki te tino tikanga i whakaturia ai te Kingi. I mahara ratou he turaki ta taua mahi whakatu Kingi a nga Maori i te mana o te Kuini.

Te Maka: I mahara au i ki koe na te Kuini te take o te whawhai.

Te Heuheu: Kaore.

HEREPETE RAPIHANA: Ka karangatia ki te aroaro o te Komiti: ka whai korero, ka mutu: ka patairia.

Te Tiamana: E pai ana te Komiti kia korerotia mai e koe au whakaaro mo te Pire i runga i to tunga hei mangai mo te pito ki Ngapuhi. Kua rongo koe i nga korero a te kai-whakahoki patai kua mutu ake nei, a e mea atu ana ahau ki a koe kaua e tuaruatia mai e koe nga mea kua oti i a ia te korero, engari me korero mai e koe ko au i mohio ai hei whakaatuatu mai i nga whakaaro me nga hiahia o nga iwi Maori o te pito whaka-raro o te Motu nei?

Herepete Rapihana: Kia ora te Tiamana me nga mema o te Komiti. Ko aku kupu tuatahi, e tautoko ana ahau i nga kupu katoa a te kai-whakahoki patai kua mutu ake nei, koia hoki te tiamana o to matou komiti, e noho nei i Poneke, hei mangai mo te tekau mano tangata kua haina nei i nga pitihana whakahe mo te Pire. Engari, kia mohio koutou, kaore nga tangata o toku takiwa i haina i nga pitihana turaki i te Pire.

304. *Te Tiamana:* A i haina ranei ratou i nga pitihana tautoko i te Pire?

Herepete Rapihana: Kaore ratou i haina pitihana, ahahoa hei tautoko hei whakahe ranei mo te Pire, te take: kahore he kape o te Pire i tae ake ki to matou takiwa i au i reira.

305. *Te Tiamana:* No to koutou mema tena wareware?

Herepete Rapihana: Ae; no te Kawanatanga ano hoki. Ina hoki i karangatia e te Kawana-tanga he hui mo era atu wahi o te motu nei, kaore i karangatia tetahi mo to matou nei pito. Ko te hui ki Waipatu te mea tuatahi, a i haria e te Kawanatanga nga kape o te Pire ki o reira wahi. Na reira ahau ka ki e rite tahi ana te he o te Kawanatanga me te he o to matou mema. I tae au ki hui ki Wairarapa, ka takoto ko te Pire nei hei mahi ka mahue nga mahi ake a te Kotahitanga. Ka tu atu au, ka ki atu au, e kore rawa au e whakaae ki te Pire timata i tona upoko tae noa ki tona mutunga, notemea kaore rawa he kupu i tae ki toku iwi hei whakaatu atu ki a jatou mo te Pire. Tetahi o aku kupu kaore tenei Pire i tukua atu ki te Kotahitanga, engari he mea whakatakoto noa iho ki te aroaro o nga Maori ki waho o te Kotahitanga. Na, he maha nga tangata i tae ki taua hui, nga tane, nga wahine, nga tamariki, o nga iwi Maori o tenei pito o te Motu nei. Na, ka whakaaro au kotahi tonu au hei mangai mo te Tai Tokerau, a i te mea kaore ano toku iwi i kite noa i te Pire, na reira kaore au e tika hei whiriwhiri i te Pire, hei whakatikatika hei korero ranei mo te Pire. I taku taenga mai ki tenei kainga ka kite au i te Pire, a tukua atu ana e au he kape o taua mea ki toku iwi, a i au e noho nei i Poneke ka korerotia mai ki au kaore ratou i whakaae ki te Pire tuatahi a te Pirimia tae atu ki nga menemana i mahia e te hui ki Papawai hei whakatikatika i taua Pire. I haere mai au ki konei ki te tautoko i nga korero a te kai-whakahoki patai kua mutu ake nei. Kaore au e whakaae ki te Pire e takoto nei, a kaore hoki au e whakaae ki nga menemana i mahia nei e te Tai Eawhiti. He penei taku tono ki te Komiti: me whakahau e koutou kia hikitia tenei Pire me te Pire a Henare Kaihau, me era atu Pire katoa e pa ana ki nga mea Maori, kia tu te hui ki Waitangi. Kotahi tonu te mea o roto i te Pire a te Pirimia me nga menemana e taea e au te whakaae ko te rarangi e ki nei me whakamutu te hoko whenua. Engari kotahi tonu tena mea. Tenei ano etahi atu tikanga maha kei roto i te Pire e kore e taea e matou te whakaoti ki Poneke nei. Na reira ahau ka ki me hiki te Pire katoa kia tu te hui ki Waitangi, notemea hei huihuinga nui, whai tikanga hoki, tera no nga rangatira Maori katoa o nga wahi katoa o te Motu. Hei huihuinga whai mana tera, engari ko te ture kei te arai e kore ai e whai mana ana mahi. He tika ta nga mema o te Komiti e whakaatu mai nei, ara, kaore i te kotahi te whakaaro o te iwi Maori. He tika tena, engari e taea te pehea. He rite ano ratou ki nga Pakeha, he pera ano hoki te Pakeha i runga i etahi o ana mahi. Ko te Paremete tonu e noho nei tetahi tauira hei whakatika i tenei korero aku. Ina hoki e rua ona wahanga, he Apitihana tetahi he Kawanatanga tetahi, a me i kore te kaha o nga tangata kei a ratou te tikanga mo nga huarahi e whakahaerea ai nga mahi o te Paremete tera pea e kino rawa atu nga whakahaere a nga taha e rua. I penei ai taku korero, kaore ano te Komiti o te Kotahitanga i whakawhiwhia ki tetahi ture hei whakamana i ana whakahaere, na reira ka ahei noa atu te tangata ki te korero i tana i pai ai, na reira kaore e kore te pakaru o etahi o ratou ki waho, Na, he kupu tenei mo te mahi hoko whenua Maori kia whakamutua, i ki au he tikanga tika rawa tera i whakaurua ki te Pire, engari na te nuinga atu o te Pire taua rarangi i whakakino. Ki taku mahara ki te whakamutua te hoko whenua Maori katahi ka ta nga manawa o nga Maori i nga raruraru me nga mahi kino a nga roia Pakeha me era atu tangata nanakia o roto i te iwi Pakeha. Ko nga apiha hoko whenua a te Kawanatanga etahi tangata e tika ana kia whakahengia. Ina hoki, ki te haere ratou ki te hoko i tetahi poraka whenua a nga Maori, kaore e haere ana i te tuatahi ki nga, tangata matau oroto i te poraka whakaatu atu ai i ta raton mahi; engari haere ke ai i te tuatahi ki nga korohēke me nga tangata kaare timata ai i te hoko, i uru ai he turanga waewae mo ratou. Katahi ka maro ta ratou mahi, a, kia pau katoa i a ratou nga hea o nga tangata kuare kaore ne, i mohio ki te tikanga o te mahi i mahia ra e ratou, kua ai te rironga atu o aua hea hei take korero ma aua apiha ki nga tangata e pupuri ana i o ratou hea, a penei ai ta ratou korero, "He aha te pa, o te pupuri, o koutou hea ina hoki kua riro te nuinga o nga tangata i te hoko?" E te Tiamana, ehara taku e korero atu nei mo tenei tu mahi i te korero tara. He tika tonu, kua kite tonu au i taua mahi. Ko au tetahi tangata i pupuri tonu i toku hea i tetahi poraka a pau noa nga tangata katoa te hoko, a ko aku i korero ake nei nga korero a te apiha a te Kawanatanga i korero mai ai ki au km hoko ai au Na reira ahau ka ki, ki te whakamutua te hoko a nga Maori i o ratou whenua, ka tmo whiwhi te Maori i te ora mo ratou. Notemea he rite ano te Maori ki era atu iwi o te ao; he tangata ano he kuare, he tangata ano he porori ona whakaaro, a ko etahi he tangata matau, a ko etahi kaore i te mohio ki te tikanga o a ratou mahi e mahi ana. Na reira kei te tino tautoko au i taua rarangi o te Pire. Engari kaua rawa e whakaaetia kia riro ma nga Poari e whakahaere nga whenua, notemea he maha nga raruraru e tupu ake ana i tenei mea i te mokete. Ki te moketetia te whenua, a kaore e taea te utu o te mokete, heoi ka riro te whenua. Na reira ki taku mahara he mea tika kia hoatu he taima hei whiriwhiringa ma nga Maori i etahi menemana whakatikatika ma ratou i te Pire. Ki taku me hiki nga mahi katoa mo te Pire kia tu ra ano te hui ki Waitangi. Koi nei ano taku kupu mo nga Pire katoa e pa ana ki te iwi Maori kua whakaurua nei ki te Paremete i tenei huihuinga ona: ara, me hiki katoa kia tu ra ano taua hui. Mo te Pire a Henare Kaihau, kaore ahau ake e whakaae ki taua mea. Kaore ano taua Pire ana i whiriwhiria e nga iwi katoa. He tokoiti nga iwi e hiahia aua ki taua Pire. Na te iwi Maori katoa te hui ki Waitangi, ka tae ki reira nga mangai o nga iwi katoa o nga Motu e rua. Kua mutu aku korero.

306. *Te Tiamana:* I korero koe mo te mahi hoko whenua, i ki koe ko to hiahia me mutu rawa atu te hoko i nga whenua Maori?

Herepete Rapihana: Ae.

307. *Te Tiamana:* Kei te miharo au mo tena korero au, notemea he rereke rawa atu nga whenua o tou

takiwa i nga whenua o era atu wahi o te koroni. Kaore koia koe i te mohio ki nga whenua nunui kei te takiwa o te Tai Tokerau e kore rawa e taea e nga Maori te mahi ki te kai te noho ranei a runga, a kaore rawa nei e puta he painga ki a ratou i aua whenua?

Herepete Rapihana: He pena etahi o nga whenua o reira.

308. *Te Tiamana:* Me pehea ki tau nga whenua pera te ahua?

Herepete Rapihana: Te take i pera ai taku korero, koia tenei: ki te whakaaetia te hoko whenua ki tetahi wahi o te Motu e kore e taea te kati ki etahi atu wahi. Kei te mohio au he tino he rawa atu nga whenua o toku takiwa na reira ka iti noa iho te utu mo o reira whenua.

309. *Te Tiamana:* Kaore koia koe e mohio ki te puritia aua whenua e nga Maori. Ka araia e tena te mahi whakanohonoho i te whenua ki te tangata, a ma tena e kore ai e tupu haere nga mahi katoa o taua takiwa?

Herepete Rapihana,: Ae; heoi taku e mea ana me kati nga hoko me era atu mahi katoa kia tu ra ano te hui ki Waitangi, a ki te kitea e taua hui me whakaoti he ritenga e tuwhera ai te hoko whenua, heoi ma ratou e mahi.

310. *Te Tiamana:* Kaore koe i te mohio he maha nga piihi ririki, tawhiti noa atu te takoto i nga wahi e nohoia ana e te taogata, kaore rawa nei e mahia ana ki te kai e nohoia ana ranei e nga Maori, a he Pakeha anake nga tangata e noho ana i te taha o aua whenua ririki nei, ara he 10 he 15 he 20 ranei nga eka o aua tu piihi whenua; me pehea ki tau aua tu whenua?

Herepete Rapihana: Me riihi.

311. *Te Tiamana:* Kaore ra e riihitia e te tangata ena tu whenua ririki?

Herepete Rapihana: Kaore auo i mohiotia te tika o tena korero.

312. *Te Tiamana:* Kei te mohio ano koe kaore rawa he whai tikanga o aua tu whenua, heoi kei waenganui o nga piihi a nga Pakeha e takoto ana, na reira ka hokona e nga Pakeha kia kati ai nga rohe o a ratou whenua; me i kore nga Pakeha e piri ana ki nga taha, ka kore rawa atu he utu mo aua tu whenua?

Herepete Rapihana: Ka mau tonu au ki taku whakaaro, ara, ko te mea tuatahi e pumau ai te ora ki te iwi Maori me whakamutu te hoko whenua.

313. *Te Tiamana:*; Kaati, ki tau me waiho noa iho aua poraka whenua kia takoto kau ana kaua rawa e mahia ki te kai a ake tonu atu?

Herepete Rapihana: Kaore au i te ki me waiho noa iho aua whenua a kaua e mania: e penei ke ana taku kaua e hokona.

314. *Te Tiamana:* Kaati ki tau me riihi? Ki to mahara ka riihitia ano e te Pakeha mo nga tau e rua tekau ma tahi nga whenua ngaherehere i waenganui o Mangonui me Hokianga koia hoki tera te takiwa e noho nei koe?

Herepete Rapihana: Ki taku mahara ka riihitia ano. Kei te Pakeha te nuinga o taua takiwa i naianei.

315. *Te Tiamana:* Nga whenua i waenganui o Mangonui me Mangamuka?

Herepete Rapihana: Kei te Pakeha nga wahi nunui o reira.

316. *Te Tiamana:* Ki to whakaaro ka riihitia ranei e te Pakeha nga whenua i te taha ki waho o Mangamuka?

Herepete Rapihana: Kua oti etahi wahi o reira te riihi i naianei hei mahinga rakau.

317. *Te Tiamana:* Nga wahi anake ra pea e tupuria ana e te rakau; engari me pehea nga wahi parae i waho i nga ngaherehare?

Herepete Rapihana: Ki taku me waiho katoa ena mea ma te hui ki Waitangi e whakatau he tikanga, ma taua hui e whakatakoto he ritenga mo aua wahi. Engari i naianei tae noa ki te ra e tu ai taua hui, me tutaki te hoko i nga whenua Maori.

318. *Te Tiamana:* Ki tau i mohio ai mo era atu takiwa o Niu Tireni, kaore ranei koe e mohio ana he rereke te ahua me nga tikanga o nga whenua o te Tai Tokerau ki nga whenua o era atu takiwa o Niu Tireni, ara, mo te mahi kai me nga huarahi e taea ai te hari nga hua o te whenua ki nga makete i nga taone nunui?

Herepete Bapihana: E te Tiamana, kei te rite tahi to taua mohio kaore nga Maori o toku takiwa e mahi nui ana i te whenua. He kari kapia to ratou tino oranga, a ki te pan nga kapia te kari me nga whenua hoki te hokohoko atu me pehea ra he oranga mo ratou?

319. *Te Tiamana:* Engari mehemea i nui nga whenua papai, e taea ana te mahi ki te kai, kua kore nga Maori e whakawhirinaki tonu ki te mahi kapia hei oranga mo ratou?

Herepete Rapihana: He tino motomoto etahi o nga whenua, engari he mangere nga Maori ki te mahi. Na te kari kapia i mangere ai.

320. *Wi Pere:* Ko te upoko o te Pire tau e hiahia ana kia paahitia, ara, ko te rarangi e mea nei me whakamutu te hoko whenua.

Herepete Rapihana: Ae; engari ko taku hiahia me whakamutu te hoko whenua i runga i te aronga o nga kupu o te pukapuka inoi i tukuna atu nei ki te Kuini.

321. *Wi Pere:* A ko nga tikanga mo nga hoko me era atu mea, me waiho ena ma te hui?

Herepete Rapihana: Ae.

322. *Henare Kaihau:* Ka patai atu ahau ki a koe, kei te matau ranei koe ki nga tikanga o te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti. Kua korerotia ranei e koe ona kupu?

Herepete Rapihana: Kua korerotia e au.

323. *Henare Kaihau:* Kei te pai koe ki te Pire nei me ona tikanga katoa?

Herepete Rapihana: Kua ki atu nei hoki au kaore au i te pai ki te Pire.

324. *Henare Kaihau:* E ki aua koe ko te wahi o te Pire e paingia ana e koe ko te wahi e whakarite nei i nga kupu o te pukapuka inoi i tukuna atu nei ki te Kuini, ara, kia whakamutua te hoko whenua, a ko te nuinga atu o te Pire. e mea ana koe me tuku atu ma te hui ki Waitangi e whiriwhiri?

Herepete Rapihana: Ae.

325. *Henare Kaihau:* Nau ake pea tena hiahia, e whakapuaki ana ranei koe i nga whakaaro o nga iwi nana koe i tuku mai ki konei.

Herepete Rapihana: Kua ki atu ano au, naku ake tenei whakaaro.

326. *Henare Kaihau:* Ka pena ranei me tau te whakaaro o te mema mo te Tai Tokerau, ara, me tuku atu te Pire ki te hui ka tu nei ki Waitangi a te marama o Maehe e haere ake nei, ki reira whiriwhiria ai?

Herepete Rapihana: Ki taku mahara kei te penei tana me taku, notemea, e ai ki ta nga pukapuka o reira e tae mai ana ki au, kaore nga iwi o reira i te pai ki tenei Pire. Na reira ahau ka mahara me tuku atu tenei Pire ki taua hui, a ki reira korerotia ai e ratou.

327. *Henare Kaihau:* Ehara tena i te utu ki taku patai. Ko taku e hiahia ana kia mohio au kei te rite ranei ki tau te whakaaro o te mema mo te Tai Tokerau: ara, kia haria te Pire ki te hui ki Waitangi, ki reira korerotia ai; kei te mohio ranei koe ki ona whakaaro mo tenei mea?

Herepete Rapihana: Kaore au i te mohio. Naku tena whakaaro kia haria te Pire ki te hui ki Waitangi.

328. *Henare Kaihau:* E ki ana te Pire me whakatu he Poari, me Pakeha me Maori ona mema, a ma taua Poari e whakahaere nga whenua Maori: e pehea ana to whakaaro mo te kupu nei me Pakeha etahi me Maori etahi o ona mema?

Herepete Rapihana: E mea ana koe kia korerotia atu e au taku ake whakaaro.

329. *Henare Kaihau:* Ae?

Herepete Rapihana: Ki taku whakaaro me Maori anake nga mema o te Poari.

330. *Henare Kaihau:* Kaua he Pakeha?

Herepete Rapihana: Kauaka; ki taku whakaaro kaua he Pakeha.

331. E mea ana koe me whakahaere e ratou a ratou mahi i raro i nga ture a te Kuini i raro ranei i a ratou ake ture i hanga ai?

Herepete Rapihana: Ko taku hiahia me whakakaere nga mahi i runga i nga ture; kaua ratou e takahi i nga ture o te koroni.

332. *Henare Kaihau:* Kaati, mehemea e hiahia ana koe kia kaua nga ture a te Kuini e takahia, kaore ha me uru he Pakeha ki te Poari?

Herepete Rapihana: Kaore au e pai kia taupatupatu nga ture.

333. *Henare Kaihau:* Ka pehea tau whakatakoto tikanga e kore af e takahia nga ture a te Kuini.

Herepete Rapihana: Kaore au e kaha ki te utu i tena patai. Kaore ano ahau i tahuri ki te mahi i tena. Kaore ano i whakaarohia e au taku huarahi e whakatakoto ai mo tena. Kaore e taea e au te utu ohorere atu i tena patai.

334. *Henare Kaihau:* Kaore e taea e koe te utu mai o taku patai? Ka hia nga tau e hurihuria ana tenei mea i kore ai koe e kaha ki te whakahoki mai i taku patai?

Herepete Rapihana: Kaore au i te mohio ki te tikanga o te patai, mo tau ake Pire ranei, mo te aha ranei.

335. *Henare Kaihau:* E penei ana te tikanga o taku patai: I ki koe kaore te Pire a te Pirimia e takoto nei i haria kia kite nga huihuinga o nga iwi nunui o tenei koroni, ae mea ana au kia mohio au ki nga whakaaro o nga iwi nunui o te koroni i korerotia ake nei e koe.

Herepete Rapihana: Ki taku whakaaro kaore i pena taku korero. I penei taku kaore taua Pire i tae ki nga huihuinga i tu i nga iwi nunui o te koroni.

336. *Henare Kaihau:* Ki te kore koe e kaha ki te utu i te patai, kaati, hei aha, e kore e tohea e au. He patai ano tenei, engari i patairia ano ki a Te Heuheu, na reira e kore pea te Tiamana e pai kia uia ano e au, otira ehara i te patai roa rawa.

Te Tiamana; He pehea tena patai?

337. *Henare Kaihau:* I ki a Te Heuheu he torutoru nei nga wahi o te Motu i tae ai te Pire a te Pirimia, a kaore rawa i takoto ki te aroaro o te Kotahitanga. E ki ana tenei kai-whakahoki patai kaore rawa te Pire i tae ki tonu takiwa?

Herepete Rapihana: Me whakamarama e au taku i korero ai. I penei taku korero, e toru nga wahanga o tenei Motu—ko te takiwa pooti o te Tai Rawhititi ko te takiwa pooti o te Tai Hauauru a ko to takiwa pooti ki te Tai Tokerau, a i penei taku, i haria haeretia te Pire ki nga takiwa pooti o te Tai Rawhititi me te Tai Hauauru engari kaore i haria ki te Tai Tokerau.

338. *Henare Kaihau:* A, kaati, e penei ana tau kaore ano tenei Pire i whiriwhiria e te Kotahitanga?

Herepete Rapihana: Ae.

Te Tiamana: I pena ano hoki taku i mohio ai, ara, kaore ano nga Maori o te Tai Tokerau i kite i te Pire—ara, kaore ano i tuhaina ki reira.

339. *Henare Kaihau:* E mea ana ahau kia utua mai te kai-whakahoki patai taku patai, ara, mehemea e penei ana tana, kaore ano tenei Pire i takoto ki te aroaro o nga huihuinga o te Kotahitanga o nga iwi ranei o te Kotahitanga?

Herepete Rapihana: I penei taku: i takoto te Pire ki te aroaro o te Kotahitanga ki Papawai, engari kaore i whakatakotoria ki te aroaro o taua hunga i rungai nga tikanga o ona ture whakahaere. Na reira i ki ai ahau kaore au e whakaae ki te Pire, notemea kaore i whakahaerea taua mea i runga i nga tikanga o taua hunga.

340. *Henare Kaihau:* E pai ana; ko te tikanga o ena kupa au he whakaae nau i takoto ano te Pire ki te aroaro o tetahi huihuinga o to Kotahitanga, a i kite katoa nga mema o te Kotahitanga i taua mea?

Herepete Rapihana: Ae.

341. *Henare Kaihau:* Me whakapoto ake e au taku korero ki a koe. Kaati ha, e penei ana, i rite te whakaaro o te Kotahitanga katoa ki to te kai-whakahoki patai kua muta ake nei, ara, ki to te Te Heuheu, ki ta to ratou tiamana, ko ia hoki te tiamana o te Komiti o te Kotahitanga?

Herepete Rapihana: I te timatanga o aku korero ki te Komiti nei i ki atu an kei te whakaae au ki nga korero katoa a Te Heuheu—ara, ki tana whai korero i whakapuaki ai i te timatanga o ana korero. Engari kei au ano toku whakaaro mo ana whakahoki mo nga patai i uia ki a ia i muri iho.

342. *Henare Kaihau:* Pehea ai tau whakamarama i te tikanga o tenei kupu "Kotahitanga"? He aha tonā tikanga?

Herepete Rapihana: Tona tikanga he whakatopu, ara, he whakakotahi i nga iwi Maori i raro i te Tiriti o Waitangi.

343. *Henare Kaihau:* I nga iwi koia i haina i to tiriti; koi ra te tikanga o tau e mea na?

Herepete Rapihana: Ae; me etahi atu iwi hoki kaore i haina i te tiriti kua uru nei ki te Kotahitanga.

344. *Henare Kaihau:* E penei ana a Rarangi 3 o taua tiriti: "Hei wakaritenga mai hoki tenei mo te wakaaetanga ki te Kawanatanga o te Kuini. Ka tiakiua e te Kuini o Ingarani nga taugata Maori katoa o Nu Tireni. Ka tukua ki a ratou nga tikanga katoa rite tahi ki ana mea ki nga tangata o Ingarani." I runga i tau e kawena, e pehea ana te ahua o enei kupu? Me pehea e rite ai i aua kupu tau e hiahia na: me hoatu koia he mana motuhake ki te Maori kia ahei ai ia ki te hanga ture whahahaere mona me pehea ranei?

Herepete Rapihana: E penei ana toku i whakaaro ai: Mehemea ka whakaaetia he mana mo te Runanga Maori mo tetahi atu hunga Maori ranei he pai pea kia peratia, engari kaua e ture ke mo ratou e ture ke mo nga Pakeha. Koi nei taku. E noho nei tatou he ture ano mo te Maori he ture ano mo te Pakeha. Kaore ano i kotahi te tare mo nga iwi e rua. Ko nga ture e pa ana ki nga whenua Maori kaore e rite ana ki nga ture e pa ana ki nga whenua Pakeha, a ki toku mahara koia tera te mahi tika ma te hui ka tu nei ki Waitangi he tahuri ki te whakakotahi i nga ture mo nga iwi e rua.

345. *Henare Kaihau:* Engari ki te tu taua hui ki Waitangi a ki te korerotia e taua hui enei take katoa, me pehea e mohio ai tenei Komiti te Paremete ranei o Niu Tireni, tera e oti he tikanga i taua hui.

Herepete Rapihana: Ki taku whakaaro he marama taku tono ki te Komiti. Kua ki atu au, ata waiho enei take katoa kia tu to hui ki Waitangi, a kia mutu taua hui ka kite tatou i tana kupu e tuku mai ai ki te Komiti nei.

346. *Henare Kaihau:* Kaore e utua maramatia mai ana aku patai. Tena, he piri pono a Ngapuhi ki te Kuini.

Herepete Rapihana: Ki taku whakaaro he iwi piri pono ratou ki a te Kuini.

347. *Henare Kaihau:* Kaore ranei to iwi i uru ki nga mahi i whakahaerea e nga Maori hei pupuri i nga whenua, nana nei i ara ai te whawhai ki etahi wahi o tenei Motu? Me ki mai e koe ae, kaore ranei, a ki te kore koe e pai ki te utu mai i te patai mau e ki mai. Kei te mohio ano hoki koe?

Herepete Rapihana: Ki taku whakaaro i haere tonu a Ngapuhi i raro i te mana o te Tiriti o Waitangi.

348. *Henare Kaihau:* Te tikanga o tena whakahoki mai e penei ana, kaore ratou i uru ki nga whakahaere e korerotia nei e au—ehara taku i te hopu i a koe mo etahi o korero?

Herepete Rapihana: Kaore au i te marama ki te take i uia ai tena patai e koe. Ki taku mahara i uru auo ratou.

349. *Henare Kaihau:* Kaati, i nga whawhai katoa timata i te tau 1842 tae noa ki te tau 1863—e penei ana tau—kaore a Ngapuhi i uru ki aua whawhai?

Herepete Rapihana: Ki toku mahara.

350. *Henare Kaihau:* I te mea e mohio ana ano koe, he aha i pena ai to whakahoki, Ki taku mahara? He aha te pai o te whakatitaha i te utu ki te patai, e mohio noa atu nei koe ki te utu tika mo tena patai? Kei te matakū koe; engari kaore au i te mohio ki te take i wehi ai koe?

Herepete Rapihana: Kaore au i te mohio ki ena mea. He tamariki au i taua wa.

351. *Henare Kaihau:* He tamariki rawa ahau i a koe, a kei te mohio au ki ana mahi.

Herepete Rapihana: E tika ana; eugari e kore au e ahei te ki kei te tika tau e mohio na.

352. *Henare Kaihau:* Kaore au i te ki kei te tika taku. Kei te patai atu au ki a koe i tau i rongo ai mo aua

mahi. Kia mohio te Komiti kaore au i te whai kia raruraru nga whakaaro o te kai-whakahoki patai, kia whakatakariri ranei ia. Kei te kite au ka nui tona raruraru i taku patai. Me whakamarama atu e au ki a ia i naianei. Kei te mohio koe, i te mutunga iho o nga whawhai a nga iwi e rua e noho nei i tenei Motu, rnahia ana e nga kai-whakahaere me nga apiha a te Kuini etahi mahi?

Herepete Rapihana: Ae; kua rongo au i pena. Kei te mohio au ki tena.

353. *Henare Kaihau:* A ko nga tikanga whakahaere i paahitia, a ko nga mea i mahia, e nga kai-whakahaere a te Kuini me nga apiha a te Kawauatanga kaore rawa i takahia e to iwi, a e piri tonu nei to iwi ki te Tiriti o Waitangi; e penei ana tau?

Herepete Rapihana: Ae.

354. *Henare Kaihau:* E pai ana. Tena, me penei taku patai: Mehemea e pena ana te ahua, me tau e ki na, a i hapai tonu to iwi i te Tiriti o Waitangi, me te mana tonu i a ratou o nga ture i mahia e nga kai-whakahaere a te Kuini me nga Apiha a te Kawanatanga i tenei koroni, me to ratou taka ki raro i te Paremete o tenei koroni, me pehea e koe, e tika ai to whakaara i naianei i tetahi mana motuhake hei whakahaere i te iwi Maori? I te mea kua tukua atu ou take katoa, ou mana katoa, tou kingitauga, me era atu mea katoa, ki a te Kuini, a i te mea kua whakamanaia e te Kuini ana kai-whakahaere me te Kawanatanga hoki ki te whakahaere i nga mahi o tenei whenua, a ki te whakatu i tetahi Paremete mo tenei whenua, me te hapai tonu o tou iwi i te ture, me pehea e koutou to pakaru ki waho i naianei ki te whakatu i te Kotahitanga?

Herepete Rapihana: Kia roa au e utu ana i tena patai, otira ki taku titiro ehara tena i te patai. Ko tau tena i hanga ai mo aku korero i korero ai. Kaore hoki nga mahi katoa a nga Pakeha me nga Maori i haere i runga i te Tiriti o Waitangi.

355. *Henare Kaihau:* Kaore au i te pai ki tena utu mai. E ki ana koe i te wa o te whawhai ki tenei whenua i piri porno tou iwi ki te Kuini me ona ture; a me to koutou man tonu ki te Tiriti o Waitangi, a ko nga ture i mahia e nga kai-whakahaere a te Kuini i tenei whenua nga mea nana koutou i arahi; a me pehea e koe te ki i naianei, "Kua kore matou e piri pono ki te Kuini, e hiahia ana matou ki te whakatu i te Kotahitanga?".

Herepete Rapihana: Ki taku kaore kau he he o te Kotahitanga. Kaore rawa ia i te taupatupatu ki nga tikanga o te Tiriti o Waitangi, notemea na taua tiriti i whakapumau nga mana o toku iwi ki a ratou, a ko to ratou hiahia he hapai i aua mana kei ngaro.

356. *Henare Kaihau:* Kaore au i te korero mo te Tiriti o Waitangi. Ko taku i ui ai ki a koe, i pehea tou iwi i te wa i ara ai te whawhai i waenganui i nga iwi e rua. Ko etahi tangata i pupuri i o ratou whenua, a whawhaitia ana e te Kawanatanga, a karangatia ana ratou he hauhau; i huri koe ki to ratou nei taha i piri pono tonu ranei koe ki te Kuini? Koia tena te patai i uia atu e au ki a koe, a ki ana mai koe i piri pono tonu koe ki te Kuini, a i naianei kua mea koe ki te whakaara i tetahi tikanga hou, a tapa iho e koe tona ingoa ko te Kotahitanga; he aha te take i penei ai?

Herepete Rapihana: E penei ana taku, ko te hiahia o nga Maori kia ata whakaarohia etahi tikanga me etahi whakahaere, he mahara tera pea e taea te whakariterite aua mea i waenganui o nga iwi e rua i runga ano i nga tikanga o te Tiriti o Waitangi.

HEREPETE RAPIHANA: ka haere tonu nga patai ki a ia.

357. *Henare Kaihau:* I a koe e noho nei i Poneke e tu ana koe hei mema mo te komiti Maori i tukua mai e nga iwi o te Motu nei hei mangai mo ratou hei uiui hei whiriwhiri i nga tikanga i uru ki roto ki te Pire e takoto nei?

Herepete Rapihana: Ae; ko au tetahi o nga mema o taua komiti.

358. *Henare Kaihau:* He tiامانا ano to taua komiti?

Herepete Rapihana: Ae; ka rua nga tiامانا. Kotahi no te tuatahi, no tona haerenga whakaturia ana he tiامانا ano hei whakakapi i tona turanga.

359. *Henare Kaihau:* Ko wai te rua o nga tiامانا.

Herepete Rapihana: Ko Te Heuheu.

360. *Henare Kaihau:* I rongo ranei koe i nga korero a te tiامانا tuارua o taua komiti i korero ai i te aroaro o tenei Komiti, e whakahe ana ki te Pire e whiriwhiria nei?

Herepete Rapihana: Ae.

361. *Henare Kaihau:* Kua tuhituhia katoatia ana korero i ai, e pehea ana o whakaaro mo aua korero?

Herepete Rapihana: E whakatika ana au i ana korero mo te Pire nei, engari kaore au i te tautoko i ana whakahoki ki nga patai; ara, ki toku whakaaro kaore e kitea i runga i ana whakahoki patai he huarahi e oti ai tenei take uaua.

362. *Henare Kaihau*: Ko te hea wahi o ana whakahoki patai tau e whakahe ana—ki tau whakaaro, he aha te he o ana whakahoki patai.

Herepete Rapihana: He maha ana kupu i korero ai i runga i tana utunga i nga patai kaore e taea e au te tautoko.

363. *Henare Kaihau*: Me korero e koe ki te Komiti nga wahi o ana korero e ki nei kaore e taea e koe te whakaae.

Te Tiamana: Ki taku whakaaro kaore he tikanga e whaia ai nga wahi katoa o nga korero a te kai-whakahoki patai o mua atu i tenei. Mehemea koi na he mahi ma fa kai-whakahoki patai he korero mai i nga wahi o nga korero a tetahi kai-whakahoki patai e whakaaetia ana e ia me nga wahi kaore i te whakaaetia e ia ki te pera, e kore rawa e mutu i a tatou te mahi nei. Ko te mea, e hiahia ana e tatou ko nga whakaaro o te kai-whakahoki patai mo te Pire nei, kaore tatou i te hiahia k, ona whakare mo nga korero a etahi atu kai-whakahoki patai.

Henare Kaihau: Ki te whakahe te Tiamana ki taku patai, kaati, e kore e patairia e au, engari ki taku, kaore e pai kia tohu patai noa iho tatou, heoi hoki te utu mai ki ena tu patai he "Ae" he "No" ranei

Te Tiamana: Ko te mea hei whai man ko tona ake whakaaro mo te Pire, a mana ano e whaka-marama haere ana utu ki nga patai i runga i tana huarahi i kite ai kaore he tikanga e uia ai e koe tana whakaaro mo nga korero a tetahi atu kai-wlkahoki patai.

364. *Henare Kaihau*: E pai ana, e kore e patairia e au te patai. (Ki te kai-whakahoki patai tenei): I korero koe i tahi ra ake nei, ki to whakaaro ko te rarangi e tutaki nei i te hoko whenua te mea nui rawa i uru ki roto ki te Pire; e pera ana tau?

Herepete Rapihana: Ae

365. *Henare Kaihau*: Ko te hiahia tena o nga iwi katoa, kia tino whakatutukitia taua tikanga: ara, me tino whakamutu rawa te hoko i nga whenua Maori?

Herepete Rapihana: Ae, koi na te hiahia o katoa. Koia tena te tino kupu i roto i te pukapuka inoi i tukuna atu nei ki te Kuini.

366. *Henare Kaihau*: I patai atu te Tiamana ki a koe i te Paraire kua hori ake nei mo nga whenua kikino, kore utu, ara, iti rawa te utu, o ton takiwa, a ki taku mohio atu ki to whakahoki i te patai, i penei, kia tu te hui ki Pei Whairangi ia Maehe e haere ake nei ma taua hui e whakatau me hoko ranei etahi o nga whenua me pehea ranei. I penei pea to kupu tera taua hui ki Waitangi e whakaae kia hokona nga whenua kikino o tou takiwa. I pera ranei to kupu kaore ranei?

Herepete Rapihana: Kaore. Ki taku mahara i penei taku kupu: ma te hui e whakatau he tikanga e riihitia ai aua whenua.

367. *Henare Kaihau*: Ae ra; engari i patai au mo te boko?

Herepete Rapihana: Ki taku mahara kaore au i korero mo tena.

Te Tiamana,: I penei te utu mai a te kai-whakahoki patai i tetahi o aku patai i patai ai ki a ia i te Paraire, ki tana me riihi aua whenua, kaua e hokona. Koia enei ana kupu: "Ki taku whakaaro, te mea tuatahi e pumau ai te ora ki te iwi Maori me whakamutu te hoko whenua".

Henare Kaihau: Ae; engari ki taku mahara kei muri iho i tena.

Te Tiamana: Katahi ka patairia ano e au, "Kaati ki tau me waiho noa iho aua poraka whenua kia takoto kau ana, kaua rawa e mahia ki te kai a ake tonu atu?" I penei tana utu, "Kaore au i te ki me waiho noa iho aua whenua a kaua e mahia; e penei ana taku kaua e hokona." A muri iho i tera ka korero mai ano ia, ka mea, "Ki taku me waiho katoa ena mea ma te hui ki Waitaugi e whakatau be tikanga, ma taua hui e whakatakoto he ritenga mo aua wahi. Engari i naianei tae noa ki te ra e tu ai taua hui, me tutaki te hoko i nga whenua Maori." Haere tonu ana korero me riihi nga whenua kaua e hokona. Mo te patai a Wi Pere, ara, "Ko te upoko o te Pire tau e hiahia ana kia paahitia, ara, ko te rarangi e mea nei me whakamutu te hoko whenua?" i penei te whakahoki, "Ae; engari ko taku hiahia me whakamutu te hoko whenua i runga i te aronga o nga kupu o te pukapuka inoi i tukuna atu nei ki te Kuini."

368. *Henare Kaihau*: A kaati, he pehea te whakaaro mo tenei Pire? Me whakaoti he tikanga mona i naianei, me nuku ranei mo tetahi atu wa ka hurihuri ai, ara, me patu atu ranei i naianei kia kore atu kaua ranei?

Herepete Rapihana: Kua utua ano e au tena patai i mua ra. Kua ki au heoi taku e hiahia ana kia oti i tenei tau ko nga hoko whenua kia whakamutua, a ko era atu mea katoa me waiho ena ma te hui ki Waitangi e whakatau.

369. *Henare Kaihau*: E mea ana koe kia tukua atu tenei Pire ki te hui ki Waitangi ma taua hui e whiriwhiri?

Herepete Rapihana: Ae; engari me paahi e tatou te rarangi e whakamutu rawa nei i te hoko whenua Maori.

370. *Henare Kaihau*: E ki ana koe ko to hiahia me tuku atu tenei Pire ki te bui ki Waitangi, a ma taua hui e whakatau he tikanga mona; kei te rite katoa ranee nga whakaaro o to koutou komiti mo tena hiahia ou?

Herepete Rapihana: Kaore au e tika hei whakahoki i tena patai He maha nga mema o to matou komiti e noho nei, ma ia tangata o ratou e korero atu ona whakaaro mo tena patai.

371. *Henare Kaihau*: I ki koe i naia tonu nei he mema koe no to komiti Maori: E patai atu ana ahau ki a

koe, mehemea ranei ko tau i korero ake na te whakaaro o taua komiti. Kua tau ranei i taua komiti he whakaaro ma ratou mo te Pire nei?

Herepete Rapihana: Ki taku mohio ki te tarohia e te kai-patai nga pitihana i tukua mai nei hei turaki i te Pire kei reira te utu mo tana patai.

372. *Henare Kaihau:* Ehara tena i te utu ki taku patai. Ko taku e whai ana kia mohio au kei te korero ranei koe i au ake whakaaro kei te korero ranei koe i runga i to tuunga hei mema mo taua komiti?

Te Tiamana: Tena pea ehara ia i te tangata i whakamanaia hei mangai mo te komiti.

Henare Kaihau: He putake whanui rawa tena. E patai ana ahau mehemea kei te hiahia katoa te komiti Maori kia tukua tenei Pire ma te bui ki Waitangi e whiriwhiri

Te Tiamana: Tena pea kaore ia i te kaha ki te whakapuaki i nga whakaaro o taua komiti, heoi tana e kaha ki te korero atu ki a koe ko tona ake whakaaro.

Henare Kaihau: Ki taku mohio he mema ia no tetahi komiti a kua tau i taua komiti tana kupu, a ki te kore e whakahokia e ia te patai mo te kupu i tau ra i te komiti he aha te pai ona kia haere mai ki konei korero ai?

Te Tiamana: Tena pea kaore ano nga whakatau a taua komiti i ripoatatia, na reira pea kaore e tika mana e utu atu to patai.

Herepete Rapihana: He pai pea kia korero atu au e rua nga mea i whakataua e matou. I penei ta te komiti: ko te wahi o te Pire e whakaae nei kia whakamutua katoatia nga hoko whenua Maori me paahi tera i naianei hei ture, engari ko te ruinga o te Pire e pa nei ki etahi atu mea me nuku kia tu ra ano te hui ki Waitangi, ama taua hui e whakatau he tikanga.

373. *Henare Kaihau:* Kaore ranei koe i rongo i te whakahoki a Te Heuheu mo tetahi patai rite tonu ki tena i patairia e an? I ki mai ia ko tona hiahia me patu rawa atu te pire kia mate atu kaua e nukuhia, e ahatia atu ranei, a i te mea ko ia te tiamana o te komiti e tu nei koe hei mema, ki to mahara kei te tika ranei tana korero, i mohio ranei ia ki ta te komiti i whakatau ai?

Herepete Rapihana: Ae; engari e rua nga kupu a Te Heuheu. Tana kupu tuatahi, me patu rawa atu te Pire, a ko tetahi o ana kupu me nuku kia tu te hui ki Waitangi.

374. *Henare Kaihau:* Ki taku mohio atu ki nga korero a Te Heuheu, i penei na, ko to ratou hiahia me patu te Pire kia mate rawa—kia takoto tiraha rawa, a kaore ratou i te hiahia kia tukuna atu ma te hui ki Waitangi e whiriwhiri. Kaore koia i penei ana korero i konei?

Herepete Rapihana: Kaore au i te mohio. Kua ki atu ano nei hoki au i au e patairia nei e te Komiti nei ko aku ake whakaaro aku e korero atu ki te Komiti nei, a ki te kore e rite aku korero ki a Te Heuheu, i pena ai, kei te korero ia i ana whakaaro a kei te korero au i aku.

375. *Henare Kaihau:* A kaati, nau ake enei whakaaro e korerotia nei e koe, kaore koe i te tu hei mangai mo tetahi iwi?

Herepete Rapihana: Kei te korero atu au i te hiahia o Ngapuhi i au e ki atu nei me nuku te Pire kia tu te hui ki Waitangi. Kaore au e kaha ki te korero mo etahi atu iwi o te Motu nei. Engari kua rongo au tenei ano etahi pitihana a era atu iwi o te Motu nei kua tae mai ki te Paremete mo te Pire te take.

376. *Henare Kaihau:* He pehea nga korero?

Herepete Rapihana: Ki te kore te Pire e taea te turaki i naianei kaati me nuku atu mo tera tau.

377. *Henare Kaihau:* E penei ana tau ki te patua te Pire i naianei me nuku atu mo tera tau.

Herepete Rapihana: Ae.

378. *Henare Kaihau:* E ki ana koe ko te hiahia o te iwi ki te patua te Pire me tuku atu kia whiriwhiria e te hui ki Waitangi; e pera ana tau?

Herepete Rapihana: E penei ana taku koi na te hiahia o toku iwi, o Ngapuhi; engari, kua rongo au, ko nga iwi o etahi atu wahi o te Motu kei te hiahia me nuku te Pire ki tera tau. Ko to Ngapuhi hiahia me nuku te Pire kia tu te hui ki Waitangi, a kua rongo ano te kai-patai i tenei kupu aku i mua ra.

379. *Henare Kaihau:* E patai ana ahau mehemea kei roto ena korero i nga pitihana kua tae mai nei? I kite ranei koe i tetahi pitihana e pena ana ona korero?

Herepete Rapihana: Mehemea e hiahia ana te kai-patai kia kite ia i nga korero o roto i nga pitihana, mana e kimi nga pitihana e titiro nga korero o roto.

Te Tiamana: Ki taku whakaaro heoi ano nga mea e taea e te kai-whakahoki patai te whakaatu ko ona ake whakaaro tae atu ki nga whakaaro o Ngapuhi, o te iwi nana ia i tuku mai ki konei hei mangai mo ratou.

Henare Kaihau: Ae ra; engari kua hipa atu tana i tena. Kua ki ia, koia tera te hiahia o Ngapuhi, engari ko nga iwi o te pito whaka-runga nei kei te hiahia ki tetahi atu mea. Ki taku, kua korerotia hoki e au nga pitihana, kaore rawa he tangata kotahi i roto i te tekau mano e whakahe nei i tenei Pire i tono kia nukuhia te Pire ki te hui ki Waitangi.

Te Tiamana: Nou pea tena pohehe. Ka tuaruatia ano toku kupu, ko ta tatou e hiahia ana kia puakina mai e ia ko tona ake whakaaro me to Ngapuhi mo tenei Pire, ko ia hoki te mangai mo taua iwi. Ko nga pitihana, waiho ake ena, ma aua mea ano e whakaatu ake nga korero o roto i a ratou, ina taea te ra e whiriwhiria ai aua

mea.

Henare Kaihau: Ae; engari e hiahia ana au kia tino marama nana ake ona whakaaro, kaua e kiia na te iwi auwa whakaaro e korerotia nei e ia. Kaore au e pai kia whakapaea na etahi atu iwi ana korero Kaore au e pai kia kiia na etahi iwi auwa whakaaro, i te mea ehara i a ratou.

Herepete Rapihana: Kua ki atu nei hoki au ki te kai-patai tenei ano nga tangata kei roto i te ruma nei e noho ana hei mangai mo etahi atu iwi i waho atu i toku, a he mema katoa ratou no te Komiti Maori, mana e patai atu ki a ratou ina tu ratou ki te korero ki te Komiti, ma tera pea e tino marama ai ia.

Henare Kaihau: E tika ana; engari kaore au e ahei ki te patai atu ki ena kai-whakahoki patai ina tu mai mo nga mea e pa ana ki tenei kai-whakahoki patai. Na reira au i patai ai ki tenei kaiwhakahoki patai. Otira, ki taku mahara kaore kau he huanga o te patai atu ki a ia i enei patai, notemea mehemea nei kaore ia i te mohio. Na reira, pea, me tuku atu e au ma tetahi atu e whakamutu nga patai ki tenei kai-whakahoki patai. Tena e pan i au te rua ra, te maha atu ranei, e patai ana i a ia mehemea ka whakamenea atu e au aku patai e takoto oti nei mona. E hiahia ana au kia tino marama te takoto o tenei mea, koia tenei te take: Ki taku kaore ano i tino tau i nga iwi Maori o tenei Motu te huarahi e whakahaere ai e ratou tenei mea. E ki ana etahi kua kitea e ratou he huarahi e oti ai tenei mea uaua, e mea ana etahi, Kaore, kei te he ta koutou; kei a matou ke te huarahi e taea ai." Na reira au i hiahia a. kia tino kitea nga whakaaro o ia takiwa i tuku mangai mai mo ratou ki konei hei mema mo te Komiti Maori e whakahaere nei i tenei mea.

Te Tiamana: Kua mahamaha noa iho nga korerotanga mai a tenei kai-whakahoki patai ki te komiti i ana ake whakaaro, i nga whakaaro hoki o te Iwi o Ngapuhi: ara, me nuku tenei putake katoa kia tu te hui ki Waitangi, ki reira korerotia ai.

Henare Kaihau: He tika tonu tena, i pena ia, engari i ia penatanga mai ana kaore e kore ana tana apiti mai hoki i nga ingoa o nga iwi o waho i a Ngapuhi.

Te Tiamana: Tenei ano ra etahi kai-whakahoki patai kei muri, a ma ratou e korero te taha ki o ratou nei iwi.

Henare Kaihau: He mea noku kei mahue tenei ahua o ana korero; ara, ehara i te mea i korero ia mo nga hah, a anake o tona iwi engan kua huia atu hoki e ia ki roto ki tana korero nga iwi o waho atu i tona, me tana ki mai he rite tahi o ratou whakaaro. Kei kiia a muri ko ia te mangai o etahi iwi o waho atu i tona ake iwi. Kei waiho pera, a, a te wa e whiriwhiria ai te Pire, kei Mia na te iwi katoa ana korero i korero ai.

Te Tiamana: He patai ano au kei te toe.

Henare Kaihau: Kaore kau. Kua pouri rawa au i te mahi a te Tiamana e whakararuraru tonu nei i aku patai na reira kua mea au kaore kau he tikanga e haere tonu ai aku patai.

Te Tiamana: Ka nui hoki toku pouri mo te paanga o te pouri kia koe, engari mehemea i waiho tonu i tau huarahi whakahaere patai e kore rawa e oti i a tatou te mahi nei.

380. *Te Maka:* He aha te take i nui rawa ai to whakaaro mo te hui ka tu nei ki Waitangi?

Herepete Rapihana: Ko te take, tera e tu he hui nui rawa atu ki reira i runga i nga main a te Kotahitanga.

381. *Te Make:* Te ingoa e whakahuatia na e koe, te "Kotahitanga," e pa ana tena kupu ki te Motu katoa ki te pito anake ranei whaka-raro, ara, ki a Ngapuhi?

Herepete Rapihana: Ko te tikanga ra, me uru nga iwi katoa o nga Motu e rua ki te Kotahitanga, eneari tenei ano etahi iwi kaore e whakaae kia uru ratou ki roto.

Henare Kaihau: E te Tiamana e mea ana ahau kia whakaatu mai te kai-whakahoki patai tera ano etahi iwi kei etahi wahi o te Motu nei kaore i te uru ki te Kotahitanga.

Te Tiamana: Ma Te Maka pea e tono atu ki te kai-whakahoki patai kia whakamararaatia mai tena.

382. *Te Maka:* Ko wai ma nga rangatira nama i karanga te hui ki Waitangi?

Herepete Rapihana: Na nga kai-whakahaere o te Kotahitanga.

383. *Te Maka:* Kei tea ena tangata e noho ana nana i karanga tena hui?

Herepete Rapihana: Kei te Tai Hauauru etahi, kei te Tai Rawhiti etahi, a kei te takiwa o Ngapuhi etahi.

384. *Te Maka:* Korerotia mai etahi o nga ingoa o ena rangatira?

Herepete Rapihana: Ko Te Heuheu tetahi, ko au tetahi, ko Timi Waata Rimini to Te Arawa, ko Hone Paerata to te Tai Rawhiti, ko Taare Tikao to Te Waipounamu, ko Eaniera raua ko Pene Taui o Ngapuhi, a ko Hamiora Mangakahia to te takiwa o Hauraki.

385. *Te Maka:* Ko wai te tangata nana i ki me tu te hui ki Waitangi? Tena ano pea he hekeretari to koutou i runga i tenei tu mahi; ko wai to kontou hekeretari?

Herepete Rapihana: Ko Pene Taui te tino tangata nana taua karanga i te hui ki Waitangi.

386. *Te Maka:* I uru ranei a Hone Heke, to kotou mema, ki tena karanga hui ki Waitangi?

Herepete Rapihana: Kaore; notemea na matou ke i whakariterite te karanga mo tana hui, i whakaritentea ki konei i muri iho i te hui ki Papawai.

387. *Te Maka;* Mehemea kei te nui rawa te hiahia o nga rangatira o Ngapuhi ki tena whakahaere, he aha te take i kore ai e tukua mai e ratou ko Hone Heke hei mangai mo ratou ki konei, i tuku ke mai ai i a koe, i te tangata tauhou, hei whakapuaki i a ratou korero mo tenei take nui e pa nei ki te iwi katoa?

Herepete Rapihana: Tena pea ko etahi o nga mema o tenei Paremete kei te pupuri i a Hone Heke kia noho atu. Kaore au i te mohio ki te take.

388. *Te Maka;* E penei ana koia tan ko koutou anake kei te whakatakoto tikanga mo tenei hui a kaore to koutou mema i roto i te Paremete i te uru ki ta koutou mahi.

Herepete Rapihana: Mo te hea mea?

389. *Te Maka:* Mo te hui ka tu nei ki Waitangi?

Herepete Rapihana; Kaore au i te mohio. I taku taenga ki reira kaore au i kite i a Hone Heke. Tae rawa atu au kua riro ia; engari i tae mai nga reta a Pene Taui ki a matou.

390. *Te Maka:* Ko tona ritenga ko Hone Heke te tangata tika hei whakapuaki i nga whakaaro o Ngapuhi. Te Take o tenei patai aku, he hiahia noku kia mohio au ki te take i kore ai e riro ma to koutou mema o te Paremete e tautoko tenei karanga hui, i te mea ko ia ke te tangata e tika ana kia mohio ki nga hiahia o te iwi katoa o Ngapuhi, he mea hoki noku kia mohio au ki te take i kowhiria ai ko koe hei mangai mo ratou ki konei a i ngaro atu ai to ratou mema o te Paremete?

Herepete Rapihana: Kaore au i te mohio ki te take i kore ai a Hone Heke e tae mai ki konei. Heoi te mea e taea e au te korero atu: ko au te tangata i kowhiria e te iwi o Ngapuhi hei haere mai ki te hui ki Wairarapa. a te mutunga o taua hui haere mai ana au ki Poneke nei, a e mho nei au.

391. *Te Maka:* Ehara koia tena i te mahi rereke rawa a nga rangatira o tou takiwa ara, te tuku wai i a koe hei mangai mo ratou, te tukua mai ai ia Hone Heke, i to ratou mema o te Paremete?

Herepete Rapihana: Ae; engari tenei ano te take. Ko ahau tetahi o nga Minita o te Kotahitanga.

392. *Te Maka:* Tena ranei koe e pootitia hei mema mo te Paremete a tenei pootitanga e haere ake nei hei riiwhi mo Hone Heke?

Herepete Rapihana: Kaore. Kaore au i mohio ki tena, kaore hoki au i te hiahia. Kia hoki au ki te kainga ka uia e au take i o ngaro atu ai a Hone Heke i konei.

393. *Te Maka:* Ko te hui nui ka tu nei nei ki Waitangi, ka kiia pea he hikitanga tera no te hui ki Wairarapa, ara, ka kiia i hikitia ki reira te hui i tu nei ki Papawai?

Herepete Rapihana: Ko te tuunga ra tera o te Kotahitanga mo te tau e haere ake nei. Kotahi tonu tona tuunga i ia tau.

394. *Te Maka:* Kaore pea koe i te ata maratna ki taku patai. E penei ana te tikanga o taku patai, ma tu taua hui fa Waitangi ka mau tonu ranei nga whakahaere me nga mahi an a iwi i mahia nei ki Papawai, a ka mutu taua hui ki Waitangi ka nukuhia pea ki tetahi atu kainga o te Motu nei a tera atu tau?

Herepete Rapihana: Ae; koi na te mahi i ia tau i ia tau.

395. *Te Maka:* I tu ia nei tetahi hui nui a nga Maori ki Wahi: na te Kotahitanga ano pea hoki tera hui?

Herepete Rapihana: Kaore. Na Waikato ake te tikanga o tera hui

396. *Te Maka:* Mehemea he whakahaere ano ta te hui i tu nei ki Wahi a he whakahaere ano ta te Kotahitanga, ka waiho pea tena hei whakangehe i mahi a te Kotahitanga. Ina hoki ka rua ena tikanga. Kaore e tika tenei ingoa te "Kotahitanga" hei ingoa mo ta koutou hui, i te mea, kaore e mene ana nga iwi ki raro i tana whakahaere?

Herepete Rapihana: Ae; engari ko te whitu tenei o nga tau e ta ana te Kotahitanga, a e toru tekau ma whitu mano nga tangata kua uru In taua whakahaere.

397. *Te Maka.:* E penei ana koia tau e toru tekau ma whitu mano nga tangata e tautoko ana i te Kotahitanga, a kei waho atu ena i nga tangata i tae nei ki te hui ki Wahi, a i tae ki reira etahi tangata o nga iwi katoa o te Motu, haunga hoki a Ngapuhi kaore i tae?

Herepete Rapihana: Kaore au e kaha ki te utu i tena patai, notemea kaore au i tae ki te hui ki Wahi; engari ko nga tangata e ki nei au e toru takau ma whitu mano kua haina katoa i tetahi pukapuka.

398. *Te Maka:* Kaore au i te kimi take hei whakahe i o korero.; he mea ke noku kia tuwhera ai he huarahi mou hei whakau i o korero. I kite hoki au i te nui o nga tangata i tae ki te hui ki Wahi, a mohio tonu atu au no etahi atu takiwa o te Motu etahi, a kei te mohio baton kaore i tino nuku atu i te wha tekau mano nga morehu. o te Maori e noho nei i tenei whenua, na reira me pehea e koe te ki e toru tekau ma whitu mano nga tangata e tu ana ko koe tetahi o nga mangai mo ratou?

Herepete Rapihana: Ko te mea mana e whakatika taku korero ko te pukapuka, kei a matou hoki taua mea, kei reira te hainatanga o ia tangata i tona ingoa, a e toru tekau ma whitu mano nga ingoa kua hainatia ki taua mea.

399. *Te Maka:* Kaati, me penei te titiro a te Komiti ki o korero, ko nga rangatira i tae nei ki te hui ki Wahi e takahi ana i nga tikanga o te Kotahitanga, ina hoki i tae ratou ki reira tautoko ai i tetahi atu tikanga.

Herepete Rapihana: Ae; kaore ra au i ki kua uru nga iwi katoa ki te Kotahitanga. I ki ano au kaore etahi iwi i uru. Ko nga iwi o Waikato etahi kaore i uru, a ko nga iwi o Te Whiti raua ko Tohu etahi kaore i uru.

400. *Te Maka:* No roto ranei i te Kotahitanga te Pire a Henare Kaihau e korerotia nei e koe? *Herepete Rapihana:* Kaore; he motu ke tera; engari e hiahia ana te Kotahitanga kia tukua atu ki a ratou kia whiriwhiria.

Henare Kaihau: E hiahia ana ahau ki i te patai i tetahi patai ki te kai-whakahoki patai hei whakamarama i etahi mea.

Te Tiamana: Ae; engari ki te hoatu he taima ki tetahi mema o te Komiti hei pataitanga mana i te kai-whakahoki patai me pau katoa i a ia i taua taima ana patai, heoi te mea e tuwhera ki a ia i muri iho ko te patai kia whakamaramatia tetahi mea i korerotia.

Henare Kaihau: E pai ana, e kore au e patai. Engari me penei taku whakahe mo tenei mahi: tera pea e pohehetia nga korero a te kai-whakahoki patai, a ka waiho hei pohehetanga mo etahi tangata.

MOHI TE ATAHIKOIA: Ka karangatia ki te aroaro o te Komiti, ka whai korero: ka patairia.

401. *Te Tiamana:* Me korero poto mai e koe o whakaaro, engari kaua e hokia nga korero kua oti i nga kai-whakahoki patai o mua atu i a koe?

Mohi te Atahikoia: Tuatahi e mihi atu ana ahau ki te Tiamana me nga mema o tenei Komiti. E whakaae ana ahau ki nga korero a te Tiamana, i korerotia mai nei e ia i naianei, ara, me whakapoto haere e au taku korero, a kia kaua e tuaruatia atu e au nga mea kua oti atu te korero i mua atu No nga iwi o te Tai Rawhiti au. Te mea tuatahi e korerotia e au ko te whakaupokotanga o te Pire. Kei taua whakaupokotanga etahi kupu mo te Taimana Tiupiri o te Kuini. Kei reira e whakamarama ana te take i karangatia ai tona ingoa he Taimana Tiupiri, ara, ko te taenga o nga tau o te Kuiui ki te ono tekau e noho ana i runga i te torona. I tae ki taua Tiupiri nga mangai o nga iwi katoa e noho nei i raro i tona mana puta noa i te ao hei whakanui mo taua Tiupiri. I tae ano he mangai mo nga Maori ki taua Tiupiri. No te haerenga o nga Maori ka tukua atu e nga iwi Maori o konei he pukapuka mihi atu ki te Kuini mo te taenga ki te ono tekau o ona tau e tu ana hei Kuini. He inoi atu kia puta he whakaaro mana ki te iwi Maori hei tohu whakamaharatanga mo te taenga o ona tau ki te ono tekau e tu ana hei Kuini. Ko taua inoi e mea ana me rahui nga toenga o nga whenua Maori. Te take i tuhia ai a i tukua aitaua inoi ki te Kuini he mohio no nga Maori kua mate ratou, kua riro o ratou wheuua i te raupatu, i nga mahi huhua i mahia, me nga turei paahitia, ko te utu mai a te Kuini, ma ona Minita i Niu Tireni, ara, ma te Kawanatanga o Niu Tireni, ekimi he tikanga bei whakarite i o ratou hiahia, a koia tenei te utu a te Kawanatanga o Niu Tireni ko te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti. Kua korerotia e nga Maori te Pire a kua mohio ratou kiona tikanga, a i naianei e ki ana nga Maori kaore rawa i rite taua mea ki nga hiahia nana i tukuna ai e ratou te pukapuka inoi ki te Kuini. Na reira tukua mai ana nga pitihana a nga iwi Maori o te Motu nei hei whakahe i te Pire kua hoatu nei hei utu mo ta ratou inoi i tuku atu ai ki te Kuini, ara, kia rahuitia o ratou whenua kia mau tonu ai ki a ratou. Ka korero au mo te Tiriti o Waitangi. Ko etahi o aku hoa Maori e noho nei, i a ratou e korero ana ki te Komiti, i ki kei te whakakotahi nga Maori i raro i te Tiriti o Waitangi. Ki taku te take i whakaaetia ai te Tiriti o Waitangi e tenei Motu na tetahi pukapuka i tukua e nga iwi Maori ki te Kingi o Ingarangi. No te tau 1835 taua pukapuka i tukua atu ai, e tono ana taua pukapuka me tiaki o ratou whenua i te wa e tamariki ana ratou, engari kia kaumatau ratou me whakahoki atu ma ratou ano o ratou whenua e whakahaere. Otira na te Kuini ke i whakahoki mai taua pukapuka, i te mea kua mate atu te Kingi i tukua atu ra ki a ia taua pukapuka, a kua eke ko te Kuini ki runga ki te torona o Ingarangi. Ko te Tiriti o Waitangi te whakautu mai a te Kuini i taua pukapuka. Ko taua tiriti e ki ana ki te iwi Maori ano te mana ki ona whenua, ki ona ngaherehere, ki ana mahinga ika, me ana mea katoa. Ko te tikanga o taua Tiriti o Waitangi, he whakapumau i te mana o te iwi Maori. No muri i tera ka oho ake nga raruraru i waenganui i nga Maori me nga Pakeha, engari kaore i ngaro i era te mana o te Tiriti o Waitangi. Ko tetahi wahi o taua tiriti e ki ana ma te hoko anake e riro ai te whenua o te Maori, ara ina hiahia te Maori kite hoko, ina rite te monihei utu mo te whenua. Kei te Tiriti o Waitangi enei tikanga e mau ana. I muri iho i tera, ka tonoaeetahi Pakeha ki te Kawanatango Ingarangi kia tuwhera te hoko i nga whenua Maori ki nga Pakeha noa, a whakaaetia ana e te Kuini. Na, i naianei i to mea kua kite nga Maori kua mate ratou iha whakatutukitia i nga whawhai, i nga raupatu, i nga mahi hoko whenua, me era atu mah. a te Pakeha, kua tahuri te iwi Maori ki te tono kia whakakorea atu taua wahi, o te Tiriti, o Waitangi e tuku nei ki te Karauna anake te mana hoko whenua Maori. Koia tena nga take i tono, at nga Maori kia rahuitia nga toenga o o ratou whenua hei oranga mo ratou. I naianei, kua takoto te Pire nei ki te aroaro o tenei Komiti, otira kaore nga Maori e pai ko te Pire nei hei whakautu mo ta ratou inoi ki te Kuini; ko to ratou hiahia kia whakatutukitia nga kupu o ta ratou pukapuka inoi ki te Kuini. Me whakaatu au ki te Komiti ko nga pitihana katoa kua tae mai ne ki to koutou aroaro e whakahe katoa ana i te Pire. Ki te ata tirotirohia nga rarangi o nga tangata tera e kitea e nuku atu ana i te rua tekau mano nga tangata e whakahe ana ki te Pire. Na reira, ma tena e mohiotia ai, ko te hiania o nga Maori me whakamana ta ratou tono ki te Kuini kia rahuitia te toenga o o ratou whenua; a tenei au ka whakaatu ki a koutou, koia tena te hiahia nui rawa o nga Maori, ara, kia tino rahuitia nga toenga oo ratou whenua. Kia oti tena taha o ta ratou tono ki te Kuini te whakamana, katahi ratou ka tatiuri ki te whakatakoto tikanga e whakahaerea ai nga whenua

kua rahuitia ra Kaore nga iwi Maori o te Motu nei i to mohio ki tenei Pire. Kei te kimi ratou he aha ra te take i hanga ai tenei Pire. He paku nei te wahi o te Pire kua whakamaramatia ki a ratou. E rua tekau ma waru tonu nga tekiona o te Pire i mauria haeretia nei ki etahi wahi o te Motu nei, i whakamaramatia nei e te Pirimia ki nga Maori, a kitea rawa ake i tenei ra kua eke ki te wha tekau ma iwa nga tekiona o tenet Pire. Na reira ahauka mea kaua e mahia te Pire nei i tenei tau, kaati he Pire e paahi ko tetahi Pire hei whakamutu rawa atu i to mahi hoko i nga whenua Maori. Heoi auo; ko era atu hiahia o te iwi Maori me waiho mo tetahi atu wa. Na, i ki mai te Tiamana ki au me whakapoto e au taku korero atu i nga whakaaro o toku iwi, na kua peratia e au. Kei nga, patai te tikanga e roa ai aku korero Ko te hiahia uui o te tekau mano tangata kua haina nei i te pitihana whakahe i te Pire ko te mahi hoko i nga whenua Maori me whakamutu rawa atu. Kaore te pitibana i te tono kia patua tenei Pire a kia bomai he Pire ke hei riiwhi. Kaore i pena nga kupu a nga kai-pitihaua. Kotahi touu ta ratou kupu, e penei ana, "Patua rawatia atu tena Pire" Kua mutu aku korero.

402. *Te Paraone*: E penei ana koia tau me mutu te mahi a te Komiti i te Pire nei?

Mohi te Atahikoia: Ae, heoi ano te mea o hiahia ana e nga Maori kia whakaotia i naianei ko ta ratou i tono ai i roto i te pukapuka inoi ki te Kuini: ara, me tino rahui o ratou whenua.

403. *Te Maka*: Kei te mohio ranei koe ki te whakaaro o te Pirimia me te nuiuga o nga mema o te Paremete, ara, ki ta ratou me whakanoho ki te tangata a me whakapai nga wheuua takoto uoa a te Karauna?

Mohi te Atahikoia: Kua mene katoa ena ki roto ki te pukupuka inoi i tukua atu nei ki to Kuini, ara, me riihi e nga Maori nga whenua kaore i te mahia e nga Maori.

404. *Te Maka*: Ko te hoko anake ta koutou e whakahe nei?

Mohi te Atahikoia: Ae

405. *Te Maka*: Me pehea ki to whakaaro nga wheuua kino, e kore nei e nui ake oua utu i nga moni i pau i te whakapainga i aua whenua. Ki to mahara ka kitea e koe he tangata hei riihi i aua ta whenua?

Mohi te Atahikoia: Ki te kore ra e taea te riihi heoi ano e kore e taea. Heoi ano te korero mo ena whenua; eugari ki taku, me waiho ena tu mea ma nga Maori ano e whakatau.

406. *Te Maka*: Ko taku hiahia kia ata titiro koe ki te taha e puta ai he ora ki te ao i aua whenua: ka whakaae ranei koe kia utu taake nga whenua e takoto noa iho nei?

Mohi te Atahikoia: Taku utu poto mo tena patai, mo waiho nga mea pena katoa ma nga Maori ano e whakatautau haere. Ki te tau i a ratou me hoko atu ena tu whenua, me whai mana ratou ki te pera, a ki te tau i a ratou me riihi, me aha ranei, me whai mana hoki ratou ki te pera Koi ana te take i ki ai au me tuku atu ma nga Maori ena tu mea e whakahaere. Kaore kau he whenua kino o toku takiwa. Tena pea e taea te whakawhiti aua whenua kikino e nga Maori mo etahi whenua papai.

407. *Te Maka*: E hiahia ana ranei nga Maori kia whakakorea te mana o to Kawanatanga e riro nei mana anake e hoko nga whenua Maori?

Mohio te Atahikoia: Ae; e hiahia ana ratou kia whakakorea taua mea a kia whakamutua te hoko.

408 *Te Maka*: E mea ana koia koutou ki a koutou ano te ritenga mo te hoko mo te kore hoko ranei, mo te pupuri i te whenua mo te kore pupuri ranei?

Mohi te Atahikoia: Kaore. E penei ana taku, kaua te tangata e tukua kia hoko atu i te whenua ahakoa hiahia ia ki te pera Koia hoki tena te mea nana i mate ai te iwi Maori, ko to whakaaetanga kia boko atu ia i ona whenua ina puta tena hiahia ki te pera.

409. *Te Maka*: Kei to marama i au to tupato kei kore nga whenua o nga Maori, engari ko taku e hiahia ana kia mohio au me pehea he tikanga mo nga iwi Maori e whiwhi nei i nga poraka whenua nunui? Ko te tikanga a te Kawanatanga i naiauei he hoko i nga whenua nunui o nga Pakeha: me pehea nga Maori e whiwhi nei i nga poraka whenua nunui, ki to puta te kupu a to Kawanatanga me wawahia aua poraka nunui me taha ki te iwi—me pehea ki tau e kore ai e tupona ki taua ahua?

Mohi te Atahikoia: Me riihi nga whenua ka utu ai i nga taake me nga reiti ki nea moni e puta mai ana.

410. *Te Maka*: Engari tenei ano ra etahi Pakeha whiwhi whenua nunui, e utu nei i to taake taumaha rawa, a riihitia e ratou aua whenua ki te tangata; otira, ahakoa kei te utu aua tangata i nga taake me nga reiti e ki ana te Kawanatanga he nui rawa era whenua mo ratou Kaore au i te ki he tikanga pai ta te Kawanatanga, heoi taku he ui atu ki a koe ka pehea tau tikanga mo tenei tu ahua?

Mohi te Atahikoia: Ki tahu whakaaro mehemea ka ata wehewehea nga whenua Maori ki nea whanaunga o te tangata nona taua whenua katahi ka tika Kaore e rite ana te Maori ki te Pakeha, e haere nei te Pakeha ki te hoko whenua mona, a he mano he mano nga eka e riro ana i tona kotahi. Na reira ahau ka ki kaore nga ture e pa ana ki nga Pakeha e tau ki runga ki nga whenua Maori. Me tuku ma nga Maori ano e hanga he ture hei whakahaere i o ratou whenua. Ko te Pakeha e rereke ana tona ahua: ka pau i a ia nga whenua o Niu Tireni te hoko ka haere ia ki tetahi atu motu hoko ai apo ai i nga whenua o reira. Ko te Maori e kore ia e kaha ki te pera; kaore kau hoki ona whenua ke heoi kau ko ana whenua anake i Niu Tireni.

411. *Te Maka*: Engari tenei ano ra etahi wahi, e tino mohiotia ana e au, he nunui rawa nga whenua o etahi iwi Maori, a ko etahi iwi Maori be kore rawa atu te whenua i a ratou: me pehea enei ahua e rua?

Mohi te Atahikoia: Koia tena taku i korero ake nei: Kaore rawa te ture mo nga Pakeha e pa ki nga Maori. Kaore kau o te Maori oranga ke atu ko te whenua anake. E rua o te Pakeha huarahi e whiwhi ai ia i te oranga, he whenua tetahi he moni tetahi, a tenei ano tetahi atu huarahi e whiwhi ai te Pakeha i te oranga: haereere ai ia ki nga motu ke hokohoko whenua ai mona i reira. E kore tena e taea e te Maori.

412. *Te Maka:* Ehara rawa atu i tena, Kaore ranei e puta he painga ki nga Maori mehemea ka whakahaerea he tikanga e tere ai te kore o te whenua i te Maori kia tomo ai ia ki rotoki te tikanga Pakeha noho ai? E ki ana te Tiriti o Waitangi kia kotahi tonu te ture mo te Pakeha raua ko te Maori?

Mohi te Atahikoia: E pena ana ra taku kupu. Me paahi ko te whakaupokotanga o te Pire anake i naiane, a ma nga Maori e ha nga amuri atu.

413. *Te Maka:* E tu nei te Kooti Whenua Maori, me ona tikanga whakahaere katoa. Kaore ranei e puta he painga ki nga Maori ki te tere te ruri me te whakatau o o ratou whenua, me te whakaputa o nga tiwhikete?

Mohi te Atahikoia: He kino rawa nga mahi a te Kooti. Ko ta te Kooti mahi he hoatu i nga whenua o tetahi tangata ki tetahi atu tangata i runga i tana huarahi i kite ai kia whiwhi mahi ai te Kooti i tetahi atu tau.

414. *Te Maka:* He tautohetohe pea no nga Maori i pena ai?

Mohi te Atahikoia: Na te Pakeha i ako te Maori ki enei mahi katoa. Kaore te Maori i mohio ki te korero teka i mua, na nga roia Pakeha i ako.

415. *Te Maka:* E penei ana koia to korero whakaae ai nga Ateha, e noho nei i te taha o nga Tiati, ki te whakapohehe i te Tiati, kia kotiti ke ai te Kooti i nga korero tito?

Mohi te Atahikoia: He maha nga Ateha i utua ki te moni kia tahuri ai ki te mahi pena. Penei ai te korero atu ki a ratou "Ki te whakataua e koe te tika ki a mea tangata, tenei te moni mau." Ko ia tena nga mahi o mua, engari i naiane kua kore o te Ateha mana; heoi tana he noho noa iho i reira, kaore ana uru atu ki nga whakahaere a te Kooti.

416. *Te Maka:* Whiriwhiri tahi ai pea raua ko te Tiati, me te whakawhirinaki atu pea o te Tiati ki a ia hei tohutohu i a ia ki nga tikanga Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae; engari kaore e whai tikanga ana kupu. Kaore kau ona mana. I mua ina whiriwhiri te Tiati raua ko te Ateha i ta raua whakatau, e whai mana ai te whakatau a te Kooti me riterite tahi o raua whakaaro, engari kua rereke te tikanga i naiane. I naiane kei te Tiati anake te tikanga mo te whakatau, ka taea e tona kotahi te whakatau i runga i tana i mahara ai he tika, a ki te kore te Ateha e whakaae ki tana whakatau kaore kau he tikanga.

417. *Te Maka:* A, kaati, he aha te mahi a te Ateha e noho tahi nei raua ko te Tiati?

Mohi te Atahikoia: Me whakahoki atu e au tena patai ki tetahi atu patai hoki: I ngaro ki hea nga matauranga i paahitia ai he ture pena te ahua? Ki taku mahara kaore e tika kia whakahokia e au to patai. Me patai atu koe ki te Paremete nana i paahi tena ture.

418. *Te Maka:* Ki taku e pa ana o korero ki nga mema Maori e noho ana i roto i te Whare hei beteri mo nga ture e paahitia ana mo te taha Maori?

Mohi te Atahikoia: Kaore au i rokohanga ki konei i te wa i paahitia ai ena ture. Kaore e tika kia whakahengia ko ahau. Kei te pena pea me tau, engari kaore e tika kia whakahengia nga mema Maori, notemea ina kokiritia he mea pena ki te Whare, a ina pooti nga mema Maori ki te taha e turaki ana i taua mea, he aha te mea e pahure i a ratou i te mea tokowha tonu hoki ratou, e kore ano e taea e ratou.

419. *Te Maka:* Ki taku whakaaro ko nga mema Maori tonu ki te tohutohu mai i nga ture e mahia ana mo te taha Maori?

Mohi te Atahikoia: Ki taku whakaaro kaore rawa ratou i whai kupu me tango atu te mana o nga Ateha.

420. *Te Maka:* Kaore au i mohio kaore i pena nga mema Maori, engari kua kite au i nga mema Maori i roto i te Paremete e whakaae ana ki nga ture me nga tikanga, e ai ki toku whakaaro, tera e puta hei mate mo nga iwi Maori, a kihai rawa ratou i whakahe ki aua ture i te wa e paahitia ana?

Mohi te Atahikoia: E tika ana; koia tena te mate o nga mema Maori. Kua kite au i tena ahua o ratou, ki te Komiti tonu nei, takoto ke nga patai a tetahi takoto ke nga patai a tetahi.

421. *Te Maka:* Ka patai au ki a koe mo tetahi atu mea. Mo to kupu e ki nei koe me tuku atu ma nga Maori ano e whakahaere o ratou whenua, tena ki te peratia, ki to whakaaro ka kore te hanga e ngangare nei,, e tautohetohe nei, e whakakaaro kore nei te Maori, e kitea nei hoki taua tu mahi e katoa, e mohiotia nei koi ra kei te hoatu mate mo te Maori? Kaore koia e mau tonu taua tu mahi ina whakaaetia ma ratou ano e whakahaere o ratou whenua?

Mohi te Atahikoia: Kaore ano rahoki i whakamatauria. Timata i te tau 1840 tae mai ki naiane ko nga Pakeha anake ki te hanga ture mo nga Maori. Kaore ano he mana pera i tukua atu ki nga Maori. Kaore ano ratou i tukuna kia whakamatau ki te hanga ture mo ratou.

422. *Te Maka:* Kua kite ra ahau i nga mahi e mahia ana i roto i te Kooti Whenua Maori: Ko nga Maori ano e tahuri atu ana ki a ratou whakamaori, e tohutohu ana i nga roia, rereke ta tetahi taha rereke ta tetahi taha, heoi te mahi he ngangare he tautohetohe he moumou moni; na reira ka patai au ki a koe, e kore ranei e mau tonu taua

mahi ina tukuna atu ma nga Maori ano e whakahaere o ratou nei whenua?

Mohi te Atahikoia: E tika ana; engari e tautohe ana tena ki o ratou take whenua

423. *Te Maka:* He aha koia nga take ka hoatu hei whiriwhiri ma nga hui Maori ko nga take whenua na hoki?

Mohi te Atahikoia: Kua korero atu na hoki au kaore nga Maori i mohio i mna ki te hanga korero teka mo te whenua, na nga roia Pakeha i ako ki te mahi pera. Na nga roia taua mahi.

424. *Te Maka:* He pai noatu ena hei korero mau ki tekomitit; engari kaua koe e mahara ka whakapono atu au ki tena korero, i te mea no toku tamarikitanga inai ano toku mohio ki nga mani a te Maori a taea noatia tenei ra. Kua kite au i etahi rangatira e ngana ana ki te tahae i nga whenua o tetahi atu rangatira. Koi nei nga mahi i kite ai au i toku tamarikitanga, kaore ra ra, ko te tikanga, mo te iwi katoa te whenua?

Mohi te Atahikoia: E tika ana; kaore au i te whakahawea ki tena—kei te aronga nui ke aku korero e haere ana. He tika, he kaumatau rawa ake te kai-patai i au, heoi aku e korero atu nei ko aku ano i kite ai ki toku takiwa.

425. *Te Maka:* E pai ana. E hiahia ana au kia whakamarama atu koe ki te Komiti Kia kitea ai mehemea kei te mohio ranei koe, kaore ranei, ki nga painga e whiwhi ai te Maori mehemea e puritia ana e ratou o ratou whenua i runga i te tiwhikete, kia taea ai e ratou te tuku ino aua whenua o ratou ki a ratou tamariki?

Mohi te Atahikoia: He patai nui rawa tena.

426. *Te Maka:* E mea ana au kia mohio au mehemea ranei kua tino tatu i nga Maori tetahi tikanga, i tonoa ai kia hoatu he mana ki te Kotahitanga hei whakahaere i o ratou whenua, e kore ai ratou e tautohetohe ki a ratou, notemea, ki te kore e mutu taua tu mahi, kaore e roa taua Kotahitanga e tu ana?

Mohi te Atahikoia: Kua tatu i nga Maori nga huarahi me nga tikanga e whakahaerea ai nga mahi a te Kotahitanga, engari e penei ana ta matou kupu: Tukua mai te mana i te tuatahi, kia riro mai tera hei reira matou mohio ai ki te mea hei mahi ma matou.

427. *Te Maka:* Kei te aroha atu au ki nga Maori e hiahia nei ki te whakatakoto tikanga e puta ai he ora mo ratou, engari kei te tino mohio au mehemea kaore i te tino marama i a raton tetahi tikanga ngawari ake i nga mea kua rongo nei tatou—tetahi tikanga tino marama te takoto—heoi ka puta kau ratou i enei mate ka uru atu ki etahi atu mate?

Mohi te Atahikoia: Kaore ano ra te ra o ena mate i taea atu. Kei te mohio matou ka ara ano etahi raruraru, engari ko to matou hiahia he whakamutu i aua mea.

428. *Te Maka:* Otira ahakoa ki te kore e whakaturia e ratou te Kotahitanga ka ahei noa atu ratou ki te ki e kore ratou e hoko i o ratou whenua. Kaore kau o te Kawanatanga mana e kaha ai ia ki te to atu i a ratou ki te hoko i o ratou whenua. E kore koia raton e kaha ki te ki atu kaore ratou e whakaae ki te hoko i o ratou whenua, ma tetahi ture rawa koia kia paahitia e kaha ai ratou ki te pera atu?

Mohi te Atahikoia: Ae; e tika ana tena. Engari he kite nei hoki no matou i nga pohehe o te tangata i tono ai matou kia lino rahuitia nga toenga whenua a kia tino araia te hoko.

429. *Te Maka:* Engari, mehemea kaore kau o te Kotahitanga mana, a mehemea hoki kaore ano i oti i ratou te whakatakoto tetahi tikanga hei whakahaere i a ratou mahi, he aha kei te arai i a ratou te haere noa mai ai ratou ki te Paremete tono ai kia paahitia he tore e ahei ai ratou ki te whakatakoto tikanga i waenganui i a ratou hei whakamutu ite hoko whenua?

Mohi te Atahikoia: E tika ana; engari ki te kore e hoatu he ture ki nga Maori me pehea e ratou te whakatutuki o ena tikanga a ratou i whakatakoto ai. Ina te tikanga o taku kupu: I nga ra o mua ki te hiahia te tangata ki te hoko i te whenua, ki te kore te iwi e pat a ki te tohe tonu taua tangata ka poroa tona upoko, otira kua kore tera tikanga e taea i naiane, ko to naiane huarahi me haere mai te tangata ki te Paremete tono ai kia paahitia he ture hei pupuri i tona whenua kei hokona e ia.

430. *Te Maka:* Kaore koe e whakaaro ana, i te mea hoki kua roa koe e titiro ana ki nga raru-raru me nga mate o te iwi Maori, kei te rite nga Maori ki tetahi ope hunuhunu i te pa, ina hoki e mahara nei ratou ma tetahi ture kia paahitia e mutu ai te eke o te mate ki o ratou whenua, kaore ia ra, kei a ratou ano me te ahua o ta ratou noho te mate?

Mohi te Atahikoia: Kei te Paremete o tenei whenua anake te he i pa ai nga raruraru me nga mate ki te iwi Maori. Na tenei Paremete i paahi te Ture nana i whakamana kia tekau nga tangata e whakatu hei kai-tiaki mo te iwi.

431. *Te Maka:* Tena mehemea i kotahi te whakaaro o nga Maori i mua, a i ki ratou, "Kua paahitia e koutou ko nga ture kikino kia hoko ai matou i o matou whenua, otira e kore matou e whakaae ki te hoko;" mehemea pea i pera he kupu ma ratou katahi pea ka pai?

Mohi te Atahikoia: Ki taku mahara koia tena te take i ara ai te whawhai ki tetahi wahi o te Motu nei, ara, he kore no nga Maori e whakaae ki te hoko whenua Ko etahi e tohe ana ki te hoko ko etahi kaore e whakaae ki te hoko. Koia tena te take o te whawhai ki Waitara. Te mutunga iho o era tu mahi he whawhai, a kaore nga Pakeha i tautoko i te taha e hapai ana i te tika, tautoko ke ana te Pakeha i te taba nana i whakataritari te

whawhai. I tautoko te Pakeha i te taha i whakaae ki te hoko whenua, a i tahuri ki te whawhai i te taha e pupuri ana i o ratou whenua kei hokona.

432. *Te Maka*: Ehara i te mea koi na anake te take o te whawhai. I hiahia etahi o nga tangata kite hoko ko etahi kaore i hiahia; engari e whai mana noa atu ana nga Maori i taua wa ki te ki atu, Kaore matou e hoko, notemea kaore e tuwhera ana i te Kawanatanga nga huarahi e whiwhi ai matou i te utu nui mo o matou whenua; na reira ka waiho e matou kia takoto mangere ana nga whenua" Me i peratia atu e ratou kua tahuri te Kawanatanga ki te hanga ture e rite ana mo nga Maori.

WENEREI, 12 OKETOPA, 1898. MOHI TE ATAHIKOIA: Ka karangatia ano: ka patairia ano.

433. *Tame Parata*: I ki atu koe ki te komiti i nanahi ko to hiahia me nuku atu te whiriwhiringa o tenei Pire ki tetahi atu wa?

Mohi te Atahikoia: Ae.

434. *Tame Parata*: A i ki korero hoki koe me whakamutu te hoko whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae.

435. *Tame Parata*: Ahakoa ki te Kawanatanga ki te tangata noa ranei?

Mohi te Atahikoia: Ae.

436. *Tame Parata*: A e mea ana hoki pea koe me tuwhera nga whenua Maori ki te riihi?

Mohi te Atahikoia: Ae; ki te Maori me te Pakeha hoki.

437. *Tame Parata*: Ki te whakaae te Kawanatanga ki te whakatikatika i te Pire kia tatu ki te hiahia o nga Maori, ka pehea koe?

Mohi te Atahikoia: Koia tena te hiahia o nga Maori E hiahia ana ratou kia nukuhia te Pire kia taea ai e ratou te whiriwhiri me te whakatau o nga mea e hiahiatia ana e ratou.

438. *Tame Parata*: A e hiahia ana koe kia nukuhia tenei Pire me te Pire hoki a te Kingi, kia nukuhia raua tahi ki te hui taro ake nei ka tu ki "Waitangi"?

Mohi te Atahikota: Ae; me nuku katoa ki reira nga Pire e pa ana ki te i wi Maori.

439. *Tame Parata*: Tena, iina huihui nga iwi ki Waitangi ki te kore e kotahi ta ratou whakaaro— ki te pakaru ratou kia rua wahanga, me pehea?

Mohi te Atahikoia: E penei ana taku ki te kore e oti i te hui ki Waitangi te whakatakoto marama nga mea e hiahiatia ana e nga Maori, ki te kore ranei e oti i tetahi atu hui, hei reira me haere mai nga tangata ki Poneke tono ai kia hoatu ano he taima hei whiriwhiringa mo ana mea; notemea he mahi uaua te hanga ture. Kei te mohio a katoa ki tena.

440. *Tame Parata*: Kite hiahia tetahi iwi kia whakaaetia tenei Pire hei ture mo to ratou takiwa, me pehea?

Mohi te Atahikoia: Ki taku mehemea ka herea nga whenua katoa kia kore ai e taea te hoko, ka tono mai ai tetahi takiwa kia whakahaerea tenei Pire ki roto ki to ratou rohe, me whakaae ta ratou tono.

441. *Tame Parata*: Me whai mana koia ratou ki te whakatu Poari mo to ratou takiwa?

Mohi te Atahikoia: Ae, mehemea kua kati rawa te hoko whenua.

442. *Tame Parata*: Ki te hiahia ratou ki te whakatu Poari mo ratou hei whakahaere i o ratou whenua, pehea tau kupu mo tena?

Mohi te Atahikoia: Kua ki atu na hoki au ki te katia rawatia te hoko whenua, muri iho i tera ka tono tetahi wahanga iwi o tetahi takiwa kia whakaturia he Poari he komiti he aha ranei mo ratou, ka whakaae au. Engari mehemea kaore ano i katia te hoko whenua kaore au e whakaae, kia kati ra ano te hoko whenua katahi au ka whakaae.

443. *Tame Parata*: Ki te whakaturia e tetahi takiwa he Poari mo ratou, a tau ana i taua Poari me nama he moni hei whakahaere i etahi mea, ka pehea tau kupu?

Mohi te Atahikoia: Ki taku whakaaro kua oti tena patai te whakahoki e au. Kua puta i te iwi katoa tona hiahia kia tino katia te hoko whenua, kia oti tera katahi au ka whakaae ki etahi atu whakahaere.

444. *Tame Parata*: Koia tena; e patai atu ana ahau i taua patai aku i runga i tenei huarahi na, me ki noa ake kua tino katia te hoko whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae; mehemea kua tino katia te hoko kaore aku whakahe kia riro ma ia takiwa ano e hanga ona ture me ona tikanga whakahaere.

445. *Tame Parata*: E pehea ana to whakaaro mo te Poari? Kei te whakaae koe ki Poari, kei te whakahe ranei, pehea ranei tau whakaaro?

Mohi te Atahikoia: Kei te whakahe au ki nga mea katoa, heoi taku e whakaae ana ko te kati i te hoko whenua. Ehara i te mea ko au anake te tangata e peuei ana te whakaaro, he maha rawa nga rarangi ingoa o nga

tangata kua tukua mai ki konei, a rite tahi ki toku to ratou whakaaro.

446. *Tame Parata*: He aha te take o to whakahe ki te Poari?

Mohi te Atahikoia: He maha, maha, maha, noa atu nga take. Ina hoki, ka riro i te Poari te mana o te whenua tuturu atu ki a ia. Ka ahei te Poari ki te pupuri i te whenua, ki te riihi ranei, ki te hoko ranei, ki te mokete ranei i te whenua—ara, ki te mahi i nga mahi katoa.

447. *Tame Parata*: Mehemea ka tino katia e te Paremete te hoko whenua, ko te riihi anake e puare, ka tuku atu ai ma te Poari e whakahaere, ka pehea koe ki tera?

Mohi te Atahikoia: Koia tena nga mea e ki nei au me tuku atu ma te iwi Maori e Hanga he tikanga.

448. *Tame Parata*: Ehara ranei i te mea mo te Poari to whakahe: he nui rawa no nga moni e pau i te whakahaerenga o ana mahi?

Mohi te Atahikoia: Ko tena tetahi take o taku whakahe, engari tenei ano etahi. Ka ahei te Poari ki te nama i te moni e £5,000 ka hoatu i te whenua hei punga; no te iwi te whenua a riro ke ana taua moni katoa i te Poari mana e whakahaere atu i runga i ana huarahi i kite ai, a e kore rawa e mohiotia ka puta ranei he painga ki te iwi nona taua whenua i aua moni i namaia ra e kore ranei

449. *Tame Parata*: Kaati, ko te whakahe a te iwi Maori ki te Poari he nui rawa no nga moni e pau i te whakahaerenga o ana mahi?

Mohi te Atahikoia: He maha noa atu nga take i whakahengia ai te Poari. Ka whiwhi ana te Poari i te whenua, mutu atu te mana ki a ia, mana e wehe nga tanumanga tupapaku e whakahaere era atu mahi e kitea ana e ia, a kaore rawa e mohiotia e hia nga eka e hoatu ma nga tangata no ratou te whenua. Tena pea e rua tonu nga eka ma ia tangata. E kore rawa e mohiotia nga mahi a te Poari

450. *Tame Parata*: E pai ana; kaati, e ki ana koe e whakahe ana koe ki nga moni tera e pau i nga whakahaerenga a te Poari. I te mea kei te pena tau, kaati, ko te Kooti Whenua Maori pea e tu nei te mea pai ake i te Poari?

Mohi te Atahikoia: I ki au i nanahi he mea kino rawa te Kooti—he kino nga Tiati me nga Ateha. I ki au i hoatu e te Kooti nga whenua o tetahi tangata ki tetahi atu tangata kore take ki te whenua, kia puare ai he huarahi e puratia ai e te tangata tika ki te whenua, kia mau tonu ai he mahi ma te Kooti.

451. *Tame Parata*: A ki to whakaaro ki te whakahaerea he tikanga hou ka mutu te tautohetohe o nga Maori tetahi ki tetahi?

Mohi te Atahikoia: Ka mau tonu ano te tautohetohe a nga Maori, engari e penei ana ta matou: kua maha rawa nga ture i mahia e te Pakeha, a taea noatia tenei ra kaore rawa tetahi o aua tare i pai. Me tuku i naianei ma nga Maori e hanga he ture, tera pea e pai ake ta ratou.

452. *Tame Parata*: A ki to whakaaro ka pai atu ta te komiti Maori whakahaere i enei mea katoa i ta te Kooti Whenua Maori, i ta te Poari ranei e meatia nei kia whakaturia i raro i te Pire net?

Mohi te Atahikoia: E pera ana toku whakaaro, notemea kaore ano he mea tino nui i whakama tauria ma te Maori e whakahaere, e mohiotia ai, e taea ai ranei te ki, he iwi kuare ratou ki te mahi.

453. *Tame Parata*: Kua kite ranei koe i te pai i puta i te rironga ma te komti Maori e whakatau tetahi take e taea ana e te Kooti Whenua Maori te whakatau me i haria ma taua Kooti e main? Kua kite ano ranei koe i tetahi, mea e hiahia ana i tino oti te mahi e te komiti Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae. Kua kite au i nga pai o nga komiti Maori, me te nga wan o ta ratou whakahaere, tetahi o nga tino, take i pai ai ta nga komiti Maori whakahaere kaore e utua ana ta ratou mahi Heoi ta ratou, ina tonoa kia mahi, he whakawa he whakatau i nga raruraru Maori, engari i te mea kaore ratou e utua ana ki te mom, a i te mea hoki kaore e hoatu ana he mana ki a ratou, na reira kaore e taea ana e ratou te whakatutuki o nga mea e whakataua ana e ratou.

454. *Tame Parata*: Kaore ranei e tupu ana he raruraru i nga mam a aua komiti maori?

Mohi te Atahikoia: Raruraru ai ano, engari kaore e rite ana te nui ki nga raruraru e tupu ana i te kooti.

455. *Tame Parata*: Kaati, e penei ana to kupu ki te Komiti nei, ki te hoatu he mana ki nga komiti Maori hei whakahaere i aua mahi ka iti rawa iho te moni e pau i nga moni e pan ana i naianei.

Mohi te Atahikoia: Ae.

456. *Tame Parata*: E tino tuturu ana to whakaaro koia tena te tikanga e iti ai nga moni e pau, a e kore e pera te nui o nga moni e pau me nga moni e pau ana i te Kooti Whenua Maori, i tetahi atu tu whakahaere ranei?

Mohi te Atahikoia: Ae: e ki tuturu ana ahau ka iti iho te moni e pau i te whakahaerenga i nga whenua Maori ki te riro ma te Komiti Maori e whakahaere, ka iti iho tana i ta tetahi atu tikanga e tu nei tera ranei e whakaturia. Kia tu te hui nui mana e whakatakoto he tikanga e taea ai enei mahi te whakahaere. Ka mahia e ratou i runga i te ture. Kaore e mahi a e ratou he mea i waho o te ture, he whakamama ta ratou i nga kawenga taumaha e waha nei e te iwi Maori.

457. *Tame Parata*: E kore ranei e whakahoia etahi o aua komiti Maori pera me etahi o nga Ateha o te Kooti Whenua Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae, ka pena ano; e kore ra hoki tena tu mahi e mutu; engari ki te kitea he whanaunga

tetahi mema o te komiti no tetahi tangata e whakahaere keehi ana i te aroaro o taua komiti, me whakakore atu taua mema i roto i te Komiti, me riiwhi ki tetahi atu tangata.

458. *Tame Parata*: Ko te hea te whakahaere pai mo nga whenua Maori? Ko te wehewehe ki ia hapu, ki ia whanau, ki ia tangata ranei, ko te waiho topu tonu ranei ki te katoa?

Mohi te Atahikoia: Ki taku ki te tukua mai te mana ki te komiti, a ki te riro ma te komiti Maori e whakahaere nga whenua, ki te pena, ko te wehewehe i te whenua te mea pai. Mehemea kaore e hoatu taua mana a ka waiho tonu ma nga Pakeha e wehewehe nga whenua, katahi ka he, notemea hei aha ma te Pakeha te kore moni a te Maori, hei aha mana tona kore kaha ki te utu i te wehewehenga, otira mehemea e tukua ana ma te Komiti Maori e whakahaere ka ata tirohia kia kitea mehemea e kaha ana te tangata nana te keehi ki te utu i te wehewehenga.

459. *Tame Parata*: Kaati, e pai ana ranei koe kia wehewehea nga hea o nga tangata i roto i nga poraka nunui?

Mohi te Atahikoia: Ki te hoatu he mana ki nga Maori e ahei ai ratou ki te wehewehe i nga whenua, ka whakaae au kia wehewehea nga whenua, notemea ka mohio nga Maori ki nga tangata tera e pangia e te mate ite kore moni, a ki nga tangata whai moni hoki kei kohuru i nga mea rawakore.

460. *Tame Parata*: Kaati, ki tau ki te wehewehea te whenua ki ia tangata katahi ka kaha nga tangata nona ki te whakapai i te whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae.

461. *Te Tiamana*: Ko nga tikanga e whakaturia ai te Poari e te Pire nei to whakahe?

Mohi te AtaUkoia: Ae.

462. *Te Tiamana*: Notemea e ki ana te Pire me Pakeha etahi me Maori etahi o nga mema o te Poari i whakahe ai koe?

Mohi te Atahikoia: Kaore au i te whakahe ki tena, ko nga mana me nga tikanga e hoatu ana ki te Poari aku e whakahe ana.

463. *Te Tiamana*: I penei taku mohio atu ki o kerero i mua ra, kaore o whakahe ki te Poari mehemea ka riro me Maori anake ona mema?

Mohi te Atahikoia: Kaore rawa i Pena te korero. Ko te komiti Maori te mea i korerotia, kaore te Poari Maori.

464. *Te Tiamana*: Ko taua tu ano tena ahakoa he Poari he komiti ranei tona ingoa e karangatia ai; he komiti kioi hei whakahaere i nga mahi e motuhake ana ki nga Maori tau e hiahia nei kia whakaturia.

Mohi te Atahikoia: Ae.

465. *Te Tiamana*: ki tau me mau tonu te ahua e takoto topu nei nga whenua Maori me te noho topu o nga tangata nona i runga?

Mohi te Atahikoia: Ki taku whakaaro he pai ke kia wehewehea nga whenua ki ia taneata kia mutu ai nga raruraru e tupu ake nei i taua noho topu o te Maori. Engari me tuku atu he mana kia riro ai ma nga Maori ano e wehewehe nga whenua, koia hoki tera te mahi a te Kooti e naereere nei ki ia kainga, ki ia kainga, he wehewehe i nga whenua.

466. *Te Tiamana*: Kaati, e whakaae ana koe kia kore atu te noho topu a te Maori i ona whenua?

Mohi te Atahikoia: Ki te hoatu te mana ki nga Maori kia riro ai ma ratou ano e wehewehe nga whenua katahi au ka whakaae, engari e kore au e whakaae atu i naianei, kia tuturu hoatu ra ano te mana ki a ratou katahi au ka whakaae.

467. *Te Tiamana*: E whakapai ana koe ki te hui ka tu ki Waitangi i te marama o Maehe e haere ake nei?

Mohi te Atahikoia: Ae; na matou hoki i whakanuku te hui mo te marama o Maene.

468. *Te Tiamana*: Ka tae ranei koe ki reira?

Mohi te Atahikoia: Ae.

469. *Te Tiamana*: Ka taea ranei e koutou ko nga Maori ka tae ki taua hui te whakatakoto tetahi tikanga e taea ai e nga Maori te whakahaere. o nga mea e pa ana ki a ratou me o ratou whenua?

Mohi te Atahikoia: Ki te whakaae te Paremete kia nukuhia te Pire nei kia tae au ki taua hui ka korerotia katoatia e au oku whakaaro mo te Pire.

470 *Te Tiamana*: Kaore au i te korero mo te Pire. Ko te mea e hiahia ana ahau kia mohio au, ka taea ranei e koe, me nga ransatira e tae ki taua hui, te whakatakoto atu ki taua hui tetahi tikanga marama tera e wnakaetai e nga Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae.

471. *Te Tiamana*: Ka taea ranei e taua hui te whiriwhin o tetahi tikanga marama tera e wnakaetai e nga Maori puta noa i te koroni?

Mohi te Atahikoia: Kaore au e kaha ki te whakahoki i tena patai i naianei. Kia tu te hui, Katahi matou ka mohio.

472. *Te Tiamana*: Me ki noa ake ka taea e taua hui te whakatakoto tetahi tikanga marama. Tena, ki te pera,

ka tukua mai ranei e ratou taua mea ki te Paremete kia whakamanangia?

Mohi te Atahikoia: Ae; kotahi tonu hoki te Paremete o nga iwi e rua.

473. *Tiaki Tiwini:* Ko to hiahia, ki taku mohio atu ra ki o korero, me tuku atu ma nga komiti Maori e whakahaere nga mahi e pa ana ki nga Maori me o ratou whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae.

474. *Tiaki Tiwini:* Me pehea te whakatu o aua komiti? Ara me ki, ko Ngatiraukawa tetahi iwi ko Ngatikahungunu tetahi iwi, a ma te komiti Maori e whakahaere nga whenua o aua iwi, me pehea te whakatu o tetahi komiti mo enei iwi e rua?

Mohi te Atahikoia: Me penei ano te whakahaere a te komiti me ta te Kooti, engari ka iti iho nga moni e pau i a te komiti whakahaerenga mahi.

475. *Tiaki Tiwini:* E penei ana tau, ma Ngatiraukawa ano e whakahaere ona Whenua, a ma Ngatikahungunu ano e whakahaere o ona whenua?

Mohi te Atahikoia: Kaore. Ko nga whenua o tetahi iwi me riro ma te komiti o tetahi atu iwi e whakahaere.

476. *Tiaki Tiwini:* He aha te take i kore ai koe e pai ma nga iwi ano nona nga whenua e whakahaere o ratou whenua?

Mohi te Atahikoia: Notemea akuanei ka whanaunga pea etahi o nga meina o te komiti ki nga tangata nana te keehi, na reira tera pea ka mahi i a te whanaunga mahi.

477. *Tiaki Tiwini:* Kaati, e penei ana tau tikanga, ko nga mahi nunui katoa penei me tetahi kamupene nui he maha nga tangata nona, me riro ma etahi tangata ra waho, kaoie nei o ratou paanga ki nga taonsa a taua kamupene, e whakahaere ana mahi katoa?

Mohi te Atahikoia: He rereke to te kamupene ahua.

478. *Tiaki Tiwini:* Tenei ano ra nga kamupene whiwhi whenua?

Mohi te Atahikoia: Ko tena mea ko te kamupene he hunga kotahi, kotahi ano te kaute e takato ai ana moni. Ko tana whakahaere he mea kia tupu nui haere tonu ana moni, na e takoto ke ana te ahua o te iwi Maori me ona whenua. Ko etahi o nga Maori ka uru ki te komiti, ko etahi ka noho mai i waho, ko nga take e kereemetia ana e tetahi tangata ka riro ma tetahi atu tangata o ratou e tawari. Na reira ki taku kaore e rite ana nga kamupene ki nga take whenua o te Maori.

479. *Tiaki Tiwini:* Kei te mohio koe ki te mana i tukua atu nei ki nga komiti Maori i te tau 1882 ranei 1883 ranei, i te wa e tu ana ko Te Paraihe te Minita Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae.

480. *Tiaki Tiwini:* I whai mana ranei nga Maori i raro i taua ture ki te whakahaere i o ratou whenua?

Mohi te Atahikoia: Ko au te Tiamana o te komiti o toku takiwa.

481. *Tiaki Tiwini:* He tika ianei i pootitia e ia iwi tona ake komiti, he mea whiriwhiria e ia iwi i roto i ona rangatira. a kaore i tikina i nga iwi ke he tangata mo te komiti?

Mohi te Atahikoia: Ae; e pena ana.

482. *Tiaki Tiwini:* I pai ranei te whakahaere a aua komiti mo te taha ki te Maori?

Mohi Atahikoia: Ae: engari kaore kau he mana- i tukua atu ki a ratou. He tika i whakaturia aua komiti e ia iwi, engari kaore he mana i tukua atu ki a ratou e mana ai a ratou mahi. Heoi ano te mea i whai mana ratou ki te mahi, ara, koia tenei: ma ratou e matua whakaae te tono a tetahi tangata ki te Kooti Whenua Maori, tana tono ranei mo tetahi ruri, katahi ka tukua kia haere.

483. *Tiaki Tiwini:* Kaore ranei ratou i whai mana ki te tohutohu atu ki te Kooti Whenua Maori i te huarahi e wehewehea ai e whakataua ai ranei tetahi whenua?

Mohite Atahikoia..: Ae; engari kaore rawa te Kooti i tahuri mai ki nga tohutohu ate komiti. Ahakoa whakahe te komiti i tetahi panui i kahititia, hei aha ma te Kooti, kaore e kore te tu o te Kooti ki te whakawa i taua keehi, a ki te whakahengia ko nga ruri, hei aha mana haere tonu aua ruri. Na reira kaore kau he mea hei mahi ma aua komiti?

484. *Tiaki Tiwini:* A ki to whakaaro he pohehe noa iho taua ture?

Mohite Atahikoia..: Ae. Kaore he mana i tukua ki nga komiti?

485. *Tiaki Tiwini:* Korerotia poto mai ki te komiti nei tou whakaaro, me pehea be whakahaere ki tau e puta ai he ora ki te Maori—ara, me pehea ta ratou noho me ta ratou whakahaere i a ratou?

Mohi te Atahikoia: Me rite tonu te mana o te komiti Maori ki te mana 0 te Kooti Whenua Maori. Mehemea e tukua atu ana taua mana ki nga komiti Maori ka taea noa atu e ratou te whakatakoto etahi tikanga whakahaere mo ratou.

486. *Tiaki Tiwini:* Ki taku mohio, i korero atu koe ki te Tiamana, e whakaae ana koe kia wehewehea nga whenua Maori katoa ki ia tangata ki ia tangata?

Mohi te Atahikoia: Ae.

487. *Tiaki Tiwini:* Ki te tukua atu te mana ki nga kotniti Maori, e hia nga tau ki to whakaaro ka oti te whakawa o nga whenua Maori katoa o Niu Tiren?

Mohi Atahikoia: Kaore e taea e au te whakahoki atu o tena, note ea he wha, moni etahi tangata hei whakahaere i arato tono kia weheweheha te whenua ko etahi tangata kaore kau a ratou mohi. Mehemea e kitea ana he huarahi e honohono tonu ai te puta mai o te mom, ki taka whakaaro ka oti te mahi i roto i te rua i te toru tau ranei.

488. *Tiaki Tiwini:* He whenua na hoki to ratou, a e rite ana tena ki te moni. Kaore e kore te taea e raton te nama etahi mohi mo nga ruri me nga whakawa wehewehe?

Mohi te Atahikoia: Koia tena taku e korero nei. Me te iwi e whakatau e ako nga mea whakatau he tikanga ina tupono ki nga keehi pena te ahua. Ma te im e whakatau e ako nga mea kuare o ratou ki te huarahi pai mo ratou.

489. *Tiaki Tiwini:* Kaati, ki ton whakaaro, mehemea he whenua 10,000 eka te nui, a e rua tekau nira taneata o tetahi iwii whiwhi ki tau whenu, ara, i tino tau tana whenua ki taua rua tekau tangata, akua puta rawa te tiwhikete mo taua whenua ki a ratou, e penei ana ranei tau me what tikanga te iwi katoa ra ki runga ki taua whenua ina weheweheha?

Mohi te Atahikoia: Kaore. Ma te rua tekau tangata no ratou te whenua e whatouu he kaiwhakahaere mo ratou.

490 *Tiaki Tiwmi:* Ki to whakaaro ka puta ranei he ora ki te iwi nui tonu o te Maori i nga huihui nunui e tu nei iia wa i ia wa, penei te ahua me nga huihui nunui i tu nei ki Papawai me etahi atu wah?

Mohi te Atahikoia: Kaore. Koia ke tenei, ko te Paremete net, te Whare mana e puta ai he ora mo te iwi Maori, engari kaore e whakaputaina ana e ia he ora, na reira ka karangatia nga huihui nunui nei e nga Maori kia tu. Kua maha rawa nea tono kua tau mai ki te Paremete nei kia tukua atuetahi tikanga ki te iwi Maori, engari kaore e whakaetai ana.

491. *Tiaki Tiwini:* Kaati, na reira koe me era atu tangata nunui e arahi nei i te iwi Maori o Niu Tireni i tahuri ai ki te whakapau i a koutou moni me to koutou taima ki te whakatu i nga huihui nunui nei, te tahuri ai koutou ki te tiaki i a koutou tamariki e tupu ake nei, ki te ako ki nga main e Whiwhi oranga ai ratou penei me te mahi paamu, kamura, parakimete, me era atu tu raahi?

Mohi te Atahikoia: Kaore ra i te kore akona nea tamariki. Kei te whakaakoria ano, he kura ano o matou. Ehara i te mea na nga hui i arai te mahi whakaako i a ratou.

492. *Tiaki Tiwmi:* Akona ai pea ki te purei piriote ki te whakatangitangi i te koriana?

Mohi te Atahikoia: Na te Pakeha cna mahi, ehara i te Maori.

493. *Tiaki Tiwini:* Tokohia nga kamura Maori kei Niu Tireni nei?

Mohi te Atahikoia: He maha nga Maori mohio ki te hanga poti ki te mahi kamura hoki. Na nga Maori ano i hanga nga whare nunui e tu mai nei i Papawai.

494. *Tiaki Tiwmi:* Tena ano ranei etahi parakimete Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae.

495. *Tiaki Tiwmi:* Kei Papawai pea etahi.

Mohi te Atahikoia: Kei Heretaunga etahi. He aha te take o enei tu patai?

496. *Tiaki Tiwini:* E penei ana te take o enei patai: me mahi e te Paramete ko nga ture e tupu haere ai te ora o te iwi Maori, a e hiahia ana ahau kia tino marama ehara i te mea na te kore ture i kore ai te Maori e ora, engari na tona mangere tonu ia i patu. Kaore koia koe e inohio ana he mahi kino te huihui i nga Maori, penei me ta ratou e mahi nei, he moumou moni, he whakahoki noa iho i te tupu 0 te Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae.

497. *Tiaki Tiwmi:* Ki to mohio ka puta he ora ki te iwi Maori i aua hui?

Mohi te Atahikoia: Kaore au e whakaae ki tau, kaore e pa ana he mate ki te iwi Maori i nga hui e korerotia nei. Na nga ture ke o te Kooti i mate ai te iwi Maori, la tau ia tau he tu tonu te mahi a te Kooti, a he hoko tonu te mahi a nga Maori i o ratou whenua hei utu i nga roia.

498. *Te Tiamana:* A he aha te take i haere atu ai nga Maori ki nga roia?

Mohi te Atahikoia: Ko nga roia ke ki te haere roai ki a ratou patipati ai.

499. *Tiaki Tiwmi:* Ehara ranei i te mea ko etahi Maori ki te patipati i nga roia, ki te ki atu he keehi kaha rawa ta ratou, a ka tahuri ka hanga whakapapa mo ratou, kia pohehe ai te roia koia ano he keehi kaha?

Mohi te Atahikoia: E mohio ana au ki etahi keehi pena te ahua, engari ko te nuiuga o nga keehi no nga roia Ke te he. Ahakoa he korohēke he kuia ranei, ka tae te roia ki taua korohēke ki taua kuia ranei ki penei atu ai: "He keehi tino kaha tau; tukuna mai maku e whakahaere I nana nga take 1 mohio ai ki te kaha o to keehi; ka tino wiini rawa koe: heoi ano te moni hei utu mau e £5 tonu e £6 tonu ranei i te ra".

500. *Tiaki Tiwini:* I mohio ano ranei koe ki a Tiat Manene, kua mate atu, he kai-whakawa ia no te Kooti Whenua Maori?

Mohi te Atahikoia: Kua rongo au ki tena tangata.

501. *Tiaki Tiawini:* I rongo ranei koe he tft "gata matau ia, he tangata tino mohio ki nga tikanga Maori?

Mohi te Atahikoia: Kua rongo au i tena. Kaore au i kite i tena tangata

502. *Tiaki Tiwini*: I ki koe i nakuanei ko nga roia ki te whakapohehe i nga Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae, ko etabi o ratou. I etahi keehi no nga Maori ano te he • enaari he tu tonu te mahi a te kooti, na reira ka kumea atu ratou ki runga ki aua mahi kino.

503. *Tiaki Tiwini*: Haunga tena, ko taku e korero nei no mua atu i te whakaaetanga kia uru nga roia ki roto ki te kooti? E pehea ana koe ki tenei i korero i korero mai e Tiat Mauene ki au; ara, e haere ana ia ki te whakawa i tetahi keehi i roto i te kooti Whenua Maori, engari ka nui te naua o te whakatau, notemea haere atu ai ki reira nga kai-kereeme me era atu kai-korero, a katoa ratou he korero: kaore ano koia nga Tiat i korero tito.

Mohi te Atahikoia: Kaore ano koia nga Tiat i korero tito

504. *Tiaki Tiwmi*: He korero ra i korerotia mai ki au.

mohi te Atahikoia: Na katoa tena mahi te korero tito,

505. *Tiaki Tiwini*: Kaati, mehemea a pena ana, kaore e tika te ki na nga roia anake te mahi tinihanga mo nga mea e korerotia nei?

Mohi te Atahikoia: Koia tena nga korero a tena taha, a ko taku nga korero mo te tana ki nga Maori, a kaore i whakataua e mohiotia ai kei ta wai te tika, kei tenei taha kei tena taha ranei.

506. *Tiaki Tiwini*: Kaati ake tera, me tahuri tatou ki tetahi ahua ano o te mahi nei. Ki tau ki te whakaturia he komiti Maori ka tere ake ranei i to naianei ahua te wehewehe o nga whenua Maori?

Mohi te Atahikoia: Kaati, me ki atu au ka iti iho te utu. Ka mama ake ta te komiti main; engari kaore e tere ake i ta te Kooti.

507. *Tiaki Tiwini*: Kaore ranei e tere ake?

Mohi te Atahikoia: Kaore; kua korero atu nei hoki au, ki te kore he moni a nga tangata e kore ratou e kaha ki te whakahaere i a ratou keehi.

508. *Tiaki Tiwini*: Me ki noa ake, tenei etahi tangata kua pae he moni ma ratou a kei te hiahia kia whakawakia a ratou keehi e te Kooti; ka tere ake ranei ta te komiti Maori whakahaere i taua whakawa i ta te Kooti Whenua Maori?

Mohi te Atahikoia t Ae pea, notemea kei te mohio nga Maori ki nga whenua o etahi Maori, a ki te tito te korero a te tangata ka mohio ratou. Kaore nga Pakeha e mohio.

509. *Tiaki Tiwini*: Kaore koe i te mohio kua oti katoa ki roto ki nga pukapuka o te Kooti Whenua Maori nga whakapapa o nga iwi katoa me nga hapu katoa e noho ana i te koroni nei, a he torutoru nei i mahue?

Mohi te Atahikoia: Ae, kei te mohio au ki tena; engari ko te nuinga o ena whakapapa he tito. He mea hanga etahi i nga wa e tu ana te Kooti.

510. *Tiaki Tiwini*: Na wai i whakakiki kia penatia?

Mohi te Atahikoia: Na nga roia. Ki te hiahia te roia kia wini tana keehi ka hanga e ia he whakapapa kia tika ai mo te keehi e whakawakia ana.

511. *Tiaki Tiwini*: Kaore pea nga Maori e mahi pena?

Mohi te Atahikoia: Kaore e main pera te Maori i nga wa o mua, engari i naianei kua mohio ki te pera na nga roia enei mahi kino i ako ki a ratou.

512. *Tiaki Tiwini*: Ki te whakaturia he komiti Maori, me timata he mahi man a i te uiui ki nga ahika, ki nga noho tuturu, ki nga whakapapa, me era atu mea katoa, e kitea ai nga tangata tika ki te whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae; penei tonu me ta te Kooti Whenua Maori whakahaere.

513. *Tiaki Tiwini*: Kia tokohia ki tau nga mema mo te komiti Maori?

Mohi te Atahikoia: E kore au e kaha ki te ki atu i tena i naianei, kei pohebe ahau; kei kiia a muri i he taku korero.

514. *Tiaki Tiwini*: Ko te take i haere mai ai koe ki konei he whakaatu mai i au mea i mohio ai, kia whai ai nga ture e mania ana e te Paremete i nga hiahia o nga rangatira Maori kua tae mai nei ki konei; ki te kore koe e whakaatu mai i au i mohio ai, kei hea he mea hei arataki i a matou. Ki te kore koe e korero mai kua kore he mea hei tohutohu i au, kua kore au e mohio ki o koutou hiahia?

Mohi te Atahikoia: E pai ana, kaati, ki te ui mai koe i taku ake i mohio ai, ka taea e au te korero atu o tena. Ki taku, e rua nga ahua o te komiti e pai ai nga whakahaere. Kia takotoru nga mema o tetahi tu komiti hei mahi i nga take mama. Mo nga take uaua take taumaha kia tekau ma rua nea tangata.

515. *Tiaki Tiwini*: Ko nga take anake e pa ana ki nga whenua nga mea e hoatu ma ratou e mahi. Me tuku atu koia etahi atu tu take kia mahia e nga komiti Maori?

Mohi te Atahikoia: Nga whenua me etahi atu raruraru—ara nga raruraru i waenganui i tetahi wahanga iwi me tetahi atu wahanga iwi, he tika era tu mea kia tukua atu ma aua komiti Maori e mahi.

516. *Tiaka Tiwini*: E tnahara ana koe ka whakaurua he rarangi ki roto ki te Pere Whenua Maori hei whakamana i nga komiti Maori kia ahei ai ratou ki te mahi i nga raruraru e puta ana i roto i te iwi Maori, a ka tukua atu he mana e ahei ai ratou ki te whaina ki te whiu ranei i te tangata ki te wbareherehere?

Mohi te Atahikoia: Kaore; e korero ke ana ahau mo te whenua. Ko te ture nui e tu nei kei te mana tahi ki runga ki nga Pakeha me nga Maori. Kei te taha anake ki nga tare mo nga whenua ka rereke te tikanga mo nga

iwi e rua.

517. *Tiaki Tiwini*: Mo te aha kia rua nga komiti mana e mahi te take kotahi ki te whenua? Kaore ranei e taupatapatu nga komiti e rua?

Mohi te Atahikoia: Ko te komiti e toru ona mema hei whakawa tuatahi i nga take ki te whenua, a ki te piiratia katahi ka riro ma te komiti tekau ma rua e whakawa tuarua. Koia tena toku whakaaro.

518. *Tiaki Tiwini*: Ki to whakaaro ka nuku ake te tika me te pono o te mahi a te piira komiti tekau ma rua ona mema me to komiti e toru ona mema i te mahi a nga tangata penei te ahua me Tiatи Make raua ko Tiatи Patara?

Mohi te Atahikoia: Ae; he aha hoki i kore ai. Mehemea hoki i pai te mahi a nga tiati kua kore he take e tonoa nei kia whakaturia he komiti Maori.

519. *Tiaki Tiwini*: Ina ke pea te tikanga, ko nga tangata e whakataua aua ki a ratou te whenua ka nun te whakapai, a ko nga tangata kaore i whakataua ki a ratou te whenua ka nui te whakahe?

Mohi te Atahikoia: Ae; engari ma tena e mohiotia ai kei te he ta nga Tiatи. Ina hoki ka whakataua e te Tiatи tetahi poraka whenua tetahi paanga ranei ki taua whenua ki tetahi tangata i kitea e ia koi ra tana tangata tika ki te whenua. Akuanei ka piiratia e te tangata i hinga, a kei te tuunga o te whakawa tuarua tangohia aiu te whenua ra i te tangata i tau ra ki a ia i te tuatahi, hoatu ana ki te tangata nana te piira, ma tenei ka kitea te he o te Tiatи nana i whakawa tuatahi te whenua ra.

520. *Tiaki Tiwini*: Akuanei no te tangata Maori pea tena he, he kore kaore i marama tana whakatakoto i tana kereeme i te tuatahi?

Mohi te Atahikata: I etahi whakawakanga kei te Maori te he, i etahi kei te Taitи. Ko etahi Tiatи kaore e mohio ana ki te tikanga o nga korero a te Maori, kia uru ra ano ki te Piira Kooti katahi ratou ka mohio.

521. *Tiaki Tiwini*: E penei ana te tikanga o to korero mai ki au kaore a Tiatи Patara a Tiatи Make a Tiatи Rokena me Tiatи Mete e mohio ana ki te tikanga o nga korero e korerotia ana ki a ratou me nga mahi e mahia ana e ratou. Ko enei tangata he kaumatau rawa a e rite ana ki tou to ratou mohio ki nga tikanga Maori? Ki to whakaaro e pera ana te ahua o aua tangata?

Mohi te Atahikoia: Kaore au e korero ana he pera ratou katoa. Mo etahi anake o ratou taku korero. He tika nga whakatau a etahi o ratou, he he ta etahi, engari ahakoa kotahi tonu te Tiatи i he te whakatau ka ai tena hei take e tika ai taku whakspae i a ratou katoa.

522. *Tiaki Tiwini*: Kei te mohio koe ki a Henare Matua?

Mohi te AtaUhoia: Ae.

523. *Tiaki Tiioini*: He Maori matau ranei ia?

Mohi to Atahihoa: Ae, he taugata mohio ia; he tangata korero tika a he tangata korero tito.

524. *Tiaki Tiwini*: Eharaianei i te mea na Henare Matua, i era tau maha noa atu, i whakaputa te whakaaro me tuku ma nga komiti Maori e whakatau nga take whenua Maori katoa kaua te Kawanatanga nga Kooti ranei e uru ki taua mahi?

Mohi te Atahikoia: Ae. Ko ia ra te tiamana o te komiti o tona takiwa, a no te whakakorenga a te iwi i a ia tu ana ko ahau hei tiamana.

525. *Tiaki Tiwini*: E korero ana au mo te tau 1873. E mohio ana koe ki te raruraru nui i pa ki te wahanga o Ngatikahungunu e noho nei i Mahitaone? Kei te mohio koe ki tetah, poraka whenua i reira ko Te Weraiti te ingoa?

Mohi te Atahikoia: Ae.

526. *Tiaki Timini*: I rongo ranei koe tekau ma warn nga marama e mahi ana te komiti a Henare Matua e tuhituhi ana i nga korero mo taua poraka?

Mohi te Atahikoia: Ae; i rongo au i tena.

527. *Tiaki Tiwini*: A i rongo ranei koe ina te ikeike o nga pukapuka—piri tonu te tuhituhi—o nga korero i korerotia ki te aroaro o taua komiti i taua whakawa a ratou?

Mohi te Atahikoia: Kaore.

528. *Tiaki Tiwini*: He whakaatu taku i te ahua o nga mahi o tenei mea o te komiti Maoi, i te turikore o tana mahi?

Mohi te Atahikoia: Kaati, ki taku mohio kei te he pea nga korero mo tena komiti. He inaha pea nga komiti, i honohono haere pea, i pau ai i a ratou tena tekau ma waru marama. Kaore te komiti kotahi i mahi tonu i nga marama tekau ma waru na.

529. *Tiaki Tiwini*: I mahi tonu taua komiti mo nga marama tekau ma waru, e rua marama e toru marama i te tuunga kotahi, a pau noa taua tekau ma waru marama, a te mutunga iho kihai i tau taua mea i a ratou, a riro ana ma te Kooti Whenua Maori e whakatau. Ka pera pea me te mahi mo Te Weraiti te whakahaere mahi a nga komiti Maori ina whakaaetia kia whakaturia?

Mohi te Atahikoia: No te tau 1873 tena. Kaore auo nga Maori i mohio i kona.

530. *Tiaki Tiwini*: E kimi ana au kia whakaaturia mai e koe tetahi raruraru, ahakoa kotahi tonu, i oti i a

ratou Maori ano te whakatau?

Mohi te Atahikoia: Ko taku utu i whakahoki ai mo te patai mo nga Tiat i koi ra auo te utu mo tenei patai. He aha te tika o te ki, notemea, i kuare tetahi komiti ki te whakahaere mahi, na reira ka kuare katoa nga komiti e whakaturia ana i muri iho.

531. *Tiaki Tiwmi:* Kei te pohehe koe ki taku patai. Ina ke taku patai: Ka taea ranei e koe te whakaatu mai ki te Komiti nei i tetahi raruraru i pa ki te whenua i waenganui i etahi iwi, i waenganui rauei o etahi tangata o te iwi kotahi, i oti i te koraiti Maori te whakatau?

Mohi te Atahikoia: Kaore e taea e au. E mohio ana au ki etahi whenua i etahi wahi o te Motu nei i tukua ma te komiti Maori e mahi, a i oti pai i a ratou whakatau, engari kaore e taea e au te whakahua nga ingoa i naianei.

532. *Tiaki Tiwmi:* Kia mohio koe kaore au i te tu-a-whakatete ki a koe i a taua e korero nei, heoi taku he kimi matauranga?

Mohi te Atahikoia: Kei te mohio au ki tena. I rongo au ki tetahi raruraru i pa ki etahi whenua i oti i te komiti Maori te whakatau.

533. *Tiaki Tiwini:* Kaore ranei koe e whakaaro ana tena pea e tere te whakatautau haere i nga keehi wehewehe whenua Maori ki te rua nga Ateha Maori e noho ana hei hoa mo te Tiat i roto i te Kooti Whenua Maori, a ko nga roia me pana atu?

Mahi te Atahikoia: E kore au e wliakaae ki tena. Me whakamatau i nga komiti Maori i te tuatahi, a ki te kitea kaore i te pai ta ratou mahi katahi ka whakamatau i tetahi atu tikanea. Ka maha nga tau e mahi ana te Kooti, a i naianei tukuna kia wbakamatauria nga komiti.

534. *Tiaki Tiwini..:* He aha to whakahe ki te rua Ateha hei hoa noho tahi mo te Tiat?

Mohi te Atahikoia,: Kua whakauiatauria ano te rua Ateha i mua, a kaore hoki i muta i a raua te raruraru.

535. *Tiaki Tiwini:* I pehea i ara ai te raruraru. Na te rua ranei o nga Ateha?

Mohi te Atahikoia: Kaati, i te mea kua patairia mai e koe tena patai, me tohitu tonu atu taku whakahota. I hoatu he wahme ma aua taugata kia takoto ke ai te whakatau. Mau ai tiea Ateha i tena tu poa me nga Tiat hoki.

536. *Tiaki Tiwini* Kaati, ki tau me pokapoka nga mema o te komiti Maori?

Mohi Atahikoia: Kaore ano tena i whakamatauria. Kaore ano tatou i mohio ki te hui ki te kino ranei o te mahi a te komiti Maori. E korero ana ahau i akutonu i mohio ai au e ki atu nei kua taea tera tu mahi e te Kooti.

537. *Tiaki Tiwini:* Tena mo te taha ki nga Tiat Pakeha, ki to whakaaro ata mahi ai nga Tiat Pakeha i te mahi tinihanganga?

Mohi te Atahikoia: Ae.

538. *Tiahi Tiwini;* Ki to whakaaro ata mahi ai ratou i te mahi tinihanganga?

Mohi te Atahikoia: Me inohio te kai-patai ki tenei alma: ki te titiro whakamuri ia ki nga tau kua pahemo nei ka kite ia i ia tau i ia tau he haere tonu te mahi a te pitihana he whakahe i nga whakatau a nga Tiat, ma tena e mohiotia ai kei te he aua whakatau?

539. *Tiaki Tiwini:* Kaore koe e mohio ana he pena aoo nga Kooti Pakeha he pnra tonu ki nga Kooti o runga ake?

Mohi te Atahikoia: He he ra pea no nga whakatau a nga Kooti o raro ino i pena ai.

540. *Tiaki Tiwini:* Kaati, ki tau ka tika, tonu ka tika, tonu nga whakatau a te komiti Maori, e tnea nei koutou kia whakaturia, kaore rawa taua komiti e mahi he?

Mohi te Atahikoia: Ae Kaore ano taua komiti i mahi te mea he, engari te Kooti kua pera; na reira kaore e riterite ana ro raua ahua.

541. *Tiaki Tiwini:* Ki to whakaaro ka hira ake te mohio me te totika o nga mema o te komiti Maori i to nga Ateha e whakaturia ana mo te Kooti Whenua Maori o Niu Tirem?

Mohi te Atahikoia: Ae. 1 te wa i whakaturia ai nga Ateha tuatahi ehara i te mea he tangata mohio ratou, he mea whiriwhiri ranei e te iwi hei pera, engari i whakaturia ke i runga i te hiahia o tetahi Pakeha.

542. *Tiaki Tiwini:* B mohio ana pea koe he Ateha a Ropata Wahawaha, kua mate ake nei?

Mohi te Atahikoia: Kaore au i mohio he Ateha ia.

543. *Tiaka Tiwini:* Kei te mohio ra ahau he Ateha ia. Ki tau he tangata ranei ia e taea te whakapati ki te inoni kia whakaae ai ia ki te whakatau he i tetahi keehi.

Mohi te Atahikoia: Kaore au e mohio ka taea ranei ia te whakapati ki te moni kaore ranei.

544. *Tiaki Tiwini:* Ki to rongo ki te ahua o nga mahi a tera tangata, ka taea ranei ia te hoko ki te moni? Ehara koia ia i te rangatira tino tika atu nga whakaaro?

Mohi te Atahikoia: Ki taku mohio ka riro ano ai i te utu, i haere hoki ia ki te patu i nga tangata o te Motu nei kia riro mai ai he moni i a ia.

545. *Tiaki Tiwini:* Ka nui toku pouri mo toku rongonga atu i ena torero au mo tenei rangitira Maori, e mohiotia nei e te iwi Pakeha he tangata nui rawa no Niu Tireni?

Mohi te Atahikoia: Ehara taku i te whakakino i taea tangata. He utu tohitu kau atu taku i te patai i tohitu mai. Ko te patai i patairia mai ki au i mea kia korerotia atu e au te ahua o nga mahi a tera tangata, a koia tena

kua korerotia atu na e au.

546. *Tiaki Tiwini*: Me pehea ki tau te utu i nga komiti Maori e toru ona mema, me te komiti Maori tekau ma rua ona mema, mo ta ratou mahi?

Mohi te Atahikoia: Me utu ki etahi o nga moni e utua nei ki nga Tiat i o te Kooti Whenua Maori. He nui rawa nga moni e utua ana ki nga Tiat i.

547. *Tiaki Tiwini*: Kia hia te moni e utu ki ia mema o te komiti Maori, kia hia i te tau, kia hia nga moni utu haerenga?

Mohi te Atahikoia: Kaore tena e taea e au. Ki taku rongo tekau hereni me te hikipene te utu mo te ra mo nga Ateha.

548. *Tiaki Tiwini*: Ki to whakaaro, he tangata tinihanga nga Ateha katoa?

Mohi te Atahikoia: Etahi o ratou.

549. *Tiaki Timini*: Te nuinga pea o ratou?

Mohi te Atahikoia: Ae.

550. *Tiaki Tiwini*: Ki to raahara ka whakaae nga tangata tino totika ki te mahi mo te moni iti iho i nga moni i utua ra ki nga tangata e ki nei koe he tinihanga ratou?

Mohi te Atahikoia: Ma nga tangata e pooti nga mema o te komiti a ma ratou e whakarite he utu mo ratou. Ko to ratou hiahia he whakaiti i nga moni e pau.

551. *Tiaki Tiwini*: Ka whakaae ranei nga tangata o etahi takiwa ki te haere ki etahi atu takiwa mo te kore utu?

Mohi te Atahikoia: Kua ki atu nei hoki au me utu ano ratou, engari kaua e pera rawa te nui o te utu me nga utu o nga Tiat i?

552. *Tiaki Tiwini*: E tono arm koe ki nga mema o tenei Komiti kia whai kupu atu ratou ki te Whare Paremete kia whakaaetia kia tu nga komiti Maori; tena, ka taea ranei e koe i tenei ra, apopo ranei, a tetahi atu ra ranei, te whakaatu mai ki a matou e hia ra nga moni e pau i te tau i ia komiti i ia komiti Maori, notemea kaore e pai te korero kau mai ki tenei Komiti he pai ake nga komiti Maori i te Kooti, kaore lie mahi e tutuki i tena, engari me korero mai e koe ko te mea e taea ai te whakatutuki he mahi. Me whakaatu mai kia mohio ai matou ki te nui o nga moni e pau?

Mohi te Atahikoia: Kaore e taea e au te utu atu o tena i naianei, kia oti ra ano tena te whiriwhiri e te hui, kia puta ra ano tana kupu kia hia nga komiti mo nga wahi katoa o te koroni, katahi ka taea e au te utu o tena patai.

553. *Tiaki Tiwini*: Kia hia nga komiti ki tau mo Aotearoa, a kia hia mo Te Waipounamu?

Mohi te Atahikoia: Me ki noa ake kia kotahi mo Te Waipounamu kia toru mo Aotearoa. Hui katoa e wha. Ko nga rohe tonu o nga takiwa pooti i nga mema Maori o te Paremete he rohe mo nga takiwa o ia komiti Maori. Ara, kia kotahi komiti mo ia takiwa pooti Maori.

554. *Te Tiamana*: E rua aku patai ki a. koe mo runga i etahi patai a *Tiaki Tiwini* ki a koe. I ki koe ina whakawakia he keehi e te Kooti Whenua Maori, a ka piiratia ki te Kooti Piira, ki te huriki-kotia e te Kooti Pnra te whakatau a te Kooti Whenua Maori, he tohu tera i he te whakatau a te Kooti Whenua Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae.

555. *Te Tiamana*: A kaati ki te whakataua e te Kooti Piira ki ta te Kooti Whenua Maori i whakatau ai, he tohu ranei tera kei te tika te whakatau a te Kooti Whenua Maori?

Mohi te Atahikoia: Ae.

556. *Te Mamana*: Ka nui taku koa mo taku rongonga atu i tena, notemea ma tena e kaha ai te Komiti nei ki te whakatau i etahi o nga pitihana e takoto nei i tona aroaro Ki taku mohio atu ki o korero he taea katoa te nuinga o nga Ateha o te Kooti Whenua Maori te hoko ki te moni?

Mohi te Atahikoia: Ae. He tangata kuare ratou. He tangata ratou i whakaturia e etahi Pakeha nei noa mo ratou. Tena ano etahi o ratou he tangata matau.

557. *Te Tiamana*: E tau ana pea tena kupu mo etahi atu Maori: tea taea ano pea hoki ratou te hoko ki te moni?

Mahi te Atahikoia: Elahi o ratou—he penei ano me te Pakeha.

558. *Te Tiamana*: Ka uaua ranei te kitea i roto i te iwi Maori etahi tangata tino totika, tapatahi te neakau, hei mema mo nga komiti e mea nei koe kia wbakaturia?

Mohi te Atahikoia: Ka waiho tena ma te iwi Maori e whinwhin nga tangata e mohiotia ana e tatou he tangata totika hei mema mo nga komiti, a ki te kitea e te iwi a muri atu kei te rereke te haere a tetahi mema o te komiti ma te iwi ia e whakakore atu e whakatu tetahi atu tangata hei riiwhi moua.

559. *Te Maka*: Ka man tonu ranei koe ki to whakapae i korero ake nei: ara, riro ai etahi o nga Tiat i Pakeha i te wbakapati ki te wahine Maori; a, e ai ki to korero, ehara i te mea ko nga Tiat i Pakeha anake nga mea e riro ana i taua mahi, engari riro ai hoki nga Ateha Maori?

Mohi te Atahikoia: Riro ai raua tahi.

560. *Te Maka*: E tino mohio ana koe ki tena, be korero noa ino ranei nau?

Mohi te Atahikoia: Kua kite au i nga Ateba e mahi pera ana, engari kaore au e ki i tiuo kite an i nga Tiatia e mahi pera ana. Engari he apiha tahi raua no te Eooti kotahi.

561. *Te Maka:* Engari he mea rongo kau nau?

Mohi te Atahikoia: Kaore ano au i kite; engari kua rongo au.

562. *Henare Kaihau:* E penei ana taku mohio atu ki nga korero a te kai-whakahoki patai, kei te whakahe ia ki te Pire timata i te upoko tae noa ki raro.

Mohi te Atahikoia: Kaore; i ki au kei te whakaae au ki te upoko o te Pire. Ki te kupu e mea nei me rahui nga whenua o nga Maori, kei te whakaae au ki tera.

563. *Henare Kaihau:* Kaati, ko te wahi o te Pire e mea nei me tino kati rawa te hoko whenua Maori, koia tera te wabi e whakaaetia ana e koe?

Mohi te Atahikoia: Ae; e pena ana taku—ta matou tahi ko te hunga nuku atu i tekau mano tangata e whakahe nei i tenei Pire. Ki te tirohia e te Komiti nei te pitihana a aua tangata ka kite koutou koia tena ta raton e tino hiahia ana—ara kia whakamutua te koko i nga whenua Maori.

564. *Henare Kaihau:* E ki ana tetahi wahi o te Pire me tuku atu ki te Minita mo nga Whenua rauako te Minita Maori te mana e whakahaerea ai enei mea katoa; kei te whakaae koe kia whikawhiwhia raua ki taua mana?

Mohi te Atahikoia: Koia ena nga tikanga o te Pire eki nei au kaore e whakaaetia e au.

565. *Henare Kaihau:* E penei ana tau me nuku tenei Pire kia tukua atu ki te hui ka tu ki Waitangi i naia tata nei?

Mohi te Atahikoia: Ae; i pena taku kupu, i ki au ka tu he hui ki reira a te marama o Maehe e haere ake nei, engari ki te hikitia te hui ki tetahi atu wahi me hari te Pire ki reira.

566. *Henare Kaihau:* Ki te haria te Pire ki reira, ka pehea ki to whakaaro te kupu a nga iwi ka hui ki reira mo te Pire nei?

Mohi te Atahikoia: Kaore au i te mohio ki te wbakaaro o te iwi, notemea kei tona kainga ano ia iwi ia iwi e noho ana. E penei ana taku kupu: Ka tu te hui ki reira, ki Waitangi, a ma nga tangata matau o nga wahi katoa o te Motu nei e haere ki reira. Me ata panui i te tuatahi ko te Pire nei tetahi mea ka korerotia ki reira.

567. *Henare Kaihau:* Ki te hiahia etahi o nga iwi me tu taua hui ki tetahi atu kainga, kaua ki Waitangi, he tawhiti rawa, ka pehea koe ki tera? Ka whakaae ranei koe?

Mohi te Atahikoia: Kaore kauaku tikanga mo te wahi e tu ai te hui. Ka pai noa atu au ki tau e korero mai na.

Mohi te Atahikoia: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

Wi Pere: He patai taku ki te kai-whakahoki patai. He ui atu mehemea ka whakaae ia ki te anu i ana kupu i korero ai mo Meiha Eopata Wahawaha i a ia e korero ana i tahi ra ake nei. Notemea ki taku wbakaaro i ohorere noa ake te puta o aua kupu i a ia, a i te mea kua ata hurihuria pea e ia aua kupu ana, kua mohio pea ia ki te he o aua korero ana. Ka whakaae ranei te Komiti kia patairia e au tenei patai?

Te Tiamana: Kei te kai-whakahoki patai te tikanga.

568. *Wi Pere:* Kaati, ka tono atu au ki te kai-whakahoki patai kia unuhia taua korero ana.

Te Kahana: He aha te tikanga o te unu i aua kupu? E penei ana koia te kai-whakahoki patai he titi aua korero ana, a i naianei me unu e ia aua korero?

Te Tiamana: Ki taku mohio mo nga Ateha o te Kooti Whenua Maori taua korero. I ki te kai-whakahoki patai ka taea te nuinga o nga Ateha te whakapati ki te moni, katahi a Tiaki Tiwini ka patai atu mehemea he pera hold a Meiha Eopata Wahawaha.

Te Kahana: Kaati, he wbakaaro tera nana.

Wi Pere: Te take i tono ai au kia unuhia taua korero ki taku mahara i ohorere noa ake taua korero i runga i nga patai ehara tera i te tino whakaaro o te kai-whakahoki patai, a tena nea kei te poun ia mo aua kupu.

Te Tiamana: Kua unuhia aua kupu.

569. *Hanare Kaihau:* I tera rangi i a tatou e korero ana mo te Pire nei, i utna mai e koe taku patai whakamutunga, a i ki koe ko to hiahia me nuku te whiriwhiringa o tenei Pire ki tera tuunga o te Pareniete, kia taea ai te Pire te tuku atu ki nga hui Maori puta noa i tenei Motu. Ki to whakaaro ki te whakaaetia taua korero au, a ki te tukua atu ki nga hui i tenei Motu me tera Motu, ka tautoko ranei aua hui i nga tikanga kua whakatakotoria nei e nga rarangi e man nei itePirenei?

Mohi te Atahikoia: Ka whinwhina ka korerotia e nga huihui te Pire.

570. *Henare Kaihau:* E penei ana te tikanga o taku patai, ka tautoko ranei aua huihui i te pire, ka whakahe

ranei ratou ki te Pire?

Mohi te Atahikoia: Me titiro ki nga pitihana, kei te whakaatu hoki i aua mea, heoi ta nga Maori e hiahia ana ko o ratou whenua kia rahnitia a kia whakamutua te hoko i aua whenua.

571. *Henare Kaihau:* Ka taea ranei e koe te whakaatu mai nga take e huihui tonu nei to iwi Maori?

Mohi te Atahikoia: Te take i karangatia ai aua hui i ia tau, i ia tau, he korero mo nga mate kua pa ki te iwi Maori i nga tare kua paahitia e te Eawanatanga o tenei koroni.

572. *Henare Kaihau:* E penei ana tau kei te whakahe ratou ki te Eooti Whenua Maon me ana mahi katoa?

Mohi te Atahikoia: Ae. I putake mai i te Kooti te nuinga o nga raruraru me nga mate o te iwi Maori.

573. *Henare Kaihau:* E whakahe ana koe i te Eooti tae atu ki te Kooti Pura?

Mohi te Atahikoia: Notemea i mate ratou i nga whakatau a aua Eooti na reira ka whakahe hoki ratou ki nga whakatau a te Piira Eooti.

574. *Henare Kaihau:* Me whakapoto e au te patai, me penei e au, he aha rawa te take i karangatia ai nga hui Maori kia tu? He kino ranei no nga iwi Maori ki te Eooti Whenua Maori, ki nga tiute Maori, ki te taake kuri, ki nga reiti e tonoa nei mo nga whenua Maori, ki nga ruri, e ki nei hoki ratou kaua nga whenua Maori e ruritia, me era atu mea?

Mohi te Atahikoia: Ae. Eo te tikanga hoki i mua ma nga Maori e tono te run katahi ka ruritia o ratou whenua; i naianei ka ahei noa atu te Eawanatanga ki te whakahau kia ruritia te whenua ahakoa kaore nga Maori nona te whenua e whakaae.

575. *Henare Kaihau:* Ei taku mohio atu ki o korero i mua ra, mehemea nei e penei ana, kei te tino whakahe nga Maori puta noa i tenei Motu ki te Pire Whakahaere Whakanohonoho hoki i nga Whenua Maori e takoto nei: e pera ana koia tau?

Mohi te Atahikoia: Ae. Ei taku mohio, ki te ata whakaaro te Komiti nei, kaore koutou e kore te kite, katahi ano te pitihana i penei rawa te maha o nga tangata i haina me te tekau mano e whakahe nei i te Pire, na i tukua atu e aua tangata tetahi pukapuka ki te Kuini, he inoi atu kia rahuitia o ratou whenua a kia hereherea te hoko, akuanei no te whakahokinga mai o ta ratou tono rereke ana i ta ratou i tono ai, na reira ka tino uaua ka tino whakahe ratou mo to Pire e takoto nei.

576. *Henare Kaihau:* Mehemea ki te ki te Pirimia kia paahitia tenei Pire i tenei huihuinga o te Paremete, hei aha mana te pitihana a te tekau mano tangata e takoto nei i te aroaro o tenei Komiti, hei aha mana nga korero kua korerotia atu nei ki tenei Eomiti e nga kai-whakahoki patai mo te taha ki o ratou iwi nana ratou i tuku mai hei mangai mo ratou, ka pehea ki tau te mutunga iho ki te peratia te mahi?

Mohi te Atahikoia: Ei taku mohio ki te tohe tonu to Pirimia, a ki te kore e whakaarohia e ia nga hiahia o te iwi Maori, e whakaaturia nei aua hiahia i roto i te pitihana me te pukapuka inoi i tukua atu nei ki te Euini, ara, ki te whakahaerea e ia tenei Pire kia paahi rawa a ki te whaka-haweatia iho nga whakahe a te iwi Maori, heoi ka kawea ano e te iwi Maori ta ratou whakaaro ki te Euini.

577. *Henare Kaihau:* Haunga tena. Ina ke taku patai: Ei te tohe tonu te Pirimia kia paahi tenei Pire i tenei huihuinga o te Paremete, a paahi rawa hei tare, ka pehea nga Maori?

Mohi te Atahikoia: Ea whakahe ra ratou. Ei te paahitia hei tare kaore nga Maori e whakaae. He tino muru hoki ta te Pire i to ratou mana ki te whenua, he hoatu i nga whenua ki te Kawanatanga, mana e whakahaere e mokete e aha atu i runga i tana huarahi i whakaaro ai.

578. *Henare Kaihau:* E penei ana pea to kopu ki te paahitia tenei Pire hei ture tera e whakamau te iwi Maori puta noa i tenei whenua, a tera pea e oho he rururaru i waenganui i nga iwi e rua o enei Motu?

Mohi te Atahikoia: Ae; ka puta ano he whakahe ma ratou.

579. *Kapene Rahera:* Ei to whakaaro he pai atu ranei te matauranga o te Pakeha mo te Maori i to te Maori ahua e noho nei i naianei?

Mohi te Atahikoia: Ae.

580. *Kapene Rahera:* Eaore ranei koe e whakaaro ana he mea pai kia whakahaerea ko nga tikanga e whakauruuru ai o te Maori matauranga ki o te Pakeha?

Mohi te Atahikoia: Ae; engari e rereke ana nga ture mo nga whenua o nga Maori i nga ture mo nga whenu o nga Pakeha.

581. *Kapene Rahera:* Ei to whakaaro kia kotahi te ture mo nga whenua Pakeha me nga whenua Maori?

Mohi te Atahikoia: Eaore e fcaea e au te "Ae" atu ki tena patai, notomea kaore ano nga whenua Maori i weheweheka ki ia tangata; na reira kaore ano ratou i rite ki te Pakeha.

582. *Kapene Rahera:* Ei to whakaaro kaore ranei e taea te ako o te Maori kia rite ki to Pakeha?

Mohi te Atahikoia: Ae; engari kaore ano te Maori i whakawhiwhia ki tetahi kahanga mona e taea ai tena.

583. *Kapene Rahera:* Eei te mau tonu koe ki to kupu ka taea nga Ateha o te Eooti Whenua Maori te hoko ki te mom mo te taha ki a ratou whakatau?

Mohi te Atahikoia: Eei te tika taua kupu, kei te mohio tonu au. Eua kite au i taua ta mahi i korero ai au i taua kupu. Engari, me ki atu au, no nga Pakeha te he tuatahi, na ratou hoki i whakatu aua tangata hei Ateha;

notemea ehara i te mea he rangatira he tangata matau ranei i whinwhina ai i whakaturia ai aua tangata hei Ateha i te tuatahi, he mea whakatu noa iho e etahi Pakeha.

584. *Kapene Rahera*: Eaore ranei koe e mahara ake ana tera ano hoki te Poari Maori e taea te hoko ki te moni penei me tau e korero nei mo nga Ateha?

Mohi te Atahikoia: Ae; engari mehemea e tukua ata ana te mana mo te Poari ki nea Maori a mau ana i a ratou tetahi mema o te Poari e riro ana i te moni, heoi kua ai he mana ki a ratou e taea ai e ratou te whakamutu tata i taua tangata. Eaore kau o te Maori mana e noho nei a taea ai e ratou te whakamutu i nga Ateha e mahi pera ana.

585. *Kapene Bahera*: Haunga tena. Ina ke, kaore ranei e mau tonu taua tu mahi penei me mua?

Mohi te Atahikoia: Ae; he pena katoa te tangata, ara, etahi tangata.

586. *Kapene Rahera*: Ki to whakaaro he mea pai te matauranga Pakeha, a la to whakaaro ka taeate Maori te ako ki aila matauranga?

Mohi te Atahikoia: Ae.

587. *Kapene Rahera*: Kaati, kaore ranei Kaati, kaore ranei koe e whakaaro ana me hanga kia kotahi tonu te tee mo te Maori raua ko te Pakeha mo nga mea katoa?

Mohi te Atahikoia: Me ki atu au, e ai ki taku e mohio ana, kotahi ano te ture mo te Maori raua ko te Pakeha mo nga mea katoa, heoi te mea i rereke ko te whenua; engari ehara i te Maori lehe i rua ai nga ture, i ture ke ai mo to te Maori whenua, i ture ke ai mo tote Pakeha whenua. Na te Pakeha tena mahi.

588. *Kapene Rahera*: Ka pai ranei koe Ha hanga e te Paremete kia kotahi tonu te ture mo te Maori raua ko te Pakeha?

Mohi te Atahikoia: Koia tena te take i tono ai matou Ma hoatu he mana ki te iwi Maori kia ahei ai ratou M te tino whiriwhiri a M te whakatau i tau e mea na. El te tau i a ratou me pena e te Paremete, kaati me pera. Otira, ki te kore e tau i a ratou, ka pai noa atu ratou Ma kaati tonu te ture mo ratou ko nga ture e mana nei.

589. *Kapene Rahera*: He tangata koe e mohio ana M te whakahaere i au ake mea?

Mohi te Atahikoia: Ae.

590. *Kapene Rahera*: Ko te hea te mea pai M a koe, mau ano au mea e whakahaere, ma tetahi atu hunga toko ono toko hia ranei e whakahaere?

Mohi te Atahikoia: Maku ano aku mea e whakahaere, a, ki te hoatu te mana e tonoa nei, ka tono au maku ano e whakahaere aku mea, a me etahi atu tangata ano e whakahaere a ratou.

591. *Kapene Rahera*: Kaore ranei e taea te whakatikatika i te ture, Ma riro ai mau ano e whakahaere ou whenua, Ma kana ai e hoatu ma te Poari Maori i raro i te Pire nei e whakahaere; e M ana hoki koe ka mohio noa atu koe M te whakahaere i ou ake whenua?

Mohi te Atahikoia: Koia tena taku kupu. E hiahia ana ahau Ma hoatu he mana ki nga Maori Ma whai mana ai ratou ki te hanga tikanga whakahaere mo o ratou whenua.

592. *Kapene Rahera*: Kaore au e hiahia ana Ma korero mai koe mo te iwi nui tonu o te Maori, engari mou ake?

Mohi te Atahikoia: E pena ana taku korero.

593. *Kapene Rahera*: Kaati, ehara koia i te mea pai Ma wehea atu ki a koe tou whenua, kia rite ki te Pakeha, Ma kaua ai e riro ma etahi atu tangata to whenua e whakahaere, i te mea e kore pea hoki e rite ki tau te tupato o ta ratou whakahaere i to whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae.

594. *Kapene Rahera*: Kaati, he pai rawa pea me paahi tetahi ture Ma ahei ai te karaati i to whenua M a koe, me te noho ano o etahi kupu i roto i taua ture hei arai i a koe, Ma kore ai e taea e koe te hoko i o whenua katoa, Ma mau ai nga whenua e rite ana hei oranga mo koutou ko to whanau a mate noa koe?

Mohi te Atahikoia: Koia tena to matou hiahia—toku hiahia hui atu M nga iwi Maori katoa o tenei Motu.

595. *Kapene Rahera*: Kaore ranei koe e whakahe M te tukua atu ma etahi atu tangata o whenua e whakahaere, te waiho ai M a koe anake te tikanga mo ou whenua?

Mohi te Atahikoia: E kore ano e tika kia penatia. B kore e puta he painga ki te riro oku whenua ma tetahi atu e whakahaere; ko ta matou mea tuatahi rawa e hiahia ana kia herea o matou whenua kia kaua e puare ki te hoko, kia oti rawa tera te whakamana katahi ka tuku mai ma matou ano e whakahaere.

596. *Kapene Rahera*: I korero koe kei te whakahe te Maori M a ratou e tonoa nei Ma utu i te taake-whenua, i te reiti, i te taake-kuri, me nga moni utu ruri. Kei te mohio ranei koe e eke katoa ana aua tu taake ki runga ki nga whenua o te Pakeha.

Mohi te Atahikoia: Ae; engari kaore te Pakeha e taea te tono kia utu i te ruritanga o tona whenua mehemea ehara i a ia i whakahau, mehemea ranei kaore ia i hiahia Ma ruritia tona whenua; tena ko nga Maori riro ai ma nga Pakeha e aki noa atu te ruri ki runga ki o ratou whenua, kia mutu tera ka whakamahia nga Maori kia utu i aua ruri. Na, mo te taake kuri, kei te mohio matou ki te raruraru i puta nei ki Ngapuhi mo taua taake-kuri. He Maori hoki aua iwi na reira ka tika au kia ki kei te whakahe nga Maori ki taua taake kuri.

597. *Kapene Rahera*: Ki to mahara mehemea he Pakeha aua Maori o Ngapuhi i takahi ra i te ture taake kuri, ka pera ano ranei te aroha o te Kawanatanga, e kore ranei e hopuMa i taua wa tonu ki te whareherehere?

Mohi te Atahikoia: Kei te mohio te Pakeha ki ona ture, tena ko to Maori kaore ano i tino mohio ki aua ture. I haere mai te Pakeha i Ingarangi me ona ture hoki, na reira ka mohio ia ki ona ture katoa.

598. *Kapene Rahera*: Ka tika ranei kia waiho te kuri a te Maori hei kai i nea him a te tangata e noho ana i te taha o tona kainga?

Mohi te Atahikoia: Kaore. E kore ano e tika kia waiho te kuri a tetahi tangata kia kai i nea taonga a tetahi atu tangata. He take taka ano tena hei whakatau, ko te hea kuri e patua kia mate to te hea kuri e waiho kia ora, a he ngawari noa iho te whakatau o tena take. He taneata ano he hipi ana a koi ra tona oranga, he tangata ano kuri whakangau kau puihi mahi manu ranei tana, a koi ra tona oranga.

599. *Kapene Rahera*: Me pehea nga hipi a tona hoa?

Mohi te Atahikoia: Ka he ra ena kia mate: engari tenei ano te mo tena, ki te ngau te Kuri i te hipi ka taea te tono Ma utua te hipi e te tangata nana.

600. *Kapene Rahera*: He tangata Maori koe kua akona ki nga kura, a kaore ranei koe e mohio ana, me kotahi te ture mo nga iwi e rua?

Mohi te Atahikoia: Ae; kua korero atu ano au kotahi ano te ture mo nga iwi e rua, ara, nga ture e pa ana ki te tangata, engari kei te taenga ki nga whenua ka rereke. Ko te whenua anake te mea i whakarereketia ona ture.

601. *Kapene Rahera*: Akiakina ai koia te Maori e te ture kia hoko i tona whenua?

Mohi te Atahikoia: Ae ra. Kua korero atu nei hoki matou ki te Komiti nei i a tatou e noho nei, kei te haere tonu te mahi hoko whenua.

602. *Kapene Rahera*: Kaore koia i te Maori ano te tikanga ki te hoko ki te pupuri ranei i tona whenua?

Mohi te Atahikoia: E tika ana tena; engari e penei ana: E rua nga tangata; ko tetahi o raua e hiahia ana ki te moni ko tetahi e hiahia ana ki te whenua, a whakawhititwhitingia ake e raua te moni a tetahi ki te whenua a tetahi, na ka uaua ano te ki ko te hea o raua te mea i mahi he.

603. *Kapene Rahera*: Ina pea te huarahi hei whakamutu i tena ahua, me Karauna-karaati ki ia Maori tona whenua, engari me rahui tetahi wahi a kaua rawa e taea te mokete te hoko ranei hei oranga mo ratou ko tona whanau a matemate noa ratou?

Mohi te Atahikoia: He tikanga pai rawa tena.

604. *Kapene Rahera*: I te mea kua rite i a ia he oranga mo ratou ko tona whanau, me pehea e ia te toenga o ana whenua kihai ra i rahuitia, notemea kei te utu te Pakeha i nga reiti, i nga taake, i te nga taake kuri, me era atu mea? He aha te take kia kore nga whenua Maori e utu hoki i aua mea?

Mohi te Atahikoia: Tukuna kia riihitia e ratou aua whenua, kia whiwhi ai i te moni hei utu i aua reiti me aua taake.

605. *Kapene Rahera*: Ae; engari e whakaae ana koe me utu nga taake, kotahi ano hoki te ture mo nga iwi e rua?

Mohi te Atahikoia: Kaore ano ra nga Maori i whakaae ki tena, notemea i era atu tau ko te kai-tango i te riihi te tangata nana i utu aua taake. I naianei kua tonoa ma nga Maori e utu, a kaore ano ratou i whakaae ki taua tikanga.

606. *Henare Kaihau*: Kei te penei pea te tikanga o to whakahoki i te patai: he tika nga Maori kia utu i nga reiti i nga taake me era atu mea penei ano me nga Pakeha e utu nei, engari ko te hiahia o nga Maori me utu atu aua mea e ratou ki te ringa o te Kaunihera, o te Poari ranei, e tonoa nei e ratou kia whakaturia hei whakahaere i a ratou whenua me a ratou mea katoa?

Mohi te Atahikoia: Kaore e taea e au te utu o tena patai. Kaore ano au i mohio kua whakaturia tena Kaunihera hei whakahaere i nga whenua Maori.

607. *Kapene Rahera*: Ka pai ranei koe kia kokirihia e au, e tetahi atu tangata ranei, tetahi Pire ki te Whare hei wehewehe i nga whenua ki ia tangata kia whiwhi ai ia tangata i tona ake whenua, a hei herehere i etahi o ana whenua kia kore rawa ai e taea te hoko, te riihi, te tuku ranei, kia kore rawa ai te tangata nona e rokohanga e te rawakore?

Mohi te Atahikoia: Ka penei taku utu mo to patai: he pai rawa ki au kaua koe e mahi i tetahi Pire mau, e tohutohu renei i tetahi Pire kia mahia, mo nga whenua Maori, engari kia mohio ra ano koe ki nga abua katoa o tenei putake katahi ka tika kia pena koe. Ko taku hiahia me nuku tenei Pire mo tera tau, a i mua mai o taua wa me haere te Pirimia me te Kai-arahi o te Apitihana ki nga wahi katoa o te Motu nei, a ma raua ano e kimi e uiui haere kia tino mohio ai raua ki nga tikanga katoa o tenei putake me nga mate me nga whakaaro o te iwi Maori. Me tae raua ki nga hui katoa a te Maori puta noa i te Motu nei, kia whakarongo ai raua ki nga whakaaro o te iwi Maori.

608. *Kapene Rahera*: Ki to whakaaro ka whakaae ranei te Paremete ki tetahi Poari Maori motuhake rawa atu i nga Pakeha—kaua rawa e pa atu e uru atu ranei nga Pakeha ki taua mea?

Mohi te Atahikoia: Kei te Whare Paremete ra te tikanga mo tena; kaore e taea e au te korero oku whakaaro

mo tena. Mehemea ko au te tangata mana e whakaae tena pea au e ki "Ae," engari kaore i a matou te whakaaetanga mo tena, ko te Paremete te hunga mana e whakaae tena.

609. *Kapene Rahera*: Ki te kore e whakaaetia te Poari Maori, ki to whakaaro kaore ranei e pai taku tikanga i korero ake ra?

Mohi te Atahikoia: Ae; engari ko taku hiahia ko nga Pire, ko nga tikanga, ko nga aha atu ranei, e meatia ana kia mahia mo nga Maori, me matua tuku atu kia whiriwhiria e te iwi Maori i te tuatahi, katahi ka tuku ai ki te Whare. He tikanga no te iwi Maori—he tohu nona puta noa i ona iwi, ahakoa kei te mohio ia ki te pai rawa o te Pire e meatia ana kia mahia, otira, notemea kaore i tukua atu i te tuatahi kia kite ia, ka whakakinongia e ia taua mea. Ki taku titiro he pera ano hoki te Pakeha.

610. *Te Kahana*: Ki to whakaaro he rite tahi te Maori me te Pakeha te mohio ki te whaka-haere i ana mea?

Mohi te Atahikoia: Kaore ra te Maori i akona ki te kura i mua, na reira he maha nga mea kei te ngaro i a ratou; engari tenei etahi taitamariki kei nga kura e noho ana i naianei a he mohio ake ratou i nga Maori kaumatua mo nga mea e puta mai ana i te taha Pakeha.

611. *Kapene Rahera*: E mohio ana koe ki Hatuma Poraka, takiwa o Haaki Pei?

Mohi te Atamkoia: Ae.

612. *Kapene Rahera*: E mohio ana koe kua tangohia i te tangata nona ahakoa te kahn me te whai moni o taua tangata, te take i tangohia ai he nui rawa no ona whenua?

Mohi te Atamkoia: Kua rongo au.

613. *Kapene Rahera*: Kaore o wehi kei peratia hoki te iwi Maori?

Mohi te Atahikoia: Ki taku whakaaro me pa tena ture ki nga Pakeha anake. Kaua e whaka-haerea ki runga ki nga whenua Maori, notemea kotahi tonu to te Maori whenua ko Niu Tirenianake. Tena ko te Pakeha kei a ia te ao katoa, a he takoto noa iho ki te Pakeha te haere ki nga whenua i waho atu o Niu Tirenianango whenua ai mona. Ki te murua to te Maori whenua kaore e taea e ia te haere ki tetahi atu motu.

614. *Kapene Rahera*: Ahakoa he mahi tika, ahakoa he mahi he, ki to whakaaro tera nanei e pera a ko ake nei?

Mohi te Atahikoia: Aua. Taku kupu, kaua rawa he tare pera te ahua e tukuna kia paahitia mo nga whenua Maori.

615. *Kapene Rahera*: Kaore koia koe e whakaaro ana tera pea e paahitia he ture pera te ahua?

Mohi te Atahikoia: Pera ai ano, Ka taea noa atu hoki e te Pakeha te hanga ana ture e pai ai.

616. *Kapene Rahera*: Kaati, kaore koia e pai kia wawahia te whenua kia ririki nga poraka ka wehewehe ai ki ia tangata hei arai ata mo tena tore kia kore ai nga whenua nunui e taea te tango.

Mohi te Atahikoia: Ae, Kei te pai au ki tene. Kotahi tonu te uaua o tena, kei te whai moni etahi, tangata kei te kore whai moni etahi tangata, hei utu I te ruritanga o nga wawahanga o te whenua kia ririki nga piihi, na reira tera e tere ko mea whai moni kit e wawahi I to ratou whenua, a e turikore ko mea kore moni.

617. *Kapene Rahera*: Kia hiki tenei huihuinga o te Paremete ka whakaae ranei koe ki te whakatakoto atu i aku tohutoha ki te aroaro o te iwi Maori kia whiriwhiria e ratou?

Mohi te Atahikoia: Ae; ka whakatakotoria katoatia e au nga korero tohutohu katoa to te aroaro o nga iwi; engari e marama ai ta ratou whakaaro mo au korero me aku korero me whaka-maori, kia taea ai e au te hari ki nga hui. Ka tae au ki nga hui katoa.

TE RAWHITI: Ka karangatia, ka whai korero, ka patairia.

618. *Te Tiamana*: E hiahia ana noe M te whai-korero i te tuatahi?

Te Rawhiti: E hiahia ana au ki te whai-korero poto. Tuatahi, ka mihi atu au ki te Tiamana me nga mema o te Komiti. He tautoko taku i nga kupu a nga kai-whakahoki patai o mua i au mo ta matou pitihana. Ko matou e noho nei i Poneke he mea tuku mai e nga iwi Maori e whakahe ana ki te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti nei, hei mangai mo ratou hei whakaatu i nga take i whakahe ai ratou. I tu he huihui ma matou ko te Pirimia ki te whare kura i Hirini Tiriti. I oti i a matou i reira, ki te kore e pau katoa atu ki te Pirimia o matou whakaaro mo te Pire i taua ra tera ano e homai tetahi atu taima mo matou. I ki mai te Pirimia i taua ra ki a matou, ki te hunga e whakahe ana i te Pire, kaore ano i oti i a matou tetahi Pire, tetahi tikanga, tetahi whakaaro ranei, etahi tohutohu ranei, hei whakakapi i tana Pire—kei te rangi o matou whakaaro, kei roto i nga whetu e tirotiro ana. Katahi matou ka tono atu kia kite matou i tana tino Pire, kia ki mai ia mehemea koi ra te Pire i haria haeretia e ia ki nga hui Maori, he mea ke ranei tera. Ki mai ana ia ki a matou ko te Pire i whakatakotoria e ia ki te aroaro o nga hui Maori koi ra tana Pire, engari ka whakaaturia mai e ia ki a matou to Pire hei whakatakoto mana ki te Whare. I to matou kitenga i te Pire, kite ana matou he maha rawa atu ona tekiona i to te Pire tuatahi i haria haeretia nei e

ia ki nga hui Maori o te Motu nei. Na, ko nga tangata e whakahe nei ki te Pire e whakahe ana ke ki te Pire tuatahi i haria haeretia ra e ia ki nga hui Maori, notemea kaore ano ratou i kite noa i tenei e takoto nei, a ki taku mohio ki te kite ratou i tenei Pire katahi ka tino kaha rawa atu ta ratou whakahe. Kua oti katoa i a Te Heuheu te whakapuaki atu M te Komiti nei a matou whakaaro me nga take i whakahe ai matou ki te Pire i runga i tona ahua e takoto nei. Na reira, me ki poto atu au, kei te tautoko au i uga kupu a Te Heuheu i korero ai mo tenei Pire. Kotahi te korero a Te Heuheu kaore e taea e au te tautoko, ara ko tana korero mo te Kauhanganui me te Kotahitanga, ka peka ke taku i ta Te Heuheu. He penei taku: ahakoa kei ta te Kauhanganui etahi iwi kei ta te Kotahitanga etahi iwi, ko te tikanga he kotahi tonu ratou. Ko ta ratou pitihana, kua tae mai nei ki konei, he mea haina e te tekau mano tangata, ano he whakaaro kotahi he iwi kotahi, e whakahe katoa ana i te Pire, kaore kau he kupu i roto i te pitihana, hei whakaatu mai he tikanga ke ta te Kauhanganui he tikanga ke ta te Kotahitanga. Kaore e penei ana nga kupu, "Ko etahi o matou kei te tautoko i te Kauhanganui ko etahi kei te hapai i to Kotahitanga." Na reira au i korero atu ai Ma marama ai te titiro a te Komiti nei, kei mahara koutou e noho pakaru ana matou, e rua wahanga he Kauhanganui tetahi he Kotahitanga tetahi. Kaore i te pera. Kotahi tonu to matou whakaaro mo tenei Pire. Ko Herepete tetahi i korero ki te Komiti, he tikanga ke ta Waikato he tikanga ke ta te Kotahitanga. Ko te utu poto mo tena ko to hui i tu M Wahi, Waikato, i te marama o Maehe kua taha ake nei. I tae nga iwi katoa ki reira a kaore ratou i pakaru. I tae ki reira nga rangatira o te Tai Kawhiti me te Tai Hauauru, a kotahi tonu to ratou whakaaro. Kaore rawa he pakaru i roto i a ratou. Na reira au ka mea kaua te Komiti nei e pohehe i nga korero a Herepete, e mahara e rua nga wehenga o te iwi Maori, he Kauhanganui tetahi he Kotahitanga tetahi. Kaore i te pera. Heoi ano aku korero hei tautoko i ta matou pitihana hei whakamarama atu i te take i tukua mai ai e matou taua mea hei whakahe mo to Pire

619. *Kapene Rahera:* Ka pere ano te aronga o aku patai ki a koe me aku patai ki te kai-whakahoki patai kua mutu ake nei. Mehemea he mira huri paraoa, mira kani rakau mira hara-keke ranei, he whenua ranei, ta tetahi Maori, a e riro ana mana ano aua mea e whakahaere, he pai ke atu pea tera i te riro ma tetahi Poari e whakahaere, ahakoa he Pakeha he Maori ranei nga tangata o taua Poari?

Te Rawhiti: Ae, he pai tena.

620. *Kapene Rahera:* Kaore ha, ko te mea pai me tahuri pea te Paremete ki te Hanga ture kia wehewehea ai ki ia tangata Maori ona whenua, a kaua e tukua atu ma tetahi Poari e whakahaere, ahakoa he Pakeha anake, ahakoa he Maori anake, ahakoa he Maori he Pakeha ranei ona mema?

Te Rawhiti: Ae koia tena te take i tono ai nga Maori kia hoatu he mana ki a ratou, notemea he kino rawa nga ture i hanga mo ratou me a ratou whenua, kia riro ai ma ratou ano e hanga he ture mo ratou kia taea ai nga mea e korerotia mai na e koe.

621. *Kapene Rahera:* Ki te kore e whakaeta te Poari e hiahia nei e koatou, kaore ranei e pai kia kimihiia tetahi atu tikanga?

Te Rawhiti: Ae; engari me tuku atu i te tuatahi Ma kite nga Maon.

622. *Kapene Rahera:* Mai ano o te ra i timata ai to mohio ki nga mahi o te ao tae mai ki tenei ra, kei te mohio ano ranei koe ki tetahi mana motuhake i tino tukua atu e te Pakeha ta te iwi Maori?

Te Rawhiti: Kaore.

623. *Kapene Rahera:* A i te mea kaore i tukua atu taua mana i nga wa Kua panemo nei katahi ranei ka hoatu kei nga tau e takoto ake nei?

Te Rawhiti: Kotahi tonu te mea nana i pera ai nga whakaaro o te iwi Maori, ara, ko te mahi i mahia nei mo nga whenua o Tuhoe. I paahitia hoki he ture motuhake kia ahei ai o reira Maori ki te whakahaere i to ratou whenua. Koia tera te mea kua korerotia mai ki au.

624. *Kapene Rahera:* Kei te mohio ranei koe ki te take o taua ture?

Te Rawhiti: Kaore. Heoi ano taku e mohio ana i hanga he ture motuhake mo taua takiwa.

625. *Kapene Rahera:* E mohio ana ranei koe ki te pito angangi o te weeti?

Te Rawhiti: Ae.

626. *Kapene Rahera:* E mohio ana ranei koe kei a wai te mooro e pupuri ana?

Te Rawhiti: Kei te Kawanatanga ra hoki.

627. *Kapene Rahera:* He aha te rakau ka wahia?

Te Rawhiti: Ko nga Maori me o ratou whenua.

628. *Kapene Rahera:* E hiahia ana ahau ki te awhina i nga Maori kei wahia kia pakaru?

Te Rawhiti: Ae.

629. *Kapene Rahera:* Ki to whakaaro e kore ranei e pai ake i ta te Poari whakahaere mehemea ka wehea ki ia tangata tona whenua, me te rahui ano i etahi whenua, kaua rawa e taea te hoko te tuku ranei, hei oranga mona me tana whanau.

Te Rawhiti: Ae; ko tena te tikanga pai rawa.

630. *Kapene Rahera:* A he aha te whakaae ai ki tena tikanga?

Te Rawhiti: Notemea, i nga tau kua pahemo, i te hoatutanga o tetahi tikanga kia hanga hei ture te putanga

mai rereke ana te takato, na reira, kua tino tupato te iwi Maori ki ena tu tohutohu. Ki te titiro atu ka nui te ahau pai mai, engari tena pea kei te whakahaerenga rereke ana i ta nga Maori i mahara ai.

631. *Kapene Rahera*: Ki te hoatu he piihi whenua ki tetahi tangata hei whenua mo ratou ko tana whanau, me te ki atu ano ki a ia e kore rawa e taea e ia te mokete te hoko ranei, kei hea he paanga atu mo te mate ki a ia.

Te Rawhiti: E penei ana taku titiro: he nui rawa no te kino e pa ana ki nga Maori i nga ture, kua kite nga Maori kaore kau he painga o aua ture. Na reira ratou i haere mai ai ki konei ki te tono kia tukua atu rna ratou ano e hanga he ture mo ratou.

632. *Kapene Rahera*: E tino whakapono ana to ngakau ka tukuna atu ano he mana ki te iwi Maori kia ahei ai ratou ki te hanga ture?

Te Rawhiti: Kaore au i te whakapono ka tukua mai taua mana ki a ratou, engari me ki atu au ko te Paremete, e kaiponu nei i taua mana ki nga Maori, kaore hoki e whakaae ana ki tenei: ara, ehara ta nga Maori e tono nei i te tono he, engari e tono ana i raro i te mana o te Tiriti o Waitangi, i te mea nana i whakapumau o ratou tika ki a ratou.

633. *Kapene Rahera*: Mehemea, ki te riro i taku tikanga e tohutohu nei, ka wehea atu tetahi piihi whenua ki tetahi tangata, here rawa i taua whenua kia kore ai e taea te hoko, kia ai ai tera hei oranga mona me tona whanau, engari tena ano etahi atu whenua ona i waho atu i taua whenua i wehea ra ki a ia, he pai rawa pea kia hokona atu e ia era o ona whenua kaore ra e taea ana e ia te mahi te noho ranei a runga, a ka hoko ai i etahi parau, whare, kau, me era atu taonga, ka hari atu ki runga ki te whenua kua wehea ra ki a ia? He tika ka riro tetahi taha o tona whenua i te hoko, engari e hoatu ana nga moni i puta mai i te hoko hei whakapai i tera o ana whenua kua wehea ra ki a ia?

Te Rawhiti: E tika ana; koia tena te hiahia o nga Maori.

634. *Kapene Rahera*: Kaati ha, i tana whiriwhiringa i ena mea, ka tahuri pea ia ki te whaka-tupu i ana hipi, i ana kau, i ana oti, me ana witi, kia pai rawa ake i a tona hoa e noho tata ana ki a ia, a ma era mahi ka neke ake hoki te pai o taua tangata?

Te Rawhiti: Ae.

635. *Kapetie Rahera*: Kaore ha, ko te mea tika pea ma tatou, me mahi he ture kia pena?

Te Rawhiti: Koia tena to matou hiahia, engari ki te mahia he Pire pena te ahua, ko to matou hiahia me tuku i te tuatahi kia kite nga hui Maori, Ma whiriwhiria e ratou, a kia whiriwhiria tahitia hoki e koutou me ratou ki reira. Kaore nga iwi Maori e mohio ana ki te mahi e mahia nei ki nga huarahi e oti ai he ture. He kuare no ratou ki nga tikanga me nga whakahaere e oti ai enei tu mahi i tono ai ratou kia tukua atu ma ratou ano e mahi.

636. *Kapene Rahera*: Engari mehemea kaore e taea te tuku atu ma ratou anake e hanga me pehea. Kua ki mai hoki koe, i naia tata nei, kaore rawa e hokia ana e te Kawanatanga a muri, kaore rawa e whakahokia e ia tenei mea te mana, a e kore e whakahokia e ia tana i tango ai i nga Maori. Kaore ranei e pai kia hanga he Pire penei te ahua me tuku e korero nei ka tuku atu ki nga iwi Maori a mo tera tau ka han mai ki te Paremete?

Te Rawhiti: Ka pai ra tena. Engari me tuku atu taua Pire ki nga hui Maori katoa puta noa i tenei motu.

637. *Kapene Rahera*: He Maori ano i whakanohoia ki runga ki tona whenua i runga i taku tikanga e tohutohu atu nei, he tangata Maori ano i tuku atu i tana whenua ma te Poari e whaka-haere; ko nga tamanki a te hea ra o enei tangata nga mea e hipa ake te kaha me te mohio aua tupu ake?

Te Rawhiti: Ko nga tamariki a te tangata i noho tuturu i mahi tonu i tona ake whenua.

638. *Kapene Rahera*: Kaati, he aha te whakaaetia ai taku tikanga e tohutohu nei?

Te Rawhiti: E ki atu ana au koia tena te mea e hiahia ana nga Maori kia taea e ratou.

639. *Kapene Rahera*: Kaati, kia hiki te Paremete ka whakaae ranei koe ki te haere ki nga hui Maori kauhau haera ai i te tikanga kua tohutohungia atu nei e au?

Te Rawhiti: Ae; engari me tuku mai kia kite matou i to takanga. A he pai rawa atu hoki koe kia haere ki aua hui ki te whakamarama haere i to tikanga, a ko au he hoa mou, kia haere tahi ai taua ki nga hui, kia tu ki te korero ki te whakamarama atu ki nga iwi i te ahua o to tikanga a ki te kite ratou he tikanga pai tau, he mea e taea ana te whakahaere a he mea e tika ana kia wha-kaaetia heoi, kua huri mai i kona nga iwi Maori ki ta taua tikanga tautoko ai.

640. *Wi Pere*: Ka patai au ki a koe mo tetahi mea i puta ake i roto i tetahi o nga patai a Kapene Rahera i patai nei ki a koe i tenei ra, a i whakaaetia atu e koe taua mea. Ko te hea tu rahui tau e whakaae nei i runga i te patai a Kapene Rahera ki a koe—ara, mehemea he pai ki tau whakaaro kia weheweheha nga whenua o nga Maori ki ia tangata, a ko nga wahi e tika ana hei oranga mo nga tangata ko era e rahui?

Te Rawhiti: Ko te here tuturu.

641. *Wi Pere*: Me pehea?

Te Rawhiti: Me rahui me herehere rawa kia kore ai te whenua i wehea hei oranga mo te iwi e taea te hoko.

642. *Wi Pere*: Ka hinga tetahi Kawanatanga ka tu mai he Kawanatanga hou ka wewete i te here o te whenua i herea ra, koia tera tau here e mea nei? E hiahia ana au kia mohio au ki tau here; ko te tu here koia e taea nei e tetahi Kawanatanga te here ki runga ki te whenua a e taea nei e tetahi atu Kawauatanga te wewete?

Te Rawhiti: Ko taku e mea ana ko te here e kore rawa e taea te wewete.

643. *Wi Pere:* A me rohe mai ranei nga tau e mau ai te here i runga i te whenua, me mau touu ranei mo nga tau katoa?

Te Rawhiti: Mo nga tau katoa.

Henare Kaihau: I rongo au i a koe e korero ana kei te tautoko koe i nga korero a Te Heuheu?

Te Rawhiti: Ae; mo te tana ki ta matou pitihana.

645. *Henare Kaihau:* E mohio ana koe i korero a Te Heuheu me Maori anake nga mema o te Runauga?

Te Rawhiti: Ae.

646. *Henare Kaihau:* A e mohio ana koe kua paahitia e tenei koroni etahi ture e pa ana ki nga tangata, ki te moana, ki nga mahi, otira ki nga mea katoa e taea ana e te whakaaro?

Te Rawhiti: Ae.

647. *Henare Kaihau:* Ki te tukua atu ki nga Maori te mana e tonoa nei e ratou, a ka whaka-turia te Runanga he Maori anake ona mema—ara, te Runanga, te Kaunihera ranei, te Poari ranei, te aha ranei he ingoa mona—he aha te mahi tuatahi a taua hunga mo to taha ki nga whenua?

Te Rawhiti: Ki taku whakaaro ka huihuia e ratou nga iwi i te tuatahi, ka rupeke nga iwi, katahi ka whakatakotoria ka whakariteritea nga tikanga whakahaere.

648. *Henare Kaihau:* Haunga tena. E mohio ana koe, ina hoki e whakaae ana koe, tenei etahi ture e mana nei i naianei i ahei ai te Kooti Whenua Maori ki te whakatau i nga take whenua, i ahei ai te Tari o te Kooti Whenua Maori ki te whakaputa i nga taitara, i ahei ai te Tari Ruri ki te whakahaere i nga ruri, i ahei ai etahi atu tari ki te kohikohi i nga tiute me etahi atu mea. Na, me pehea e taea ai e te iwi Maori te whakahaere enei mea katoa?

Te Rawhiti: Me tuku atu he mana ki a ratou.

649. Me pehea te taha ki te Kuini? I te mea ko te Kuini te kai-awhina i nga Maori, ki te tukua mai te mana e tonoa nei e nga Maori, a ka riro ma ratou e whakahaere euei mea katoa, me pehea te Kuini? Kaua ranei ia e whiwhi i etahi o nga painga tera e puta ki nga Maori i raro i ta ratou tikanga whakahaere?

Te Rawhiti: Ka taea ano te Kuiui me etahi atu mea te whakaaro.

650. *Henare Kaihau:* Ki te whakaturia te Runanga a ki te hoatu ki a ia te mana e tonoa nei, a ki te whakahaua e ia kia mahia he ruri a ka riro atu i a ratou nga moni mo aua ruri, ka wehea ranei e te Runanga tetahi taha o aua moni ma te Kuini?

Te Rawhiti: Ki te tau i te Runanga me wehe tetahi taha o te moni ma te Kuini, kaati ka peratia; ki te tau i te Runanga kaua be moni e wehea ma te Kuiui, kaati e kore e wehea.

651. *Henare Kaihau:* Ki to whakaaro, ki te kore te Kuini e whakaarohia, he mahi tika ranei tera ma te Runanga ki te Kuini, ki te wahine rangatira nana nei ratou i awhina, nana nei i ahei ai ratou ki te tono i te mana e tonoa nei e ratou i raro i te Tiriti o Waitangi?

Te Rawhiti: Ki taku whakaaro, ki te tau i te Runanga me pera, ka tika ano kia kaua e utua atu ki te Kuini etahi o aua moni, a ki te tau i te Runanga me hoatu, ka tika kia utua atu etahi o aua moni ki te Kuini.

652. *Henare Kaihau:* Kaati e penei ana te tikanga o to kupu me hoatu ano etahi ma te Kuini?

Te Rawhiti: Kua ki atu nei hoki au "Ae."

653. *Henare Kaihau:* E rua o korero. Kua korero koe ki te ki te Runanga "Kaore," heoi kua "Kaore." Katahi au ka ui atu, a ki te tau i te Runanga me utu ka utua ranei, ka ki mai koe ae ka utua. Na reira, e penei ana pea tau "Ae." Otira, kaati ake tenei patai.

654. *Henare Kaihau:* Me pehea ki tau te tikanga e utua ai nga reiti o nga whenua Maori, ara, ki te tukua atu he mana mo te Runanga?

Te Rawhiti: Ki taku mohio na te nui o na reiti e utaina ana ki runga, ki nga Maori i whakahe ai nga Maori ki aua reiti, ki taku whakaaro me hawhe aua reiti.

655. *Henare Kaihau:* Me utu ki a wai taua hawhe?

Te Rawhiti: Ki nga Maori ra hoki. Na ratou hoki a nga reiti Maori.

656. *Henare Kaihau:* Me pehea te Kuini me te Kawanatanga o Niu Tireni?

Te Rawhiti: Kua utua atu na hoki e au tena patai. Ki te tau i te Runanga me wehe etahi o nga reiti ma te Kawanatanga, ma te Runanga e pera. Ki te kitea e te Runanga kaore e tika kia peratia, kaati e kore e peratia.

657. *Henare Kaihau:* Pehea tau ake whakaaro—haunga te Runanga?

Te Rawhiti: Ki te riro ma nga Maori e tono aua reiti kaati me utu ano ki nga Maori.

Te Tiamama: Ko e hea reiti tana e korero nei—ko nga reiti ranei mo nga rori?

Henare Kaihau: Ko nga reiti o nga whenua.

Te Tiamana: Hei hanga i nga rori?

Henare Kaihau: Ae.

Te Tiamana (ki te kai-whakahoki patai): Kaati, ki te kore nga Maori e utu reiti ma wai e hanga nga rori?

Te Rawhiti: Ma nga Maori e hanga. Ki te whakaaetia to ratou Runanga ka wnai mana te Runanga ki te tono

reiti hei mahi i nga rori.

Te Tiamana: Na reira kaore he tikanga e hawhe ai nga reiti e utua katoa ai ranei?

Te Rawhiti: Ko te tikanga o taku whakahoki kia Henare Kaihau e penei ana: he nui rawa no nga reiti e utua ana e nga Maori i naianei na reira ratou i whakahe ai, a ki te tukua atu te mana e tonoa nei e ratou mo to ratou Runanga, katahi ka riro ma te Runanga te ritenga mo te nui mo te iti ranei o nga reiti e tonoa ana e te Runanga kia utua, a ka riro ma te Runanga e whakahaere aua reiti ki runga ki nga mahi e tika ana.

660. *Henare Kaihau:* I korero pea ianei koe me hawhe nga reiti a nga Maori?

Te Rawhiti: Ae.

661. *Henare Kaihau:* Kei te takahi pea tena i nga ture a te Kuini i tenei Motu, i nga ture o Ingarangi, me nga ture o nga whenua katoa o te ao?

Te Rawhiti: Ae; kei te mohio au ki tena.

662. *Henare Kaihau:* Mehemea e pera ana, me pehea e taea ai tenei?

Te Rawhiti: Kua korero ake ra hoki au i te tuatahi, e tono ana nga Maori i te mana i raro i tetahi wahi o te Tiriti o Waitangi—e ki nei ki a ratou ano te mana whakahaere mo o ratou whenua, mo o ratou taonga, me a ratou mea katoa. Na reira kaore tenei e takahi i te ture. Ko tetahi taha tonu tenei o te ture.

663. *Henare Kaihau:* Engari kaore tena e marama ana, notemea e ki ana koe ma nga Maori ano e kohikohi nga reiti o o ratou whenua, a me whai mana ratou ki te hoko, ki te pupuri ranei i o ratou whenua; engari e ki ana te Tiriti o Waitangi ma te ture e tohutohu te huarahi ki nga iwi o Niu Tireni, me noho ratou i roto i te ture penei me Ingarangi, a ko te Ture nona te mana e kohi-kohia nei nga reiti i tenei Motu he mea kape mai i nga ture o Ingarangi. Na reira ka patai atu au ki a koe mehemea e penei ana te tikanga o tau me hawhe nga reiti e kohikohia ana e te Runanga, e te Kaunihera, e te Poari ranei, i roto i ona rohe, ma te iwi Maori tetahi taha ma te Kuini tetahi taha, i peratia ai hei tohu kaore ta te Runanga i te takahi i te ture. Koia pea tenei te tikanga o to korero?

Te Bawhiti: I aronui tonu taku korero tuatahi. Kaore au i whakamarama haere i aku korero. Ko te patai o muri iho e mea ana me tohutohu au mo nga reiti, a korero atu ana au ki te titiro a nga Maori he nui te mate e pa ana ki a ratou i runga i nga reiti e tonoa ana mo o ratou whenua i naianei na reira ka kimi i tetahi tikanga hei whakaora i to ratou mate.

NINIWA-KI-TE-RANGI: Ka karangatia ki te aroaro o te Komiti, ka patairia.

664. *Te Tiamana:* E hiahia ana koe ki te korero ki te Komiti?

Niniwa: He whakamarama taku ki te Komiti kua roa matou ko toku taha e whiriwhiri ana, a tau ana i a matou kaore rawa he korero i mahue i nga kai-korero o to matou taha mo tenei Pire. Kaore kau he mea i mahue hei korerotanga maku.

665. *Tiaki Tiwini:* Ko te hea te mea pai ki a koe hei whakatau i nga whenua, ko te Komiti Maori ko te Kooti Whenua Maori ranei?

Niniwa: Ki taku whakaaro ko te Komiti Maori te mea pai.

666. *Tiaki Tiwini:* I rongo koe i te korero a tetahi o nga kai-whakahoki patai: kia wha nga komiti Maori mo Niu Tireni katoa?

Niniwa: Kaore au e korero i naianei kia wha kia maha atu ranei nga Komiti Maori.

667. *Tiaki Tiwini:* He iti rawa ranei te wha; ki te wha tonu nga komiti he maha nga tau e pau i te mahi wehewehe i nga whenua?

Niniwa: He iti rawa pea te wha, he pai kia maha atu.

668. *Tiaki Tiwini:* I rongo ano pea hoki koe ki nga kupu whakahe mo nga mahi a nga Ateha Maori o te Kooti.

Niniwa: Ae.

669. *Tiaki Tiwini:* Me maha ake pea nga Komiti Maori i nga Tiati o te Kooti Whenua Maori e tu nei hei whakatau i nga raruraru me nga tautohetohe e pa ana ki nga whenua Maori?

Niniwa: Ko te mahi a te Kooti he haereere tonu ki ia wahi ki ia wahi, engari ko nga komiti Maori e korerotia nei ka noho tuturu ki ona wahi ki ona wahi o te Motu nei, kaore e nuku haere ki etahi wahi.

670. *Tiaki Tiwini:* Me utu ano pea nga komiti Maori nei?

Niniwa: Ki taku whakaaro kaore pea ratou e mea kia utua ratou; he Maori hoki ratou, na reira kaore e tono kia utua ratou.

671. *Tiaki Tiwini:* He rite pea ratou ki te moa, he hau te kai?

Niniwa: Ka rite ano ratou ki etahi atu Maori, kaore e tono kia utua ratou mo nga mahi katoa e mama ana e

ratou. Engari ki te eke ratou ki runga ki nga tereina ki nga paki, ka utua ratou mo era tu mea, a ki te noho ratou i nga hotera ka utua ano ratou mo tera.

672. *Tiaki Tiwini*: Kaati, ki to whakaaro ki te riro i tau e korero na kua mama to koroni kua kore e pau ana momi i te Kooti Whenua Maori e tu nei, a ka oti katoa ana mahi i nga Maori i runga i te tikanga kore utu?

Niniwa: Ae: ki taku me tuku atu ma nga Maori e mahi.

673. *Tiaki Tiwini*: Me whakarite ranei etahi karaka tuhituhi me etehi kai-whakamaori mo ratou penei me te Kooti Whenua Maori e tu nei?

Niniwa: He aha te mahi ma nga kai-whakamaori i te mea he Maori nga tangatae mahi ra i nga whenua o te Maori? Ki te tupono he Pakeha, a he keehi tana ka mahia e te komiti Maori, ma tana Pakeha e whakarite he kai-whakamaori mona.

674. *Tiaki Tiwini*: Kaore koia e maha ana nga keehi e ara ana i ia wa mo nga take whenua e raruraru ana i waenganui i nga Pakeha me nga Maori, e tika ana kia hana atu ma te komiti Maori e whakatau?

Niniwa: Ae; e tika ana tena. Me whakarite he moni mo ena tu keehi.

675. *Tiaki Tiwini*: Ma wai e whakarite ena moni? Ma nga Maori e whakarite, ma nga Pakeha ranei?

Niniwa: Ma nga Maori e whakarite ana moni. Me riihi e ratou o ratou whenua, kei reira he moni. E noho nei ratou i Poneke ko ratou ano kei te utu i a ratou.

676. *Tiaki Tiwini*: Ki te whakaturia te komiti Maori pena me tan e hiahia na, he aha ki tau he mahi ma ratou? Ma ratou e whakatau nga hapu mo ratou te whenua, ma ratou ranei e wehewehe te whenua ki ia tangata?

Niniwa: Ki taku ma te komiti e whakawa nga whenua papatupu.

677. *Tiaki Tiwini*: Kaore kau ra he whenua papatupu i naianei. Ka taea ranei e koe te Whakaatu mai kei hea etahi?

Niniwa: Kei te pena pea; kaore kau he whenua papatupu o toku takiwa.

678. *Tiaki Tiwini*: Me pehea ki tau te whakahaere a te komiti Maori mo nga whenua kua tau i te Kooti?

Niniwa: Ki te kitea e ratou i he te whakatau a te Kooti i etahi o aua whenua, me whai mana te komiti Maori ki te whakatikatika i aua whakatau.

679. *Tiaki Tiwini*: Kaati, koia tera he mahi ma te komiti Maori he hurahura haere i nga mahi kua oti i te Kooti te mahi?

Niniwa: Ae; koia tena tetahi o nga mahi ma te komiti Maori—he whakatikatika i nga mea i hei te Kooti Whenua Maori te mahi.

680. *Tiaki Tiwini*: E penei ana to kupu, ki te hanga he ture hou, me hoatu he mana ki nga komiti kia whai mana ai ratou ki te whakatuwhera kia whakawakia ano nga keehi e raruraru ana?

Niniwa: Ae. Ki taku whakaaro me whai mana te komiti Maori ki te mahi i tena.

681. *Tiaki Tiwini*: Ki to whakaaro me takoto huihui tonu nga paanga i roto i nga whenua, me wehewehe ranei ki ia tangata tona whenua hei oranga mona?

Niniwa: Ki taku whakaaro me noho huihui tonu, engari ko nga paanga eka o te tangata e whakatau, kaua e wawahia te poraka.

682. *Tiaki Tiwini*: Kaati, e penei ana koia tau, mehemea he maha nga tangata kei roto i tetahi whenua, ko te mea pai me noho huihui e ratou taua whenua, me mahi tahi ki te kai e ratou, me whakanohonoho tahi e ratou ki te kau, ki te hipi, kaua e wehewehe te whenua ki ia tangata?

Niniwa: He iwi pai te Maori tetahi ki tetahi, ka taea noa atu e ratou te whakariterite he tikanga e whakanohoia ai te whenua ki te kau ki te hipi, kaore e raruraru.

683. *Tiaki Tiwini*: Kaore ano koia te Maori i tautohetohe mo taua tu mahi—ka mea he nui rawa nga kan nga hipi a tetahi, he iti rawa a tetahi?

Niniwa: Ae. Kua rongo au pena ai i etahi takiwa—ara, tautohetohe ai nga Maori mo a ratou kau me a ratou hipi.

684. *Tiaki Tiwini*: A te mutunga iho pea o tena tu mahi pau tonu atu to whenua i nga roia me nga hui, kore noa iho he whenua mo nga tangata no ratou te whenua i tautohetohetia ra. Kaore koia e pera ana?

Niniwa: Ae, pena ai ano. He Komiti Maori ano o aua ra, a mehemea i haria e ratou taua raruraru ki te komiti, kaore i haria ki nga roia, kua kore pea e pau to ratou whenua.

685. *Tiaki Tiwini*: Kua wehewehe ki ia tangata nga whenua o Ngarauru me Ngatiruanui—ara, o ratou whenua i raupatutia i whakahokia nei ki a ratou i te mutunga o te whawhai. Kua oti katoa nga whenua o nga Maori o reira te wehewehe ki ia tangata. Tautohetohe ai raruraru ai ranei ratou.

Niniwa: Kaore au e kaha ki te korero mo tena. Kaore au e mohio ana ki tena. Heoi anake to raruraru o reira i rongo au ko te hopuhopukanga o nga iwi o Te Whiti ki te wharehere-here.

686. *Tiaki Tiwini*: Ehara ranei i te mea he kawe no Te Whiti raua ko Tohu kia riro i a raua anakete tikanga mo te iwi, kia kaua rawa nga tangata o te iwi e whai i o ratou ake whakaaro e whiwhi ranei ki o ratou whenua?

Niniwa: Ae pea. Koia pea tena te take. Kaore au i te mohio.

687. *Te Maka*: He nui o whenua?

Niniwa: Ae.

688. *Te Maka:* Kua oti ranei te wehewehe ko koe anake ki roto i te tiwhikete?

Niniwa: Ko nga eke kua wehewehe, engari ko te poraka kotahi ano te tiwhikete

689. *Te Maka:* He hoa ano ou kei roto i te tiwhikete.

Niniwa: Ae.

690. *Te Maka:* Kaore ranei koe e mahara ana tena pea a tona ra, kia mate koe, tera e tupu ake he raruraru ina wawahia taua whenua?

Niniwa: Kaore e taea a kona e au. Ko tenei wa taku e korero ana. Kaore au e kaha ki te korero mo nga wa kei muri e haere ake ana.

691. *Te Maka:* He tamariki ano au?

Niniwa: Kaore.

692. *Te Maka:* Engari he whanaunga ano pea ou.

Niniwa: Ae; he maha oku whanaunga.

693. *Te Maka:* Ki to whakaaro ka pai ake ranei mehemea ka wehea tou whenua ki a koe anake, kia pai ai to tuku-a-wira i to whenua ki tetahi atu, kia mahi ai ranei koe i tau i pai ai mo to whenua?

Niniwa: Ko oku whenua kei te penei te takoto: kua takoto wehe engari kei te takoto topu tonu toku whenua; engari mehemea e tata ana ahau te mate ka taea e au te wira aku whenua ki taku i pai ai.

694. *Te Maka:* Kaati, ha kua oti te wehewehe. E penei ana pea tau, kaore ano nga raina wehewehe i tapahia i whakatakotoria ranei ki runga ki te whenua; engari ehara tena i te noho huihui i te whenua?

Niniwa: Kua wehewehe nga whenua, engari kotahi tonu te poraka o aua whenua.

695. *Te Maka:* E penei ana pea tau kaore kau he taiapa roherohe i nga piihi, engari kei te huihui ta koutou noho i te whenua?

Niniwa: Ae.

696. *Te Maka:* He pai rawa pea mehemea e pena ana te ahua o nga whenua katoa o te iwi Maori, kia kore ai o ratou wehi kei tupu he raruraru whakawa a muri mo nga take ki to ratou whenua?

Niniwa: Ae pea, ki te wehewehe o ratou whenua, ka mutu ka taiapa.

697. *Te Maka:* Haunga te tiapatanga, engari te whakataunga i nga tangata mo ia wahanga. Ko te hea te mea pai, me mau te whenua i runga i te ritenga Maori, i runga ranei i tetahi tiwhikete a te Kooti Whenua Maori?

Niniwa: He pai ke ki au te ritenga Maori.

698. *Te Maka:* Kei te mohio ranei koe ki etahi rangatira Maori i tahuri i te paunga o o ratou ake whenua ki te tango i nga whenua o etahi atu tangata?

Niniwa: Ae; no mua ena mahi no te wa e kuare ana te iwi Maori, no te wa kaore ano i mohio ki te whakahaere i o ratou whenua, engari i naianei kua mohio ratou.

699. *Te Maka:* Ki taku whakaaro kaore nga Maori i te mohio ki te whakahaere i o ratou whenua. He mohio rawa nga Maori i mua, i te wa i tua atu i te toru tekau i te wha tekau tau ranei kua taha ake nei, ki te whakahaere i o ratou whenua?

Niniwa: Ki taku whakaaro i te wa e korero na koe he kuare nga Maori ki te whakahaere i o ratou whenua, ara, ki te whakawa kia tau ai ki a ratou nga whenua. Riro noa atu ai nga whenua o etahi i mua.

700. *Te Maka:* I pena ai pea to whakaaro i waimarie koe, na kona ka pena tau titiro ki nga mahi a etahi atu tangata.

Niniwa: Kaore. Ina hoki i hokona etahi o nga whenua o toku takiwa e nga rangatira a kaore i tukua ma te iwi e whakaae i te tuatahi. Na nga tikanga o mua, o te wa e korero na koe tenei mahi i taea ai.

701. *Te Maka:* I korero koe mo te komiti Maori. Ki te wehewehe nga whenua ki ia tangata, kaore ranei koe e whakaaro ana me ata rehita nga whakatautaunga me nga tiwhikete e oti ana te mahi kia mau tonu ai hei tirohanga ma nga whakatupuranga i muri i a tatou?

Niniwa: Ae, kei te tika tena; ma te komiti Maori ra tena e mahi.

702. *Te Maka:* Ki hea te tari me nga pukapuka a te komiti Maori tu ai kia pumau tonu ai enei mea?

Niniwa: Me poto taku utu atu mo tena. Ma te komiti e whakatu he apoha mo ena mahi, a e whakahaere nga mea katoa e korerotia mai na e koe.

703. *Te Maka:* Ka rite ano ranei to te komiti Maori ahua me tona kaha ki to te Kawana-tanga?

Niniwa: Ka mau tonu te komiti Maori a ngaro noa te iwi Maori, kia ngaro te iwi Maori hei reira ka ngaro hoki te komiti.

704. *Te Maka:* Ko te Kawanatanga ahua he pumau tonu kaore e mate, na tera ahua hoki ona i kaha tonu ai ia. Tena pea, kotahi rau e lima tekau tau ki muri, ka hiahia etahi o ou uri kia kite ratou i tetahi mea i mahia e te komiti Maori i ona ra i tu ai: me kimi e ratou ki hea nga pukapuka a te komiti? I te mea kua ngaro atu te iwi Maori me nga komiti Maori i taua wa, me pehea e kitea ai, ka waiho i hea takoto ai nga pukapuka a te komiti?

Niniwa: Kaore au e kaha ki te utu i tena patai.

705. *Te Maka:* Engari me marama ra koe ki nga mahi e taea me nga mahi kaore e taea e te komiti Maori,

kia tika ai hoki to korero ko te komiti Maori te mea pai atu mo nga Maori.

Niniwa: Ae, e tika ana; engari e penei ana taku kupu me whakatu te komiti Maori, ma ratou e whiriwhiri e whakatau tena ahua, a ma ratou ano hoki e whakatakoto he tikanga mo nga mahi a te komiti i nga wa e haere ake nei.

707. *Te Maka:* E korero noa ake ana koe me mahi e te komiti etahi mea, a ko etahi mea kaua e mahia e ia, engari ra ko tona tikanga me marama i a koe te whakaatu mai nga huarahi whakahaere me nga kai-mahi e tutuki tika ai ena mahi?

Niniwa: Kua whakahokia atu ra e au tena patai i runga i taku i mohio ai. Kaore ano nga iwi o te Motu nei i huihui ki te whiriwhiri i tena taha.

707. *Te Maka:* Koia tena to matou raruraru mo nga korero katoa kua rongo nei matou, ina hoki, mehemea nei kaore rawa tetahi o nga kai-whakahoki patai i te marama ki te tetahi huarahi e taea ai te whakahaere kia pai ai kia tika ai te tutukitanga o nga mahi e mea nei ratou kia mahia i raro i ta ratou tikanga e korero nei.

Niniwa: Ae, e tika ana tena; engari kua tono atu na hoki matou kia nukuhia te tinana o te Pire nei ki tetahi atu wa, kia ai ai he taima hei hurihuringa ma matou i ena mea katoa.

PARATENE NGATA: Ka karangatia ki te aroaro o to Komiti, ka whai-korero, ka patairia.

Paratene Ngata: Ko Paratene Ngata toku ingoa, a ko Ngatiporou toku iwi, ko tetahi tenei o aga iwi nui o te Tai Rawhiti. He ateha ahau note Kooti Whenua Maori, a he Kai-whakahaere, ahau no te Kooti Whenua Maori, he mea ata raihana e te Kooti hei pera. Ko ahau te mangai mo au mo te Pire i whakatakotoria e te Pirimia Ki te aroaro o nga hui Maori o te Motu nei, i whakatikatikaina nei e te hui ki Papawai. Kua perehitia ki te reo Ingarihi ki to reo Maori nga menemana whakatikatika i oti i to hui ki Papawai, a kua whakatakotoria ki te aroaro o te Whare Paremete. Koia tenei te Pire me nga menemana whakatikatika a to hui Maori ki Papawai. [Ka hoatu taua Pire me nga menemana ki te Komiti. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] Ko te Pire kua hoatu na e au ki te Komiti he whakarapopotanga tena no nga menemana whakatikatika a nga iwi o etahi takiwa o te Motu nei. I timataria nga whakatikatika mo te Pire a te Pirimia te hui ki Te Waipatu i tae nei te Pirimia ki reira. He hui nui tera, a he maha nga iwi Maori i tae ki reira No taua hui ka timataria te mahi whakatikatika i te Pire, a ko enei nga menemana whakatikatika i mahia e te hui ki Te Waipatu. [Ka hoatu ki te Komiti aua menemana Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] I takoto enei menemana whakatikatika ki to hui ki Papawai, a ko te Pire me aua whakatikatika tena kua perehitia nei. No te taenga o Honore Timi Kara ki Whanganui kia kite i te nehunga o Meiha Keepa ka mahia ano etahi menemana, whakatikatika. I muri i tera ka haere te Pirimia ki Whanganui kia kite i te mate o Meiha Keepa, a ka tahuri ano nga iwi o reira me Ngatiruanui ki te mahi i te Pire, a koia enei nga whakatikatika i mahia e taua huihuinga tangata. [Ka hoatu ki te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] He mea hanga ki te pitihana katahi ka tukua mai ki te Pirimia. I takoto enei whakatikatika ki te hui fa Papawai. Na tenei ano etahi menemana na tetahi hapu e noho ana i Te Takapau, takiwa o te Tai Rawhiti. [Ka hoatu ki te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] I takoto ano hoki enei whakatikatika ki te hui ki Papawai. Na nga iwi o raro atu o Nepia, ara, o te takiwa ki Petane, Haaki Pei, etahi whakatikatika mo te Pire. Na tetahi hui nui o nga hapu o taua takiwa aua whakatikatika i mahi, a i tukua atu aua mea ki te hui ki Papawai. [Ka hoatu ki te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i raro nei.] Na nga hapu o Mohaka, Haaki Pei, etahi whakatikatika, a i tukua atu ano era ki te hui ki Papawai. [Ka hoatu ki te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] Na, tenei etahi whakatikatika ano a nga iwi o Whanganui, na tetahi hui i karangatia e te Whatahoro i mahi, a i tukuna ano hoki enei ki te hui ki Papawai. [Ka hoatu fa te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] I whiriwhiria enei pukapuka katoa e te hui nui ki Papawai. Tenei ano etahi whakatikatika na nga iwi o Porangahau, engari kaore enei e perehitia, a i takoto ano nga kape o enei ki te hui ki Papawai. [Ka hoatu fa te Komiti aua whakatikatika. Tirohia nga Pukapuka Apiti.] Tenei hoki etahi atu whakatikatika na Ngatihineuru, e noho nei i Tarawera, i takoto ano enei ki te hui ki Papawai. [Ka hoatu ki te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] Tenei etahi whakatikatika na o Ngatiporou; e rua nga hui o taua iwi nana i paahi aua mea. I tukua mai enei ki au ki Papawai, a naku i whakatakoto atu ki taua hui. [Ka hoatu ki te Komiti aua whakatikatika. Tirohia i nga Pukapuka Apiti.] Tera ano etahi whakatikatika na nga iwi o te Wairoa tae atu ki Nukutaurua, Haaki Pei, engari kaore i homai ki au e te tangata nana i mau mai, i whakahokia e ia, na reira kaore e taea e au te hoatu ki te Komiti. Ko ena whakatikatika katoa kua hoatu na e au ki te Komiti, hui atu ki te Pire a te Pirimia, i whiriwhiria katoatia e te hui ki Papawai, a ko te otinga tena ko te Pire a te hui ki Papawai, a kua whakara-popototia ki roto ki taua Pire nga whakatikatika kua hoatu nei e au ki te Komiti. Na i te mea kua atu whakatakotoria atu nei e au nga whakatikatika me nga tohutohu a nga iwi e tautoko ana i te Pire, he kupu tenei mo nga tangata Maori e noho nei e turaki nei i te Pire, i tae ratou ki te hui ki

Papawai i te wa e mahia ana ena whakatikatika. Ko Mohi te Atahikoia te tiamana i te huihuinga tuatahi o te Komiti ki te Papawai ki te whiriwhiri i aua whakatikatika, a i tae ano ia ki nga huihuinga o te Komiti i muri iho, a i reira ia i nga mahinga i oti ai enei whakatikatika katoa. No te mutunga o te hui ka haere mai au me oku hoa rangatira ki Poneke nei hei tiaki i te Pire i te wa e mahia ana e te Paremete, a ki te tautoko kia whakaurua ai nga whakatikatika i oti te mahi e te hui ki Papawai. No te putanga mai o nga hunga whakahe ki te Pire, ka kite au i a Mohi te Atahikoia me etahi atu tangata i tae ki te hui ki Papawai, a i uru ki te whakatikatika i te Pire, ka miharo au mo to ratou haere rawa mai ki konei ki te whakahe i te Pire. Me whakaatu e au ki te Komiti nei ko nga putake tautohe i Papawai, nana i wehewehe ai te iwi, e toru nga tino take. Ko tetahi wehenga o te iwi i mea me whiriwhin te Pire a te Pirimia. Ko tetahi wehenga i mea me waiho te Pire kaua rawa e whiriwhiria, engari me maka atu ki rahaki, a me tono e ratou ki te Kawanatanga kia whakaaetia he mana motuhake mo te iwi Maori, ara, he Kawanatanga Maori, he Paremete Maori, kia riro ai ma nga Maori ano ratou e whakahaere. Ko te toru o nga wehenga i tautoko i te whakahaere a te Kingi—ara, i te Pure Kaunihera Maori. Ko enei nga take e toru nana i wehewehe te iwi Maori, a na runga i te tautohetohe ki ena take e toru ka wehe te hui ka pakaru. Engari ko ahau me oku hoa rangatira i tahun matou ki te whakatikatika i te Pire i tukua ki taua hui e te Pirimia, a koia tena te mahi i oti i a matou ko te Pire i hoatu na e au ki te Komiti nei. Kaore au e korero nui mo nga whakatikatika i mahia e te hui mo te Pire a te Pirimia, notemea akuanei tera te Komiti e patapatai ki au mo tanu mea, engari ka tono au ki ki te Komiti kia ata titirohia nga whakatikatika, i mahia e te hui ki Papawai, a ma te Komiti e whakatau, ka taea ranei te whakauru o katoa o etahi anake ranei o aua whakatikatika ki te Pire a te Pirimia kaore ranei. E tono atu ana matou kaua e tangoma atu o matou mana ki o matou whenua.

708. *Tame Parata*: He aha tena "mana"; ko te mana whakahaere i te whenua te tikanga o tene kupu au?

Paratene Ngata: Ko o matou taitara ki o matou whenua. Kei te whakaae noa atu matou ki te tuku atu i o matou whenua ki te Paori mana e whakahaere, engari kaore matou e whakaae ki te tuku atu i te mana o te whenua—i te *fee-simple* o te whenua—ki te Poari. Ko tetahi hiahia o matou me uru ano nga Maori ki nga mahi whakahaere mo o ratou whenua, ara, me whakariterite tahi nga tangata o te whenua me te Poari. Ko tetahi kupu a matou, ko nga iwi e whakahe ana ki te Pire me ata wehe atu o ratou takiwa ki a ratou anake. Me paahi te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti, me whakatau ki runga ki nga takiwa o nga iwi Maori e whakaae ana e tautoko ana i tenei Pire.

709. *Te Tiamana*: Ko te Pire i whakatikatikaina nei i homai nei e koe ki te Komiti tau e mea nei?

Paratene Ngata: Ae; ko te Pire i whakatikatikaina, a i whakaaetia nei e te hui ki Papawai. Ma aua whakatikatika e whakaatu nga mea katoa i whakaaroohia e te iwi Maori, a e hiahiatia ana e ratou kia whakaurua ki te Pire. Ko te Pire tuatahi, ara, te mea i tukua atu e te Pirimia ki te hui ki Papawai, e rua tekau ma waru ona tekiona, a ma nga whakatikatika a te hui ki Papawai ka eke ki te wha tekau ma mina nga tekiona. I whakapaua katoatia o ratou whakaaro ki aua whakatikatika hei whakapai ake i te ahua o te Pire, a kei te kape perehi o te Pire i hoatu na e au e mau ana aua whakatikatika. Mehemea e rima tonu nga tekiona o ta te Pirimia Pire i tukutu ai, ka neke atu ano i nga Maori na tekiona, notemea e kore e pau nga taha me nga ahua katoa o te Pire ki te iti iho nga tekiona i ena e mau na i te Pire a te hui ki Papawai.

710. *Te Tiamana*: Ki te kore te Pirimia e whakaae kia uru a koutou menemana whakatikatika me pehea?

Paratene Ngata: Ki te kore te Pirimia e whakaae ki te whakauru i aua menemana ki te Pire, kaati ka tono au ma te Whare e whakauru.

711. *Te Tiamana*: A ki te kore hoki te Whare e whakaae?

Paratene Ngata: Ka mutu i kona. E kore hoki e taea e au te pehea.

712. *Te Tiamana*: Mehemea ki te kore te Whare e whakaae katahi ranei koe ka whakaae ki te Pire a te Pirimia.

Paratene Ngata: Ae. Ka tono atu au ki te Whare kia paahiti a te Pire, ahakoa kaore i urua matou menemana whakatikatika, ko te take he mea tono e te iwi Maori ki te Kuini kia mahia he Pire, a whakahokia mai ana e te Kuini ma ona Minita i Niu Tireni e whakaaro te pitihana. I runga i taua whakahoki me paahi hei ture te Pire a te Pirimia, ahakoa kore e tino rite ki ta nga Maori i hiahia ai.

713. *Te Tiamana*: Ka whakaae ranei koe ki te Pire a te Pirimia?

Paratene Ngata: Ae, koia tena te tikanga o taku korero. Te take i penei ai taku kupu, ki te paahitia taua Pire hei ture, ma tena ka mohiotia te utu a te Paremete ki ta matou inoi ki te Kuini. Ma tena ka kitea nga kino o te Pire, ka mohio nga Maori ki te mea i hoatu ki a ratou; a ma ratou a tona wa e whakatakoto atu taua take ki te aroaro o te Kuini, e whakaatu ki a ia nga mate me nga mahi he i mahia mo ratou. Te take i penei ai taku kupu ko matou, ko te iwi Maori, kua tinga i te kimihanga i ia tau i ia tau kia mahia mai te mea tika mo matou. Kotahi tonu te huarahi e tuwhera ana ki a matou, ko te Paremete anake. Ko nga whakaaro me nga whakaatuatu e whakaputaina ana e te iwi Maori hei kimi ora mo nga mate e peehi nei i a ratou kua puhore katoa a taea noatia tenei wa, a i naianei kotahi tonu te huarahi e tuwhera ana ki a ratou, a koia tena ko te huarahi kua whaia nei e au me oku hoa Maori e tautoko nei i au. I tukua mai e te hui ki Papawai te Pire ki au me oku hoa rangatira, me te ki mai ki a matou kia haria atu ki te Paremete, kia paahitia hei ture; a ki te kore e paahitia e te Paremete, heoi

ano e taea te pehea. I penei ai taku whakamarama atu kia mohio ai te Komiti koia enei nga menemana whakatikatika a te iwi Maori, a tenei kua haria mai aua mea ki konei kia whiriwhiria e te Paremete. Ki taku whakaaro kaore e taea te mahi kia kotahi he ture mo nga Motu katoa nei—ara, kia kotahi te ture e rite ai nga hiahia o nga iwi Maori katoa, notemea kei te rereke te ahua o nga whenua me nga tikanga e pa ana ki nga whenua o ia takiwa. Na tenei ahua hoki i maha ai nga ture e pa ana ki nga whenua Maori, a i rereke ai nga ture mo nga whenua Maori o tetahi takiwa i nga ture mo nga whenua Maori o tetahi atu takiwa. Kei etahi takiwa he papai he motomoto nga whenua, kei etahi takiwa he kikino nga whenua. Kei etahi he tino kikino rawa atu. Na reira ki taku whakaaro e kore e taea e koutou te hanga kia kotahi tonu te ture mo nga whenua Maori katoa. Tena pea e 200,000 nga eka whenua kei te toe ki nga Maori o Te Waipounamu. Ko era whenua e rereke ana te takoto i nga whenua o Aotearoa nei. Na reira kaore au i te kite i te painga o tenei Pire mo nga whenua o Te Waipounamu. Ko nga whenua o reira kua oti te wehewehe ki ia tangata, he ririki nga piihi a ia tangata, he tangata ano e 8 eka, he tangata ano 10 eka, a he pera haere te ahua. Ki taku kaati noa iho nga whenua o Te Waipounamu, kaua e hanga he ture hou mo reira. Na tenei ano hoki etahi whenua kei Aotearoa nei kua oti te roherohe me te wehewehe ki ia tangata Kei te Tai Hauauru e 200,000 nga eka kei raro i te mana o te Kai-tiaki mo te Katoa e whakahaere ana Kei waho enei whenua katoa i te mana o tenei Pire. Kei te Paaka o te Iwi Katoa i Tongariro takiwa o Taupo, e 65,000 nga eka, a kei taua takiwa ano e 29,000 nga eka kei raro i te mana o te Ture Ngawha. Me etahi atu whenua o nga Maori kei reira ano kei raro i te mana o te Ture Taone Maori Kei waho katoa enei whenua i te mana o te Pire nei. Kei te takiwa o te Arawa e 660,000 nga eka kei raro i te Ture Ngawha, kei waho katoa enei whenua i te mana o tenei Pire. E 656,000 nga eka o te whenua o Tuhoe, kei waho katoa i te mana o tenei Pire. Ko nga whenua katoa o te takiwa o Hauraki me etahi o nga whenua o te takiwa o Ngapuhi kei raro katoa i te Ture Maina Koura me etahi atu Ture e pa ana ki nga mahi mo nga rakau kauri. He nunui nga whenua kua ruhitia kia mahia nga rakau kauri o runga. Na kei Poneke nei me etahi atu wahi o Aotearoa etahi whenua kei raro i te mana o etahi kai-tiaki i whakaturia i mua. Ki taku whakaaro me taka enei whenna katoa ki waho o te mana o tenei Pire. Kei nga hahi karakia etahi whenua e pupuri ana i runga i te tikanga tiaki, he mea tuku atu ki a ratou i mua hei whenua mo nga kura ako tamariki a ko etahi whenua kua riihitia e nga Maori ki nga Pakeha noa. E tika ana enei whenua katoa kia taka ki waho i te mana o tenei Pire. Ko nga whenua e toe ana ki nga Maori he itiiti nei nga nga whenua papai e taea te mahi me te noho e ratou, Ko te nuinga he maunga he kino. He maha nga eka, he pera me nga whenua o Taupo, he pungapunga anake. He pera ano hoki a Ngapuhi he tupuhi nga whenua, ko te nuinga o te whenua e toe ana ki nga Maori i naianuei ehara i te whenua pai. Koia tena te take i ki ai au e kore pea e taea te whakakotahi he Pire mo hei mangai mo ratou, ki te Na reira Ka inoi atu matou, te wahanga o te iwi Maori e tu nei ko au hei mangai mo ratou, ki te Paremete kia whakatikatikaina te Pire nei kia rite ki ta maton e whakaatu atu nei, a kia paahitia mo nga whenua o te Tai Rawhiti, a taihoa ake nei, a tona wa, ki te kitea ona mate me whakatikatika ma, matou, ma nga iwi Maori o te Tai Rawhiti, e haere mai ki te Paremete kia mahia aua whakatikatikanga Kaore ano hoki he tore i hanga e te Paremete i pumau tonu kaore i whakatikatikaina i muri iho. E tono ana matou kia hereherea rawatia o matou whenua kia kore ai e taea te hoko, penei me ta te Pire a te Pirimia e mea nei; a me paahi e koutou te wahi o te Pire e arai nei i te hoko i te muru me era atu mea, kia kore rawa ai e taea te hoko me te muru o nga whenua Maori mo te nama. Me tau nga here katoa e korerotia nei e an ki runga ki nga whenua Maori, a me whakatu nga Poari Kei nga whakatikatika i boatu na e au e whakaatu ana, ko ta nea Maori e hiahia ana kia tokowha nga mema Maori o te Poari, a ko te rima o nea mema o te Poari ko te Komihana mo nga Whenua o te o te Karauna, a ko ia hei Tiamana. Koia tena te hiahia o nga Maori ina whakaturia nga mema o te Poari. E tono atu ana matou kia ata hurihiria e te Komiti nei tena ahua, a ki te mea te Komiti me hoatu ano he mema Pakeha mo te Poari, e kore maton e whakahe ki tena, engari kia kotahi tonu te Pakeha hou e apiti atu, kia rua ai nga Pakeha kia wha ai nga Maori. Engari e ui ana matou nga Maori he aha rawa te take i uru ai nga Pakeha, i te mea no nga Maori anake nga whenua ka whakahaerea e te Poari. Otira kaore a matou whakahe mo te meatanga kia, uru to Komihana o nga Whenua o te Karauna ki te Poari, a mo te meatanga ko ia hei Tiamana hei upoko mo te Poari. He pai kia whakamatauria i te tuatahi kia tokowha nga mema Maori mo te Poari, ko te Komihana mo nga Whenua o te Karauna hei Tiamana. Ko te Poari hei upoko hei tino kai-whakahaere, a me whakatu he Komiti mo ia takiwa i raro i to Poari. Kia rua nga komiti—he komiti takiwa tetahi, he komiti poraka tetahi. Kei roto i a matou whakatikatika mo te Pire enei tikanga e whakaaturia ana, a ki ta matou whakaaro ki te peratia he tikanga ka ngawari nga whakahaere mahi i raro i te Poari. Me tu te Poari hei Kooti a mama e whakahaere nga mahi a te Kooti Whenua Maori; ma nga komiti e tautoko nga mahi a te Poari. Ma nga komiti e whakawa nga whenua Maori a ma te Poari e whakamana e paahi nga whakawa e whakahaerea ana e uga komiti, ara, nga whakatau katoa a nga komiti kaore e tautohetia ana e piiratia ana. Ko nga whakatau a te komiti e piiratia ana me tuku atu ki te Poari, a ko ta te Poari i whakatau ai ko te mutunga tera. Ma te Komihana o nga Whenua o te Karauna e haina nga taitara katoa e whakaputaina ana e te Poari, a, mo nga mahi rehitatanga pukapuka mo era tu mea, ki ta matou me tu tonu nga kai-rehita me nga kai-tuhituhi me nga kai-whakamaori o to Kooti Whenua Maori hei mahi i aua tu mahi. Ki ta matou, ki te whakaaetia, ka ai tenei tikanga hei whakangawari i nga mahi katoa e pa

ana ki nga whenua Maori, notemea ka haereere tonu nga komiti ki nga kainga Maori, ma tera ka mohio ratou ta nga hiahia katoa o nga Maori. Ma tenei ka tino mama te taha ta nga iwi Maori. Kaore e penei ta nga komiti me ta te Kooti, e tu tonu nei ki nga taone. Kaore e kumea atu nga Maori ta nga taone e nga komiti penei me ta te Kooti, ki reira whakapau moni ai me ona tini mate. Ko nga keehi i waenganui i te Pakeha me te Maori, ma te Poari ena e whakatau. He ngawari noa iho te nuinga o nga keehi, a ka riro ena ma nga komiti e whakatau. Ki taku mahara tera e eke ki te rniriona ki te hawhe miriona ranei nga eka o nga whenua papatupu o total takiwa e toe nei. Ki te paahitia tenei Pire, a ki te hoatu te mana ta te Poari e whai mana ai ia ki te whakatau i nga whenua papatupu, ta taku mohio ka mama noa iho te whakatau o nga whenua papatupu o toku takiwa. Tetahi take i tino mea ai matou kia whakaaetia to Poari, koia tenei: E kore rawa te Maori e kaha ki te tu ake i te aroaro o te Poari korero teka ai, notemea ka mahia ana mahi i te aroaro o te iwi Maori a ka puare ki te katoa. He iwi mohio te Maori ki ona korero, a ki te korero teka tetahi tangata ka mohio katoa te iwi e noho ana i roto i te kooti a ka whakahengia, tena ko nga Kooti Pakeha ko nga tangata anake e whai keehi ana nga mea e tukuna kia korero. Kaore e tukuna tetahi atu tangata kia korero, ta te pokanoa te tangata ki te pera ka hopukia. Mo nga whenua papatupu ena korero aku. Na, mo nga whakawa wehewehe, me pena ano, ma te komiti e whakawa; kaore he uauatanga. Ka nui te pai o nga keehi e whakariteritea ana i waho o te Kooti e nga Maori mo nga wehewehe paanga, me etahi atu mahi; ka oti ka hoatu ki te Kooti taa whakataua. Ko nga keehi e peratia ana ka nui te tere o te mahi, oti tonu atu kaore he raruraru i muri iho. Na me pera ano te whakahaere mo nga keehi roherohe, a ko ta matou, ko ta te iwi Maori, e tono nei ko te mana kia homai e koutou, e te Paremete, kia whai mana ai matou ta te whakatautau ki te whakaotioti haere i o matou nei raruraru, ki te homai taua mana tera e oti pai o matou raruraru me a matou mahi katoa. Ko nga keehi ngawari nga mea e hoatu ma te komiti e whakatau, kaore e hoatu nga mea uaua ki a ratou. Ka waiho nga keehi uaua ma te Poari e mahi e whakatau. Kei te mohio nga Tiat o te Kooti Whenua Maori e oti ana nga keehi uaua o te Motu nei i nga komiti, ara, he mea whakariterite i waho o te Kooti ka oti ka hoatu kia whakataua. He Ateha au no te Kooti Whenua Maori, he kai-whakahaere whai raihana, a he mea tino kite naku aku kua korero atu na. Ko au teAteha o to Kooti nana i whakawa te Rohepotae Poraka o Ngatimaniapoto nana i roherohe taua whenua nui. Ko au te tangata nana i whakamarama ki nga iwi o reira te huarahi mo ratou. He nui nga mahi i oti i au i roto i waho hoki o te Kooti, ara, he tohutohu ki nga hapu me nga komiti i nga huarahi e ngawari ai te mahi, heoi ano ma te Kooti he whakamana. E iwa nga marama e mahi ana taua Kooti, a e waru tekau ma ono rawa nga wawahanga whenua i oti, a kaore rawa he tono whakawa tuarua kia kotahi i ara mo tetahi o aua keehi. Ko te take i pai ai aua whakataunga kaore i riro i to te Kooti tikanga anake, engari i ta nga komiti Maori i whakariterite ai i waho. Kaore he utu mo aua Komiti. Ko maua anake ko te Tiat i nga tangata e utua ana. Ka pera ano te pai o nga mahi a nga Komiti e tonoa nei kia whakaturia i raro i te mana o te Pire nei me te mahi a komiti o Ngatimaniapoto, a tera e korekore noa iho nga moni e pau i a ratou. Kaua aua Komiti e utua i te wa e mahi ana ratou i nga whenua o to ratouake takiwa; engari kia puta ki waho o to ratou takiwa, katahi ka tika kia utua ratou. Mo te wehewene i nga whenua tenei kupu, ara, e whakaae ana au ki te tika o te whakaaro i puta i etahi o nga mema o te Komiti nei ma te roherohe me te wehewehe i nga whenua ki ia tangata e ora ai te iwi Maori, e taea ai e ratou te pupuri o ratou whenua. Engari kei etahi tu whenua anake e taea ai taua tikanga. Kei nga whenua nunui anake, tokoiti nga tangata o roto, katahi ka taea taua tikanga. Ka pai taua tikanga mo nga whenua raorao e taea ana te mahi ki te parau. Tena mo nga whenua e 5,000 eka te nui, a e toru rau e wha rau ranei nga tangata o roto, ki taku whakaaro kaore e pai taua tikanga, notemea ki te wehewehe aenei tu poraka ki ia tangata, tera e nui ake nga moni e pau i nga ruri, i nga rehitatanga i nga taitara, i nga piiratanga, me era atu mahi, i nga utu tika mo te whenua e mahia peratia ana.

714. *Te Tiamana*: Me pehea ena tu poraka ririki?

Pamtene Ngata: Ki taku me kimi e hia nga hapu no ratou te poraka, ka wehewehe ai ki ia hapu. Mehemea e toru e wha ranei nga hapu, me wehewehe ki ia hapu ka waiho i tena. Ki te paahitia tenei Pire, heoi kua ai he mana e taea ai e ia hapu te whakatu i tetahi o ratou hei mema mo te komiti. Me uru he mema mo ia hapu ki taua komiti. Ka oti nga mema katoa o taua komiti te whakatu ka karangatia tona ingoa ko te "komiti poraka." Ko taua komiti poraka te mangai mo nga hapu no ratou te whenua ra, a ma taua komiti e utu nga reiti e whakahaere nga mea katoa e pa ana ki taua whenua.

WENEREI, 19 OKETOPA, 1898. PARATENE NGATA: Ka haere tonu tana korero me nga patai ki a ia.

Paratene Ngata: I mutu taku korero i nanahi i te tikanga wehewehe whenua, ka mutu i au tera te whakamarama ka korero atu au mo nga whenui nunui, kaore nei e pai ki te wehewehe ki ia tangata i te maha nga tangata o roto, e me taku whakamarama atu, ki taku me wehewehe aua tu whenua ki ia hapu i uru ki roto. Ko te mea marama mo nga poraka pera te ahua me whakatu he komiti poraka mo ratou. Ko taua komiti te

mangai mo nga hapu, hei takawaenga mo ratou me te Poari, hei whakahaere mo nga mea katoa a nga hapu e pa ana ki te whenua. Ki taku mahara ma reira e tika ai nga mahi. Ka korero au mo nga tikanga e ora ai te iwi Maori. Ki taku me rahui te toenga o nga whenua Maori e toe nei ki a ratou, a me tino herehere kia kore rawa ai e taea te hoko te tuku ranei, a me whakapumau hei pa, hei kainga, hei paamu ma ratou. Me herehere hoki nga whenua kua whakanohonohoia ki te hipi me te kau, kua whakapaia, penei me nga whenua o nga Pakeha. Ko nga whenua watea o te Maori i waho atu i nga whenua kua whakahuatia nei e au, ki taku, ko era nga whenua e tuku atu ma te Poari e whakahaere ki nga huarahi e whai mahi ai. Ka mutu tonu te ora mo te Maori, ara, me mahi he tikanga mo ratou kia rite ai to ratou tu ki to te Pakeha, a me pera me ta te Pakeha tana mahi me tana whakahaere i ona whenua. Me korero au mo toku takiwa—mo te takiwa o Ngatiporou—ko nga whenua o reira 100 eka etahi, he nuku atu etahi, a tae atu ki te 5,000 nga eka o etahi, he ki tonu i te tangata, ara, he nui rawa nga tangata e uru ana ki ia poraka. Te take i pera ai te ahua he nui rawa no te tangata he iti no te whenua. Kua tahuri tena iwi i naianei ki te whakatu komiti poraka mo ia poraka hei whakahaere i o ratou whenua. Kua whai haere ratou i nga tikanga Pakeha, ara, ki te whakatupu hipi, ki te taiapa i nga whenua o ia hapu o ia hapu. Ka nui te pai o te whakahaere a nga komiti i aua tu mahi, kaore kau he raruraru. Ki taku mohio nuku atu i te wha tekau mano nga hipi a nga Maori o taua takiwa, a koia tera te tikanga e whakahaerea mai nei, ko taku kua korero atu na. Ko au tono tetahi tangata e uru ana ki nga whakahaere a aua komiti mo ena mahi. Kei te mohio nga Pakeha e noho mai nei i taua takiwa ki te tika o aku korero, me nga Kai-titiro Hipi hoki. Ko tetahi taha o aua poraka he ngaherehere, kei te takoto noa iho kaore i te nohoia. Kei waho atu i aua poraka he nui nga whenua papatupu, kaore ano i whakataua nga tangata nona. Ki taku whakaaro tena e eke te kaute o nga moni o nga whenua e riihitia ana me nga moni e puta ana ki nga Maori i runga i a ratou hipi ki te £17,000 ki te £18,000 moni i te tau. Ko te nuinga o aua moni e whakapaua ana ano ki te whakapai i nga whenua, rite tonu ki nga Pakeha, notomea kei te whai toku iwi i ta te Pakeha whakahaere me a te Pakeha mahi. Koia tena taku huarahi marama mo te iwi Maori e ora ai me mau te pupuri ki a ratou whenua e toe nei ki a ratou, a me penei te whakahaere me taku kua korero atu nei. Ko te mate nui me te pouri nui o te Maori i naianei he kore ture hei arai i te hoko, hei rahui i nga whenua, hei whakamana i nga komiti me era atu whakahaere kua korerotia atu nei e au, kia haere tika ai a. ratou mahi i runga i te mana o te ture.

715. Kapene Rahera: Kaore kau koia he ture e taea ai e ratou ena mahi?

Pamtene Ngata: Kaore kau he ture e taea ai e ratou te arai o te hoko. Kaore kau he Ture motuhake mo toku takiwa pera me etahi takiwa, ona Ture Rahui, ona ture ke atu ranei e ahua rite ana ki tera. No te tau 1876 ka timata te uru o matou whenua ki te Kooti Whenua Maori. I korero au i nanahi mo nga whenua papatupu e toe ana i toku takiwa. Ko tetahi tikanga e ora ai te iwi Maori, me whakamana nga komiti Maori e te ture hei whakahaere hei tiaki mo te iwi Maori i roto i ia takiwa o ratou. Ma aua komiti e peehi haere nga tikanga Maori e patu nei i a ratou ara taku e mea nei ko nga hui nunui a te Maori, whakapau moni whakarawakore ia ratou—a ko nga tangihanga tupapaku, me etahi atu tikanga Maori, e whakapau nei i o ratou oranga Tetahi mahi ma aua komiti he whakamutu i nga mahi a nga tohunga. Ko tetahi atu mahi ma aua komiti he tiaki he whakahaere i nga pa me nga kainga noho, i nga wai inu, me era atu tikanga e whakahaerea ana hei arai atu i nga mate penei me a te Pakeha e whakahaere nei mo ona taone; hei arai hoki i nga tikanga mangere, e haere nei etahi tangata ki nga kainga o etahi noho roa ai kaore he mahi, kai noa ai i nga kai a te tangata a pau noa nga kai a te whanau a tera tangata Ma te komiti ano hoki e whakahaere nga tikanga mo nga hapu me nga iwi, hei whakakaha i tena tangata i tena tangata kia hare ki te mahi oranga mona. Koia ena nga mahi e mea ana ahu me tuku atu ma nga komiti Maori, e tonoa atu neiki te Whare kia paahitia he ture hei whakamaua i a ratou nahi me a ratou whakahaere. Kua uru katoa nga mea kua tohutohungia atu nei e au ki roto ki nga menemana whakatikatika i whakaaetia nei e te hui ki Papawai. Tetahi atu mahi hei tuku atu ki nga komiti ko te tiaki me te whakahaere i nga tamariki e haere ana ki nga kura. He nui nga moni a te koroni e whakapaua aua hei ako i nga tamariki Maori ki te kura, kei te hokinga o aua tamariki ki o ratou kainga ngaro tonu atu o ratou matauranga, moumou noa iho te akonga i a ratou ki te kura. Te take i pere ai he kore kaore e pai ana nga kainga Maori hei nohoanga mo nga tamariki kura, ko nga tikanga Maori ki te whakahe. Ko tetahi kaore e tiakina ana e nga matua a ratu moni; moumouria ai e ratou ki te waipiro me etahi atu mahi. Hei whakaatu i nga ako kura e taea ana e te tamariki Maori, me korero atu au ki te Komiti nei, ko au tetahi tangata i whakamatau ki te ako i aku tamariki ki te kura kia rite aku tamariki ki a te Pakeha. Na kei te mohio te Komiti nei kua puta taku tamaiti, kua tu hei roia mo te Hupirim Kooti. Ki taku whakaaro tera e maha nga tamariki Maori e puta, e uru ki nga nohoanga totika i roto i te Pakeha, mehemea i tika i kaha te awhina a nga matua i a ratou. Ki taku me tuku atu ma te komiti Maori ena tu mea e whakahaere, e tiaki nga tamariki i te wa e haere ana ratou ki te kura. Ko tetahi mate kino o te Maori ko te waipiro; engari kaore au e mohio me pehea ra he tikanga e mutu ai tera mea i roto i nga Maori. He whakaatu kau taku ki te Komiti nei koia tera tetahi o nga mate e patu nei i te Maori. Koia ena ko nga mea kua korerotia atu nei e au nga mea e tonoa ana, e inoitia ana, e te iwi Maori ki te Paremete kia whakaurua ki te Pire, kia whai mana ai ratou ki te tiaki ki te whakahaere i aua mea. Mehemea e whai mana ana nga komiti Maori i te ture, tetahi mahi e taea e ratou ko te uru hei hoa mahi tahi mo te Poari i nga mea e pa ana ki te Kooti Whenua Maori,

e tau ai nga whenua Maori, e taea ai te pеehi nga kino e puta ana i nga tikanga Maori. E tino mohio ana ahau ki te rite i te Paremete ta matou e tono nei tera e puta he tino ora mo nga iwi Maori, a tera ratou e kaha ki te whakahaere i aua mea e tonoa nei e ratou. Na, mo te Pire a te Pirimia, ka waiho atu e au tena ma te Komiti nei e whiriwhiri. Heoi ano ta nga iwi, e tu nei au hei mangai mo ratou, he tautoko i taua Pire, he tono atu kia whakaurua a matou whakatikatika, a kia whakaurua te kupu nei "rahui" ki roto ki te Pire, timata i te whakaupokotanga tae noa ki tona mutunga. Ki te ata tirohia e koutou te Pire a te Pirimia ka kite koutou kaore te kupu nei "rahui" i whakaurua ki te whakaupokotanga o te Pire, a he pai kia uru taua kupu ki reira. Tena ano hold etahi tekiona me etahi rarangi o te Pire e mea ana au kia uru taua kupu ki reira. He oranga ngakau to nga iwi Maori ki te whakaurua tana kupu ki nga wahi katoa o te Pire e tika ana hei urunga mo taua kupu. Ko te here e mea ana au kia whakataua ki runga ki nga whenua rahui, kaua i te tu here e taea nei te wewete a muri atu e te Kawana i roto i tona Kaunihera. Ko taku e hiahia ana me here tuturu, pumau tonu, ake tonu atu. Ko wahanga (2) o tekiona 7 o te Pire a te Pirimia e ki ana ka ahei te Kawana ki te whakatu kia rua nga mema Pakeha mo te Poari. I whakatikatikaina taua tekiona e te hui ki Papawai; i penei ta ratou, kia tokowha nga mema Maori mo te Poari, a ko te Komihana mo nga Whenua o te Karauna hei Tiamana. I pena taku korero i nanahi, a ka pena ano i naiane, a ka mea atu ano an ki te Komiti nei kia ata tirohia tenei. Mehemea ki ta koutou whakaaro me hoatu ano tetabi Pakeha hei mema mo te Poari, kia kotahi e hoatu, kaua e rua, e pera me ta te Pire nei. Ki toku whakaaro, heoi te take i hoatu ai nga Pakeha, hei mema mo te Poari, hei whakaako kau i nga Maori ki nga mahi a tera tu mea a te Poari. Ko nga whenua e mahia ana e te Poari no nga Maori anake, a tera ano pea e kitea ma nga Maori anake e utu nga whakaherenga mahi. He whakamarama kau taku ki te Komiti nei, ka waiho atu ma koutu e whiriwhiri tenei mea. Ka tae taku korero ki tekiona 11 me 12 me ona wawahanga tae noa ki wawahanga (7), taku whakamarama ki te Komiti, mo tena wahi o te Pire, e kore e taea te whakahaere tonu atu ina paahi te Pire. E kore e hohoro te tau ki runga ki nga whenua Maori, engari ka roa, te take tera e hiahia etahi o nga tangata whai whenua kia tau taua wahi o te Ture ki runga ki to ratou takiwa, a tera pea etahi o nga tangata whai whenua e whakahe, a hei reira ka tukua nga pitihana whakahe. Ka tukua aua pitihana whakahe ki nga Maori e noho ana i taua takiwa, kia whakataua e ratou i runga i te pooti, a ki taku whakaaro, tera pea etahi tangata Maori, e noho ana i tana takiwa e hiahia ana kia kaua te Ture e tau ki runga ki to ratou takiwa, e kaha ki te whakahaere kia rahi nga tangata hei tautoko i ta ratou, e hinga ai te Ture. Te mutunga iho, ki te hinga te tono kia tau te Ture ki taua takiwa, heoi kua kore e uru mai nga whenua o taua takiwa ki raro o taua Ture, engari ka takoto noa iho i runga i nga tikanga e mana nei i naiane, a ka pa he mate ki nga tangata whai whenua e noho ana i taua takiwa. Na ina ano tetahi ahua, tena pea kei etahi takiwa kei te riihi ki nga Pakeha te nuinga o nga whenua, a he itiiti nei pea nga whenua e toe ana ki nga Maori kaore ano i riihitia, ka mate enei. Koia tenei taku whakamarama atu ki te Komiti moenei tekiona, engari me korero atu au ka kitea e koutou nga menemana whakatikatika mo ena i roto i te Pire i whakatikatikaina nei e te hui ki Papawai: Ko nga menemana a taua hui i mahi ai mo tekiona 7 tae noa ki tekiona 10 e penei ana: ki te paahi te Pire me tau tonu atu tona mana whakahaere ki runga ki nga takiwa katoa puta noa te Motu. I korero au i nanahi mo nga iwi o te Motu e whakahe ana ki te Pire, me wehe atu o ratou nei takiwa me whakahaere i raro i tetahi atu ture, engari me tau te Pire ki runga ki te takiwa o te Tai Rawhiti, me era atu iwi e tautoko ana i te Pire. Ki te paahitia tenei Pire a ki te whakaturia nga Poari, ko te mahi tuatahi ma te Poari he karanga huihui mo nga Maori puta noa i nga takiwa komiti o roto i te takiwa o te Poari. Hei reira ka tahuri te Poari ki te whiriwhiri a ki te whakatau i nga whenua hei whenua here, ara, hei paamu, hei kainga, hei pam, a ka tahuri hoki ki te whiriwhiri ki te wehe atu i nga whenua hei riihi, ara, i nga whenua watea kaore e mahia ana e nohoia ana ranei e nga Maori. Ko enei menemana katoa, kua korerotia nei e au, i mahia a i apitiria atu e te hui ki Papawai ki mahi tahi mona. Ki taku whakaattro, ki te uru nga menemana kua korerotia ake nei e au ki te Pire, tera e hohoro te whakaaetia o te Pire, me te whai mahi o te Pire, puta noa i nga takiwa katoa. Me whakamarama e au i naiane nga mahi ma nga komiti poraka. Ma te komiti e matua whakaae to ratou poraka kia tukua atu ki te Poari katahi ka tukua, ko te whakaaetanga o te komiti ka kiia na nga tangata katoa no ratou te poraka tera whakaaetanga. Kua oti i au i nanahi te whakamarama etahi mahi whakahaere a te komiti mo nga whenua. Ki te whakamanaia nga tikanga e whakaaturia nei e au, heoi e kore nga Maori e wehi ki te tuku mai i o ratou whenua ki raro i te Pire. Ka mohio hoki ratou, kei te mahi tahi ratou ko te Poari kia puta ai he ora mo ratou katoa. Ka korero au mo nga tekiona 13 me 14; kaore matou i te mohio ka pehea ranei te paanga mai o enei tekiona ki a matou. Heoi te mea e kitea ana e matou, ka tau nga whenua ki te Poari i runga i te tikanga "*fee-simple*," a kaore taua kupu i whakamaoritia e nga kai-whakamaori. Kua rapu matou i tona tikanga kia mohio ai matou, a i naiane ka patai atu matou. Mehemea e penei ana tona tikanga, ara, me tino tau tuturu atu, too motuhake atu, ki te Poari nga whenua, pehea ranei? Ko tetahi mea kua kite matou i roto i te Pire, e penei ana ka karangatia nga taitara tawhito kia whakahokia ki te Poari, kia whakaputaina nga taitara hou. Kei te whiriwhiri matou i tenei, a mehemea e penei ana tona tikanga he tango atu i o matou mana taitara kia tuturu atu ki te Poari, ka ki atu au ki te Komiti waiho ano i a matou o matou taitara whenua, kaua e tangohia i nga Maori te *fee-simple* o o ratou whenua. He tika ano kia riro he taitara i te Poari, engari me taitara noa iho e hoatu ana ki a ia mo nga mahi whakahaere anake i te

whenua kia puta ai he ora ki nga Maori, me ahua pera te taitara e hoatu ki te Poari. Kua roa matou e whiriwhiri ana e korero ana mo enei tekiona o te Pire, notemea kaore matou e tino mohio ana i ona tikanga.

716. *Wi Pere*: He mataku nou ki te tukua atu nga taitara ki te Poari kei puritia tonutia atu nga whenua, kei kore e whakahokia mai, a kei mahia atu ki a ratou nei mahi i kite ai?

Paratene Ngata: Kaore ano matou i tino mohio ki tena, engari tena ano etahi tangata kei te manawapa kei te whakapae nga whakaaro mo taua ahua; ehara i te mea kua pa mai he mate ki a matou i te mea e whakaaturia nei e au, notemea kaore ano te Pire i paahi noa i whaka-haerea ranei: He korero kau ake taku i te ahua o taua mea kia mohiotia ai kei te maharaharatia taua tekiona o te Pire. E penei ana ta matou whakaaro ka oti i te Poari ana mahi mo te riihitanga me te whakanohonohoanga i nga whenua ki te tangata kua kore he tikanga e tu tonu ai te Poari, engari me tu ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna anake hei tiaki i nga riihi. Ko era atu o nga mema o te Poari he pai noa atu kia whakamutua, kia kore ai e pau nga moni.

Hon. Timi Kara: He penei te tikanga o te korero a te kai-whakahoki-patai, ka oti i te Poari tetahi whenua te whakahaere, te riihi, me te whakanohonoho ki te tangata, hei reira me kore atu te Poari i runga i taua whenua, a me waiho ma te Komihana o nga Whenua o te Karauna me nga tangata Maori no ratou te whenua e whakahaere. Te tino tikanga ia o tenei, e tau ana kia turia te Poari hei tuku taitara hei whakaputa riihi, kia oti tena me nuku te Poari, a ko era atu whakahaere i muri iho me waiho ma te Komihana e whakahaere.

Te Maka: Ara, ka tu te Komihana hei kai-tiaki.

Paratene, Ngata: Ki ta matou mahara, he tikanga pai tera, ina hoki, ma tena ka iti haere ai nga moni e whakapaua i ia tau, i ia tau.

717. *Hon. Timi Kara*: Kaore ranei i whakaurua he menamena hei whakamana i nga tikanga o enei kupu au ki roto ki te kape o te Pire whakatikatika i tukua mai e koe ki te Komiti?

Paretene Ngata: Ae. Me ki atu ahau ki te Komiti, kua poto a matou menamena katoa ki roto ki te kape o te Pire i whakatikatikaina nei i te hui ki Papawai. Ma tena ka kore ai e moumouria te taima o te Komiti. Kua korerotia e ahau etahi kupu mo te mahi pooti mema mo te Poari. Kei nga tekiona 12 me 46 o te Pire whakatikatika nga tikanga mo te mahi whakahaere pooti e mau ana. Ki ta matou mahara mehemea ka whakahaere te mahi pooti i runga i nga tikanga kei ana, tekiona e mau ana, he nui te moni e pau. Ka kitea e koutou nga menamena mo runga i tenei mea i nga tekiona 39 me 40 o te Pire i mahia nei e te hui ki Papawai.

718. *Hon. Timi Kara*: E mea ana koe, ehara i te mea e whakarereke ana te menamena i te tikanga, engari e mea ana koe me whakamama nga moni e pau mo taua mahi?

Paratene Ngata: Ae, e ki ana matou he nui nga moni e pau i raro i nga tikanga o te Pire a te Kawanatanga, a e mea ana matou me whakamana aua utu. A, i te mea kua poto katoa a matou menamena ki roto i te Pire a te hui ki Papawai i mahi ai, kaore he tikanga e whai kupu atu ai ano ahau mo ena. Heoi taku e mea atu ai ki te Komiti, a te wa e whakaarohia ai te Pire nei me whakaaro hoki a matou meuamena. E hiahia ana ahau kia whakaaturia mai e te Komiti mehemea ranei ka oti i a ratou tenei Pire i naianei kia taea ai te paahi hei ture i tenei tuunga o te Paremete. Ki te kore tena e taea, ka tonoa e au kia whakatakotoria tetahi Pire poto, kia penei te ahua: Me rahui te morehu o nga whenua Maori i naianei tonu—ara, me whakamutu te mani hoko i naianei tonu. E hiahia ana hoki au kia whakaurua tetahi atu tekiona ki roto ki te Pire, hei mea me tahuri te Kawanatanga ki te whakaoti i nga hoko katoa—ara, e mea ana ahau me whakaoti aua hoko me te wehewehe i nga wahi kua hokona, kia noho mohio ai nga Maori ki nga wahi e toe ana k, a ratou i roto i te Motu nei Ko reira ata mohio ai te Paremete e haere ake nei kinga morehu whenua a te Maori. I au e ki nei me wehewehe nga wahi kua hokona, e mea ana ahau ko nga wahi, ko nga hea ranei, i roto i nga poraka kua riro rawa i te hoko i nainanei Me rere ke te tikanga mo nga whenua kua moketetia me nga whenua kua whakahaerea nei he tikanga tuku i runga; ka tonoa e au kia tiakina e te Paremete aua whenua, kia kaua e tukua kia murua mo te mana. Me whakauru hoki tetahi rarangi ki roto ki te Pire poto nei hei whakatau i etahi mana ki te Poari hei hoa mahi tahi mo te Kooti kai hohoro ai te oti o te mahi whakatau wehe hoki i nga wahi kua hokona. Na mo te tono a te taha turaki i te Pire—ara kia hikitia te Pire kia mutu ra ano te hui ki Waitangi—ki taku mahara he moumou taima noa tena tono. E kore e taea te aha e taua hui ki Waitangi, kihai hoki i karangatia taua hui hei hurihuri i te Pire nei. Ko te take o taua hui i karangatia ai he ta i te kawa o tetahi whare, he tangihanga tupapaku I puta mai te kupu mo te hiki atu i te Pire ki taua hui i te taha turaki i Poneke nei he haihai no ratou kia kiia ai ko te Pire nei te take o te hui ki Waitangi. Kaore he take e whakaaetia ai e te Komiti ta raton tono. Ko te hui nui i Papawai he hui no nga iwi katoa o te Motu nei, tona take hoki he whiriwhiri i te Pire nei i runga i te kupu a te Kawanatanga, inahoki na te Kawanatanga i whakahoki iho te utu mo te tereina kia hawhe, me te awhina ano hoki i nga Maori i runga i etahi atu tikanga me te whakarite hoki i tetahi takuta hei titiro i nga turoro. I tae te Kawana me te Pirimia ki tanu hui, a i whai korero raua ki nga iwi i reira. He moumou taima tenei tono kia hikitia te Pire nei kia mutu ra ano te hui ki Waitangi. He nui aku kupu hei whakahoki i nga kupu a nga kai-turaki i te Pire, engari he mahi whakapau tena i te taima o te Komiti. Tena e eke ki te tekau mano nga tangata Maori e tautoko ana i ta nga kai-turaki i te Pire; engari he take ke i whakahe ai ratou ki taua Pire. E hapai ke ana raton i te tono Kaunihera Maori—te tona a te taha Kingi. E tautoko ana ratou i te mana motuhake, a kua hui tahi ratou ki te

turaki i te Pire nei; engari ka penei taku kupu: ki te paahitia tenei Pire hei ture, ka tahuri tonu mai ana iwi turaki ki te whakauru i a ratou whenua ki raro i taua ture. He nui nga whakahuatanga i roto i te Komiti nei mo te Pire a Henare Kaihau Kotahi tonu aku kupu whakahoki mo tena, ara, koia tenei, kaore toku takiwa e whakaae kia whai mana taua Pire ana ki to matou takiwa, notemea e kite ana matou kei te whakatete tana Pire ki nga tikanga whakahaere a te Kawanatanga o te koroni. Engari ki toku mahara me penei te tikanga me whakatu he Poari motuhake iraroi te Kingi, kia ahua rere ke te ahua i to nga Poari mo te Tai Rawhiti, ma te penei ka rite ai to ratou hiahia. Na mo te ki nei he tangata kuare he tangata whenua kore nga tangata Maori toru mano i tuku pitihana nei ratou mo te Pire nei, e kata ana matou mo tenei korero. Engari he tika, he nui rawa nga whenua a etahi o nga tangata i tuku pitihana nei ratou mo te Pire nei, a ka ahei matou te ki penei: kaore ano aua tangata tekau nga mano i haina net ratou i te pitihana turaki i te Pire i hoatu noa i etahi o a ratou whenua mo nga tangata e toru mano i haina nei i te pitihana hapai i te Pire. Heoi taku kupu mo nga tangata korero pera, he porangi ratou, ehara ratou i Niu Tireni, inahoki te kuare. I rongo hoki ahau na te Pakeha aua whakaaro, a na te Pakeha i hanga taua pitihana. Na mo te kupu whakahe mo nga Tiati me nga Ateha o te Kooti Whenua Maori, e pouri ana ahau mo aua kupu whakapae, e ki nei i riro ratou te whakawai ki te moni me era atu mea. He kupu he rawa era. E wha nga tau e tu ana ahau hei Ateha, a kaore au i taea te hoko ki te moni. E whakahe ana ahau ki enei tu korero. Ka taea e ahau te whakahua i nga ingoa o etahi Ateha tokomaha i roto i te koroni nei, he tangata pai, he tangata mahi tika. I korero ake ra ahau, e wha nga tau e tu ana ahau hei Ateha, a kaore i ara he whakawa tuarua he piira ranei mo nga keehi i whakataua e ahau. Te take i mahue ai i ahau te mahi Ateha he iti no te utu. He nui te utu mo nga Tiati, ko te utu mo nga Ateha he kore noa iho. Na kona i mahue ai i nga tino tangata totika taua mahi. Heoi, ka tuaruatia e au aku kupu whakahe mo nga kupu whakapae a nga kai-turaki i te Pire nei mo nga Ateha o te Kooti Whenua Maori. He maha nga iwi o te Tai Hauauru e tautoko ana i te Pire nei ina hoki kei te tautoko nga Maori o Patea ki uta i te Pire nei, me nga Maori hoki o Whanganui ki uta. E hiahia ana ratou katoa kia paahitia tana Pire hei ture; na te kaha anake o nga kai-turaki i te Pire i riro ai etahi o aua Maori a uru ana ki ta ratou pitihana. E hiahia ana ahau ki te whakamutu i taku whai korero. Ka tono au ki te Komiti kia ata tirotirohia i nga menamena i mahia i te hui ki Papawai, ka tono hoki au kia paahitia nga wahi o nga menamena e whakaaro ana te Komiti e tika ana kia paahitia. Kaore o matou nei wehi mo te tukunga iho ki te paahitia te Pire nei. E waiho atu ana e matou te Pire nei ki te ringa o te Whare me te Kawanatanga, me ta matou mohio ano, ki te kitea a muri ake kei te he etahi wahi o te Pire nei, a e tau ana kia whakatikatikaia, tera ka whakatikatikaia ano kia pai ai. Ko a matou nei menamena me kaua e kia he menamena whakahe ki te Pire, engari he whakaatu i etahi tikanga, he mahara na matou, ki te whakaurua aua menamena, ka neke ake te pai o te Pire nei. Kia ora nga mema o te Komiti. Kua mutu aku korero.

719. *Kapene Rahera*: E penei ana taku mohio atu ki te tikanga o au korero, kei te whakaae koe ki te Pire a te Pirimia; e pera ana koia tau?

Paratene Ngata: Ae; engari tera ano au e tono atu ki te Komiti nei kia whakatikatikaina etahi wahi o taua Pire.

720. *Kapene Rahera*: Ki te paahitia te Pire engari ki te hoatu ki roto i te Pire me tokomaha ake nga mema Pakeha o te Poari i nga mema Maori, ka mau tonu ranei to hiahia ki te Pire?

Paratene Ngata: Ae; ka tautoko tonu au i te Pire. Ki te paahitia ko tona ahua e takoto nei kaati tonu, waiho kia whakamatauria, ma nga whakahaerenga mahi o muri atu e whakaatu mai kei te pai ranei kia peratia te whakatu o nga mema o te Poari kei te kino ranei. Ki te kitea kei te kino, heoi a tona ra ka ata whakarongo ano te Kawanatanga me te Paremete ki a matou whakahe mo te tu o nga mema o te Poari.

721. *Kapene Rahera*: Ko te hea te mea pai, ko te Pire kia paahitia, ahakoa he Pakeha te nuinga o te Poari, ko te Pire ranei kia kaua e paahitia?

Paratene Ngata: Ae; ko te Pire kia paahitia te mea pai, notemea he maha nga raruraru e pa ana ki te iwi Maori e ai ana hei mahi ma te Pire i naianei.

722. *Kapene Rahera*: Ki te uru a koutou menemana ki te Pire, a ki te mutu te Poari ina oti i a la etahi mahi, kei hea he Kooti Pura ki tau mo nga whakatau i he te mahi e te Poari

Paratene Ngata: Ki taku, me tuku atu ena mea ma te Poari e mahi Ko nga mahi anake mo te riihi me te whakahaere i te whenua nga mahi a te Poari e mutu, ka tu tonu te Poari hei whakawa i nga keehi piira.

723. *Kapene Rahera*: Me Poari ke ra pea mana e whakawa, kaore e tika kia tukuna atu nga keehi piira kia whakawakia e te Poari nana ra te whakatau he e piiratia ra?

Paratene Ngata: Ko te komiti te Kooti mana e whakawa e whakatau nga keehi i te tuatahi, a ko te Poari te Kooti Piira mo nga whakatau a te komiti e piiratia ana. Ko nga piira i runga i nga whakatau a te Poari me whakatu he tangata mo era mahi penei me nga Pakeha e whakatu nei i etahi tangata, hei apitireihana. Me ahua pera he tikanga e tino oti ai.

724. *Kapene Rahera*: Me tuku atu ma aua kai-apitireihana e whakamutu rawa?

Paratene Ngata: Ae. Kaore he take e pitihana ai nga tangata ki te Whare

725. *Kapene Rahera*: I whakahe ia nei koe i te Pire a Henare Kaihau noteinea ki tau kei te whakatete taua

Pire i te Kawanatanga o te koroni?

Paratene Ngata: Ae.

726. *Kapene Rahera:* Whakamaramatia te rereketanga o tana Pire i ta koutou nei tikanga?

Paratene Ngata: Ko te tikanga o tana Pire e mea ana me takia nga whenua Maori katoa o te koroni nei ki raro i te mana o te Kaunihera o te Kingi. Ko te Kingi Maori hei upoko.

727. *Kapene Rahera:* Kaore koia tau i pera, ko nga Maori hei upoko me te Poari i raro i tenei Pire?

Paratene Ngata: Kaore i te pena ta matou. E mea ana ta matou ko te Komihana mo nga Whenua o te Karauna hei upoko mo te Poari.

728. *Kapene Rahera:* Kotahi tonu ia, tokowha rawa nga mema Maori?

Paratene Ngata: Ae; koia tena.

729. *Kapene Rahera:* Kaore koia te Pire a Henare Kaihau e tono mana ana mo etahi atu takiwa o te Motu nei, haunga a Waikato; e rite tahi ana pea te tikanga o ta koutou Pire ki tana?

Paratene Ngata: E penei ana te tikanga o taku korero: kaore au e pai kia eke te mana o tana Pire ki runga ki toku takiwa.

730. *Kapene Rahera:* E tika ana; engari e hiahia ana ahau kia mohio au ki te rereketanga o ta koutou tikanga i ta Henare Kaihau tikanga?

Paratene Ngata: Tetahi rereketanga o te Pire a Henare Kaihau i ta matou, ki tana me utu nga reiti me nga taake ki te Kaunihera Maori. Ki ta matou nei whakaaro ka mate te iwi Maori i tera tikanga, notemea ka rua nga reiti hei utu ma matou, ara, kotahi reiti ki te Kingi Maori me tona Kaunihera, a kotahi reiti ki te Kawanatanga.

731. *Kapene Rahera:* Engari pea te tikanga e whakatautauria ai nga take ki nga whenua me te whakahaerenga o nga whenua e rite tahi ana i roto i nga Pire.

Paratene Ngata: Ki taku whakaaro kaore i te rite tahi, ina hoki ki ta Henare Kaihau Pire me riro ma te Kaunihera Maori nga ruri me era atu tu mea e whakahaere, kaore i te pera tenei Pire.

732. *Kapene Rahera:* I korero koe i te nui o to pouri mo te nui o te kai waapiro a te Maori; kua iti haere pea taua mahi i naianei?

Paratene Ngata: Ae ki etahi takiwa i etahi taima. Kei etahi taima kua nui ano; e pena ana te ahua.

733. *Kapene Rahera:* Kei te pai ake pea te ahua i naianei i te ahua o te wa i tua atu o te rua tekau tau kua pahemo nei?

Paratene Ngata: Kua kore e pera rawa te kino. I taua wa he nui atu nga whenua e hokona ana na reira ka nui hoki te moni hei whakapau ki taua kai. Kua iti iho te hoko whenua i naianei, na reira kua iti iho hoki nga moni hei kai ma ratou.

734. *Kapene Rahera:* Ehara ranei i te mea na te tupu haere o nga matauranga Pakeha i roto i te iwi Maori i kore haere ai ta ratou kai waapiro?

Paratene Ngata: Ae, e tika ana tena; na nga Hahi karakia tetahi a na te akonga i nga tama-riki ki te kura tetahi. He pai katoa enei hei peehi i taua kai.

735. *Kapene Rahera:* I korero ano hoki koe i te nui o to pouri mo nga tangihanga tupapaku, i te nui o te kai e moumouria ana me nga waapiro e kainga ana e taua mahi?

Paratene Ngata: Ae.

736. *Kapene Rahera:* Katahi pea ka nui rawa te kai waapiro ki te hoatu nga whenua ki raro i te Poari, engaringari ano pea te wehewehe i nga whenua ki ia tangata hei peehi i te kai waapiro?

Paratene Ngata: Ki taku whakaaro kaore e iti iho, e nui ake ranei, taua mahi moumou moni whakapau taonga ki te hoatu ma te Poari e whakahaere nga whenua.

737. *Kapene Rahera:* Katahi pea ka iti iho te moumou moni mo nga tangihanga me era tu mahi ki te riro ma ia tangata ano ona whenua me ona rawa e whakahaere, he he rawa pea te tuku ma te Poari e whakahaere?

Paratene Ngata: Te huarahi pai hei peehi i tena tu mahi ko te whakatu i nga komiti Maori pera me taku i korero ake ra.

738. *Kapene Rahera:* Ehara tena i te utu ki taku patai?

Paratene Ngata: E penei ana taku utu mo tena patai ka whakaturia he komiti motuhake hei whakahaere i ena tu mahi—a hei tiaki i nga moni kei moumouria, me etahi utu mea. Na mo te taha o te patai e pa ana ki te wehewehehenga i nga whenua, he tikanga pai tena mo nga whenua e rite mo ana tena tu mahi.

739. *Kapene Rahera:* Kaore ano i tae ki kona taku patai. Taku patai ki a koe, mehemea nou ake tou whenua a kaore rawa e taea ana koe te whakararuraru e tetahi, ka taea ranei koe te kukume atu ki te moumou i o moni mo nga tangihanga; waihoki mehemea i te Poari to whenua e whakahaere ana, katahi pea koe ka riro i te Poari te kukume ki runga ki aua mahi?

Paratene Ngata: He patai uaua tena ki te whakahoki. Mehemea i te Poari taku whenua e whakahaere ana a i te Poari aku moni e tiaki ana, heoi i te mea kei te Poari aku moni e pupuri ana, kaati, e kore au e whiwhi moni hei moumou maku, engari ka noho tonu au i raro i nga tikanga Maori.

740. *Kapene Rahera:* Kaore koe e whakahoki mai i taku patai. Ka ui atu ano au ki a koe, mehemea kua

motuhake k. a koe anake to whenua, ka iti iho pea au moni e whakapau ai, a ka nui rawa pea nga mea e pau mehemea e riro ana ma etahi atu e whakahaere o moni?

Paratene Ngata: Heoi te mea e taea e au ko te tiaki i aku moni, kaore e whakapaua mehemea ka whakakorea atu nga tikanga Maori.

Hon. Timi Kara: Kaore pea i marama te takoto atu o te patai. Ka tono atu au ki a Kapene Rahera kia tukuna mai maku e pata atu i runga i tetahi atu aronga. E hiahia ana koe ki te patai atu ki te kai-whakahoki patai, mehemea kua motuhake ki a ia anake tona whenua, ka iti iho ranei ana moni e whakapau ai mo nga tangihanga, ara, kaua e riro ma te Poari e whakapau ana moni mo aua tu mahi, mehemea ra koia tere te mahi a te Poari he whakapau mohi mo nga tangihanga.

Kapene Rahera: Ko taku hiahia he peeji i nga tikanga Maori kia kore atu, a patai ana au ki a ia, mehemea kaore ranei e iti iho ana moni e whakapau ai mo nga tangihanga mehemea e riro ana mana ano e whakahaere ona whenua kaore e riro ana ma te Poari e whakahaere.

Wi Pere: Me ki noa ake kua wehea tona whenua—kua motuhake ki a ia anake—e kore e pai ake i tena tona noho. Ka mau tonu i a ia te mahi moumou i ana moni notemea ka mau tonu ia ki nga tikanga Maori.

741. *Kapene Rahera:* Mehemea kua wehea ki ia tangata tona whenua a kua riro mana ano e whakahaere, kaore ranei e kore haere i tera nga tikanga Maori e kai-kino nei i te moni?

Paratene Ngata: E kore pea e kore haere nga tikanga Maori, kia mau ra ano i nga Maori nga tikanga Pakeha katahi ka kore Kia riro ra ano pea nga rangatira me nga tangata Maori hei kuare penei me te Pakeha katahi ka mntu.

742. *Kapene Rahera:* Ki te whakawhiwhia te tangata Maori ki ona tika kia motuhake ki a la ona whenua me ona rawa, e kore ranei tera e riro hei ako i a la ki nga tikanga Pakeha?

Paratene Ngata: Ae, e tika ana tena; engari e kore e mate nga tikanga Maori.

743. *Kapene Rahera:* Kaore koe e kaha ana ki te utu i te patai?

Paratene Ngata: I ki atu na hoki an, ae.

744. *Kapene Rahera:* Tetahi korero an, nan ano i whakatupu o tamariki?

Paratene Ngata: Ae.

745. *Kapene Rahera:* I haere ranei koe ki te komiti Maori kia tohutohungia mai koe ki nga tikanga o tera mahi?

Paratene Ngata: He mea ako au ki te knra i toku tamaruatanga.

746. *Kapene Rahera:* Na nga komiti Maori koe i tuku ki te knra?

Paratene Ngata: Kaore; na aku matua an i tuku.

747. *Kapene Rahera:* A nau ano an tamariki i tuku ki te kura?

Paratene Ngata: Ae; naku ano aku tamariki i tuku ki te kura; engari no te whakatuunga o nga komiti Maori ka uru au hei mema mo te komiti.

748. *Kapene Rahera:* I hoatu moni ranei te komiti ki a koe hei tuku i o tamariki ki te kura?

Paratene Ngata: Kaore.

749. *Kapene Rahera:* Kaore ratou i hoatu moni i tohutohu ranei i a koe?

Paratene Ngata: Kaore kau he komiti whakahaere i nga tamariki knra i taua wa, pera me taku i korero ake ra.

750. *Kapene Rahera:* Mehemea i tohutohungia koe e te komiti i taua wa katahi ranei ka nuku ake te pai o to whakahaere i o tamariki?

Paratene Ngata: Kaore e taea e au te whakahoki i tena patai.

751. *Kapene Rahera:* Pehea to utu i te patai?

Paratene Ngata: Ko taku utu, kaore kau he komiti i aua ra, a naku ano aku tamariki i tuku ki te kura. Taku tama i tukuna nei e au ki te kura, i puta rawa nei i te kura, na aku ake moni i tuku ki te knra, kaore au i awhinatia e tetahi tangata.

752. *Kapene Rahera:* I korero mai koe ki a matou e moumou ana te matauranga o nga tamariki Maori e akona ana ki nga kura notemea kei te hokinga ki nga kainga Maori kua kore e pai tera ahua kainga hei nohoanga mo ratou?

Paratene Ngata: Ae.

753. *Kapene Rahera:* Kaore ranei e tika kia whakangaromia atu tera ahua o te kainga Maori?

Paratene Ngata: Ki taku me whakatu he komiti. Ma te komiti e whakahaere ena mea katoa, e peeji e arai nga tikanga Maori. E whakaae ana ahau kia weheweheia nga whenua.

754. *Kapene Rahera:* Engari ki te tukuna mau ano e whakahaere tau whanau me tou whenua katahi pea ka mama ake to peeji i nga tikanga kino, ara, ki te kore e riro ma tetahi atu hunga koe e whakahaere?

Paratene Ngata: Ae; ki taku mahara.

755. *Kapene Rahera:* Kaore ha, ko te mea tika pea me hanga he ture kia whai mana ai a ia tangata ki te whakahaere i ona whenua me ana mea katoa, ara, kaua e hoatu ma etahi tangata tokoono, ehara nei i a ratou ake

aua mea, e whakahaere?

Paratene Ngata: Ae, e tika ana; engari kaore tena e taea. Ina hoki, me ki noa ake, tera tetahi poraka whenua 1,000 nga eka, kotahi rau nga tangata nona taua whenua. Na, me wehewehe kia kotahi rau nga wawahanga. Hei reira ka whakahaerea nga ruri, nga whakawa, nga piira, me etahi atu mahi, me o ratou utu ano. Ka otia era mea katoa katahi ano ka tino wehewehe ia waha-nga ia wahanga, a ko nga moni katoa nana i taea ai tenei mahi ka whakataua ki runga ki taua whena ma tana whenua e utu. Tena pea ana moni e nuku atu i te hawhe o te wariu o taua whenua; engari pea mehemea he whenua rahi ake e tokoiti ana nga tangata nona, katahi pea ka taea te whakahaere o tau e korero nei.

756. *Kapene Rahera:* A kaati, me waiho tonu koia te Maori kia rite ana ki tetahi tamaiti nohinohi e arahina haeretia ana?

Paratene Ngata: Ki taku whakaaro ko nga poraka pera te ahua me taku i korero atu nei a he maha nga tangata nona, me wehewehe ki ia hapu.

757. *Kapene Rahera:* Ki to whakaaro koia e kore rawa e taea te wa e rite ai te noho a te Maori ki ta te Pakeha?

Paratene Ngata: Te mea tuatahi me hutihuti ake nga tikanga Maori kia mate atu. Ko te ahu i naianei kei te tupu tahi raua ko nga tikanga Pakeha i to raua whenua kotahi, a kei te taupa-tupatu ki a raua Kei te rereke ta te Pakeha titiro kei te rereke ta te Maori. Ko te tikanga Maori te ora o te Maori. Ki ta te Pakeha tikanga kaua te Maori e hoatu noa atu i aua kai me ana kau ma tetahi engari me utu ano, engari kei tona tuponotanga ki nga mahi e whakahaerea ana i runga i te tikanga Maori kaore ia e kore te whiu i ana kai.

758. *Kapene Rahera:* Ehara tena i te utu ki taku patai. Ko taku e hiahia ana kia mohio au, koia tenei, kei te anga ranei, kaore ranei, nga whakaaro o te iwi Maori ki nga ra e takoto ake nei, ara, ki te wa e rite ai te noho a te Maori ki ta te Pakeha?

Paratene Ngata: Koia tena taku e tumanako atu nei; engari me ata haere e taea ai.

759. *Kapene Rahera:* Kaati, ki to whakaaro, kaore te iwi Maori e tika ana i naianei hei whakahaere i ana whenua me ana taonga?

Paratene Ngata: Kei te kaha te Maori ki te whakahaere i a ia, engari ko nga tikanga Maori kei te peehi i a ia. Koia tera te take i kore ai te Maori e puta.

760. *Kapene Rahera:* Kaati, to te mahi pea ma tatou he patu i aua tikanga kia mate atu?

Paratene Ngata: Ae; engari ko te mahi tuatahi hei patu i nga tikanga Maori me whakatu nga komiti e korerotia nei e au.

761. *Kapene Rahera:* Kaati, ki to whakaaro, ki te riro ma te tangata Maori ano nona te whenua e whakahaere tona whenua ka mate taua tangata, engari ki te riro ma tetahi komiti e whakahaere katahi taua tangata ka tino ora?

Paratene Ngata: Ka korero atu ano au, ko nga poraka whenua he maha nga tangata nona, a kaore e taea taua whenua te wawahangi, me tuku atu ki te komiti; engari ko nga whenua e wehe-wehea ana ki ia tangata, me waiho atu ma ia tangata ma ia tangata e whakahaere tona ake wahanga o taua whenua.

TAITE, 20 OKETOPA, 1898. PARATENE NGATA: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

762. *Hon. Timi Kara:* He kotahi koia te whakaaro o te nuinga o nga tangata Maori o Niu Tireni kia whakamutua te hoko whenua?

Paratene Ngata: Ae.

763. *Hon. Timi Kara:* Nga hoko e rua, ta te Kawanatanga me ta nga Pakeha noa iho?

Paratene Ngata: Ae.

764. *Hon. Timi Kara:* I whakaae nga tangata katoa i tae ki te hui ki Papawai ki tena?

Paratene Ngata: Ae; engari ko tetahi wahanga o te iwi i haere i runga i te tono mana motuhake, ko tetahi wahanga i haere i runga i te tono kia whakaturia he Kaunihera Maori. Otira, te hiahia o te iwi katoa, i runga i taku i mohio atu ai ki nga whai korero i reira, me rahui nga morehu whenua e toe nei ki te iwi Maori, a me whakamutu te hoko whenua,

765. *Hon. Timi Kara:* A koia tera te kupu nui i roto i ta ratou pukapuka inoi i tuku atu ai ki te Kuini?

Paratene Ngata: Ae.

766. *Son. Timi Kara:* I a ratou e korero ana kia whakamutua te hoko whenua i whiriwhiri ano ranei ratou mo nga wahi whenua hei kape ki waho; i whakaaro ano ranei ratou e taka ki waho o taua tikanga kati i te hoko whenua; i whakaae ano ranei ratou kia puare ki te hoko etahi wahi whenua i runga ano i etahi tino take tino tikanga?

Paratene Ngata: Kaore he kupu pena i puta. Kotahi tonu te mea i kotahi te whakaaro o nga Maori, ara, me tino kati rawa atu te hoko whenua. Otira i penei ano tetahi kupu: ko nga whenua kaore e taea te riihi te whakahaere ranei i runga i tetahi tikanga marama, me whai mana nga tangata no ratou ki te tohutohu mai i ta ratou i hiahia ai kia whakahaerea ki runga kia aua whenua.

767. *Hon. Timi Kara:* I te takotoranga o tena whakaaro a te katoa o nga Maori me kati te hoko whenua, i mohio ano ranei ratou me hanga ano he ture kia ahei ai ratou ki te wehewehe i nga whenua ki ia tangata?

Paratene Ngata: Ae.

768. *Hon. Timi Kara:* A kei roto pea i te Pire i whakatikatikaina nei e te hui ki Papawai te tikanga i oti i nga Maori hei whakahaere i o ratou whenua?

Paratene Ngata: Koia tena.

769. *Hon. Timi Kara:* Ki taku mohio atu ki o korero no te takanga ki te mahinga o aua mene-mana whakatikatika ka pakaru tetahi wehenga o te hui ki waho o aua menemana, ara, nga mangai o nga hapu o etahi takiwa o te koroni?

Paratene Ngata: Ae.

770. *Hon. Timi Kara:* Ara, ko nga tangata e tautoko ana i te Pire a Henare Kaihau hui atu ki nga tangata e tautoko aua i te mana motuhake nga iwi i pakaru ki waho, a mahue ana ko te hunga anake e tautoko ana i te Pire a te Kawanatanga i whakatikatikaina nei hei mahi i nga menemana mo te Pire.

Paratene Ngata: Ae.

771. *Hon. Timi Kara:* Kaati, e pera ana te ahua i naianei o nga Maori.

Paratene Ngata: Ae.

772. *Hon. Timi Kara:* I patairia koe i nanahi, ko te hea te tikanga pai o nga tikanga e rua, ko te wehewehe ranei i nga whenua ki ia Maori kia puritia ai e ratou i runga i te tikanga *fee-simple* penei me nga Pakeha, ko te waiho topu ranei i nga whenua me nga Maori i runga i tetahi tikanga e whaka-kotahitia ai te whakahaere o ratou whenua?

Paratene Ngata: Ae.

773. *Hon. Timi Kara:* Ka taea ranei e koe te korero ki te Komiti nga painga me nga kinonga o tetahi o tetahi o ena tikanga whakahaere e rua?

Paratene Ngata: Ae, ka taea e au. Na, mo te tikanga wehewehe ki ia tangata, he tikanga pai rawa tena mo nga whenua Maori nunui e taea ana te whakamahi, ara, mo nga whenua ina weheweheka rarahi nga, wawabanga ki ia tangata, ka eke te wariu o ia wahanga ki te wariu e taea ana te whaka-mahi. Engari, tena ano etahi poraka he maha nga tangata kei roto, na reira e kore e pai kia weheweheka nga paanga o ia tangata, ina te take: ka ririki noa iho nga piihi e wehea ana ki ia tangata, a he nui rawa te moni e pau i te wawahanga me te ruritanga, na reira kaore rawa he whai huanga e peratia ai; engari mo nga whenua e tika ana mo taua tu mahi ko te tikanga pai hei whakahaere i ena ko te whakatu i tetahi ropsn tangata, ara, i nga komiti poraka, ma ratou e whakahaere te whenua mo te taha ki nga tangata nons.

774. *Hon. Timi Kara:* Kia marama ai te haere atu o nga patai ki a koe, me ki noa ake e tatou, ko nga tu whenua e korerotia mai na e koe e rua ona ahua, he Nama 1 he Nama 2. Me ki ko Nama 1 he tino whenua papai ena kei roto i nga takiwa kua kiki i te Pakeha te noho, kei te kaha rawa te tupu Haere o nga mahi Pakeha ki reira, a ko aua whenua Nama 1 he poraka ririki. Ko ena ranei nga whenua e ki nei koe ka tika kia weheweheka ki ia tangata?

Parateue Ngata: Ae. He tika, ka taea ano nga whenua papai te wehewehe. Heoi ano te moni nui e pau ko te utunga i nga ruri. Ko te hiahia tena o te Maori kia weheweheka ki ia tangata o roto i te whenua nga whenua papai nui te utu.

775. *Hon. Timi Kara:* Me ki ko nga whenua i Haaki Pei, i Wairarapa, i Whanganui, ara, nga whenua o aua takiwa kei te mau i nga Maori: Ki tau he whenua Nama 1, ranei era?

Paratene Ngata: Ae.

776. *Hon. Timi Kara:* Na, mo nga whenua kei raro iko te pai—ara, nga wkenua nunui, engari he maunga, he ngaherehere, he rarauhe, me era tu ahua, a he maha nga tangata ke roto i ia poraka, engari e pai ana ano ki to riihi mehemea ka nunui nga wawahanga e riihitia ana: e whakaae ana koe me ki he Nama 2 era.

Paratene Ngata: Ae.

777. *Hon. Timi Kara:* Mo nga whenua kikino pera me nga manaia o Taupo, me etahi o nga whenua o te takiwa o Waikato, o to takiwa o Te Arawa me to takiwa o Ngapuhi, ara, nga whenua kaore nei e pai kei mahinga ma to Maori, heoi te painga hei rihi, hei hoko nui tonu atu ranei; ka whakaae ranei koe me ki era e Nama 3?

Paratene Ngata: Ae; me karanga he Nama 3 ke Nama 4. Kei au ano hoki etahi whenua pera— he maunga he kohatu.

778. *Hon. Timi Kara:* Ina pea to korero ki to Komiti, e taea ai te wehewehe o nga poraka ki ia tangata, e whai painga, mo taua tangata, ko nga whenua Nama 1 anake?

Paratene Ngata: Ae.

779. *Hon. Timi Kara:* Ki to mohio he nui nga whenua Nama 1 e toe ana ki nga Maori i te koroni nei i naianei?

Paratene Ngata: Kaore. Kei te mohio au he iti noa iho. Kei te mohio au he iti noa iho nga whenua Nama 1 e toe ana. Kua kite au i nga wkenua katoa o Heretaunga, o Wairarapa, o Manawatu, me Whanganui, a e mohio ana au he iti noa iko nga whenua o reira e toe ana ki te Maori.

780. *Hon. Timi Kara:* Ko ena pea nga ahua whenua i mate tuataki i te puaretanga o to koko a te Maori i nga whenua ki nga Pakeha noa iko?

Paratene Ngata: Ae. E tika ana, ko ena hoki nga tu wkenua i nui te utu i te kokona a nga Pakeha.

781. *Hon. Timi Kara:* Mo nga whenua Nama 1, kaore ranei au whakahe, au mea ranei kaua era tu whenua e weheweheia ki ia tangata?

Paratene Ngata: Kaore aku whakahe ki tena. Engari, kei nga tangata no ratou era tu whenua te tikanga, ma ratou e ki ta ratou e pai ai.

782. *Hon. Timi Kara:* Engari kei to mokio pea koe he pai taua tikanga mo etahi, mo katoa ranei, o aua tu whenua.

Paratene Ngata: Ae.

783. *Hon. Timi Kara:* Ka tae ta tatou korero i naianei ki nga wkenua Nama 2. E penei ana pea to whakahe i mea ai koe kaore e tika era tu whenua kia weheweheia ki ia tangata, he maha no nga tangata kei roto i aua tu poraka, a ki te weheweheia nga paanga o ia tangata he nui rawa te moni e pau i nga ruri, i nga whii, me era atu mea hei utu?

Paratene Ngata: Ae.

784 *Hon Tiwi Kara:* Ki taku mahara i ki koe, mehemea ka nunui nga wakanga ki ia tangata, kia taea ai te mahi kia ea ai nga moni i pau i te wehewekenga i te whenua, mehemea ka pera te ahua e kore koe e whakahe?

Paratene Ngata: Ae; mehemea he tokoiti nga tangata nona te wkenua, a he nunui nga wawahanga ina weheweheia katahi ka taea.

785. *Hon. Timi Kara:* Ka taea ranei e koe te korero mai kei te kea nama te nuinga o nga whenua e toe nei e mau nei i nga Maori i tenei ra, kei te Nama 2 ranei te nuinga, kei nga Nama 2, 3, 4 ranei.

Paratene Ngata: Kei te Nama 2 kei te Nama 3 te nuinga, ko nga whenua Nama 1, nunui, tokoiti nga tangata o roto, kua mene katoa ena te hoko. Ko nga wkenua e toe ana, ke maha nga tangata kei roto, kua hoko etaki kei te mau tonu nga hea o etahi. Na reira ka tika nga toenga e toe ana o enei tu whenua kia karangatia he Nama 2 he Nama 3.

786. *Hon. Timi Kara:* I te mea he tangata koe e mokio ana ki nga ahua o nga whenua Nama 2 Nama 3 puta noa i te koroni, tena, mehemea ka weheweheia aua tu whenua ki ia tangata, e hia ranei nga eka ma to tangata kotahi?

Paratene Ngata: Ka korero au mo toku ake takiwa. He maha nga poraka o toku takiwa kua weheweheia ki ia tangata, a ki etahi o aua whenua noho ai ki te 10 eka ma te tangata, ki etahi 1 eka, ki etahi nuku atu i te 10 eka, a ki etaki he koata eka noa iho ma te tangata. Engari ke maka nga poraka i uru ai aua tangata, penei me an, ke paanga toku ki tetaki poraka ki tetaki poraka. He maha nga poraka e whai paanga ana te tangata i te takiwa kotahi, engari he ririki aua paanga.

787. *Hon. Timi Kara:* E pai ana; ko koe tonu he tauira. Me ki tekau nga poraka i uru ai koe, a me ki noa ake 10 eka te nui o ia paanga o ia paanga ou ki ia poraka ki ia poraka. Hui katoa ena paanga ka 100 eka. Ka puta ranei he painga ki a koe i runga i te tikanga wehewehe i nga whenua ki la tangata? Ara, ki te rohea atu la 10 eka i roto i ia o ana poraka kotahi tekau, ka puta ranei he painga i tena tikanga, me pehea ranei he whakahaere i aua kotahi tekau poraka i weheweheia atu ra ki

Paratene Ngata: Kaore he painga e putu ki au, ko te take: Tuatahi, ko te utunga i nga ruri me te Kooti, a tena pea e kino ki au te whakatau a te Kooti. Ko wai ka hua, tena pea ka whakataua tetahi o aku 10 eka ki tetahi tahataha pari, kaore e whakataua ki te raorao ki te wahi e taea ana te mahi e au. Katahi pea ahau ka tono piira, katahi hoki ka apitiria atu nga utu o tera mahi, te tukunga iho pau tonu atu taua 100 eka me tetahi atu 100 eka hoki.

788. *Hon. Timi Kara:* Mehemea he poraka e 5,000 nga eka kei tetahi takiwa, a e wha e rima rau ranei nga tangata no ratou te poraka, a ka tae ake ki taua takiwa etahi Pakeha ka hiahia ki te riihi, a ka tono ki nga tangata no ratou te whenua kia riihitia atu ki a ratou kia 1,000 eka kia 500 eka ranei ina tetahi ma tetahi o aua Pakeha, tera atu mo etahi. Ko te hea te tikanga pai e mama ai te whakaoti o aua riihi i waenganui i nga Maori me nga Pakeha, ko te weheweheia i te whenua ki ia tangata, ko te tuku atu ranei i te whenua ma tetahi hunga, e rite ana te ahua ki te Poari i raro i te Pire nei, e riihi atu e whakahaere atu?

Paratene Ngata: Ko te mea tika rawa ko te whakatu i tetahi ropu tangata i roto i nga tangata no ratou te whenua pena me tau e korero na, ma taua hunga e whakahaere te taha ki nga tangatano ratou te whenua, e whakaoti atu nga riihi ki nga Pakeha e hiahia ana ki te riihi i te whenua. Kia taea ai te weheweheia o nga moni

reti ki ia tangata, ko nga paanga anake ki te whenua e whakatau, engari kaua e wawahia te whenua.

789. Hon. Timi Kara: Mehemea nei e peuei ana te tikanga o to korero: mo nga whenua pena me nga mea e korerotia nei, he pai rawa ma tetahi ropu nga Maori e whakahaere—ahakoa he Poari, he komiti he aha ranei te ingoa o taua ropu—ma taua ropu ka tere te whiwhi o te Pakeha i te taitara mo tana riihi, a ko nga paanga o ia tangata Maori no ratou te poraka me waiho tena mo muri kimihia ai, kaore he tikanga e tapatapahia ai te whenua i te tuatahi, ara, me ahua rite ki ta te kamu-pene whakahaere he tikanga?

Paratene Ngata: Ae; ma te Poari e whakahaere ena tu mea katoa. Ko te komiti poraka i whakaturia e te hapu hei hoa whiriwhiri tahi mo te Poari, ma taua komiti poraka e whakaatu ki te Poari nga hiahia o te iwi. Koi na anake ki taku whakaaro te huarahi e whai hua ai e pai ai te whakahaere me te mahi o ena tu whenua.

790. Hon. Timi Kara: Mehemea ka tu i te ture he Poari, he komiti ranei, hei whakahaere i taua 5,000 eka i runga i te riihi ki te Pakeha e hiahia ana ki te whenua, hei whakaotioti i nga tikanga o te riihi me era tu mea, pehea te roa ki tau ka oti he taitara mo te Pakeha?

Paratene Ngata: Kaore e roa rawa; poto noa iho.

791. Hon. Timi Kara: Ka oti ranei i te ra kotahi i te wiki kotahi ranei?

Paratene Ngata: Heoi te mea mana e whakaroa ko te whakariterite ki nga Maori i te tuatahi. Ko te hainatanga o te tiiti ki te Pakeha, ka oti tena i te boara kotahi.

792. Hon. Timi Kara: Tena, mehemea ka weheweheha taua whenua ki ia tangata ki ia tangata o taua poraka 5,000 eka, kia motuhake he taitara mo ia tangata i mua o te riihitanga atu ki nga Pakeha, pehea te roa ka oti te mahi pera.

Paratene Ngata: Tena pea e pau te tekau tau a e kore e oti katoa. E korero atu ana ahau i aku i kite ai i mohio ai. Naku i whakahaere he riihi mo etahi whenua i mua ma Ta Hori Witimoa. E waru nga poraka i roto i taua riihi, a e waru rau nga tangata i uru ki roto ki aua poraka. E toru nga tau e mahi ana au ki te whaiwhai haere i nga tangata i etahi wahi o te Motu nei ki te haina haere i nga tangata ki te riihi. Ko te hawhe noa iho o ratou i riro mai i au, ko tetahi hawhe kaore i taea. No muri noa iho nei ka tu he komiti, katahi ka oti.

793. Hon. Timi Kara: I tatu te whakaaro o nga tangata o ena poraka, he pai rawa te whakatu komiti poraka mana e whakahaere taua mahi katoa kia wawe te oti o nga tangata i toe te haina ki te riihi?

Paratene Ngata: Ae. Tetahi mea: ka tupono ki nga whenua uaua nui te moni e pau i te hainatanga i nga tangata ka iti noa iho te moni reti e whakaaetia e te Pakeha. Notemea ka whakaaro ia ki te nui o nga moni e pau i nga tangata haina haere i nga ingoa o nga tangata nona te whenua. I tetahi wa ka haere au me te Kai-whakawa me te kai-whakamaori ki te haina i tetahi tangata kotahi, a be roa te taima i pau i a matou i taua mahi ka oti. I haere rawa matou ki Kennedy Bay ki te haina i taua tangata kotahi, a hui katoa nga moni i pau i te haerenga ki reira, nuku atu ana i te £50, a ko te moni reti ma taua tangata a 7s. 6d. tonu i te tau, koi nei hei tohu maku i te he o taua tikanga, na kona i tika ai te tono kia hanga he tikanga hou.

794. Hon. Timi Kara: Tetahi tikanga e iti ai te moni e pau?

Paratene Ngata: Ae.

795. Hon. Timi Kara: I runga i te maha o ou tau e tu ana koe hei Ateha hei kai-whakahaere hoki mo nga tuku whenua Maori i runga i te riihi i te hoko ranei, a i te mea hoki he tangata koe e uru ana ki nga poraka maba, ki to mahara me penei ranei me te Pire nei he tikanga, haunga ra te penei rawa—engari kia whai te ahua i ta te Kawanatanga e mea nei, koi ra he tikanga mo naianei e ora ai?

Paratene Ngata: Ae. Me korero ake e au tetahi poraka ko Waipiro te ingoa, hei tauira mo taku korero. He maha nga tangata nona taua poraka—me ki e tata ana ki te rima rau. Wahia ana mai i roto i taua poraka tetahi wahi no matou ko toku hapu, a whakaturia ana e matou he komiti. Tokoia nga mema o tana komiti, ko ahau tetahi, he mea whakatu taua komiti i runga i te tikanga tiiti Kei te riihitia taua whenua i naianei, a ko matou, ko te komiti, ki te whakahaere i nga tangata katoa i uru ki taua poraka me nga mea katoa e pa ana ki taua whenua, kotahi ano haora e mahi ana i nga mahi kua mutu. Ko matou, ko te komiti, ki te tango i nga moni reti, ka utu atu ki nga tangata o te whenua i runga i te hea o tenei o tenei o ratou. Kaore he utu mo te komiti mo ta ratou mahi, heoi nga moni e riro mai ana i au ko nga moni reti o toku ake paanga Na mo te komiti poraka e whakaaroa nei me mam tahi raua ko te Poari hei whakatautau i nga taitara o nga wheuua, me korero atu au tera tetahi whenua, ko Waipiro poraka, e 30,000 nga eka, na naku me tetahi komiti, i whiriwhiri taua poraka, i waho o te Kooti, a weheweheha ana e matou kia rima nga wahanga, a whakariteritea ana e matou nga paanga o ia tangata i roto i aua wahanga e rima. He mea mahi tenei e matou i waho o te Kooti Ka mutu i a matou te mahi, ka hoatu e matou ki te Kooti, a heoi kau te mahi ma te Kooti he nanui i nga rarangi ingoa mo la wahanga me nga hea i hoatu mo ia tangata e te komiti i whakaturia ra ki waho o te Kooti. Paahita ana e te Kooti ta matou i mahi ai; a tau ana te poraka ki tera, a e mau mai nei, kaore i piiratia, kaore he raruraru, taea noatia tenei ra.

796. Hon. Timi Kara: Kei te riihitia pea?

Paratene Ngata: Ae. Na te komiti i whakariterite te riihi, a kei te riihi tonu ki te Pakeha tae mai ki tenei ra, kaore kau he raruraru. Koia tena ta matou e hiahia nei, kia hoatu ano te komiti poraka hei hoa mo te Poari ki te whakaotio i nga mahi pena te ahua, a ma te Poari e whakamana nga mahi a te komiti

797. *Hon. Timi Kara*: I to korero mo Waipiro poraka, i ki koe i whakaturia te komiti poraka e nga tangata no ratou te whenua i runga i tetahi tikanga tiiti, a tukuna atu ana ki tanu komiti o ratou mana katoa, a na tanu komiti, mo te taha ki nga tangata i uru ki te whenua, i riihi te whenua i runga ano i nga ritengra me nga moni reti i ata whiriwhiria i ata whakaaetia, a pai ana te whakahaere kaore kau he raruraru?

Paratene Ngata: Ae.

798. *Hon. Timi Kara*: Koia tena te tikanga e hiahia nei e nga Maori i naianei kia whakamanangia e tetahi Ture.

Paratene Ngata: Ae.

799. *Hon. Timi Kara*: Ma tena ka kore he moni e pau i te haiuatauga haeretanga i nga tangata me te utu o nga tiiti, me era atu mahi katoa e pa ana ki te hainatanga o nga tiiti?

800. *Hon. Timi Kara*: Ki taku mohio atu ki o korero e penei ana tau: ko nga tikanga e mania ai e whakahaerea ai nga poraka i roto i tetahi takiwa me riro ma tetahi komiti e whakahaere, he mea whakatu taua komiti e nga tangata nona te whenua?

Paratene Ngata: Ae.

801. *Hon. Timi Kara*: A ma taua komiti e whakariterite nga tikanga o te riihi, me era atu mea?

Paratene Ngata: Ae.

802. *Hon. Timi Kara*: Kaati he mahi ma te Poari he whakamana kau i nga whakahaerenga katoa e oti ana i te komiti i waenganui i nga Maori no ratou te whenua me nga Pakeha, me era atu mea?

Paratene Ngata: Ae.

803. *Hon. Timi Kara*: A ko tetahi ahua me ahei nga komiti ki te tono atu ki tana Poari Kia hoatu he moni, a me whakamana te Poari kia ahei ai ki te awhina ki te moni i nga tangata Maori e hiahia ana ki te whakapai i o ratou whenua kia puta ai he oranga ki a ratou i aua whenua.

Paratene Ngata: Ae.

804. *Hon. Timi Kara*: Ki te tuku-a-nama atu ranei i etahi moni ki a ratou hei utu i nga run o nga whenua e tapatapahia ana hei tuku ki te riihi?

Paratene Ngata: Ae.

805. *Hon. Timi Kara*: Kaati, hei whakapoto i o korero, kaore au whakahe kia wehewehea ki ia tangata nga whenua Nama 1, ara, nga whenua pera, e nunui ana e taea ana te mahi, kia puta mai ai he ora?

Paratene Ngata: Kaore aku whakahe ki tena.

806. *Hon. Timi Kara*: Engari ko nga whenua Nama 2 me Nama 3, ara, te toenga o nga whenua, i runga i te ahua o te whenua, me te maha o nga tangata nona, me te nui o nga moni e pan i te wehe-wehenga ki ia tangata, ki tau whakaaro te tikanga pai mo era tu whenua me whakakaporeihana ratou hei komiti kia pai ai te whakahaere o o ratou whenua?

Paratene Ngata: Ae.

807. *Hon. Timi Kara*: Kaore oku hiahia ki te whakataupatupatu i nga tikanga whakahaere e mau nei i roto i nga whakaaro o nga Maori, ara, ko te hea te mea pai, ara, ko te mana motuhake e tonoa nei, ko te Kaunihera e tonoa nei e te Pire a Heuare Kaihau, ko te Pire ranei a te Kawanatanga e takoto nei, engari ki tau whakaaro, kua ki nei nei ano hoki koe, ma te whakahaere pera anake me te tikanga e noho nei i roto i te Pire a te Kawanatanga e taea ai te whakahaere pai o nga toenga o nga whenua Maori, a e taea ai te whakatutuki o te hiahia o te iwi nui tonu kia whakamutua rawatia te hoko whenua?

Paratene Ngata: Ae.

808. *Hon. Timi Kara*: Mehemea ki te kore nga iwi Maori o tenei Motu e pai ki tenei Pire, ka whakaae ranei koe mo tou takiwa.

Paratene Ngata: Ae. Koi na ra te take i roa ai au ki konei tatari ai kia tuwhera he taima moku ki te tautoko i te Pire nei, a e taea ai e a i te tono atu pena me te patai i uia mai nei ki au—ara, ki te kore nga iwi Maori o etahi wahi o te Motu e pai kia paahitia te Pire nei hei ture mo o ratou nei takiwa, ka mau tonu taku tono kia paahitia mo toku takiwa—ara, ma te Pire nei e whakahaere nga whenua o toku takiwa, hei whakatautau i nga whenua o wire me o te Tai Hauauru hoki, notemea kei te hiahia nga iwi o reira kia whakahaerea tenei Pire ki reira.

809. *Hon. Timi Kara*: whakaae ana koe kia whakamatauria tuatahitia tenei Pire ki tou takiwa hei tauira ki etahi iwi, i mua o te whakahaerenga atu ki runga ki nga iwi kaore e whakaae ana ki tenei Pire?

Paratene Ngata: Ae.

810. *Hon. Timi Kara*: Mo te taha ki tou takiwa, kei te mahara ake ranei koe ki tetahi tikanga pai atu i tenei hei whakahaere mo tou takiwa? He tangata matau hoki koe a kua ata hurihuria e koe tenei mea. a kua waia koe ki nga whakahaerenga o nga ture i paahitia e te Paremete mo runga i nga tuku whenua Maori, a e patairia atu ana tenei ki a koe i runga i te mahara kei te whakaae koe ki te whaki mai i o whakaaro ki te Komiti mo runga i tenei mea?

Paratene Ngata: Kaore. Kua tino pau oku matauranga i te hurihuringa i te rapunga me te kimihanga i tenei mea mai ano o te wa i tae tuatahi mai ai te Pakeha ki tenei Motu. Kaore i kitea e au tetahi atu tikanga i pai atu

tenei e mau nei i roto i te Pire. Engari, me penei he kupu maku; ki taku whakaaro me whai haere te Maori i runga i nga tapuwae o te Pakeha, engari me ata hikoi te haere, kia mau ai i a ratou o te Pakeha tikanga me ona matauranga.

811. *Hon. Timi Kara*: Ki to whakaaro kua tae ranei tenei ki te wa e upane ai te haere o te Maori me te Pakeha mo te taha ki o ratou whenua.

Paratene Ngata: Kaore ano.

812. *Hon. Timi Kara*: Ki tau kaore ano te Maori i eke noa ki to te Pakeha ahua?

Paratene Ngata: Ki taku mahara kaore ano. Engari me penei taku kupu: ki taku whakaaro tena ano etahi Maori kua rite ki te Pakeha te mohio; engari tena ano etahi kaore ano i tae ki taua ahua, na reira ka tika te ki kaore ano i taea te wa e pena ai te tu o te Maori.

813. *Hon. Timi Kara*: Eogari e tumanako ano koe tera e neke haere atu te matauranga, na wai a kua tutuki ki te ahua e whaianei?

Paratene Ngata: Ae; koia tena taku e tumanako ana.

814. *Te Tiamana*: Engari pea me whakarere nga matauranga kino o te Pakeha?

Paretene Ngata: Ae; ko nga raatauranga pai anake kaua nga matauranga kino, me patu rawa atu ena, ko ena hoki kei te patu i te iwi Maori.

815. *Hon. Timi Kara*: Kaati, i te wa e ako ana te Maori i aua matauranga, ki tau whakaaro he tino tika kia hanga he tikanga e taea ai nga whenua te mahi kia puta ai he ora.

Paratene Ngata: Ae; me hanga he ture hei here i te toenga o nga whenua Maori a hei whakahaere hoki i runga i tetahi tikanga e puta ai he ora a taea noatia te wa e tae ai te Maori ki te mutunga mai o te matauranga Pakeha.

816. *Hon. Timi Kara*: A, kia tae ra ano pea ki te pakehatanga o te iwi Maori katahi pea koe ka whakaae kia pera ano tana pupuri i ona whenua me ta te Pak ha pupuri?

Paratene Ngata: Ae; e whakaae ana au kia pena te ahua.

817. *Hon. Timi Kara*: He patai atu tenei ki a koe, mo etahi o au korero o manahi. I ki koe kua iti haere te kai waipiro a te Maori?

Paretene Ngata: Ae; kua iti haere te haurangi i roto i te Maori; i etahi taima nui ai ano te kia waipiro, engari kua takiwa haere.

818. *Hon. Timi Kara*: Engari kua kore haere, kua pai akei to mua ahua?

Paratene Ngata: Ki taku whakaaro te take i iti haere ai te kai waipiro kua pau te nuinga o o ratou whenua, kua kore he moni hei whakapau ki te waipiro.

819. *Hon. Timi Kara*: Koi na anake ranei te take?

Paratene Ngata: Ki taku whakaaro kua timata ratou te mohio he mahi he tera, kaore e tika kia waiho tonu hei mahi Kua oti ano i nga Maori o etahi takiwa te hanga he tikanga mo o ratou kainga kia kaua e uru atu te haurangi ki roto, a hamenetia ai nga tangata takahi i taua tikanga.

820. *Hon. Timi Kara*: He korero nui rawa ena, tino whai tikanga, notemea ma tena ahua ka kitea kei te ngana te iwi Maori puta noa i te koroni ki te whakaiti haere i ta ratou kai waipiro.

Paratene Ngate: Ae.

821. *Hon. Timi Kara*: Kua tu ia nei nga komiti ki etahi kainga, he mea whakamana e ratou ano, kia ahei ai ratou ki te whaina i nga tangata haurangi?

Paratene Ngata: Ae; a ki te kore te tangata e whainatia ana e te komiti e utu i te whaina ka hamenetia ia ki te aroaro o te Kooti o te Kai-whakawaTuturu mana e whakatau te whiana. He maha nga keehi pera ka taea e, au te whakaatu i mahia ki toku takiwa, kei toku takiwa hoki taua tikanga e whakahaerea ana.

822. *Hon. Timi Kara*: Ka nui pea nga painga e puta ana i runga i te mahi a nga komiti Maori?

Paratene Ngata: Ae.

823. *Hon. Timi Kara*: Kua penei ia nei te tikanga: ka tu nga hui ki nga takiwa o te Motu, tino kaha ai nga rangatira ki te arai i te kai waipiro kai tae ki reira?

Paratene Ngata: Ae; kaore e whakaaetia te waipiro kia tae ki reira. Ahakoa he Pakeha, ki te haere huarangi atu ia ki reira, kaore ia e whakaaetia kia tae ki te kainga i tu ai te hui. He maha nga Pakeha hauaraugi kua kite au e pana atu ana ki waho o te kainga. I te hui ki Papawai i peratia etahi Pakeha.

824. *Hon. Timi Kara*: I taua hui nui?

Paratene Ngata: Ae. No te taenga rawa atu o te Kawana raua ko te Pirimia katahi rawa ano ka kitea te waipiro ki taua hui. Hei whakarite i te ahua o te tina i taua wa anake ka mutu, hei manaaki mo te manuhiri.

825. *Hon. Timi Kara*: He tangata koe kua whakatupu pai kua whakaako pai i o tamariki?

Paratene Ngata: Ae.

826. *Hon. Timi Kara*: Na au ake moni i whakatupu i whakaako ehara i nga moni e puta ana i o whenua?

Paratene Ngata: Ae. Kaore kau he moni e puta ana i oku whenua i taua wa. Kaore i hokona e au, naku ano i mahi nga whenua ki te kai me era atu mahi.

827. Hon. Timi Kara: Mehemea i weheweheha o whenua ki a koe, ka ai ranei tena hei tautoko i a koe ki te tuku i o tamariki ki te kura?

Paratene Ngata: Kaore.

828. Hon. Timi Kara: Na tou kaha tonu me tino ako o tamariki ki te kura i taea ai ratou e koe te pera?

Paratene Ngata: Ae.

829. Hon. Timi Kara: Mehemea, i te mutunga o te noho o au tamariki i te kura, no te hokinga mai ki te kainga, kua oti o paanga whenua te weheweheha ki a koe—i ki ra koe 10 eka i ia poraka i ia poraka—ka tika ranei koe ki te whakanohonoho i o tamariki ki runga i ena whenua, ki reira mahi paamu ai mam oranga ai mo ratou?

Paratene Ngata: Kaore; notemea kei te tatahi noa atu te takoto weheweheha o nga whenua. Mehemea i huia aku paanga katoa ki te wahi kotahi, kia kotahi te poraka, katahi ka taea te hoatu he paamu ma ratou.

830. Hon. Timi Kara: Ehara ia nei i te mea ko te mate nui e pa ana i runga i te whaka-akoranga ki te kura o nga tamariki: ara, ka mutu te kura o nga tamariki, ka whiwhi ratou i te matauranga, ka hoki ki o ratou matua, kaore kau he huarahi e tuwhera ana ki a ratou hei nukunga atu mo ratou—kaore kau he whenua hei whakanohonohoanga i a ratou!

Paratene Ngata: Ae.

831. Hon. Timi Kara: Kaore kau he huarahi mahi hei tirohanga atu ma ratou, e ai ai he tuara mp ratou hei wawao i a ratou i nga uauatanga o te ao, e puta ake ai te ihu ki te ora?

Paratene Ngata: Kaore kau.

832. Hon. Timi Kara: Kaore ranei koe e pai kia hanga he tikanga hei rahui i etahi o nga whenua e toe nei ki nga Maori hei oranga mo nga tamariki Maori e tupu nei?

Paratene Ngata: Ae; koia tena to matou hiahia. I raro i te Pire nei e tumanako ana matou, tera e rahuitia nga whenua e tika ana hei oranga mo matou ko a matou tamarki, a me herehere rawa aua whenua kia kore rawa ai e taea te hoko te tuku ranei, a ko nga toenga o te whnua e watea ana, ara kaore e wehea ana i taua wa hei nohoanga hei mahinga ranei ma matou ko a matou tamariki i muri i a matou, me riihi atu, engari kaua e riihitia i runga i tetahi tikanga e riro tonu atu ai, a kia taka te wa e pau ai nga tau o aua riihi, ki te kitea i reira e tika ana aua whenua kia nohoia e a matou tamariki hei kainga hei mahinga ma ratou me pera. Ki te kitea a tona wa e haere ake nei kua kore e rahi nga whenua i wehea hei nohoanga hei mahinga ma tetahi iwi, kaati, hei te wa e mutu ai aua riihi, me hoatu o ratou whenua i riihitia ra hei whakarahi ake i nga kainga me nga mahinga a taua iwi.

833. Hon. Timi Kara: A, ki tau, me rahui ano hoki pea etahi wahi o nga whenua hei ako i nga tamariki ki te kura?

Paratene Ngata: Ae.

834. Hon. Timi Kara: A hei whakatu kura ako mahi-a-ringa kia fano tutuki ai te matauranga o nga tamariki?

Paratene Ngata: Ae.

835. Hon. Timi Kara: A ki nga wahi e papai ana e rite ana nga whenua me ake ratou ki nga matauranga mahi paamu me era atu mahi pera?

Paratene Ngata: Ae.

836. Hon. Timi Kara: Me pehea ena mea katoa e taea ai te whakatutuki, ma te weheweheha i nga whenua ki ia tangata ma tetahi tikanga ranei e aro nui tonu ana ki te iwi, e riro ana ma te komiti e whakahaere, ma ratou e ata wehe tetahi taha o te whenua kia taea ai enei mahi.

Paratene Ngata: Ko te mea tika me riro ma te Komiti e whakahaere.

837. Hon. Timi Kara: A ma ia iwi e wehe etahi wahi hei oranga mo nga kura?

Paratene Ngata: Ae.

838. Hon. Timi Kara: Ki taku mohio atu ki o korero, e penei ana tau, kaore kau ou wehi ka pa he mate i runga i enei tikanga ina whakahaerea ki tou takiwa, engari ka puta he ora?

Paratene Ngata: He pai anake te mea e puta i tena tikanga. Ki taku mohio ka tino koa toku iwi ki te paahitia tenei Pire.

839. Hon. Henare Kaihau: Ae pehea ana koe ki te Fire e takoto nei, kaore nei hoki nga menemana whakatikatika a te hui ki Fapawai i uru?

840. Hon. Timi Kara: Ki taku mohio, i penei pea to korero mai ki an, ahakoa whakatikatikaina e te Komiti te Fire nei, a ina mutu te pera, ki te mau tonu nga tikanga e noho nei i roto i te Pire, e kore koe e wehi ki tenei Pire ki te whakahaerea ia ki tou takiwa, i te mea ko te pai anake te mea e puta i a ia?

Paratene Ngata: Kaore au e manawapa kei pa he mate, heoi e pera ai ma te he o te whakanoho noho o nga kupu o roto i te Fire nei, e taea ai e te tangata te whakawiri ke i te tikanga o aua kupu kia takoto ke ai i te tino aronga o te Pire. Ki te taea te pera, katahi pea ka pa he mate. He maha nga Ture e kite ana au e paahitia ana hei whakaora i tetahi mate, a ki ta te titiro iho ki nga korero o aua Ture mehemea nei kua tino taea te mea e whaia ra, akuanei, kei te whakahaerenga o aua Ture, ka kitea nga hapanga o etahi wahi. Ki taku mohio ko nga Ture katoa e paahitia ana e tenei Whare e paahitia ana i runga i te whakaaro totika kia taea atu ai te mea e whaia ana

e taua Ture, engari kia whakahaerea nga Ture katahi ka ngana etahi tangata ki te whakarereke i te aronga o aua Ture. Ko nga roia tetahi iwi kaha atu ki te whakaparori ke i te aronga o nga Ture, a i runga i tera tu ahua ta riro ma te Whare e whakatikatika haere aua he.

841. *Hon. Timi Kara*: Hei whakarapototanga mo a taua korero, me patai atu au i enei patai. E kotahi ana ranei te whakaaro o koutou ko tou taha me te nuinga o te iwi Maori, ara, ko te mea tika me tino rahui nga whenua e toe nei ki nga Maori i Niu Tireni kia mau tonu ai hei whenua mo ratou?

Paratene Ngata: Ae.

842. *Hon. Timi Kara*: Ko te mahi tuatahi ma aua whenua he whakarato i te iwi Maori ki te whenua hei kainga hei oranga mo ratou a hei whakaakoranga i a ratou tamariki ki te kura.

Paratene Ngata: Ae.

843. *Hon. Timi Kara*: Ko nga whenua i takoto noa iho, ara, kaore i whakaratoa ki nga mahi kua korerotia ake nei me riihi atu era?

Paratene Ngata: Ae.

844. *Hon. Timi Kara*: A me riro ma tetahi ropu e whakahaere, me ata whakatu taua ronu a me karanga tona ingoa he komiti?

Paratene Ngata: Ae.

845. *Hon. Timi Kara*: Ki raro i te mana o te Poari taua komiti?

Paratene Ngata: Ae.

846. *Hon. Timi Kara*: Ko nga whenua papai, nunui, engari he tokoiti nga tangata o roto, me wehewehe ena ki ia tangata nona?

Paratene Ngata: Ae.

847. *Hon. Timi Kara*: A me tuku atu ki ia tangata te whakaaro mo tona whenua?

Paratene Ngata: Ae. Engari me ki atu au kaore ena tu whenua i toku takiwa.

848. *Hon. Timi Kara*: Kei etahi atu takiwa pea nga whenua pena?

Paratene Ngata: Ae.

849. *Wi Pere*: I te mea kua tata tenei tuunga o te Paremete te mutu, ka patai atu au ki a koe, ko e hea wahi o tenei Pire tau e hiahia ana kia paahitia?

Paratene Ngata: Mehemea, i te poto rawa o te taima, e kore e taea te tuku atu o tenei Pire e te Komiti nei ki te Whare kia paahitia hei ture i tenei tuunga o te Paremete, kaati, katono ano au i taku tono o nanahi—ara, me hanga e tenei Komiti tetahi Pire poto, hei tuku atu ki te Whare, kia paahitia atu i tenei tuunga o te Paremete, hei hanga rahui pena te ahua me nga rahui kua korerotia ake nei, al hei whakahau i te Kawanatanga kia tere te whakaotioti i te hoko o nga whenua kua hawhe nei te hoko e te Kawanatanga, kia tere ai te mohio o nga Maori e hia nga eka whenua kei te toe ki a ratou; a ko nga whenua kua oti te mokete kua tau ranei etahi atu tu raruraru ki runga me hanga he tikanga mo era kia kore ai aua whenua e pahuhu rawa atu i nga ringaringa o te Maori, kia rokohanga ai e etahi atu tikanga tera e hanga hei ture. Tetahi whakaaro oku, me whakanru he tekiona ki roto ki te Pire kia whai mana ai te whakatu i tetahi Poari, ko nga mahi ma taua Poari he tu hei hoa mo te Kooti Whenua Maori ki te whakatautau haere i nga whenua Maori—ara, mo runga i nga mahi wawahī i nga whenua kua hawhe te pau i nga hoko a te Karauna me era atu tangata.

850. *Wi Pere*: Kaati, e penei ana tau, i te mea kua poto te taima, te mea pai me paahi he Pire pena te ahua me tau kuakororo mai na, a ko te Pire nui me nuku mo tera tuunga o te Paremete?

Paratene Ngata: Ae; e pena ana taku hiahia—ara, mehemea kua tata tonu te mutu o tenei tuunga o te Paremete, a e kore e whai taima ki te paahi i te Pire e takoto nei, kaati, me paahi he Pire poto pena me taku i korero ake nei. Heoi taku e tono nei ko te Poari kia whakamanaia hei hoa mo te Kooti Whenua Maori ki te raahi i nga whakawa wawahī whenua, ko era atu mana mo te Poari me waiho ena, kia paahitia te Ture a tera tuunga o te Paremete, hei reira hoatu ai whakauru ai aua mana.

851. *Wi Pere*: Kaore ranei e pai me paahi he Ture poto i tenei tuunga o te Paremete hei whakatu Poari mo ia takawa?

Paratene Ngata: Ae; he mea pai rawa tena, a kia paahitia tetahi o nga Ture hei reira whakatu ai nga komiti, ma tera e mama ai nga mahi, i te mea ka tu ratou hei hoa mo te Poari me te Kooti ki te whakatautau haere i nga whenua. Ko te mea pai rawa ano ko te Pire nei kia paahitia i tenei tuunga o te Paremete; engari mehemea kei te poto rawa te taima na reira e kore e taea tena, kaati me pera he tikanga mo naianeī me taku i korero ake nei.

852. *Wi Pere*: E ki ana koe ko to hiahia me rahui nga whenua Maori: e mea ana ranei koe me rohe mai nga tau e mana ai te rahui?

Paratene Ngata: Kaore. Ko taku rahui e hiahia ana me rahui mo ake tonu atu—ara, me tino rahui herehere rawa a me mau tonu mo nga tau katoa, a taea noatia te wa e ngaro ai te iwi Maori.

853. *Wi Pere*: E mohio ana ha koe ki nga korero o roto i te Pire a te Pirimia: me pehea ki tau te tuku atu a te tangata a te hapu raeui i a ratou whenua ki raro i te Poari.

Paratene Ngata: Me karanga nga tangata katoa o te poraka kia huihui, a ma ratou e whakatu he komiti ka

tuku atu ai i te whenua ki te Poari. I hanga he huarahi mo tena e te hui ki Papawai a kei roto i a ratou menemana whakatikatika e noho ana.

854. *Wi Pere*: E whakahe ana koe ki tenei, me whai mana te Poari ki te muru atu i nga whenua mana e whakahaere, ahakoa hiahia, kore ranei e hiahia, nga tangata nona kia riro ma te Poari e whakahaere?

Paratene Ngata: Ae. Ki te hoatu he mana pena me tau e korero na ki te Poari, a ahakoa he ture pai rawa atu te ture i whakaurua ai taua tikanga, ka waiho taua tikanga hei take e tino kaha rawa atu ai te whakahe a nga Maori ki taua ture.

855. *Wi Pere*: Kua utua ano e koe te patai ka uia atu nei e au i naianei, he ahakoa ka patairia atu ano e au ki a koe taua patai: mehemea ka paahitia tenei Pire tae atu ki nga menemana e hiahiatia nei e koe, e mea ana koe me whakahaere te Pire ki tetahi takiwa anake ki katoa ranei o te Tai Rawhiti?

Paratene Ngata: Ko toku hiahia mo te Motu katoa; engari ki te kore etahi iwi e whakaae kia whakahaerea ki o ratou takiwa, kaati, me tau ki toku takiwa me nga takiwa hoki o te Tai Hauauru e hiahia ana ki te Pire. Ma matou e whakamatau, a ma nga iwi o waho atu i a matou e matakitaki mai, e whakaaro, kei te pai kei te mate ranei to matou takiwa i taua Pire. Ma tera e mohio ai, e tatu ai o ratou whakaaro, me whakaae ranei kia whakahaerea ki to ratou takiwa kaua ranei. Engari, ahakoa whakahe nga iwi o te Motu nei i te Pire, ka tono tonu au kia whakaaetia te Pire nei mo toku takiwa. He iwi nui matou kei reira, he nui hoki o matou whenua, ara, e nui ana hei whakamatauranga i te Pire, e kitea ai ona pai ona kino.

856. *Wi Pere*: Ko te potonga o to korero e penei ana, ko to hiahia me whakatu te Poari, me whakatu nga komiti, me whakatu nga komiti poraka, a me whakamana ratou hei whakahaere i nga whenua?

Paratene Ngata: Ae. Kua oti katoa tena te whakatakoto ki roto i nga menemana.

857. *Wi Pere*: Engari kaore koe e pai me whai mana te Poari ki te tango noa ake i nga whenua mana e whakahaere i runga i tana i pai ai, e kaua rawa ai he kupu ma te iwi Maori nona nga whenua?

Paratene Ngata: Ae; kaore au e pai ki tena.

858. *Wi Pere*: A, kaati, e penei ana tau kaua te Poari e takahi i nga hiahia o te komiti, ma te komiti e tohutobu nga whenua e wehe hei rahui, nga whenua hei hoko, hei riihi, a me nga whenua hei paamu me era atu mahi?

Paratene Ngata: Ae.

859. *Wi Pere*: Ko to hiahia me haere nga mahi a te Poari i runga i nga hiahia o te komiti poraka?

Paratene Ngata: Ae. Ki te peratia kaore e raruraru, ka pai tonu te haere o nga mahi.

860. *Wi Pere*: A heoi ta te komiti poraka e tohutobu ai ki te Poari ko ta nga tangata nona te poraka i whakaae ai?

Paratene Ngata: Ae Ki te kore te Poari e whakarongo ki nga tohutobu a te komiti, a ki te tohi tonu ki te mahi i tana i kite ai, kaore e kore te tupu ake he raruraru.

861. *Wi Pere*: Ki te whakamanaia te Pire kia whakahaerea ki tetahi takiwa anake o te Tai Rawhiti, ki reira whakamatauria aii te tuatahi me pehea?

Paratene Ngata: Pai noa atu au kia penatia te whakamatau, ahakoa whakamanaia te Pire mo toku iwa anake.

PARAIRE, 21 O OKETOPA, 1898. PARATENE NGATA: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

862. *Henare Kaihau*: Kua korerotia e koe au whakaaro mo nga tikanga nunui o roto i te Pire a te Pirimia e takoto nei i te aroaro o te Komiti?

Paratene Ngata: Ae.

863. *Henare kaihau*: Ki to whakaaro ka rite i taua Pire nga hiahia o nga iwi Maori katoa o Niu Tireni, e hiahia nei kia hanga he tikanga hou mo ratou me o ratou whenua?

Paratene Ngata: Ka rite tetahi wahi o to ratou hiahia; ara, ka rite i te rahuitanga e te Pire i te toenga o nga whenua Maori. Ko tetahi wahi tera o te Pire e rite atu ana ki te hiahia o te iwi Maori. Tena ano etahi hiahia o etahi wehewehenga o te iwi Maori, ara, o nga iwi e tono nei i te Mana Motuhake, i te Kaunihera Maori, me etahi atu mea kaore e whakaaetia ana e te Pire.

864. *Henare Kaihau*: Ko te hea wahi o te Pire nei te wahi kaore e rite ana ki te hiahia o te iwi Maori?

Paratene Ngata: He maha nga wahi, he Pire hou hoki tenei katahi ano ka whakaurua mo te iwi Maori me ana mea katoa. Kei te pai etahi wahi o te Pire e takoto nei, a ki te whakahaerea ka kitea etahi atu wahi pai ona a ka kitea hoki ona wahi kino.

865. *Henare Kaihau*: I penei pea ia nei taku mohio atu ki to korero, ko te wahi o te Pire e rite ana ki nga hiahia o te iwi Maori, ko te wahi e ki ana me tino whakamutu rawa atu te hoko whenua?

Paratene Ngata: Ae. Tetahi hiahia o nga Maori ko tetahi huarahi kia whakatuwheratia kia ahei ai ratou ki te riihi i o ratou whenua, a kua whakaritea tera hiahia e te Pire nei.

866. *Henare Kaihau:* E penei ana koia te tikanga o to korero na, mehemea ka tangohia ki waho te wahi arai i nga hoko, penei kaore e rite ana ki nga hiahia o te iwi Maori?

Paratene Ngata: Ae, kua ki ake ra au ko te tuatahi tonu tenei o nga Pire penei i meatia mo nga Maori. Mehemea pea ka paahitia kei reira pea ka kitea kei te rite ano ia ki nga hiahia o nga iwi

867. *Henare Kaihau:* I patairia ai e au tena patai kia hangai ai to utu mai ki te Komiti, ara, heoi nga wahi o te Pire e rite ana ki nga hiahia o te iwi Maori ko nga wahi e katia i te hoko me te huarahi hei whakahaere riihi whenua Maori, a ki taku whakarongo atu, e whakaae ana mai to utu ki tena patai. Kei te mohio hoki koe ko te hiahia nui o nga Maori o te Motu nei puta noa puta noa: tuatahi, he katia i te hoko, tuarua, he whakahaere i tetahi ritenga hei riihi i o ratou whenua. Kaati kua ki ano koe e hiahia ana ano hoki nga Maori kia utua a ratou ruri me etahi atu nama kia tae ai ki ta ratou e tono nei; e tika ranei tena?

Paratene Ngata: Ae, e tika ana. Kaore pea koe kia rongo i aku korero i te aroaro o te Komiti i te ra tuatahi, tuarua hoki. I korerotia katoatia e au ena mea katoa tae atu ki nga menemana i whakaaetia e te hui ki Papawai.

868. *Henare Kaihau:* Kaore au i te hoki ki o korero o mua. Engari toku hiahia ko aku e patai atu nei i naianei kia utua e koe?

Paratene Ngata: Heoi, i patai mai hoki koe pehea te hiahia nui o te iwi Maori mo runga i tenei Pire, a kua whakaaturia e au kia koe.

869. *Henare Kaihau:* E pai ana, i runga i te mea ko te utu mo taua patai kihai i marama, ka pataria ano koe e au ki tetahi patai ano. I rongo atu ia nei au i a koe e ki ana, i tae ano koe ki te hui ki Papawai: he tika ranei i tae ano koe ki reira?

Paratene Ngata: Ae.

870. *Henare Kaihau:* Taku mahara, i penei koe i nanahi, i reira ano etahi o Waikato, me etahi o nga tangata o te Tai Hauauru?

Paratene Ngata: Kaore au i pena. I penei ke au. Ko etahi o nga tangata i tae ki taua hui i wehe i a ratou kia motuhake ki waho, a uru ana ki tetahi ropu e tono ana kia hoatu ki a ratou he mana Kaunihera Maori.

871. *Henare Kaihau:* A i aha etahi o nga tangata?

Paratene Ngata: Ko tetahi wahanga i tono i te Mana Motuhake, a ko te tuatoru o nga wahanga i tautoko i te Pire i tapiria mai nei nga menemana.

872. *Henare Kaihau:* Kaati, e penei ana koe, i pakaru te iwi e toru wahanga pu korero—kotahi wahanga e tono ana mo te Mana Motuhake, tetahi mo te Kaunihera Maori, ko te tuatoru e hapai ana i te Pire. E tika ana ranei tena?

Paratene Ngata: Ae.

873. *Henare Kaihau:* I te hea o enei whakahaerenga mataurauga e toru koe? I te taha Mana Motuhake ranei, i te Kaunihera Maori ranei, i te taha hapai ranei i te Pire?

Paratene Ngata: I te taha hapai i te Pire au I haere ano au i runga i taku i whakaaro ai, me ta toku iwi i ki ai.

874. *Henare Kaihau:* E ki ana koe e whakahaere ana koe mo to iwi, a i te hapai koe i te Pire: ehara ia nei i te mea ko to ratou hiahia he tautoko i te Mana Motuhake ranei i te Kaunihera Maori ranei?

Paratene Ngata: Kaore. I hapai au i te Pire i runga i tenei take na: ko toku iwi he iwi i piri pono tonu ki te Kuini, a i naianei e pera tonu ana ano, kaore matou e uru ki nga whakahaere e haere ana i waho o nga ture a te Kuini. Ko tuku iwi hoki he iwi hapai tonu i te Kuini, he hoia hoki nana, me au hoki.

875. *Henare Kaihau:* E tino ki pono ana koe i tonoa mai koe e to iwi ki konei hapai ai i tenei whakahaere, a kia kaua rawa koe e tautoko i te Kotahitanga, i tetahi ranei o nga whakahaere i sorerotia nei e koe?

Paratene Ngata: Ae. Ko te ritenga tena ko taku i ki ake nei. Kaore tahi ano au kia uru hei mema mo to Kotahitanga, kaore ano hoki i uru noa ki ona hui i mua mai a taea noatia tenei w.a.

876. *Henare Kaihnu:* Kei te pena tonu ranei ou wbakaaro i tenei wa?

Paratene Ngata: Ae; kei te pena tonu.

877. *Henare Kaihau:* E pai ana; ka patai au i tenei patai ki a koe: Mehemea e tika ana tau e mea mai na, a e tika ana hoki to whakapuaki i nga hiahia o te hunga nana koe i tono mai ki konei, mehemea ka kore e whakaaetia e te Pirimia nga menemana ate hui i whakaurua nei ki te Pire, e rereke raw a nei i te Fire, e kore ia nei koe e whakahe ki te Pire?

Paratene Ngata: Kua oti te utu e au te patai a te kai-patai.

878. *Henare Kaihau:* Ko to utu me "Ae" me "Kaore" ranei, taku hiahia tena?

Paratene Ngata: Kai au ano te ritenga mo taku utu atu, a koia tenei taku utu: Menemea ka kore te Pirimia e wakakaee ki nga menemana, heoi ka tukuna ma te Whare e mahi tenei mea. Tera e pahitia e te Whare te Pire i runga ano i tana i whakaaro ai hei painga mo te iwi Maori.

879. *Henare Kaihau:* E tika ana ano ra tena, engari kua whakarerea e koe te Pire a te Pirimia, a kua oma koe ki muri i te Whare hei whakapuru mou?

Paratene Ngata: Heoi hoki pea ta te Pirimia he whakatakoto i te Pire; ma te Whare ano ia e paahi.

880. *Henare Kaihau:* Kua ki koe ko to haere mai i haere mai i runga i ta to iwi i tono mai ai, ara, ko te whakatikatika i te Pire, a ko te take ano hoki tena nana koe i kawe ki Papawai—a kaore koe i haere ma I ki te tono kia whakaturia he Kaunihera, ki te awhina ranei i te Kotahitanga, ki te tautoko ranei i etahi atu o nga tikanga kua korero tiake nei e koe, engari ko to tu e tu nei mo te tikanga kotahi anake. Kaati koia nei te tikanga ki toku whakaaro, ki te kore e whakatikaia te Pire ki ta te iwi i hiahia ai, ki ta te hunga nana nei koe i tono mai ki konei hei whakapuaki i o ratou hiahia, heoi e kore ra e kore tou whakahe ki te Pire a te Pirimia?

Paratene Ngata: Kua utua noatia atu e au i mua ra, heoi me utu ano pea.

881. *Henare Kaihau:* Heoi taku kia ki mai koe "Ae," "Kaore" ranei?

Paratene Ngata: Kaore au i mea mau e utu. Maku ano e utu. Kaore hoki e tika mau ano e utu tau patai, engari maku ke.

882. *Henare Kaihau:* Kaore pea koe e pai ana ki te patai nei—e kikini ana pea ia koe. Kua tae mai ia koe tou ake whakaaro, ara, kei te hapai koe i te Pire a te Pirimia, engari ehara tena i ta to iwi i taku mai ai i a koe ki konei?

Paratene Ngata: Me utu atu au i tena i mua atu i to haerenga ki tetahi atu patai. Kua oti noa atu e au te whakamarama ki te Komiti nga whakaaro o toku iwi, a kua korero ano hoki au mo runga i nga menemana kua whakatakotoria ki mua i te Pirimia mo te whakauru ki te Pire, a e ki ana au kei te Whare i tenei wa te whakaaro me aua menemana, a kei te Whare ano hoki te paahi te pehea ranei i nga mea e puta ai he painga a mo te iwi Maori. Toku whakaaro tenei, mehemea ki te kore au e kaha te tone ki te whakahe i tenei Pire, kore rawa e kitea ana e au tetahi huarahi e riro ai i toku iwi te oranga e kimihia nei e ratou. Kaore tahi ano hoki au i te kite i tetahi atu tikanga i ko atu e rite ai to ratou hiahia ko te Paremete anake.

883. *Henare Kaihau:* E pai ana; kaati me patai penei koe e au: Mehemea ka whakaurua mai e tetahi atu tangata tetahi atu Pire, e penei ana tona ritenga, me kaua nga whenua Maori e taka ki raro i te mana o te Poari, e kore ra pea e kore tau whakaae ki taua Pire me ka paahitia e te Whare?

Paratene Ngata: Tena koa whakaarahia mai ano koia to patai. Kaore hoki koe i te whakamarama i tau e mea mai na: E ki ana koe me kauaka e riro i te Poari te whakahaere. Ki te pena te ritenga, me riro i a wai? Ko taku tena e hiahia nei kia mohio au.

884. *Henare Kaihau:* Mehemea ia na ka kawea mai e te Apatihana tetahi tikanga penei me taku e whakaatu nei, a paahitia ana e te Whare, tera ranei koe o tautoko i taua mea?

Paratene Ngata: Kaore ano au i marama ki tau e mea mai na. Me whakamarama mai ano koia e koe. Me whakaatu mai ano me riro i a wai te ritenga o nga whenua Maori i raro i tena whakahaere. E ki ana koe me kauaka e riro i te Poari. Tena me riro i a wai? Ko taku tena e mea nei kia mohio au.

855. *Henare Kaihau:* Me riro i tetahi Runanga i tetahi ropu tangata ranei pena me te Poari?

Paratene Ngata: Ana koia, katahi au ka marama atu. Kaore au e mohio pehea toku whakaaro ki tena tu tikanga, kia kite ra ano au katahi au ka mohio. E kore au e here noa iho i au ki te whakapuaki whakaaro moku i te tuatahi kia mohio ra ano au ki te ahua o te Pire e tonoa nei au kia whakaatu i toku whakaaro.

886. *Henare Kaihau:* I ki koe ko te mea i takoto ki te Whare, i paahi hoki i te Whare, ko tena tau e tautoko ai?

Paratene Ngata: Ae, mo te taha tena ki te Pire; mo te rapopotonga e takoto nei i o tatou aroaro, ko tenei Pire he mea i inoia e nga iwi Maori i te Kuini, a ata homai ana e ia ki nga ringaringa o ana Minita—ki te Kawanatanga ano hoki o Niu Tireni kia kimihia tetahi ritenga, a ko tona tukunga iho ko te Pire e takoto nei o tatou aroaro, me te Whare, me te iwi katoa o Niu Tireni. Ko te whakahaere tena i ki ra au ko ta te Whare e paahi ai mo tatou mo te iwi Maori i kitea ai hoki e ia e tika ana me whai mana. Kaore enei kupu aku e pa atu ana ki etahi atu Pire ta te mea kaore ano au kia kite noa i tetahi atu Pire.

887. *Te Tiamana:* Taku mahara kihai i te marama te hoatutanga i te patai ki te kai-korero. I penei hoki taku whakarongo atu e, kei te whakaae ia ki tenei Pire, a ko tona hiahia me uru nga menemana o Papawai ki roto, a ki te kahore e kitea e te Kawanatanga tetahi huarahi hei urunga mo tena, heoi, ko tona hiahia ma te Whare e whakatikatika i runga i nga tikanga a te hui ki Papawai Ehara ia nei i te mea koi naka tau e mea nei?

Paratene Ngata: Ae. A mehemea i muri o te whakamahinga, kitea ana kaore kia pai, kaati, me whakatikatika ano kia rite ki te mea i hiahia ai.

888. *Henare Kaihau:* Ma wai e whakatikatika?

Paratene Ngata: Ma te Paramete, ko te tikanga ano hoki tena o nga Ture katoa e pahitia ana e te Paremete, e whakatikatika ana e ia i ia wa i ia wa.

889. *Henare Kaihau:* Mehemea ka kore e whakaae te Whare, ka pehea?

Paratene Ngata: Kaore hoki ra e mohiotia te peheatanga, kia tae ra ano ki taua wa katahi ano ka mohiotia?

890. *Henare Kaihau:* Ka whakaae mai pea koe ki tenei na, mehemea ka kore te Whare e whakaae ki te whakatikatika i te Pire i muri o te paahitanga, a ka kitea ano hoki kihai rawa i te pai, heoi, ka tau ra he mate ki te iwi Maori i te mea ko nga hiahia i whakapuakina ai e ratou kihai i whaka-manaia?

Paratene Ngata: Ae tera pea e puta mai he kino. Kua pena na hoki au, tera pea e puta mai he kino. A ki te pa he mate tera te Whare e tae ki te whakaora ki te whakatikatika ano hoki i te Pire kia pai ai.

891. *Henare Kaihau:* Koi na te paina e whaia nei e au, kia whakaae mai ai ano koe, ae tera ano e puta he mate?

Paratene Ngata: E ki ana au ko te Kawanatanga te kai-tiaki o to iwi Pakeha tae atu hoki ki te iwi Maori, i tenei whenua. A no kona e kore te Kawanatanga e tuku, i nga, iwi, Maor kia tukinotia.

892. *Henare Kaihau:* Kaore au i patai ki a koe mo te Kawanatanga?

Paratene Ngata: E ta, kaua koe e hianga me patai kau koe, a kaati to mahi, whakararuraru noa i a au.

893. *Henare Kaihau:* E pai ana, kua marama au ki to whakaaro. Kaati, ko tenei, katahi ano i naianei ka puta mai i a koe tetahi utu tino hangai, marama hok penei na, ara, mehemea ka kore e pai te Pire, a ka kore hoki e whakatikatikaina ki [unclear: to] te iwi Maori hiahia, a ka kore hoki te Paremete e whakaae ki te whakaora, heoi ka tau he mate ki runga ki to iwi?

Paratene Ngata: Taku utu tenei, tukuna kia whakahaerea tenei Pire k. toku takiwa auake, a waiho atu to takiwa o taku hoa, e patai nei, ki waho o te Pire, tera pea e rite tena k, te hiahia o te kai-patai. Ko taku kupu ano tena i ki ai ki nga kai-turaki i te Pire, ara me kape o ratou takiwa ki waho.

894. *Henare Kaihau:* Kaore au i te tono kia kauhau mai koe?

Paratene Ngata: Ko toku hiahia hoki ra ko koe kia ata marama mai.

895. *Henare Kaihau:* Tena, e ki ana koe kei a koe te mana whakaae i tetahi tikanga kaore nei i te rite ki nga hiahia, i ki ake ra koe, i tukuna mai koe e to iwi ki konei?

Paratene Ngata: Kaati ra, me ata noho mai ra koe, kia pai ai hoki taku utu 1 te patai. Kua hoatu e au ki tenei Komiti nga whakaaro o taku iwi, kua whakaatu ano au i ta ratou e hiahia ana, a ko taku ki ano tenei ki te kore nga menemana i kawea mai nei e matou e whakaurua ki rote i te Pire, kaati waiho ma te Whare e paahi tetahi tikanga i tana i kite ai, ka oti ka whakahaere ai ki taku takiwa. Kua whakamanaia au e taku iwi kia mea atu i enei mea katoa; no te mea e ki ana matou kaore he huarahi ke atu e mohiotia ana e matou e puta mai ai he tika mo matou i ko atu i tenei. Ko taku takiwa kei te takoto noa iho kaore hehuarahi rahui kei reira, a tetahi atu tikanga ranei e whakahaerea ana ki reira. He maha nga whenua papatupu kei reira, whenua kaore ano kia whakawakia nga take, whenua hoki e puritia ana i raro i to Karauna karaati. A mehemea ka kore e paahitia tetahi tikanga pai, e kore e oti tetahi mea te mahi ki aua whenua, he kore kaore e taea te mahi. Ko te take tena i kaha rawa ai au ki te hapai i nga whakaaro o taku iwi, a i tautoko ai hoki i te Pire. Mehemea e hiahia ana te kai-patai kia rereke he tikanga mona, me kape e ia tona takiwa ki waho i te mana o te Pire. Ki taku mahara kaore atu ana patai hei patai.

896. *Henare Kaihau:* I mea mai hoki te kai-korero kia kaua au e patai kia mut u ra ano tana utu mai. A kua rongo atu au ki taua utu, a kaore kau he kai kei reto?

Paratene Ngata: E ki ana au kaore tahi he tikanga o to patai mai ano ki au. Kua hoki katoa i au o patai.

897. *Henare Kaihau:* E hiahia aua au ki te patai kia koe mehemea he pukapuka ano ranei kei a koe, pukapuka whakahau ranei a to iwi i a koe ki te whakapuaki i o whakaaro ki te komiti penei me tau i mea nei, i haere mai koe ki konei ki te tautoko i tenei Pire. Te take o te patai; kua ki koe ko te hiahia tuatahi o te iwi he whakatikatika i to Pire, a e hiahia ana au kia mohio mehemea he pukapuka whakamana ano ranei kei a koe whakahau ia koe kia tautoko i te Pire i tona ahua e takoto nei?

Paratene Ngata: Kaore, ko taku i ki ai kei te tino marama tona.

898. *Henare Kaihau:* Ko taku hiahia kau kia ki mai koe i te ae ranei, i te kaore ranei, heoi auo?

Paratene Ngata: Kaore tahi ano au kia ki noa ki te komiti e, kaore au e pai ana ki nga menemana.

899. *Henare Kaihau:* E penei ana te ritenga o to utu mai na, kaore he pukapuka a to iwi kei a koe whakahau ia koe ki to whakarereke i nga tikanga i whakahaerea tuatahitia ai e koe?

Paratene Ngata: Kua pau ai u ia au ki te Komiti nga mea katoa i mahia ki te hui ki Papawai, a kua tae atu ano hoki i a au ki te Komiti nga whakaaro o nga tangata o te Tai Rawhiti me te Tai Hauauru hoki. Kei te aroaro katoa o te Komiti, a kei te whakahaere au mo taku iwi i a au e mea nei e, mehemea ka kore e taea te whakauru enei menemana ki roto ki te Pire, heoi tukuna atu te Pire kia paahitia, ahakoa kaore he menemana. Kua tuku taku iwi i a ratou ki roto ki taku ringa, kia ahei ai taku tiaki i a ratou i au i Poneke nei.

900. *Henare Kaihau:* E patai ana au ki a koe mo te torn mano tangata i haina i tetahi puka puka e tautoko ana i nga menemana o to Pire; kaore au i te patai mo te tekau mano e tino whakahe rawa nei 1 te Pire, engari mo te toru mano e tautoko ana i nga menemana; be reta ano ranei kei a Koe na aua tangata?

Paratene Ngata: Ko te taima tuatahi tenei ou i patai ai mo te toru mano; ko to patai i mua ake ra mo taku iwi anake.

Te Tiamana: Mo te patai a Kaihau, ki taku mahara kaore he tikanga e peehi rawa ai ia i tena patai. Kua whakaae te Komiti ko ia kai-korero, e tautokona ana ratou e tena wahanga e tena waha-nga o to iwi Maori, a ki taku mahara e whakapono ana to Komiti ki tenei kai-korero e tautokona ana ia e tetahi wahanga o te iwi?

Henare Kaihau: E tika ana ta te Tiamama, engari he whakaatu taku ki te Tiamana kua ki te kai-korero nei

kaore i haere mai i te tuatahi ki te tautoko i te Pire, engari ki te tono kia whakanrna nga menemana, mahia e te hui ki Papawai. A i haere mai ano ia he mea a tono mai na tona iwi ki te waihangā i tetahi ratangi menemana me etahi rarangi here hei whakauru ki te Pire. Ko tenei e ki ana ia akakoa mehemea ka kore aua menemana me aua rarangi hou e uru, tukuna atu kia paahitia. Ki toku whakaaro, e whakaatu ana mai tena kei te whakahaere ano ia mo tona ake mana, e hara i te mea whakaae na tona iwi i a ia e hapai nei, kaore, no te mea kai te hapa tonu ano nga menemana. Na kona, e mea ana au kia ki mai ia, mehemea koi na tana whakahaere, heoi whakahaere ana ia i runga i tona ake mana. Ki te ki tuturu mai ia i tena penei kua marama atu au. Otiia ko te unuhia e au te patai mehemea e mahara ana te Tiamana kaore i te tika kia pataia?

Te Tiamana: Ki toku mahara kaore e tika kia akina rawatia te patai nei?

Hon. Timii Kara: Ka kitea i te pitihana tona ritenga.

Paratene Ngata: Mehemea ka titiro te Komiti i te pitihana, tera e kitea e ki penei ana matou, na kai te whakaae niatou ki te Pire mehemea ka uru nga menemana i mahia e te hui ki Papawai.

901 *Henare Kathau:* Ka paingia e te Komiti tena mea. Kua unuhia e au taku patai. Taku whakarongo atu ki te kai-korero i ki penei ia he tangata ia e matau ana ki te mahi Kooti Whenua Maori, mo nga mahi pera, no kona ia i mohio ai ki nga hiahia o te iwi Maori?

Paratene Ngata: Ae; he kai-whakahaere whai raihana au, e tu ana au ki te aroaro o te Kooti pena me te roia. Ko au tetahi o taua iwi kino na.

902. *Henare Kaihau:* Mehemea ko koe tetahi o te hunga whakahaere e meatia nei kia tu i raro i te Pire, ko te mohio ranei koe ki te whakahaere i nga mea e pa ana ki nga whenua o te iwi?

Paratene Ngata: Ae. Ko au te tino tangata o toku iwi, e tino whakahaere ana i nga mea penei rue tenei, i roto ranei i te Kooti Whenua Maori, i nga mahi ranei o waho i waenganui o te Maori me te Pakeha, me nga mea pena katoa. Ka taea e nga Tiati o te Kooti, e tae ake ana ki toku takiwa i tena wa i tena wa, te whakatika aku kupu. Heoi anake te he, ko te kore kaore he korero kei konei hei tautoko i taku e ki nei ko nga kupu anake o toku mangai.

903. *Henare Kaihau:* E pai ana, kaati kua ki ake nei koe ko koe, he tangata e mohio ana ki nga matauranga e pai ana mo nga whakahaere o nga whenua me nga mahi Kooti hoki, me nga uiui take whenua, me etahi atu mea pena; tena mehemeae tono ana te Kotahitanga mo tetahi Kaunihera Maori a whiwhi ana ratou ki ta ratou i tono ai, a whakamanaia ana ratou ki te whakatu i tena Kaunihera, a ki te whakahaere ano i nga ritenga o o ratou whenua, a kaore ratou e whakararurarutia mai e te Poari, ka tautoko ranei koe i tena mehemea ka paahitia e te Whare tetahi ritenga whakamana i tenei ahua whakahaere?

Paratene Ngata: Ehara ia nei tena i te mea e tonoa nei e au? Kaore ia nei tena e rite ana ki tena e mau nei i te Pire

904. *Henare Kaihau:* Kaore, ehara i tena?

Paratene Ngata: E tono ana au i ta te toru mano e tono nei—kia pena me ta ratou e mea na i roto i te tono kia hoatu te mana ki nga komiti me te Poari.

905 *Henare Kaihau:* Ae; engari he mea whai tikanga kei taku patai, e mea ana me patu rawa atu te Poari i taku patai. Penei taku patai na: Mehemea ka paahitia e te Whare tetahi ture whakatu i etahi tangata pena me au e ki nei—tangata whai whakaaro, tangata matau, tangata mohio, ara kua taungatia ratou, hei whakahaere, ka tautoko ranei koe i tena?

Paratene Ngata: Mo te Maori anake ranei to patai, kei te tae atu hoki ranei ki te Pakeha?

906. *Henare Kaihau:* Penei taku patai na: Ki te paahitia e te Whare tetahi tikanga whakamana kia uru tetahi Pakeha ki roto ki te ropu hunga whakahaere; heoi anake te Pakeha e uru ana ki taku patai?

Paratene Ngata: Mehemea ka rite tena tikanga ki toku whakaaro ake ka tautokona e au. Mehe mea e kino ana te ingoa nei "Poari" ki a koe me riiwhi ki te ingoa nei "Komiti." Me waiho nga mema o taua komiti hei te Maori. Me waiho ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana. Ka whakaae au ki tetahi tikanga pena me tena; engari mehemea ka waiho he Maori anake kaore au e mohio.

907. *Henare Kaihau:* Kaore au i te patai mo te Poari mo tetahi atu mea pera ranei, engari mo nga Maori rawa anake, a e penei taku whakarongo atu ki a koe kaore tahi koe e pai me Maori anake ki reira, engari ko to hiahia me uru rawa auo ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna ki reira hei Tiamana?

Paratene Ngata: Ae; mehemea ranei ka hoatu ko tetahi atu Pakeha ka tika tonu ano. A te wa ra ano e mohio ai te Maori ki te whakahaere, ka whai taima noa atu a taua ra te hoatu he Maori anake mo te ropu hunga whakahaere.

908. *Henare Kaihau:* Tena kei te kuare tonu koia koe?

Paratene Ngata: Kaore; he nui rawa atu toku matauranga, kaore etahi tangata e penei me au te mohio. Ahakoa he tangata matau au, he tangata kua taungatia, he tangata tika hoki, akuanei ka tamia toku matauranga i runga i te mea he kuare oku hoa, mehemea ka waiho he Maori katoa ki runga i te Poari, ka moumou noa iho toku matauranga. Tetahi hoki ko te iwi Maori he iwi kaore ana moni.

Henare Kaihau: E te Tiamana, ki toku mahara me whakamutu e koe tenei tu ahua o te kai-korero e kauhau

mai nei i nga utu o nga patai?

Te Tiamana: Ki toku mahara he whakamarama kau ta te kai-korero i tana utu mo te patai?

Paratene Ngata: Ko nga komiti he Maori anake ona mema kaore e riro mai i a ratou he moni, heoi he mate nui kei tena.

909. *Henare Kaihau:* Tena, mehemea kaore tahi he whenua o te Maori, ki tou whakaaro me pehea e whiwhi ai ratou ki te moni? He pono ra tenei na, he mea mokete ano na ratou ki runga i o ratou whenua i whiwhi ai ratou nei?

Paratene Ngata: Ae, koia tenei, engari mehemea he Maori anake nga mema o te Poari tera e tino uua rawa ka whiwhi, ai ratou ki te moni. E kore te hunga whai moni e pai ki te whakaputa moni ki te Maori, engari mehemea ka tu ko te Komihana tetahi o nga mema, penei ka haere koia tetahi hei whakahaere atu ki te hunga tuku mom, tera aua tangata e whakapono mai he Poari whai tikanga taua Poari e tono moni atu nei ki a ratou.

910. *Henare Kaihau:* Kaati, he patai poto tenei ki a koe, mehemea nou ake te whenua, ka whakaae ano ranei koe ma te Komihana o nga Whenua o te Karauna koe e tohutohu mo te whakahaere i to whenua?

Paratene Ngata: Kua utua noatia atu e au tena patai, i auiki ake ra e, ko au e torero nei e kerero ana au mo toku ake tinana tae atu ki toku iwi, mo tetahi tikanga whakahaere mo o matou whenua.

911. *Henare Kaihau:* Tena, e hara ia nei i te mea he whakaatu tena nau i tou kuare, i tou mohio kore hoki, i mea ai koe ki tehoatu ki tetahi tangata matau atu ia koutou, ko ia hei rangatira whakahaere mo a koutou mea. Ara ko tena ritenga, he whakaatu nau i tou whakaaro ake; he penei nau na "Kaore au e kaha ki te whakahaere i au no reira e ahei ana ma tetah atu tangata au e whakahaere"?

Paratene Ngata: Kaore; engari na te nui ra pea na te nui o toku matauranga i whakaae ai au, koi nei ke te tikanga tino pai e puta ai he painga nui ki au.

912. *Henare Kaihau:* Toku mahara ehara tena i te utu tika mo te patai?

Paratene Ngata: Toku mahara ra he utu tika tena utu.

913. *Henare Kaihau:* Kaati, maku e whakaatu ki te kai-korero ko nga tangata kuare—ko nga porangi katoa o te koroni, he kai-tiaki katoa o ratou, penei me enei e meatia nei hei tiaki i a ratou tae atu ki a ratou mea katoa pena ano te ritenga mo nga haua, mo nga kopiri, turoro hoki, kua wehea he hohipera, he whare hei tiakanga i a ratou. Pera te ahua puta noa te koroni nei. He tangata mohio kei aua whare hei atawhai pai i aua haua, me a ratou mea katoa. He hohipera auo hoki mo te hunga e pangia ana e te mate. He tangata ano hoki kua whakaturia hei tirotiro mo nga mahinga ki i te whenua tae atu ki nga kararahe o ia ahua ia ahua—hei tiaki i ena mea katoa; a kaati, ko te ritenga o to tono e tono nei he tono kia tu te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei kai-tiaki mo nga whenua o nga Maori, mou hoki, me to iwi tae atu ki a ratou mea katoa, heoi he whakaatu tena ko to iwi he iwi kuare, me koe he kuare, e ai ki to tono, e tonoa nei e koe?

Paratene Ngata: Heoi kaore au i te pai ki tenei patai, kei te pouri au ki tenei patai. Te take e mea ana he porangi au; mehemea e tika ana tena, kaati he porangi ngatahi hoki te Kawanatanga, notemea kua whakaturia hoki e ia etahi apiha pena mana, are, te Kai-tiaki mo te Katoa, hei kai-tiaki mo te katoa o te tangata. Tera atu ano etahi; ara ko te Komihana me nga kai-tiaki mo nga whenua o te Karauna, heoi he porangi katoa ano hoki peate Kawanatanga, ina hoki kua kitea nei e ia e ahei ana kia whakaaturia ena tangata. A e whakaatu ana au ki te kai-patai ko tana patai ke pea ia kei te perangi, kaore i te hunga tangata e kiia noatia nei e ia he porangi. Na ko te whiwhi o te koroni me nga painga o te koroni e puta ana mai i runga i te mahi a nga apiha a te Kawanatanga, ki te tiaki ki te whaka-haere pai i nga mea katoa o te koroni, no kona au i hiahia ai kia kite i tetahi tikanga pena mo nga whenua o te iwi Maori.

914. *Hon. Timi Kara:* Ki tou whakaaro koia na runga i te mea ko te Komihana kei te whaka-haere i nga whenua o te Karauna, no reira me pera ano hoki he whakahaere mo nga whenua Maori?

Paratene Ngata: Ae, kei te pena ano hoki pea te takoto o nga whenua o te kai-patai. Akuanei tera he whenua ano pea on a e ahei ana kia tiakina e tetahi tangata, hei pupuri hei tiaki hei rahui boki mona.

915. *Henare Kaihau:* Kai te tika tena, engari kaore au e whakaae ma tenei tikanga e whaka-rite e oti ai. Kaore au e pai kia taunutia mai au ano he tamaiti ano he porangi, penei na e kaore oku kaha ki te whakahaere i aku inahi. Mo runga i te hapainga mai i a te kai-korero ko te Kai-tiaki hei tauira whakarite mana, e ki ana au kaore rawa tena i te hangai ki nga ritenga o nga whenua Maori, he mea ke tena. Kai te mohio tonu ra koe, kaore tahi e puta ana mai he painga ki a koe ki a wai tangata ranei i runga i te mate a te Kai-tiaki mo te Katoa, engari ki te Kawanatanga anake. Ko te Kananatanga i whakatu ai i aua apiha hei tiaki i ana mea anake, kaore mo nga mea a tetahi atu tangata. Ehara ia nei i te mea e pena ana tona ritenga?

Paratene Ngata: Mo runga i to ki he porangi au, mo taku kiunga he mea tika ma te komiti e tiaki a matou mea, no reira ka penei taku utu atu, mehemea he pono tena, kaati, he porangi hoki te Kawanatanga, ina hoki, kua whakatu nei hoki ia i tetahi Kai-tiaki mo te Katoa.

Te Tiamana: Taku titiro he tautohetohe kau tenei na te kai-patai raua ko te kai-korero ki a raua mo runga i tetahi take kaore nei e tata ana ki nga mea mo runga i te Pire e hiahiaia nei e te Komiti, kia whakaaturia mai. Toku hiahia me patai a Henare Kaihau, a me utu te kai-kororo i nga patai, a me mutu hoki tenei tautohetohe a

raua.

Henare Kaihau: Toku mahara e pa auu taku patai ki runga ki te Pire. Mehemea ka pataia e au tetahi atu ahua patai ko te whakaroiroi ano te roia matau nei, a e kore e tika tana utu mai?

Te Tiamana: Me patai kau ra koe?

916. *Henare Kaihau:* E pai ana; e ki ana te Tiamana me haere tonu aku patai i nga mea e pa ana ki te Pire. Na, e mea ana au kia ata whakarongo mai te Tiamana ki nga utu mai mo enei patai aku e whai ake nei. E ki ana a tekiona 7 o te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti kia tokorima nga mema o te Poari; tokohia nga mema Maori i roto i tena tokorima; me Maori katoa ratou me Pakeha katoa ranei. E penei ana te tikanga o taku patai, e pehea ana te hiahia o tou iwi i runga i nga menemana?

Paratene Ngata: Ka poto noa iho taku whakahoki. Kia tokorima nga mema—me noho puku koe, tukua au kia korero, noku tenei taima i naianei. E penei ana nga menemana whakatikatika a nga Maori kia tokowha nga mema Maori kia kotahi te mema Pakeha—ara, ko te Komihana mo nga Whenua Karauna.

917. *Henare Kaihau:* Ka mutu i tena to hiahia?

Paratene Ngata: Kua oti atu tena te whakatakoto atu ki te Komiti.

918. *Henare Kaihau:* Ki te kore tena e whakaeta, ka pehea?

Paratene Ngata: Kaati, ka waiho atu e au ki te Whare te whakaaro, mana e hurihuri te Pire me nga menemana.

919. *Henare Kaihau:* Akuanei ka mahara te Komiti, e penei ana na tau, kaore to iwi e whakaae kia hoki iho i te tokowha nga mema Maori mo te Poari?

Paratene Ngata: Kei te whakahe au, kia riro mau e hanga mai he whakahoki maku Maku ano e hamumu atu aku whakahoki, kaore au e pai mau e hanga mai he whakahoki maku

920. *Henare Kaihau:* Mo tekiona 13 o te Pire tuatahi tenei patai aku, he 19 te nama o taua tekiona i roto i ta koutou Pire i whakatikatika nei, he pehea tau korero mo tenei tekiona?

Paratene Ngata: Kotahi tonu taku whakautu mo nga patai pena te ahua, ahakoa e taki rima ana e taki ono ana nga patai pena mo ia tekiona o te Pire—kotahi ano taku whakautu mo ratou katoa. Kua mahia e matou a matou menemana mo te Pire nei a kua takoto atu i a matou ki te aro-aro o te Komiti, a tenei hoki te Pire e takoto nei. Ma te Komiti me te Whare e whiriwhiri e wha-katau i waenganui i enei mea e rua. Kua korero au ki te Komiti mo tekiona 13 o te Pire tuatahi ko o matou taitara whenua me waiho ano ki a matou, engari he mea tika me tuku atu tetahi maua whaka-haere ki te Poari, kia whai mana ai te Poari ki te tuku riihi i runga i te ture mo nga whenua e whakahaerea ana e ia. Koia tena taku kupu, a e pai noa atu ana au kia waiho atu ma te Whare e whakatau. Tetahi o aku kupu, kaore ano tenei Pire i whakamatauria e kitea ai ona pai me ona kino, kaore ano hoki i whakahaerea. Kia whakahaerea ra ano, hei reira taea ai te titiro ona pai me ona kino; a ki te kitea nga wahi kino, heoi me whakatikatika ena wahi. Koia tena taku whakautu mo ena tu patai katoa.

921. *Henare Kaihau:* Kua tirohia e koe a fekiona 14 o te Pire?

Paratene Ngata: I Kua utua e au tena patai.

922. *Henare Kaihau:* E pehea ana ki tau whakaaro te tikanga o taua tekiona?

Paratene Ngata: Tona tikanga he whakaputa taitara hou.

923. *Henare Kaihau:* Kaore koia taua tekiona e muru ana i nga Karauna karaati?

Paratene Ngata: Kaore kau tena kupu te "muru" i roto i tena tekiona.

924. *Henare Kaihau:* Ha, ki te whakaputaina he taitara ke mo nga whenua katoa, he aha tena?

Paratene Ngata: Ko tona tikanga e penei ana, mate Poari e whakaputa he taitara hou.

925. *Henare Kaihau:* Kaati, kaore koe e matatau ana ki te tikanga o tena tekiona.

Paratene Ngata: Kei te tino mohio au

926. *Henare Kaihau:* Kaore koia e penei ana na taua tekiona, ma te Poari e whakaputa he taitara hou, ahakoa e puritia ana te whenua i raro i te Karauna karaati i tetahi atu tu taitara ranei—ara, ka taea taua taitara te whakakore atu ka whakaputaina he taitara hou ki te Poari. Kaore koia koe i te mohio kei te pena te tikanga o taua tekiona?

Paratene Ngata: Kei te tino mohio au ki ona tikanga katoa. Kaore rawa i te ngaro i au tetahi wahi o te tekiona.

927. *Henare Kaihau:* A, he aha te take i kore ai koe e whakaatu mai i tona tikanga?

Paratene Ngata: I mahara au i patai mai koe ki a au mehemea kua tirohia e au taua tekiona.

928. *Henare Kaihau:* Me pehea te Komiti e mohio ai ki te tikanga o ena korero au, e ki nei koe kei te mohio koe ki nga tikanga katoa o taua tekiona, a kei te pataitanga atu kaore koe e korero mai i tona tikanga?

Paratene Ngata: Ehara i te mea maku e tohutohu te Komiti. Me mohio ake ano ratou i au, he mema nei hoki ratou no te Paremete?

929. *Henare Kaihau:* Kaati, me patai atu e au tenei patai: Kaore koia i te penei na taua tekiona me whai mana te Poari ki te whakakore atu i nga taitara, a ki te whakaputa i etahi mea hou hei whakakapi i nga mea i whakakorea atu ra?

Paratene Ngata: Taku whakautu mo tena patai, kei te aroaro o te Komiti te Pire e takoto ana, a kua takoto atu hoki a matou menemana mo te Pire.

Hon. Timi Kara: Ki taku mahara me marama ake te whakatakoto atu a Henare Kaihau i ana patai. E penei ana koia tau e muru ana taua tekiona i nga taitara o nga Maori?

Henare Kaihau: E penei ana taua tekiona: mehemea tera tetahi whenua e puritia ana i raro i tetahi Karauna karaati, a e mea ana te Poari me riro mana e whakahaere taua whenua, ka whai mana te Poari ki te whakakore atu i taua Karauna karaati, a ki te whakaputa i tetahi taitara hou mo taua whenua?

Hon. Timi Kara: Kaore koiae marama mehemea ka whakawhitihitingia tetahi taitara mo tetahi taitara penei ano me te mahi a te Kooti ina wehewehe i te whenua; whakabaua ai kia whakahokia atu nga taitara tawhito, ka whakaputa ai i etahi mea hou hei riwhi mo era?

930. *Henare Kaihau:* Ae; engari he mea ke tenei I raro i tenei tekiona ka taute whenua ki te Poari, he rereke rawa te tikanga o te mahi wehewehe whenua a te Kooti Whenua Maori. Ka wehewehe te Kooti i te whenua me te whakatau ano ki etahi tangata. Ko te take hoki tena e mea ai au kia tino marama rawa nga kupu whakahoki mai a te kai-whakahoki korero ki taku patai [Ki te kai-whakahoki patai]. I rongo au i ki koe i nanahi, e mohio tuturu ana koe e marama anakoe ki te whakahaere i nga whenua Maori. Ki to mahara he mama ake ranei nga mahi a te Poari ki runga ki nga Maori i nga Ture e mana nei i nainei?

Paratene Ngata: Mo nga whenua i toku takiwa, e mohio tuturu ana ahau ka mama ake, mo era atu takiwa, kaore au i te mohio.

931. *Henare Kaihau:* Kaore ranei koe e mohio ana ko te pikaunga tuatahi ko te Poari, ko te pikaunga tuarua ko te Kooti Whenua Maori, a i muri mai i ena, ko te ruri, ko nga utu mo nga mema o te Poari, ko te utu mo nga mahi whakahaere katoa a te Poari, me era atu raruraru hoki mo nga riihi me te mahi hanga rori, me era atu mea? Kaatiki to mahara tera ka mama ake enei ki te mana te Pire nei? E kore ranei e tino eke rawa te taimaha ki runga ki nga Maori? E kore ranei e tino neke ake te nui o te pikaunga i to mua ahua?

Paratene Ngata: Kei te toe ano ranei tetahi taha o to patai?

932. *Henare Kaihau:* Me matua utu mai tena, ko reira koe kite ai?

Paratene Ngata: Ki toku mahara. E kore e pena te taimaha me to mua. Tetahi hoki, ki te tu he Poari, heoi ano ka tu tena hei riwhi mo te Kooti Whenua Maori.

Henare Kaihau: Kahore he kupu pena i roto i te Pire?

Paratene Ngata: Kaati tau. Kua uru te kupu pera ki roto ki nga menemana.

934. *Henare Kaihau:* Ae; ki te whakaaetia o menemana ka pai. Engari ki te tapahia atu, me pewhea?

Paratene Ngata: E ki atu ana ahau ki a koe, kaati tau. Ki te korero tonu koe, kua kore e taea e au te korero.

Te Tiamana: Me utu e te kai-whakahoki korero te patai?

Paratene Ngata: Na mo nga rori; ko te mate tena o toku takiwa. Kaore he rori; engari ki te paahitia te Pire nei hei Ture, ka taea te whakarite he rori, a hei painga nui tena mo toku takiwa.

935. *Henare Raihou:* Kaore au i patai atu ki a koe mo tena. Tenei ke taku i pata ai mehemea ka nui ake ka iti iho ranei te taimaha o te pikaunga ki runga ki nga Maori ki te paahitia te Pire nei hei True, i mua tikanga?

Pe Tiamana: Kua tino tohitu te utu mai a te kai-whakahoki patai i taua patai. I ki ia ka iti iho te taimaha o te pikaunga, kaore he take i patapataia atu ano ki a ia?

Paratene Ngata: I ki ahau ka mama ake te taimaha, a ka whai atu aku korero mo nga rori.

936. *Henare Kaihau:* Kaore au i patai atu ki a koe mo nga rori?

Paratene Ngata: E ki ana ahau mehemea ka hanga he rori ki toku takiwa ka neke ake te utu mo te whenua i roto i toku nei takiwa.

937. *Henare Kaihau:* Kaore au i tono kia whakahokia mai e koe te kupu pera. E ki ana koe tera e puta mai he painga i runga i te mahi hanga rori: a me pehea te utu i taua mahi? Ka tangohia nga taitara i nga tangata no ratou te whenua, me utu te mahi, a te Kooti, a me utu hoki nga taitara hou. Otiia, ka peneitia e au te patai: He aha te utu reti e utua ana e te Pakeha mo te eka i roto i to takiwa?

Paratene Ngata: He la, tae atu ki te 1s. 3d., te take i iti iho ai te utu he kore rori.

938. *Henare Kaihau:* Heoi ra me ki tatou he 1s. mo te eka?

Paratene Ngata: E patai mai ana koe, e whakahokia atu ana e ahau. I patai mai koe mo te utu reti mo te eka e riro mai ana i a matou i to matou takiwa, a me whakaatu atu e ahau tena ano te take, haunga ia te kore rori, i iti iho ai te utu reti e riro mai ana i a matou mo a matou whenua, ara, kaore i whakamanaia he ropu tangata hei whakahaere i enei mea mo te katoa. Mehemea i whakaritea he likanga penei, ki taku mahara tera e tae te utu reti tika mo nga whenua ki te 5s. ki te 7s. 6d., tae rawa atu ki te 10s. mo te eka mo etahi.

939. *Henare Kaihau:* Kei te mea koe, ki to mahara tera e tae te utu reti ki te 10s. mo te eka mo te whenua he ngahere etahi wahi, he rarauhe etahi wahi, e mea ana ranei koe ko te utu tena mo te whenua kua ata whakapaingia?

Paratene Ngata: E mea ana ahau mo te whenua pai rawa.

940. *Henare Kaihau:* E ki ana koe ki to mahara tera e tae ki te 5s. ki te 10s. te utu reti mo te eka e riro mai,

a i patai atu ahau mehemea he ngahere etahi wahi, he rarauhe etahi wahi o te whenua pai nei, a e ki mai ana koe "Kaore." Heoi ra, ki taku titiro atu e mea ana koe ko nga whenua anake kua whakapaingia kua ruia ki te karaive e tae ana ki te utu reti pera. A, e ki mai ana hoki koe mo te whenua pai tana utu, otiia, e kore koe e whakaatu mai, mehemea he whenua kua whakapaingia kua ruia ki te karaive, mehemea rand he whenua he ngahere etahi wahi he rarauhe etahi wahi?

941. *Te Tiamana*: Kei te penei te ahua o te patai nei, kei te mea te kai-whakahoki patai ka tae te utu reti mo nga whenua kua whakapaingia ki te 10s. mo te eka?

Paratene Ngata: Ae. Engari e kore e pena te utu reti mo nga whenua kino tikanga kore. Kaore he rori i runga i aku nei whenua.

942. *Henare Kaihau*: Ehara tena i te whakahoki mai mo taku patai. Ki te whakaaro a te Tia-mana he whakahoki mai tena mo taku patai?

Te Tiamana: I mahara ahau i penei te aro o te patai a Henare Kaihau, ara, mehemea e tae te utu reti mo te whenua kua oti te para, kua whakapaingia ki te 10s. mo te eka, a e ki ana te kai-whakahoki patai, tera e pera te utu reti mo te whenua pera.

Henare Kaihau: Ki taku, kai te ahua horihori te whakahoki mai i te patai. E ki ana ia tera e tae te utu reti mo te whenua pai ki taua utu, engari kaore i ata whakaaturia mai e ia he aha te ahua o te whenna pai.

943. *Te Tiamana*: Kua kiia mai e ia tera e tae te utu reti mo nga whenua kua oti te para te whakapai te mahi he rori ki te 15s. mo te eka. [Ki te kai-whakahoki patai]: E tae ranei te utu mo te whenua pai kaore nei ano kia para, kia whakapaingia, kaore nei he rori i runga ki te 10s. mo te eka?

Paratene Ngata: Kaore; he 1s. tae atu ki te 1s. 3d. te utu reti mo te eka.

Renare Kaihau: Kua rite ano tena ki taku i ki ai he hereni tonu te utu mo te eka. *Te Tiamana*: E Kaihau, kua ea to patai i tena.

944. *Henare Kaihau*: Ae; I ki ia 1s. Tena, a te wa e whakahaerea ai te whenua pera i te aroaro o te Kooti he aha te utu mo te eka?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio ki tena, ta te mea hoki ko etahi whenna ahua ririki nei he roa te mahinga katahi ka puta i te Kooti, he whenua nui ano kotahi ra e mahiaana ka puta.

945. *Henare Kaihau*: Kei te mohio koe ki te utu mo te mahi ruri i te eka kotahi?

Paratene Ngata: Mehemea ka tae atu te kai-ruri ki te ruri i te eka kotahi anake, aianei pea ka neke ake te utu i te £5 mo te eka.

946. *Henare Kaihau*: A ko te utu mo te Kooti he 1s. ka £5 1s. Ko te utu me te ota £1, ko te whakawakanga £1, ka £7 1s; e 2s. mo te kai-whaki kororo, ka tae ai te utu ki te £7 3s. hui atu ki tenei ko te utu mo te kai-whakahaere e 9d. pea nga kapa mo tena. Na, mehemea ko koe te kai-whaka-haere i te riihi o te whenua penei i te aroaro o te Poari, he aha te utu ka tonoa e koe mo tau mahi?

Hon. Timi Kara: Ki taku mahara kei te titiro a Henare Kaihau i te ahua o tetahi tikanga o tetahi tikanga whakahaere mehemea ko tehea te mea pai, a e ahua whakauruura ana e ia tetahi ki tetahi Ko tana e patai nei he aha te ntu i raro i to aaianei tikanga, a tena ano pea ka pataia e ia he ana te utu i raro i tera tikanga whakahaere.

Hanare Kaihau: Kei te whakahe au ki to mahi whakamarama i aku patai, me to mahi whaka marama atu hoki i te aronga o aku patai. Ma nga kupu whakahoki mai ke e whakamarama.

Hon. Timi Kara: Heoi taku, he whakamarama kau, heoi ano.

947. *Henare Kaihau* (Ki te kai-whakahoki patai): Mehemea koe he mema no te Poari, e taea ranei e koe te whakaatu mai te nui o te utu mo te mahi whakahaere i te riihi mo te eka kotahi?

Te Tiamana: Me korero atu ahua ki te kai-whakahoki patai raua ko Henare Kaihau, kaore i te tika tena ahua patai. Kaihau te 10,000 eka ki te kotahi eka, kaore i te tika tena whakarite hei kimi i te utu mo te riihi. Takitahi noa iho nga whenua i kotahi te eka e whakawakia ana e te Kooti, a ka rate ake ano hold te utu e pau mo te whakahaerenga i te eka 1 i to te 10,000 eka.

Henare Kaihau: He patai tohitu taku mo te kotahi eka.

Hon. Timi Kara: E te Tiamana, ki taku e tika ana te aronga o tenei patai mehemea e kore e whakauruura e ia nga tikanga whakahaere o tetahi ki tetahi. E ki ana ia e mea te utu i raro i to aaianei tikanga whakahaere, a e kimi ana i te utu mo te whakahaere i raro i te tikanga hou; engari ki taku titiro atu kei te whakauru ia i nga tikanga o tetahi ki tetahi.

Te Tiamana: E kore e taea e koe te whakautu i te utu mo te whakahaere i te riihi mo te 1 eka ki te utu mo te mahi pera mo te 10,000 eka.

Paratene Ngata: Tena, mo te kotahi eka nei. Aianei tera pea e tonoa e te roia kia £20 mo te mahinga i te tiiti, me te utu hoki mo te kai-whakamaori mo te rehitatanga he utu ano, me te tiuti me era atu mea hoki, tera e neke noa atu nga moni e pau. Heoi me ki au ka rite te utu mo nga whakahaerenga e pa ana ki te eka kotahi ki te utu mo te whakahaerenga e pa ana ki te 100,000 eka.

948. *Henare Kaihau*: Heoi ra, me ki tatou ki a £10?

Paratene Ngata: Ka neke ake te utu i tera. Ka neke rawa ake i tera te utu mo te mahinga i te tiiti te utu mo

te roia me era atu mea e tau ana. Ka neke rawa ake i tena.

949. *Henare Kaihau*: Tena, mehemea kua oti katoa nga raruraru te mahi i te tuatahi, kua whakawakia te taitara, kua oti te ruri, me era atu mea katoa e tau ana, a kua tukua te whenua ki te Poari kia riihitia, ki to mahara e rite ranei te nui o te utu mo nga whakahaerenga mo te tuku ki te riihi ki to naianei tikanga?

Paratene Ngata: I haere aku kupu whakahoki i runga i te mahara kei te mau tonu te mana o naianei ture. E kore e pena te nui o te utu mehemea kua tu te Poari kua whakahaere hoki i te tikanga mo nga mea penei. He £1 pea tae atu ki te £3 te utu. Ko te utu mo te mahinga anake i te tiiti te utu o tonoa.

950. *Henare Kaihau*: Heoi ra, me ki tatou kia £1?

Paratene Ngata: Kia £3.

951. *Henare Kaihau*: E pai ana, kia £3. A mehemea ka huihuia atu nga utu o te tuatahi ki te £3 na, ka tae atu te moni i whakapaua i runga i te tutukitanga o tenei whakahaere ki te £10?

Paratene Ngata: Ae; ka hoki katoa atu te moni ra, a te wa e riihitia atu ai e te Poari te whenua ki te Pakeha, ka hoki a reti katoa mai te moni.

952. *Henare Kaihau*: Kaore ano au kia patai atu i tena?

Paratene Ngata: Ko te utu ra tena.

953. *Henare Kaihau*: Kaore ano au i patai atu mehemea tera e whakahokia mai aua moni. Ko taku e patai ai he aha te utu. Me kaua koe e hopu noa i te ahua o aku patai? Kei au ke te tikanga patapatai, heoi kau tau he whakahoki mai i aua patai. Ma tena ka tae ai te utu ki te £10?

Paratene Ngata: Kaati, mau e tatau haere.

954. *Henare Kaihau*: I ki koe i naianei he £7. A, apiti atu ki tena ko nga moni e £3 te utu ki te Poari. Tena huihuia te £7 me te £3?

Paratene Ngata: Kua kiia atu nei e ahau mau e tatau haere ko tau mahi he patapatai.

955. *Henare Kaihau*: E kore e taea e koe te huihui i te £3 me te £7.

Paratene Ngata: Bhara tena i te patai. Pataia mai he patai.

956. *Henare Kaihau*: Ko taku patai tena: Huihuia te £3 me te £7 ka hia?

Paratene Ngata: Ehara tena i te patai.

Te Tiamana: Ki taku mahara kaua e tohe tonu tena patai.

957. *Henare Kaihau*: He patai nui rawa taku kei te whai mai i tera, engari e mea ana au me matua whakahoki mai te utu mo tenei?

Paratene Ngata: E kore ahau e mohio mehemea he patai nui rawa he patai iti ranei tena patai.

Hon. Timi Kara: Ki taku whakaaro ma nga kupu whakahoki ki nga patai kitea aua e tae ana nga moni e pau mo te whakawakanga, mo nga kai-whaki korero, mo te ruri, te utu mo te roia, mo te rehitatanga, ara, ka tae nga moni katoa e pau mo te eka kotahi ki te £20—moni pena ranei—a pataia atu ana ki a Paratene Ngata mehemea ka mama ake mehemea ka whakahaerea i raro i te Poari, a i ki mai ia "Ae." Katahi ka patai atu a Kaihau ki a ia "ki to mahara e hia nga moni e pau?" kiia aua e Paratene Ngata. "He £1—tae atu ki te £3." Katahi ka kiia e Kaihau, "Me ki tatou ki a £1," mea mai ana a Paratene Ngata, "ki a £3," katahi ka kiia atu e Kaihau, "Huihuia taua £3 ki nga utu e pau i raro i o naianei ture, hui katoa ena e hia?"

TUREI, 25 o OKETOPA, 1898. PARATENE NGATA: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

958. *Henare Kaihau*: I whai aku kupu patai whakamutunga i te Paraire mo nga utu e whakapaua i nga whakahaerenga tuatahi i te whenua, a i runga i o kupu whakahoki mai kitea ana tae ana aua utu ki te £7, hui atu ki nga utu ruri, ko te utu ki te Poari e £2 tae atu ki te £3, a tera e tae nga utu mo te eka kotahi ki te £10?

Te Tiamana: Kei te pohehe pea a Henare Kaihau, ina hoki te ahua o paua patai. Ki taku i mahara ai i ki te kai-whakahoki patai, ki to naianei tu whakahaere tera e tae nga utu mo te mahi whakahaere ki te £7, ki te riro ma te komiti e meingatia ana kia whakaturia e £3 anake nga mom e pau. Na konei pea i pohehe ai a Kaihau, ara i huihuia e ia aua moni ra, i £10 ai te hui-huinga.

959. *Henare Kaihau*: Ko taku tenei i mea ai, ka tika kia huihuia nga moni i whakapaua i te whakawakanga o nga whenua e te Kooti i mua i te whakatuunga o nga Poari, ki nga moni e whakapaua mo te mahi a te Poari, a ko te huihuinga o aua moni ra te utu mo te mahi whakahaere

Paratene Ngata: Kaore; i ki ahau i neke rawa ake te utu i te tuatahi; ka neke rawa ake te utu i raro i nga ture e mana nei i naianei i te utu e mahara ana matou e whakapaua, i raro i te Pire nei; ki taku mahara, i raro i tenei Pire e kore e neke ake i te £3 nga moni e pau mo te mahi whakahaere i te poraka whenua: He nui o kupu patai tikanga mo te eka kotahi

960. *Henare Kaihau*: E pai ana, me penei te ahua o taku patai ki a koe: Mehemea pea tena he whwnua

10,000 nga eka, kua oti nga ruri, kua whakawakia e te Kooti, kua oti hoki era atu tikanga e tau ana, a ki te paahitia te Pire nei kia mana, a ka tukua te whenua nei kia whakahaea e taua Poari—tena he aha te utu mo te eka mo nga 10,000 eka nei mo nga whakawa o te tuatahi?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio he aha te utu mo te whakawakanga me nga utu ruri i raro i nga tore e mana ana i naiane; notemea hoki ko etahi whenua e oti ana i nga ra e rua e toru, ko etahi tekau nga marama ka oti te whakawa. Engari ka ki au ki te tukua ma te Poari e mahi te mahi e whakahaea nei e te Kooti Whenua Maori i naiane ka mama ake te utu i to mua tikanga. Ma nga komiti hoki e whakarite nga tikanga, ka tuku atu ai a ratou whakataunga ki te Poari, a ma te Poari e whakamana. Ka neke ake te pai o tenei i to mua tikanga. Ko taku whakahoki tena.

961. *Henare Kaihau:* Kaore i te marama tena utu?

Paratene Ngata: Ma te Komiti e ki mehemea e marama ano kaore ranei.

962. *Henare Kaihau:* Heoi ra, ka whakapotoa e ahau taku patai, ka peneitia e ahau. Ki taku whakarongo atu ki o kupu mehemea nei e mea ana koe, kei te taimaha aua tu whenua i runga i nga whakahaea a te Kooti, he roa te whakawakanga o etahi, e oti hohoro ana etahi, kei te pena

Paratene Ngata: Ae, i raro i nga ture e mana nei i naiane; a e ki ana hoki ahau me kokiri he tare hei whakatikatika i tenei tikanga.

963. *Henare Kaihau:* E ki ana koe, he nui te taimaha ki etahi i naiane, he iti ki etahi. E kore ranei e taea e koe te whakaatu mai i te utu ina tuhaina ki runga ki katoa?

Paratene Ngata: Kua utua atu e au tena: ara he nui te utu mo etahi whenua he lti te utu mo etahi.

964. *Henare Kaihau:* Ka taea ranei e koe te whakaatu mai i te utu kei waenganui i enei e takoto ana?

Paratene Ngata: E kore e taea e au te whakaatu nga whika. E kore ano hoki e taea e koe.

966. *Henare Kaihau:* Kaore au i patai atu ki a koe moku, engari mou ke taku patai?

Te Tiamana: Me kaua e pena te whakahoki mai a te whakahoki patai. Mehemea e kore e taea e ia te whakaatu i te utu e pau i raro i nga ture e mana ana i naiane me pena paua ki mai.

967. *Henare Kaihau* (ki te kai-whakahoki patai): Kaati, kaore e taea e koe te whakaatu mai?

Paratene Ngata: Ki taku mahara e mea ana te kai-patai kia kiia e ahau e mea utu mo te eka. Kei te pena taku titiro atu ki ana kupu, taku kupu, kaore au e mohio.

968. *Henare Kaihau:* Ka taea ranei e koe te whakamarama mai nga moni e pau mo te eka o roto o te 10,000 eka, mehemea ka paahitia te Pire kua takoto nei ki te aroaro o te Komiti hei Tore, a ka riro ma te Poari te whenua e whakahaea?

Paratene Ngata: Kaore. Ki taku, tera e iti iho te utu i to mua utu.

969. *Henare Kaihau:* Ko toku hiahia kia tohitu tonu to whakahoki mai i toku patai—kia pehea te hokinga iho o te utu?

Te Tiamana: Kua ki nei te kai-whakahoki patai e kore e taea e ia te whakahoki tohitu atu i taua patai.

970. *Henare Kaihau:* Kaati, mehemea e ki ana ia e kore e taea e ia te wkakahoki mai, heoi ano kua mutu taku. (Ki te kai-whakahoki patai): E waiho ana e koe kia kimi noa te Komiti i te utu i pau i te tuatahi mo te mahi ruri me era atu mahi i te whakahaeenga i te whenua. I tae ranei te utu mo te katoa ki te 1s. mo te eka?

Paratene Ngata: E tae ana etahi ki te 1s., ki te 3s., ki te 9d. mo te eka. Kei te nui o te whenua tetahi tikanga.

971. *Henare Kaihau:* Kaati, hei tauira mo taku korero, me ki kia 1s. mo te eka?

Hon. Timi Kara: He 6d. i etahi, he 3d. i etahi, kei te nui o te whenua te tikanga. Kua oti te whakatakoto he rarangi whakaatu i te nui o nga utu.

Henare Kaihau: E tae ana ki te 1s. mo te eka i naiane hui atu ki te utu mo te mahi ruri.

Te Tiamana: Kua takoto he rarangi whakaatu i te nui o nga utu, e mea utu mo te whenua ngahere, e mea utu mo te whenua parae, e mea utu mo nga wahi ururua.

972. *Henare Kaihau:* Koia tena taku e whai nei: He kimi kia mohiotia ai te utu kei waenganui i enei e takoto ana. Hei tauira mo tenei me ki tatou he 1s. te utu mo te katoa o te whenua. Te take o tenei patai he mea kia marama ai te Komiti kia ahei hoki ratou te whakatau mehemea he Pire tenei e ora ai, e mate ai ranei te iwi Maori?

Paratene Ngata: E pai ana, ka waiho atu e au i te 1s. Engari, me ki atu ahau ki te kaipatai, ahakoa he pehea ranei te ture e mana ana, he pehea ranei te tikanga e whakahaea ai nga whenua, me matua ruri te whenua.

973. *Henare Kaihau:* Kaati, e whakaae ana koe, me matua ruri te whenua, a ko te utu mo te mahi ruri he 1s. mo te eka?

Paratene Ngata: Ae, hei tauira tenei whakaaetanga mo tenei korero.

974. *Henare Kaihau:* A, he aha te utu mo te ruri tuarua o te poraka, me ki 10,000 nga eka —ara, mo te ruri wehewehe, kia ahei ai te riihi: ka riihitia ranei taua whenua katoa ki te tangata kotahi?

Paratene Ngata: Kaore. Ka wehewehe taua whenua ki etahi tangata riihi ai. Kei te takoto o te whenua te tikanga. Me pena hoki taku utu i te patai: kei te tu wehewehe te whenua te tikanga.

975. *Henare Kaihau:* Tena, me ki pea tatou he 6d. mo te eka?

Paratene Ngata: E pai ana. Me ki e koe kia pera hei tauira mo tena korero.

976. *Henare Kaihau:* A, tena, a te wa e wehea ai nga whenua Maori i roto i te poraka, ka toru ai nga ruri?

Paratene Ngata: Kaore, e rua anake. Ka oti tena i te ruri wehewehenga.

977. *Henare Kaihau:* E pai ana. Kua whakaae koe; tera e tae ki te 1s. 6d. mo te eka mo te mahi ruri. Mo te mahinga rori e hia nga moni e pau mo te eka?

Paratene Ngata: Kaore e taea e au tena te whakahua noa, notemea e neke rawa ake ana te utu e pau i runga i te mahi whakatakoto ruri i runga i etahi whenua i te utu e whakapaua mo etahi.

978. *Henare Kaihau:* Kaati, e kore e taea e koe te whakahoki maii taku patai?

Paratene Ngata: Kaore ahau e mohio.

979. *Henare Kaihau:* E mea ana ahau me ata tuhi rawa ta te kai-whakahoki patai e ki nei, kaore e taea ana e ia te whakahua i te nui o te utu mo te mahi whakatakoto rori ki runga ki tetahi poraka whenua?

Paratene Ngata: Kaore rawa i pena aku kupu. Na te kai-patai taua kupu.

980. *Henare Kaihau:* Kaore au e marama ana ki te tikanga o au kupu. I pataia e ahau mehemea ka taea e koe te whakahua i te utu mo te mahi whakatakoto rori i ruaga i tetahi poraka a i ki mai koe, kaore e taea e koe, a e ki nei koe kaore rawa i pena to kupu. E mea ana au kia whakahokia mai e koe tena?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio.

981. *Henare Kaihau:* Kaati, ki te kore koe e mohio, he aha koe i tautoko tonu ai i te Pire nei, i te mea hoki kaore koe e mohio ana e hia nga moni e pau mo te mahi whakahere whenua i raro i tenei Pire? He aha koe i mea ai me paahi te Pire nei hei Ture, ina hoki kaore koe e mohio ana ki nga tikanga o taua Pire? I ki koe i te tuatahi he tangata matau koe kua waia ki nga mahi, a he aha hoki te take e kore ai koe e mohio ki nga tikanga o te Pire?

Paratene Ngata: Ae, ka tuaruatia ano e ahau taku kupu, he tangata mohio ahau kua waia ki nga mahi.

982. *Henare Kaihau:* Tena, he aha tau mea e mohio ana?

Paratene Ngata: Kei te mohio au ki aku e mohio ana, engari kaore au e mohio ana ki te utu mo enei ruri me etahi atu mea. E hiahia ana ahau kia paahi tenei Pire moku, kia pa hoki ki oku whenua.

983. *Henare Kaihau:* Kaore i te pena taku patai atu ki a koe? E hiahia ana ahau kia whakahokia mai aku patai?

Paratene Ngata: Kei te whakahoki atu nei au i o patai. E hiahia ana ahau kia paahi tenei Pire moku, kia whakaherea ki runga ki oku whenua kauaka mo ou. Maku te kupu mo oku whenua ake.

984. *Henare Kaihau:* Kahore au e patai atu ana ki a koe mo o whenua ake, engari mo te Pire nei?

Paratene Ngata: Kei te penei taku e korero nei. E hiahia ana ahau ki te Pire nei mo oku whenua.

985. *Henare Kaihau:* Kaore i kiia i roto i te Pire nei i whakaurua te Pire nei hei painga mou, mehemea i kiia he pena te tikanga, kua kore aku patai atu ki a koe. Hei aha hoki makutu i pena ai mehemea ehara i te mea hei painga mo etahi atu?

Paratene Ngata: Ko taku e tono ana kia paahitia te Pire nei mo oku whenua.

986. *Henare Kaihau:* A, he aha koe te tuku tono atu ai ki te Pirimia kia unuhia te Pire nei ki waho o te Komiti, he mea kia whakatikaia kia whai mana ai ki runga ki a koe anake ina ka paahitia.

Te Tiamana: Ki taku mohio kua rahi ena tautohetohe. I haere mai hoki nga kai-whakahoki patai ki konei ki te whakaatu i o ratou whakaaro mo te Pire nei. E ki ana tetahi kai-witakahoki patai kei te whakahe ia ki te Pire nei me paua whakaatu hoki i nga take o paua whakahe a kei te whakaatu tenei kai-whakahoki patai i ana whakaaro me paua ki kei te hapai ia i te Pire nei. Ki taku, kaore e hangai ana enei kupu patai i ana whakaaro mo te Pire nei ki nga take e kimihia ana, a me whakamutu.

Henare Kaihau: Ae; engari e kimi ana ahau i te take i whakahe ai etahi ki te Pire, i hapai ai etahi. Ki taku mahara e tino hangai katoa ana ki te Pire nga take e pataia atu nei he ahau ki te kai-whakahoki patai. E ki ana ahau, mehemea e kore e taea te whakaatu mai e tae ana ki te aha te nui o nga moni e pau ki te whakaherea te Pire nei ki runga ki nga whenua, me pehea e mohio ai nga Maori mehemea he painga tena mo ratou kaore ranei. Me pehea e rnohio ai ratou ki te roa e tatari ai ratou kia whiwhi ai i te painga i runga i te whenua, mehemea e kore ratou e mohio ki te nui o nga moni e pau mo runga i nga whakaherenga o te tuatahi? Kua kitea e tatou e tae ana te utu mo te mahi ruri me era atu mea i raro i to naianei tikanga ki te 1s. 6d. mo te eka, engari kaore i kitea e tatou he aha ranei te utu mo te eka mo nga rori. Heoi ra, ka peneitia te haere o aku korero: Mehemea tena ano he awa kei roto i te 10,000 eka ra, a ki te hanga he piriti nui mo te awa, a ka tae ki te £10,000 te utu a whiti atu ki tera taha o te awa he mea kia tika ai te whenua mo te whakanohonoho ki te tangata, tena, e hia nga moni o taua £10,000 ra ka whakataua ki runga ki te 10,000 eka? Aianei pea ka waiho kia tau taua moui katoa ki runga ki taua poraka, penei ka rite tena ki te £1 mo te eka—a tae ana te huihuinga o nga moni ki te £1 1s. 6d. mo te eka. Na, ki te riro inaiauei ma te Poari e whakahere te whenua, me puta mai te inatereti mo aua moni i hea?

Te Tiamana: E pa ke ana enei korero ki te Pire, e hara ena i te patai atu ki te kai-whakahoki patai. E mea ana ahau me tahuri a Henare Kaihau inaianei ki te patai i ana patai, taihoa ake nei matou whiwai ai i ana

whakaaro e whakaputa ai.

Henare Kaihau: Ae; koia tena taku e whakamarama ai. Kua Mia e te kai-whakahoki patai he tangata mohio rawa atu ia, kua whai whakaaro, kua waia ki nga mahi katoa, a ki te tonoa kia whakamaramatia mai e ia nga tikanga o te Pire ko reira matou te mohio ai ki te wahi e kinitia ana a te puutu, a kaore rawa ia e mohio ana ki nga tikanga o te Pire.

Hon. Timi Kara: He mea tika me marama te titiro i te Pire, me marama hoki nga patai kia murama ai hoki nga whakautu mai.

Henare Kaihau: Ki taku whakaaro he marama rawa taku patai. Ki taku whakaaro e kore e taea te neke ake o te maramatanga.

Paratene Ngata: E pai ana, ko taku whakahoki tenei mo te whai korero a Henare Kaihau.

Te Tiamana: Kaore matou e mea ana kia whakahokia mai te whai korero a Henare Kaihau. E mea ana matou me patai a Henare Kaihau i paua patai, a me whakahoki e koe. E kore e tukua E au kia haere tonu tenei tu mahi.

987. *Henare Kaihau:* Heoi ra, ka hoki whakamuri au ki tenei: kua oti e au te tuhi he 1s. 6d. to utu mo te eka mo te mahi ruri poraka whenua me etahi atu mea, a, e ki ana koe kaore koe e mohio ana ki te utu mo te mahi rori tena, ka taea e koe te whakaatu mai i te taunga o te utu mo te piriti? Mehemea he £10,000 te utu mo te piriti, pehea te nui o aua moni ka wnakataua ki runga ki te 10,000 eka ra?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio, i te mea hoki hei painga mo te katoa taua piriti, ehara i te mea hei painga mo te poraka anake i tu ai taua piriti. Mehemea i whakataua te moni ki runga ki taua poraka e marama noa ana nga whika. Mehemea he £10,000 mo te piriti, he 10,000 nga eka, heoi ka rite te utu na ki te £1 mo te eka, engari koi nei taku kupu whakahoki tenei hei painga nui taua piriti mo nga whenua katoa e tata ana ki taua piriti. E kore e roa ka ea nga utu o te piriti i te nekehanga ake o te utu mo te whenua.

988. *Henare Kaihau:* Ae, ae; taihoa e whai atu i tena. Waiho ake tena, engari me whai tonu i te patai mo te 10,000 eka. E hia moni e pau mo te mahi whakahaere a te Poari ki te whakahaere riihi, mo etahi atu mea hoki i runga i te 10,000 eka ra?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio, engari ki taku, tera e iti iho i to mua tikanga.

989. *Henare Kaihau:* Ki te riro ma te Poari te whenua nei e whakahaere a ka nama e te Poari nga moni e £200,000, ma wai e utu te inatereti?

Paratene Ngata: Ki taku mohio, kaore tena i whakaurua ki roto ki te Pire: e mutu mai ana i te £5,000 ke te moni e taea te nama.

990. *Henare Kaihau:* Ki taku mahara i whakahuatia ano te £200,000 i roto i te Pire, engari i whakahokia iho ki te £5,000: a, ma wai e utu i te inatereti, e hia nga moni mo te inatereti?

Paratene Ngata: Ki taku mahara, i kiia i roto i te Pire he £5, te utu mo te inatereti.

991. *Henare Kaihau:* E hia te moni mo te inatereti mo te 10,000 eka?

Paratene Ngata: E taea noatia tena te whakahoki atu. E £250 mo te 10,000 eka.

992. *Henare Kaihau:* E hia mo te eka?

Paratene Ngata: Kaati, ko koe hei tuhi i te kaute.

993. *Henare Kaihau:* Kaore au e pai kia tirohia e koe aku kaute e tuhi ai, engari mau tonu e whakahoki mai taku i patai ai?

Paratene Ngata: He 6d. mo te eka.

994. *Henare Kaihau:* A hui atu tena ki te 1s. 6d. ra ka 2s. ai hereni?

Paratene Ngata: Me whahahoki atu au i tena?

995. *Henare Kaihau:* Ae?

Paratene Ngata: E utua ana e au te inatereti £10 te £8 te £7 i roto te £100.

996. *Henare Kaihau:* A i mua, i te tukunga o nga whenua nei ki te reti, ka 2s. e pau mo te eka mo enei raruraru: kei te pena te ritenga?

Paratene Ngata: Kaore, e utua ana he inatereti mo runga i nga moni nama anake. I utua tonutia nga utu ruri, e kore ena e tau hei nama ki runga ki te whenua.

997. *Henare Kaihau:* Ka taea ranei e koe te whai kupu mai mo nga rahui mo nga kura Maori i roto i tetahi poraka? Ka taea ranei e koe te ki he aha te utu mo te eka mo era 1 roto i te 10,000 eka?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio. Kei te koroni ke te tikanga mo era.

998. *Henare Kaihau:* Heoi, e kore e taea e koe te whakahoki mai i te patai nei?

Paratene Ngata: Na reira au i raruraru ai. Ka toru ka wha o patai pena mai: ahakoa kua kiia ano e au "Kaore," a me tuarua atu ano e au te kupu na?

999. *Henare Kaihau:* Kaore i whakahokia mai e koe, ehara rawa tau i te kupu whakahoki mai mo taku patai?

Paratene Ngata: Aua hoki.

1000. *Henare Kaihau:* Kaore ha o mohiotanga ki te Pire nei?

Paratene Ngata: He nui taku mohiotanga.

1001. *Henare Kaihau:* Kaore ha o mohiotanga ki nga tikanga o te Pire nei?

Paratene Ngata: E mohio katoa ana ahau.

1002. *Henare Kaihau:* A he aha koe te ahei ai te whakahoki mai i te kupu patai ngawari penei

Paratene Ngata: Notemea kaore he kupu pera i roto i te Pire. Kaore he kupu i roto i te Pire nei whakaatu i te utu mo te eka mo nga mahi whakahaere.

1003. *Henare Kaihau:* Engari kei roto i to whai-korero i te aroaro o te Komiti.

Hon. Timi Kara: Kaore; engari te wehenga whenua hei rahui mo nga kura.

Henare Kaihau: Ko tetahi tonu tena o a te Poari mahi, a me whai moni ratou e taea ai.

Hon. Timi Kara: Ehara te Poari i te kai-whakahaere o te mahi o te Tari Whakahaere i nga Tikanga mo nga Kura.

Paratene Ngata: Kua uru nga mea ki roto ki nga tekiona hou me nga menamena.

1004. *Henare Kaihau:* A tena he patai mo tetahi atu mea. E hiahia ana ahau kia whaka-aturia mai e te kai-whakahoki patai, e hia nga tau e taea ai ne te Poari te whakahoki mai nga moni i whakapaua tuatahitia. Kua whakaaetia e koe te 2s. mo te eka, a tena ano etahi mea ke atu kaore i mohiotia e koe te peheatanga ranei o te utu. Me ki tatou hei kupu whakarite mo tenei korero i tae te taimahatanga i eke ki runga ki te whenua ki te 5s. mo te eka. Me ki kua paahi te whenua i runga i te mahi whakahaere a te Poari, a i tae te utu ki te 5s. mo te eka, bui atu ki nga utu mo nga whakawakanga mo te mahi ruri me etahi atu raruraru hoki, e hia nga tau e whakahaerea ana i raro i te Poari ka ea ai nga moni uama me te inatereti, ka puta atu ai he painga ki nga tangata no ratou te whenua i runga i te mahi whakahaere a te Poari? Me ki au kia tekau nga tau?

Paratene Ngata: Kaore: Kaua e whakahuatia he tau; ko te mahi mau he patai ko te mahi maku he utu atu.

1005. *Henare Kaihau:* Heoi ra, utia mai?

Paratene Ngata: Tena, me ata noho koe, kaua e korero, maku e whakahoki atu. Mo etahi whenua kotahi te tau ka puta te moni, ko etahi e tae pea ki te rua nga tau. Kei te penei te ahua—ko etahi whenua ko te mahi anake a te Poari he tuku mo te riihi—ko etahi me wawahi rawa e te Poari ka tukaa ai mo te riihi. A tena ano e puritia etahi o nga moni e te Poari hei utu i te mahi whakahaere, ko te toenga ka utua atu tena ki nga Maori. Heoi ano.

1006. *Henare Kaihau:* Kaore tena i te marama. He kupu whakarite taku mo tetahi keehi e nama ai te Poari i te moni e rite ana ki te £5 mo te eka me te moni inatereti ano hoki, e hiahia ana ahau kia whakahokia mai. E mea nga moni i te tau ino te mahi whakahaere, e mea nga utu mo te inatereti, e mea nga moni e puritia i ia tau, i ia tau, hei whakaea i te moni nama me te inatereti ko te toenga me utu atu ki nga tangata no ratou te whenua, e hia nga tau e pau ka taea ai?

Paratene Ngata: Ko taku utu atu tenei ka hoki ano he moni i te tau tuatahi, notemea kua oti ra ano nga moni mo te ruri me nga moni mo te Kooti te utu, heoi kau te mahi ma te Poari he whakahaere i nga tikanga tuku riihi. Ka puta atu te moni ki nga tangata Maori no ratou te whenua i taua tau tonu ano.

1007. *Henare Kaihau:* E ki ana koe kua oti ano nga moni mo te ruri me nga moni mo te Kooti te utu, na wai aua moni i utu?

Paratene Ngata: Na matou ano i mua noa atu.

1008. *Henare Kaihau:* Kaore au e patai ana mo ena whenua. Tena ano he whenua kei te takoto tarewa nei i runga nga moni utu ruri me nga reiti—e korero ke ana ahau mo aua tu whenua?

Paratene Ngata: E korero ana ahau mo aku whenua. Na reira i tino marama rawa ai aku kupu whakahoki, kaore aku korero mo nga whenua o nga tangata ke.

1009. *Henare Kaihau:* Kaore e taea e koe te whakahoki mai?

Paratene Ngata: Kua whakahokia atu e ahau.

1010. *Henare Kaihau:* Heoi kau nga kupu whakahoki mai e taea e koe mo ou whenua anake, kaore mo nga whenua o era atu tangata. A me pehea ra e mohio ai matou ki te peheatanga o nga painga e puta mai i raro i te Pire nei ki te nuinga o nga tangata ki te kore e taea e koe te whaka-marama mai?

Paratene Ngata: Kua oti i au nga whakamarama ki te Komiti, ko etahi o enei patai au kaore e marama ana ki ahau, me taku mohio kaore hoki te Komiti i te marama.

1011. *Henare Kaihau:* Ki a hia nga tekau tau o te whenua nei ki te Poari ka hoki mai ai ki nga tangata Maori no ratou te whenua?

Paratene Ngata: Kaore au i te mohio. Heoi taku i mohio ai ko nga kupu i roto i te Pire mo nga moni nama.

1012. *Henare Kaihau:* E ki ana koe, kaore koe e mohio ana?

Paratene Ngata: Taihoa; ko te taima i whakaritea i roto i te Pire mo te moni nama e wha-tekau ma rua nga tau. Heoi kau nga kupu i roto i te Pire mo tena.

1013. *Henare Kaihau:* Kaore au e patai atu ana ki a koe mo tena, engari e hia nga tau e takoto ana te whenua i te ringa o te Poari ka hoki atu ai ki nga tangata Maori no ratou te whenua. Kei te mohio koe kaore ranei koe i te mohio? Kaore koe i te mohio?

Paratene Ngata: Kei te mohio ano ahau. I kiia atu ano e ahau ki te Komiti ki taku whakaaro kia tae ki te wa

e eke ai te Maori ki te matauranga o te Pakeha, hei reira, ma ratou ano o ratou mea e whakahaere.

1014. *Henare Kaihau*: Na, e pai ana, mo koutou tena. E hoki mai ranei nga whenua ki a koutou uri, ka puritia tonutia ranei e te Poari?

Paratene Ngata: Ka tuturu nga whenua ki nga tangata no ratou te whenua a tae atu ki nga whakatupuranga; engari ma te Poari e whakahaere aua whenua—ara e mahi.

1015. *Henare Kaihau*: A, katahi hoki koe ka mohio ka hoki ano nga whenua?

Paratene Ngata: E ki ana ahau ka tuturu tonu nga whenua ki nga Maori tae atu ki o ratou whakatupuranga e haere ake nei: engari ko te whakahaere, ma te Poari tena.

1016. *Henare Kaihau*: Kia hia nga tau o te whenua nei ki te Poari ka hoki mai ai te whenua ki nga tangata no ratou te whenua?

Paratene Ngata: Kua utua atu ano e au tena patai.

1017. *Henare Kaihau*: Ki taku titiro, kaore koe e mohio ana?

Paratene Ngata: Kua utua atu ano e au tena patai.

1018. *Henare Kaihau*: Heoi ra, e kore e taea e koe te ki, ka hoki ranei, e kore ranei e hoki?

Paratene Ngata: E anini ana toku matenga i enei tu patai. Katahi ano au ka rongo patai.

1019. *Henare Kaihau*: E mea ana ahau kia whakahokia mai te patai nei. Tena ano ranei he kupu kei roto i te Pire hei whakaatu e hia ranei nga tau e pau ka hoki atu ai te whenua ki nga tangata Maori no ratou te whenua?

Paratene Ngata: Kua whakahokia atu ano e au tena patai. Ka tuturu te whenua ki nga tangata no ratou te whenua, engari ko te whakahaere ma te Poari tena

1020. *Henare Kaihau*: E hia nga tau e mana ai te whakahaere a te Poari ka hoki ai te whenua ki nga tangata Maori no ratou te whenua?

Paratene Ngata: Kaore au e mohio ki tena.

1021. *Henare Kaihau*: Heoi ra kaore he kupu i roto i te Pire hei whakaatu—ranei ki te kotahi rau tau ka hoki ai, e kore rawa ranei e hoki?

Paratene Ngata: Kaore au e kite ana i te tapu pera i roto i te Pire; engari e kite ana au i roto i to Pire e mea ana koe kia riro nga whenua Maori katoa ki raro i te mana o te Kaunihera Maori.

1022. *Henare Kaihau*: Kaore akn kupu patai atu ki a koe mo taku Pire?

Paratene Ngata: Kaore; e mohio ana ano ahau ki tena. He kupu whakaatu tenei naku.

1023. *Henare Kaihau*: Me kaua koe e korero mo tena, engari me tahuri koe ki te whakahoki mai i nga patai mo te Pire e takoto nei i te aroaro o te Komiti. Kia tae taku Pire ki te aroaro o te Komiti ka ahei koe te korero mo paua Pire, mehemea kei konei ano koe?

Paratene Ngata: Ae ra; engari e rite ana o patai ki to Pire.

1024. *Henare Kaihau*: E patai ana ahau mehemea ka tekau nga tau he ran ranei nga tau e nau ka hoki atu ai te whenua ki nga tangata no ratou te whenua, a e kore koe e mohio?

Paratene Ngata: I ki au kaore au i mohio, i ki hoki au e tonoa ana i roto i to Pire kia riro nga whenua Maori katoa ki raro i te mana o te Kaunihera Maori.

1025. *Henare Kaihau*: Heoi ra, kaore koe i te mohio. Na, ka patai atu nei e ahau ki a koe, me pehea e mohio ai nga Maori te titiro atu, ki te kore ratou e mohio ki te roa o te taima e pau ka hoki atu ai nga whenua ki nga tangata no ratou te whenua, a mehemea ranei hei painga mo ratou tenei Pire kaore ranei?

Paratene Ngata: Ko au me toku iwi e mohio ana hei painga mo matou te Pire nei. E kite ana toku iwi me nga tangata e tautoko tahi nei me matou i te Pire nei hei painga tenei Pire mo matou. Kua tukua mai e etahi tangata o etahi atu wahi a ratou whakahe mo te Pire nei.

1026. *Henare Kaihau*: Kaore au i patai atu ki a koe mo tena?

Paratene Ngata: Paahitia te Pire nei mo matou me to matou takiwa, kei te penei taku tonu, i te mea kua ara mai nga whakahe a nga tangata o etahi atu wahi o te motu nei.

1027. *Henare Kaihau*: Me pehea e marama ai to iwi ki nga tikanga o te Pire nei, ina hoki kaore koe e marama ana?

Paratene Ngata: E mohio katoa ana ahau ki te Pire nei me toku iwi hoki; engari mo o kupu patai mai mo te moni me etahi atu mea, me tatari koe, a maku e tuhi nga whika ka oti ka tuku atu ai i te whakaatu ki a koe.

1028. *Henare Kaihau*: E ki ana koe kaore koe i te mohio e hia nga tau e pau ka hoki atu ai te whenua ki nga tangata Maori no ratou te whenua, a e ki ana hoki koe mau e tuhi nga whika a ka whakaaturia mai e koe e hia nga tau e pau, me pehea?

Paratene Ngata: Hei aha maku tena. Kaore au e mohio. Ka taea e au te tuhi nga whika mo te utu mo te eka. E kore e taea e au te tuhi nga whika mo tera, notemea naku ano te whenua i naiane, ahakoa kua riro ma te Pakeha e whakahaere. A te wa e eke ai ahau te Maori ki nga tihi o te matauranga o te Pakeha e ahei ai au ki te whakahaere i aua whenua penei me te Pakeha e whakahaere nei i ana whenua, hei reira pai ai kia whakahokia mai te whenua ki oku unga.

1029. *Henare Kaihau*: Kei te pena te kupu i roto i te Pire?

Paratene Ngata: Kaore.

1030. *Henare Kaihau*: Heoi ra; nau ake tena whakaaro. Koi nei nga menemana i kiia nei e koe me whakauru ki roto ki te Pire katahi ka whakaaetia e koe. Kei te pena te tikanga?

Paratene Ngata: Naku i korero tenei ki te Komiti.

1031. *Henare Kaihau*: Ae; koia tena. E hiahia ana ahau kia takoto marama nau ake tenei whakaaro, engari kaore i kiia i roto i te Pire—tera, taihoa ka whakahokia atu te whenua ki nga Maori—e mea ana ahau kia noho mohio koe kaore te Pire i pena?

Paratene Ngata: Kei te mohio rawa ahau ki nga kupu o te Pire, engari he maha nga ture e paahitia ana e tenei Whare kaore i tuturu mo etahi tau maha i runga i te tikanga i paahitia ai, engari e whakatikatikaia tonutia ana. Ko taku e hiahia kia hopukia tonutia te huarahi e tuturu ai he oranga mo taku iwi.

1032. *Henare Kaihau*: Kaore ano au kia tae noa atu ki tena. Ko taku e hiahia nei kia whakamaramatia mai e koe me pehea e mau tonu ai te whenua ki a koe, kua riro ke na hoki te whakahaere i te Poari. E ki ana koe kei a koe te mana, he tikanga pehea tenei i te mea hoki kei te Poari te mana i runga i te whenua? Ka taea nei hoki e te Poari te hoko, ka taea e te Poari te mokete, ka taea e te Poari te riihi i te whenua; a kei hea to mana e ki nei koe kei nga tangata no ratou te whenua te whenua e pupuri ana?

Paratene Ngata: Koia tonu tena, engari ko te whakahaere kei te Poari. Kei au te whenua kei aku tamariki i runga i te tikanga kai-riiwhi moku. Ehara te Poari i aku nei kai-riiwhi, a ki te whai uri aku tamariki ka tau iho te whenua ki a ratou kaore ki te Poari, heoi ra naku te whenua kaore ki te Poari.

1033. *Henare Kaihau*: Ki te hokona e te Poari te whenua e kore e mau tonu te mana o o tamariki ki te whenua. E kore e taea e koe te whakanoa i tena?

Paratene Ngata: He tikanga ke rawa tena, kei tetahi atu wahi o te Pire te kupu mo tena, e kiia nei e ahei ana te Poari te hoko i raro i nga tikanga o etahi atu Ture, me te ata whakahua ano i aua ture.

1034. *Henare Kaihau*: Kaore koe i te whakahoki mai i taku patai, a ka patai tonu ahau a whakahokia ma ra ano e koe. Ki te hokona e te Poari te Whenua ka whai mana tonu ranei o tamariki ki te whenua?

Paratene Ngata: Heoi kau nga wahi e hokona e te Poari ko nga wahi anake e ahei ana kia hokona i raro i nga tikanga o eyahi atu Ture. Na, ko nga moni e riro mai i runga i te hokonga o taua wahi whenua, ka Whakahaerea ena hei whakapai i nga toenga o te whenua kaore nei i hokona, naku te whenua i toe, a ko te moni i riro mai mo te wahi i hokona maku tena taka atu ki aku tamariki.

1035. *Henare Kaihau*: Na, ki taku kei te penei te hangai o au kupu mai, ara, ka riro atu te whenua i runga i te hoko, ko te moni ka riro atu tena i a koe tae atu ki o tamariki?

Paratene Ngata: Ae; etahi wahi o te whenua, ehara i te mea ka riro katoa atu oku whenua, e kore e riro katoa atu.

1036. *Henare Kaihau*: Katahi au ka marama. E whakaae ana koe, i te he to kupu whakahoki mai i naianei, mehemea hoki kua hokona te whenua kua riro atu i runga i taua hoko, heoi e kore rawa e hoki mai ano ki a koe?

Paratene Ngata: Kaore; ko te wahi i riro ka riro atu, ko te wahi i toe ka toe mai ano. Te tikanga o tenei Pire he rahui he tiaki i nga whenua Maori. Heoi kau nga tikanga kua takoto, he riihi he hoko i etahi wahi iti i runga i etahi tikanga.

1037. *Henare Kaihau*: Heoi ra, kei te mohio tuturu koe kei te tika tau—ara, ki te riro te whenua i te Poari, a ki te hokona e te Poari te whenua, kua kore rawa e hoki atu te whenua ki nga tangata no ratou te whenua? E ki ana koe ka hokona te whenua ko te moni i riro mai i runga i taua hoko ka puritia tena mo koutou ko au tamariki—engari ko te whenua kua riro rawa atu tena—ko te moni ia ka puritia tena i te wa o te hoko ma nga tangata no ratou te whenua?

Paratene Ngata: Na wai ena korero e whakahuatia nei e koe?

1038. *Henare Kaihau*: Nau?

Paratene Ngata: Kua korerotia e au aku korero a ko koe kei te whakohoki mai i te patai. Ka tono au kia tuhia, na Henare Kaihau ke te whakahoki ehara i au.

1039. *Henare Kaihau*: Kaore e taea ana e koe te whakahoki mai, no reira i whakamaramatia ai e ahau te tikanga o taku patai?

Paratene Ngata: Kua oti i au te whakahoki atu.

1040. *Henare Kaihau*: Kiia mai, ae, kaore ranei—kia tika tonu te whakahoki mai.

Paratene Ngata: Kua oti ano te whakahoki atu; engari ka whakahokia atu ano. E ki ana ahau, i raro i etahi tikanga, i raro i te Ture mo nga Mahi Nunui a te Koroni, ka ahei te Poari ki te hoko i etahi wahi o te whenua, engari ia ko te tino tikanga ia o te Pire he rahui i nga whenua kia kore ai e ngaro atu i nga tangata Maori no ratou te whenua. Heoi kau te mea e puare ana he whakarite mo etahi mea e taea te mahi i raro i te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni. Ara, ko te nuinga o oku whenua ka toe mai ki a matou ko oku tamariki, a ko toku hea o nga moni mo te piihi e hokona, maaku tamariki tena. A ahakoa ka kore e paahitia, ka mau tonu te mana o te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni.

1041. *Henare Kaihau*: Me whakaatu atu e ahau ki te Komiti kei te moumou noa te kai-whakahoki patai i taku patai; e tohe tonu ana ia ki te korero mo nga mea kaore i pataia atu e ahau. He aha te tikanga o te kupu i ki nei koe i whakatakotoria te Pire nei hei rahui i te whenua mo nga tangata Maori no ratou te whenua? Kaore koia i pena to korero? A, ahakoa tena, kei te takoto ano he ritenga i roto i te Pire e ahei ai te Poari ki te hoko whenua?

Paratene Ngata: Heoi kau nga wahi e taea ana te hoko ko nga wahi e ahei ana kia paugohia i raro i nga tikanga o te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, a ka whakahaerea nga moni i puta mai i runga i aua hoko hei painga mo nga tangata Maori no ratou te whenua ano kaore i hokona aua wahi. I a koe e ki nei, kaore au i te mohio, he kupu whakaiti tena moku. Tirohia nga tekiona o te Pire. Kara koe e tawai mai ki au, engari me titiro ke koe ki te 19 o nga tekiona o te Pire, me te titiro hoki ki nga kupu kua takoto i reira.

1042. *Henare Kaihau*: Kaore aku patai atu ki a koe mo taua tekiona; I patai atu ahau mehemea i rahuitia te whenua. I ki koe i paahitia te Pire hei rahui i nga whenua kia kaua e hokona, engari kei te whai mana ano te Poari ki te whakahaere hoko?

Paratene Ngata: E pa ana anake tenei ki nga whenua e whakahuatia ana i roto i taua tekiona.

1043. *Henare Kaihau*: Me tohitu tonu to whakahoki mai i taku patai. Mehemea tena ano he mana i raro i te Pire nei e taea ai te hoki hoko te whenua, heoi ra kei te he tau e ki nei, he Pire tenei hei rahui i nga whenua kia kaua e hokona?

Paratene Ngata: Kaore; kei roto i te Pire.

1044. *Henare Kaihau*: Ki te hokona te whenua, me pehea?

Paratene Ngata: Ka whakahaerea nga moni e riro mai mo te whenua i hokona hei whakaneke ake i te utu o nga wahi i toe mai, ma reira ka tino whiwhi ai nga tangata no ratou te whenua i hokona ki te painga whai tikanga. He painga nui rawa.

1045. *Henare Kaihau*: Kaati, ehara i te rahui? Ko te tikanga o tena mea o te rahui e kore rawa e taea te hoko, engari ka taea te riihi; tena ko tenei e tuwhera ana te hoko i raro i te Pire nei.

Hon. Timi Kara: I runga anake i etahi tikanga, kua takoto marama tena i roto i te Pire.

1046. *Henare Kaihau*: Kaati, kaore te kai whakahoki patai i te mohio ki te tikanga o taua mea?

Paratene Ngata: Kei te mohio ano au, ko te take hoki tena i hapai ai au i te Pire nei, a i pai ai hoki matou ko taku iwi kia whakahaerea te Pire nei ki roto i to matou takiwa.

Henare Kaihau: Ki to mohio he maha ake ranei nga painga e pa ki to takiwa ki te whakahaerea te Pire ki reira?

Paratene Ngata: Ae. kiaku e ata whakamarama atu. Ki te whakahaerea te Pire nei i roto i to matou takiwa, kua kore nga tangata o reira e taimahai nga mahi whakahaere a nga Kooti. Ma matou ano o matou whenua e whakahaere. Kei te 500,000 eka tae atu i te 1,000,000 eka nga whenua papatupu o toku takiwa, a ma tenei Pire ka taea ai nga whenua watea te whakahaere i runga i tetahi tikanga e puta ai he painga. Tetahi tikanga nui hoki he whakamutu i te hoko, otia, kaore he rori i roto i toku takiwa.

1048. *Henare Kaihau*: Heoi ano ranei?

Paratene Ngata: Tena ano etahi atu mea, engari ko ena nga mea tino whai tikanga

1049. *Henare Kaihau*: I kiia ana koia i roto i te Pire, tera ka whakaturia he komiti?

Paratene Ngata: Kei roto i a matou menamena, kua korerotia hoki e au ki te Komiti

1050. *Henare Kaihau*: Engari, kaore i roto i te Pire, nei?

Paratene Ngata: Kaore. Ko tetahi atu ano tena o nga mea e hiahia ana matou kia whakaurua ki roto ki te Pire.

1051. *Henare Kaihau*: Tena, ki te kore te Pirimia e whakaae ki te wbakauru i paua kupu ki roto ki te Pire, e whakaae ranei koe ki taua Pire?

Te Tiamana: Kua oti tena te patai atu ki te kai-whakahoki patai, i tohitu paua whakahoki mai Kaore he take e whakahokia mai ai ano e ia.

1052. *Henare Kailmu*: Tena, mehemea tera ano he whenua 10,000 nga ekai roto kotahi rau nga tangata nona. a me ki tatou a te paunga o nga tau e wha-tekau kua neke te tokomaha o nga an ki te kotahi mano, kei hea he whenua hei oranga mo ratou, kua riro ke nei ma te Poari te whenua e whakahaere? Me pehea e taea ai e te Poari te whakarite he whenua mo enei tangata? I roto i enei tau kua whakapakehatia ratou, kei te mohio ratou ki nga mea katoa penei me ta te Pakeha mohio. Kaore hoki i whakaritea he wa i roto i te Pire e hoki atu ai te whenua ki a ratou. Kei te penei ha te tikanga?

Paratene Ngata: E whakaritea ana i raro i tenei Pire, me wehewehe te whenua ki ia tangata ki ia tangata o nga Maori no ratou te whenua, a ma te Poari e whakahaere etahi wahi o enei whenua. A, ki te tokomaha haere nga tangata, ka pau nga tau o nga riihi, ki te tika kia pera ka whaka-hakia atu etahi o ana whenua i riihitia ra hei kainga nohoanga mo nga tangata i neke ake nei te tokomaha, penei me enei i whakahuatia i roto i te patai nei.

1053. *Henare Kaihau*: Koia tonu taku e whai nei i roto i taku patai. I pataia atu e ahau ki a koe i te tuatahi, e hia nga tau e pau ka mutu te whakahaere a te Poari ka hoki mai ai te whenua ki nga tangata no ratou te

whenua. Na, e ki nei koe ka hoki mai ano etahi wahi o te whenua ki a ratou, a ka mahia hei painga mo nga tangata kua neke ake nei te tokomaha. I au i patai atu ki a koe i mua, ko ahea hoki mai ai, kaore i taea e koe te whakaatu mai, ka taea ranei e koe te whakaatu mai i naianei?

Paratene Ngata: Kua whakahoMa atu nei e au taua patai. Kua takoto i roto i te ture me ruatekau ma tahi nga tau o te riihi, me rua tekau ma tahi hoki nga tau o te whakaaroanga atu o te riihi. A tenei taku kupu mo nga whenua kua wehea hei whenua riihi, ki te tika, i te mea kua tokomaha haere nga tangata, kia whakaritea kia nui ake etahi whenua hei wahi nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua, ka tika ina ka mutu nga tau o tetahi o nga riihi nei kia wehea tetahi wahi o te whenua hei wahi nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua.

1054. *Henare Kaihau:* Kaore i takoto he kupu pera i roto i te Pire. Kaorb kau a te Pire korero mo tena?

Paratene Ngata: Kua oti i te Pire nga tikanga mo naianei.

WENEREI, 26 OKETOPA, 1898. PARATENE NGATA: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

1055. *Henare Kaihau:* Toku hiahia kia mohio ano koe kaore tahi he kupu kei roto i te Pire e mea ana ka taea nga whenua e noho riihi ana te hoatu ano ki nga tangata nona, pera me tau i mea ake ra i nanahi?

Paratene Ngata: Kaore ra i roto i te Pire, notemea ko nga tangata mo ratou o patai, kaore ano kia whanau noa. Kei te taenga ra ki aua whakatupuranga e kiia na e koe, ka taea ano a taua wa te hanga etahi menemaha ki te ture e ahei ana hei whakarite i taua mea.

1056. *Henare Kaihau:* Ae; engari ra kaore e taea e tatou te whakawhanau mai ano nga whenua kua oti ke ra te hoko, te riihi hoki, te aha atu ranei e te Poari?

Paratene Ngata: Ko tenei Pire e whakahaere ana i tetahi tikanga hei rahui i nga whenua Maori. E rahui ana i nga whenua kia tuwhera mo te riihi anake, a ki te kitea, a tetahi wa, kei te hiahiatia etahi o aua whenua hei oranga mo nga Maori, heoi he mea tika, a te paunga o nga tau o nga riihi, kia wehea etahi o aua whenua mo tena tikanga, otiva kaore ano tatou kia tae noa ki nga ra hei maharatanga penatanga.

1057. *Henare Kaihau:* Taku mahara kaore koe i te whakahoki tika mai i taku patai. Ko to ahua me te mea nei kaore koe i te mohio e kaore tahi he kupu rahui whenua kei roto i te Pire. E tino hoatu nga whenua ki roto ki te ringaringa o te Poari, hei whakahaere ki paua i pai ai. Kei te tohe tonu koe ki tau ki, e rahui ana ano te Pire i nga whenua, a te tukunga iho ka hoki ano ki nga tangata nona. Toku whakaaro tuturu tenei kaore rawa he tikanga o te hoatu patai ki a koe mehemea ka tohe tonu koe ki te huri ke i te tikanga o nga patai ki a koe.

Tiaki Twini: Taku mahara me whakaatu ake au ki a Senate Kaihau, he rarangi ano kei te Pire mo te rahui, notemea e ki ana i reira kia rahuitia te katoa o te 5,000,000 (rima miriona) eka e toe ana ki nga Maori o tenei koroni.

Henare Kaihau: E tika ana tena; engari kaore e rahui ana i te whenua ki a ratou Maori ano hei mahi, hei aha atu ranei ma ratou. E rahui kau ana mo te riihi me etahi atu tikanga.

Tiaki Twini: Ae, engari e pa ana tena ki nga wahi kei waho i nga wahi e hiahiatia ana hei nohoanga mo ratou.

1058. *Henare Kaihau:* Ae, engari kua whakaarohia e au taku e tohe nei au, a koia tenei. Mehemea kotahi rau tangata o tetahi poraka, a kei te wa e tu ai taua Poari, ki te whakahaere i taua whenua, a ka tapahia ki waho o taua whenua tetahi wahi hei mahinga hei oranga hoki mo taua rau tangata, tena me ki e tatou i muri mai o te pahuretanga o nga tau e wha tekau kua nuku rawa ake te tokomaha o nga tangata o taua whenua, heoi ko te whenua i wehea ra ki waho mo ratou, kua kitea e kore e rato mo ratou kua piki ke ake nei to ratou tokomahatanga, tena ka Pahea?

Paratene Ngata: Kua utua noatia atu e au ena patai. I mahara an kaore tahi koe e patai ana mo te Pire engari mo etahi mea ke e whakaarohia ana tera pea taihoa ka pa mai.

1059. *Henare Kaihau:* Engari kia mohio ano ra koe kei te maha noa atu nga mea hei whakaatu tuturu i roto i nga whakatupuranga o tenei hanga o te tangata kua hori ake nei, penei na e, ka rupeke atu era tangata nona te oneone ki te mate ka tu mat ano ko etahi ano hei whakakapi mo ratou. No kona ka tika taku patai i a koe mo nga whakatupuranga e haere mai nei; kaore koia i te pena?

Paratene Ngata: Kaore ano tatou i tae noa ki te wa e ahei ai tatou ki te hurihuri i tena patai.

1060. *Henare Kaihau:* Tena me pehea tatou e mohio ai he tikanga pai tenei mo nga wa e takoto ake nei?

Paratene Ngata: Ma tenei Pire e tiaki nga whenua mo nga mea e puta mai ana a nga ra e haere ake nei e whakahuaina ake nei hoki e taua.

1061. *Henare Kaihau:* E kore koia e pai ki te tuku i nga Maori ki raro i te mana rite ki te Pakeha mo o ratou whenua, kia pena ano me nga tikanga e whakahaerea nei mo o te Pakeha whenua, mo te hoko, mo te aha atu ranei o ratou whenua?

Paratene Ngata: Ae; mo runga i etahi ahua whenua; engari tera ano etahi ahua whenua, e kore rawa e tika kia wehea te piihi mo tena mo tena o nga tangata o te whenua, notemea e kore rawa e kore te puta mai o te mate ki a ratou. Tetahi mea ano, mehemea ka hoatu katoa ki te Maori te mana whakahaere i ona whenua ki tana i pai ai, kaati, e hoatu ana tena i tetahi tikaaga hei whakapau katoa mana i ona whenua, no reira e kore e tika kia hoatu ki a ia te mana pena me te Pakeha.

1062. *Henare kaihau:* Toku mahara kaore tahi he tikanga mo tena korero. Ki toku whakaaro, he iwi mohio te Maori ki te tiaki i o ona whenua. Mehemea ka titiro whakamuri tatou, ka kite tatou, ko te putake mai tena o nga whawhai maha i tenei koroni, he tohe no nga Maori ki te pupuri i o ratou whenua?

Paratene Ngata: Koia tena; engari hei tawari i tena, me mohio ano hoki koe he iwi moumou te Maori. To ratou hiahia e rukeruke noa atu i te moni ki tini wahi, ki tini wahi noa atu, a kei te wa e pirangi ai ratou ki tetahi moni mo tetahi mea, kaore a ratou whakaaroaro ki te tikanga e riro mai he moni ma ratou.

1063. *Henare kaihau:* Engari ra kei te pena tonu ano hoki te Pakeha. Titiro ia na ki te ahua o etahi Pakeha, he mano, he mano nei, a ratou pauna moni, mehemea ka timata ana, e kore rawa e roa ana ta ratou makamaka i aua moni na, kua pau?

Paratene Ngata: Ae; engari e whiwhi ana te Pakeha ki etahi matauranga kaore i a tatou i te iwi Maori.

1064. *Henare kaihau:* Kaore au i te whakahe ki te nuinga atu o te matauranga o te Pakeha i to te Maori, engari ka ki tonu ano au ko te Maori, i mua, tuku iho, a taea noatia tenei ra, e mohiotia tuturutia ana he iwi pupuri whenua ratou, ko te putake hoki tena o nga whawhai i nga wa o mua?

Paratene Ngata: Ae. Ko etahi Maori tohe tonu ai ki te pupuri i o ratou whenua, otia ko ratou e hara i te hunga mamahi.

1065. *Henare kaihau:* Me waiho e taua tena putake. Toku mahara i penei taku whakarongo atu ki a koe i tera rangi ra, i whakamutua e koe to mahi ateha i te mea kaore i rite te moni mau, e tika ana ranei tena?

Paratene Ngata: Ae; kaore i rite te moni maku, no kona ka mutu taku mahi. I mua £1 2s. 6d. te moni utu moku i te ra, no muri mai ka tangohia e te Kawanatanga te 2s. 6d. Heoi tonoa ana e au kia whakamutua au i taku mahi. E nui noatu ana ano aku ake mahi hei mahinga maku mo aku whenua me etahi mea, heoi kaore e taea e au te mahi, i au e mahi ateha ana, no reira mutu ana au. E whiwhi ana te Tiati i te £600 i te tau, me te kini £1 1s. i te ra moni apiti, a maua tokorua e mahi tonu ana i nga wa katoa, ko te take tena i whakarerea ai e au taua turanga.

1066. *Henare kaihau:* E penei ana taku whakarongo atu ki a koe, i tangohia te 2s. 6d., a mehemea i mau tonu to utu i te £1 2s. 6d. i te ra, kua noho tonu ano koe i tau mahi ateha?

Paratene Ngata: Kaore. Ko te whakarerea ano e au taua mahi. I tono ano te Kawanatanga i au kia hoki, a mana e homai £1 5s. mo te ra. A mauria ana e au tena utu; kotahi tau oku e mahi ana, ka whakarerea ano e au, hoki ana ano au ki te mahi i aku ake mahi.

1067. *Henare kaihau:* He aha te take i whakarerea ai e koe to mahi i to whiwhinga ki te 2s. 6d. i te ra i runga atu i to utu o mua?

Paratene Ngata: Notemea ka nui ke atu te painga e puta ki au i taku mahi moku ake i taku mahi Kooti.

1068. *Henare kaihau:* Ehara ia nei i te mea kua kite koe kaore e nui te moni mau i to mahi ateha, i tmo kaha ai to mahi kia pahi tenei Pire, kia whai nohoanga ai koe i te Poari, tera ka nui ke atu pea te utu i te mahi ateha?

Te Tiamana: Ehara tena i te patai e tika ana kia patairia. Kaore hold e tata ana ki te take e whiriwhiria nei e tatou.

Paratene Ngata: E hiahia aua au ki te utua i tena patai.

Te Tiamana: Kaore au e pai kia utua. Kaore hoki au e whakaae kia pataia te patai.

1069. *Henare Kaihau:* I hua au he patai tika te patai, engari ki te Tiamana me kaua e pataia, heoi ka unuhia e au. I penei taku whakarongo atu ki to korero ko to iwi ko Ngatiporou, he pononga pm pono katoa ratou ma te Kuini?

Paratene Ngata: Ae; he tika tonu ana tena. Ko tetahi wahanga o Ngatiporou i uru ki te mahi hauhau, engari i whawhaitia, a riro herehere ana ratou, a oatitia ana ratou riro ana hoki hei hoia pono ma te Kuini, a taea noatia tenei ra e pera tonu ana to ratou ahua. I te tau 1865 ka whakatarea etahi haki a ko nga tangata i tomo ma raro i nga haki me te pupuri ano tena me tena o ratou i te paipera ki tona ringa hei whakaae i to ratou oati pono ki te Kuini, a i taua wa taea noatia tenei ra kei te u tonu ratou ki ta ratou oati.

1070. *Henare Kaihau:* E korero ana ranei koe mo te pau 1865?

Paratene Ngata: Ae; ara mo te taha ki te wahanga o Ngatiporou i uru ki te mahi hauhau; otia ko Ngatiporou tuturu katoa no mua mai ano no te mananga mai ano o te Triti o Waitangi to ratou piri pono, a u tonu ratou ki raro i taua kawenata taea noatia tenei ra. Kaore ano ratou kia hapai te pu ki a te Kuini?

1071. *Henare Kaihau:* Kua rongo ano ranei koe ki tenei rangatira o Ngatiporou ki a Epa. raima?

Paratene Ngata: Ae, kei te mohio au ki a ia. He whanaunga ia ki au. I haere ia i te rnahi a te Kingi ki Waikato.

1072. *Henare Kaihau:* Kaore koe i rongo, i tautoko ano ia i te mahi whakahaere ki tu he Kingi—ko Potatau

ranei ko Tawhiao ranei?

Paratene Ngata: Ae; e mohio ana au ki a ia. I patua ia ki reira i a ia e whawhai ana mo te KIngi.

1073. *Henare Kaihau:* Heoi i ki nei koe i naia tonu ake nei, he tangata piri pono katoa ratou no te Kuini, a tenei kua kitea e tatou he tokomaha noa atu kaore i piri pono?

Paratene Ngata: Kua utua noatia atu e au tena. Kua korero ake ra au mo tetahi wahanga o Ngatiporou i uru ki te mahi hauhau, me te hunga tangata i haere ra i tena ara pohehe me ta ratou tikanga porangi whakatu Kingi.

1074. *Henare Kaihau:* Kaore koe i rongo i whakahaea e tetahi rangatira o Ngatiporou e kore e taea e ia te whakaae ki te mana o te Kuini kia homai ki runga ki a ratou. A i penei tana whakamarama ia. Kaore rawa e kitea e ia tetahi huarahi e taea ai te okiha raua ko te hoiho te ioka ngatahi, te take ka tahuri te okiha ki te wero i te hoiho ki ona pihi, te hoiho ka tahuri ki te whana i tona hoa i te okiha?

Paratene Ngata: Ae, e mohio ana au ki tena. Ko te ingoa o taua tangata nana taua kupu ko Hapaira. I haere ia ki aua mahi porangi a mate ana ia i tetahi parekura i Tauranga. Engari kaore au i te korero mo aua tangata, engari mo Ngatiporou anake e ora nei.

1075. *Henare Kaihau:* E whakaatu ana au i enei mea, notemea i ki koe i te timatanga o to korero ko Ngatiporou i noho piri pono tonu ki te Kuini, a kua whakaaturia ake ra e au korero ano kaore ratou i pena?

Paratene Ngata: Ko taku e ki nei e tino pono ana. Ko aua tangata nei anake o Ngatiporou i uru ki nga mahi kuare porangi hoki, penei me te mahi hauhau me te mahi Kingi, na kona nei hoki i tau ai he raruraru ki a ratou.

1076. *Henare Kaihau:* No reira ra kaore e taea e Ngatiporou te ki kei te rereke to ratou ahua i etahi atu iwi. He tokomaha ano etahi atu iwi kihai i uru ki te whawhai?

Paratene Ngata: Kaore to ratou ahua i rite ki to Ngatiporou, i noho piri pono nei ki te Kuini i te timatanga mai, otira nuku atu ano i tena, i te mea i hapai pu ratou hei tautoko i te mana o te Kuini hei turaki i te hauhau.

1077. *Henare Kaihau:* Kaore au i patai kia koe mo tena. Ko taku patai hei whakaatu kau i uru ano tetahi wahanga o Ngatiporou ki nga mahi turaki i te mana o te Kuini?

Paratene Ngata: Ko nga porangi anake ra pea i whai na i nga mahi porangi i mahia tuatahitia na ki Waikato.

1078. *Henare Kaihau:* Ko to take tena i mea ai koe kia tu tetahi Komihana hei whakahaere i nga mea a to hapu, na te tokomaha o te hunga porangi kei roto i a ratou nei?

Paratene Ngata: E hiahia ana au kia paahitia tetahi tikanga, e ai ki toku whakaaro, hei painga mo toku iwi; pena hoki me koe. Ko te Komihana o te Karauna te Kai-tiaki o koutou whenua i Opuatia kei Waikato.

1079. *Henare Kaihau:* Kaore au e patai ana mo aku mahi?

Paratene Ngata: Engari ra e utu ana hoki au i to patai.

1080. *Henare Kaihau:* E penei ana taku whakarongo atu ki a koe, e taunu ana koe e ki ana koe he mahi porangi nga mahi Kingi?

Paratene Ngata: Kaore au i ki he porangi te Kingi; i ki au ko te mahi hauhau, me te mahi whakahaere i raro i te Kingi, he mahi porangi.

1081. *Henare Kaihau:* E hiahia ana au kia tuhia ena kupu; ara, kaore te kai-korero e ki ana he porangi te Kingi, e whakahawea ana ranei kia ia. Kaati, i te mea kei te aroaro o te Whare tenei Pire, pehea ton hiahia mo taua Pire; me neke ranei ki tera tunga o te Paremete, me whakahaere tonu ranei i tenei Paremete?

Paratene Ngata: E hiahia ana au kia paahi te Pire i tenei wa tonu mo te taha ki toku takiwa o te Motu, me aha atu etahi takiwa.

1982. *Henare kaihau:* E hara tena i te utu hangai. Ko te ahua o te Pire e takoto nei. Kaore i te ki, e me whai mana ki tou takiwa anake, engari mehemea ka paahi, kore rawa he whenua e mahue ki waho?

Paratene Ngata: E tono ana au kia whakahaerea, kia whai mana tenei Pire ki te Tai Rawhiti. Kua tae atu aku korero ki te Komiti mo tenei mea.

1083. *Henare Kaihau:* Tena i te mea he mea ke tau e hiahia nei, a he mea ke ano ta te Pirimia, me pehea to whakaripeneta i tou whakaaro kia rite ki tera? E mea ana te Pirimia kia pa te Pire ki te Motu katoa. E hiahia ana koe kia tau anake ki toy takiwa. Ka pehea ai tau whakariterite i tena?

Paratene Ngata: Me whakaae tenei Komiti me te Where, me te Pirimia kia paahitia tenei Pire kia mana ki toku takiwa, heoi ki toku mahara mehemea ka oti tena tera pea koe e tautoko ki taku

1084. *Henare Kaihau:* Ae; mehemea kei te pena. Tera an e pai. Engari mehemea ka kore ratou e whakaae, ka huhua noa atu nga mate e puta mai i runga i tau tono kia whakaaetia tenei Pire.

Hon. Timi Kara: Kei nga Maori ano ra te tikanga, ma ratou ano e whakaae, e kore ranei e whakaae te Pire kia mana ki to ratou takiwa.

Te Tiamana: I whakaurua tenei Pire ki te Whare i runga ano i te tono a nga Maori.

Henare Kaihau: Heoi ta ratou i tono ai, ko te hoko whenua kia whakamutua.

Hon. Timi Kara: Me matua whakaae ano ra ka mana ai te Pire, penei na, e kore e taea te whakahaere ki tetahi takiwa, engari me matua tono ra ano e nga Maori o taua takiwa katahi ka taea.

Henare Kaihau: Engari ra e arai ana tenei Pire i a ratou ki te whakahaere i o ratou whenua i runga i ta ratou

i pai ai. Pena taku titiro ki te Pire.

Hon. Timi Kara: Kaore e whakakore ana i te mana o nga ture e whai mana nei i naianei. Mehemea ka paahitia tenei Pire hei ture, heoi ma nga Maori e pirangi ana kia whakahaea taua ture ki to ratou takiwa e pitihana ki te Kawana kia peratia, ki te kore ratou e pai kia whakahere ki to ratou takiwa, heoi ko nga ture ano e mana nei ka whakahaea ki taua takiwa.

1085. *Henare Kaihau:* Kei te mohio ranei koe mehemea kei te tokomaha atu ano ranei etahi atu tangata o nga iwi o te Tai Rawhiti, i ko atu o tou ake, iwi, e whakaae ana ki tenei Pire?

Paratene Ngata: Ae; he nui noa atu?

1086. *Henare Kaihau:* Ko nga tangata o e hea wahi?

Paratene Ngata: O roto i nga rohe o te Tai Rawhiti.

1087. *Henare Kaihau:* Kaore au i te patai mo nga rohe o te Tai Rawhiti. Ko taku e mea nei kia mohio au ko wai nga iwi i ko atu o tou, i roto i nga rohe o te Tai Hauauru, e whakaae ana ki te Pire. Kei whea o ratou wahi?

Paratene Ngata: I hua au he utu poto taku utu i to patai, a kua ea to patai, heoi mehemea e hiahia ana koe kia korero katoatia e au tonu ritenga he maha nga ra ka mutu ai taku whakautu.

1088. *Henare Kaihau:* E mea ana au kia whakaaturia mai e koe nga ingoa o etahi poraka kia rua kia toru ranei e whakaae ana ona tangata ki tenei Pire, kia marama pai ai matou ki nga eka o aua poraka. Kia ea ai taku patai?

Paratene Ngata: Kotahi te Poraka e taea e au te hoatu hei maramatanga mou, ko te ingoa ko Ngawaka-a-kupe, e tae ana ki te 18,000 ki te 30,000 eka.

1090. *Henare Kaihau:* Kua moketetia ranei?

Paratene Ngata: Kaore. E araia ana tena e te ture.

1091. *Henare Kaihau:* Tena tetahi ano i ko atu i tena?

Paratene Ngata: Ko Tamaki Poraka me Tahoraiti Poraka e 57,000 eka, kei te Maori ano tena whenua.

1092. *Henare Kaihau:* Ko nga tangata ia nei ena nana nei nga menemana?

Paratene Ngata: Ae. Kua hoatu e au a ratou menamana ki te karaka o te Komiti, a kei te aroaro hoki o te Komiti.

1093. *Henare Kaihau:* He utu pai tena ki taku patai. Kaati ra, he whenua enei no nga tangata e tautoko ana i nga menemana. Kei whea nga tangata e tautoko ana i te Pire anake, haunga nga menemana?

Paratene Ngata: Kei roto i nga rohe o te Tai Rawhiti, me etahi ano kei roto i te rohe o te Tai Hauauru.

1094. *Henare Kaihau:* Ko wai ma ratou?

Paratene Ngata: Ko nga iwi o Patea, o Whanganui, timata atu i Parikino haere whaka te-raki.

1095. *Henare Kaihau:* Ha, ko te hanga ra ena nana nei nga pitihana turaki i te Pire?

Paratene Ngata: He maha ano ra nga pitihana hapai i te Pire?

1096. *Henare Kaihau:* E mea ana koia koe, he pitihana ano kei a koe a etahi o nga tangata o Whanganui me Taranaki e tautoko ana i te Pire nei?

Paratene Ngata: Ae. Kua tukua atu e au etahi ki te Komiti. Kei te Pirimia etahi.

1097. *Henare Kaihau:* Akuanei pea tokowha, tokorima ranei, nga tangata na ratou aua pitihana i haina. Na wai nga pitihana o Patea me taua takiwa i tuku mai ki a koe?

Paratene Ngata: Na Utiku Potaka.

1098. *Henare Kaihau:* Kei Rangitikei ke tera?

Paratene Ngata: Ahakoa; kei taua takiwa ano.

1099. *Henare Kaihau:* He tangata kptahi ra ia?

Paratene Ngata: Tera e pau te wiki mehemea e mea ana koe kia ata whakamaramatia atu nga tikanga katoa. I whakaaro ahau e patai mai ana koe mo nga rangatira kau.

1100. *Henare Kaihau:* Ko wai ma nga tangata o Whanganui kua haina i te pitihana nei?

Paratene Ngata: Ko Topia Turoa. Kei Poneke nei ia i naianei.

1101. *Henare Kaihau:* Kua tuku pitihana atu ia ki te Whare?

Paratene Ngata: Kei te ringa o te Pirimia te pitihana. Kei kona te nuinga o nga pitihana. He mea tuku mai ki au etahi, ki te Pirimia etahi. Kei konei ta Turoa pitihana. Ko enei pitihana katoa he tautoko i te Pire. Kua oti nga pitihana a nga tangata o Wairarapa o Whanganui te raku atu ki te Komiti. Kei konei hoki te pitihana a nga tangata o Taranaki.

1102. *Henare Kaihau:* E hiahia ana ahau ki te whakaatu atu ki te Tiamana, ko te take i penei ai aku patai, tena ano etahi tangata i whakahuatia e ia he kai-tuku pitihana mai mo te tautoko i nga menemana hei whakaurunga ki roto ki te Pire, a no to ratou kitenga ka kore aua menamena e wnakaurua ki roto ki te Pire, ka haina ratou i te pitihana whakahe mo te Pire?

Te Tiamana: Kei te pena ano te tikanga ki nga Pakeha ano.

Paratene Ngata: Ae ra; engari kua riro noa atu te pitihana i a ratou i te mea kaore ano kia mahia noatia nga menamena. Na etahi tangata tokorua tokotoru ranei i Poneke i mahi, a tukutukua ana i roto i te Motu nei kia

hainatia, na te Pirimia te whakaaro kia tukua atu ki te Komiti ma te Komiti e titiro.

1103. *Henare Kaihau*: E pai ana, kua tutuki tena ki taku e whai ana. Kaore ranei koe e kite ana kei te takahi te Pire nei i te Tiriti o Waatangi?

Paratene Ngata: Kaore; nau ke te Pire kei te takahi i te Tmti o Waitangi.

Te Tiamana: Kaua Paratene Ngata e whai kupu mo te Pire o Henare Kaihau.

Henare Kaihau: E kore ranei to Tiamana e whakaae kia pataria atu e au kia toru nga patai mo taku Pire

Te Tiamana: Kaore; e kore rawa an e whakaae kia korerotia taua Pire.

1104. *Henare Kaihau* (ki a Paratene Ngata). E ki ana koe kaore te Pire Poari i runga i tona tikanga e takoto nei i te whakahe atu ki te Tiriti o Waitangi?

Paratene Ngata: Ki taku e mohio ai, kaore. Ki taku titiro ki te Pire, ko te kupu mo te hoko whenua anake te kupu i roto i te Pire e rere ke ana i te Triti o Waitangi.

1105. *Henare Kaihau*: Ki to mahara, kei te tokomaha ake nga tangata o te Motu nei e tautoko ana i te Pire nei i nga kai-tautoko i te Tiriti o Waitangi?

Paratene Ngata: Ko au ra me toku iwi kei te tautoko i te Pire nei, a ki taku i momo ai ko koutou me etahi atu tangata o te Motu nei kei te whakahe atu; engari, ki taku whakaaro, ki te paahitia te Pire nei, a ka kitea e ratou hei painga nui mo ratou, tena ano ratou e tahuri mai e homai i o ratou whenua kia whakahaerea i raro i te Pire nei.

1106. *Henare Kaihau*: Na te aha koe i mohio ai e ka uru katoa te iwi ki raro i te mana o te Pire a te wa e whakahaerea ai?

Paratene Ngata: Kaore au e ki ana ka pera katoa, engari ka pera etahi—ara, nga mea, e hiahia ana kia whakahaerea o ratou whenua.

1107. *Henare Kaihau*: Kaore ia nei koe i te mohio, ko te nuinga o to iwi i tenei wa, kaore i te whakaae kia riro ma te Kawanatanga e whakahaere o ratou whenua. Ko to, nga Maori e mea ana ma ia hapu ano e whakahaere ona whenua, i raro i nga mana i whakaaetia ana e te Kuini ki a ratou, ara, kia rite to ratou ahua ki nga Pakeha o tenei whenua e matau ana ki te whakahaere i aua mahi? Kaore ia nei koe i te mohio koia nei te hiahia nui o te iwi puta noa te Motu nei?

Paratene Ngata: E tika ana pea, kei te pena pea te whakaaro o etahi. Kaore au i te mohio ki o ratou hiahia, engari kei te penei ta toku iwi whakaaro me taku e whakaatu nei.

1108. *Henare Kaihau*; Kaore ia nei koe e mohio ana ki tenei whakahaere ki te Kotahitanga? Kaore koe i te mohio e penei ana to ratou whakaaro me taku i ki ake nei? Kaore koe i te rongo, koia tera te whakaaro o ona mema, timata mai i Ngapuhi tae noa ki tera pito o te Motu nei? Kaore koe i te mohio ko te iwi e kiia nei e koe ko te iwi o te Kingi i Waikato, pera ano ta ratou whakaaro?

Paratene Ngata: I rongo au, a i haere a tinana tonu ano au ki a ratou hui kia mohio ai au ki ta ratou whakahaere; heoi kaore au i kite i tetahi tikanga marama i roto i ta ratou whakahaere. No reira au me taku iwi, tae atu ki o matou whenua, i tu ai ki waho i taua whakahaere.

1109. *Henare Kaihau*: E ki ana koe i tu koe ki waho i taua whakahaere; otiai ki taku titiro atu ko te hiahia nui tena o nga tino iwi o te Motu nei?

Paratene Ngata: Kua utua e au tena patai.

1110. *Henare Kaihau*: I ki ia nei koe, "Ae"?

Paratene Ngata: Ae; ko taku rongo tena.

1111. *Henare Kaihau*: Tena, kei te mohio ha te Komiti ko te hiahia nui tena o nga iwi katoa o tenei Motu?

Paratene Ngata: Kaore; ko etahi tangata kau ena o etahi iwi. Ko enei tangata kua paua ki rahaki, a kua whakaturia mai etahi hunga ke. Pena te mahi nui.

1112. *Henare Kaihau*. Ae; engari he mea kau tena nou hei whakaora mau i tetahi whakahoki au o mua ake ra. Kua kiia ake ra e koe, e mohio ana koe ki nga mahi o nga hui, a e whakaora ana ra koe i taua korero au. I ki koe i tae koe ki nga hui i Waikato he mea nou kia mohio ai koe ki nga mahi e whakahaerea ana, a e mohio ana hoki koe he iwi kaha taua iwi, a i te mea kua kite nei koe kua whakaae koe ki tetahi tikanga e turaki ana i ta korua Pire ko te Pirimia, na kona koe i tahuri ai ki te whakaora i taua korero au, i runga i tetahi atu korero ano?

Hon. Timi Kara: Kaati, he aha te take i tautoko ai te Kotahitanga i te Pire?

Henare Kaihau: Kua ki te kai korero kua kore noa atu ia i roto i te Kotahitanga—kua tu ke ia ki waho o taua mea?

Paratene Ngata: A, pehea te tikanga mo te toru mano tangata i haina nei i te pitihana tautoko i te Pire nei?

1113. *Henare Kaihau*: Kaore au i te mohio. Kaore koia koe i te mohio neke ake i te tekau mano nga tangata o te Kotahitanga kua haina i te pitihana whakahe i to Pire?

Paratene Ngata: Kaore aku tikanga mo ena tangata. Hei aha maku ena tekau mano tangata.

1114. *Henare Kaihau*: Engari kei to neke ake te tekau mano i te toru mano?

Paratene Ngata: He mangai au mo te toru mano tangata, mo te iwi nui te whenua, mo matou anake te Pire nei. Ko nga whenua o te tekau mano tangata e pitihana whakahe nei ratou mo te Pire nei kei raro i etahi Ture

ke, na reira ka kapea aua whenua ki waho o te Pire nei. E korero ana ahau mo te Ture Ngawha me etahi atu. A ko nga whenua o Ngatimaniapoto hoki kei raro i etahi o aua Ture I riro katoa nga whenua o Waikato i te rau o te pate, heoi kau nga piihi i a ratou ko nga piihi iti i whakahokia atu ki a ratou, a i rahuitia hoki.

1115. *Henare Kaihau*: Tena ano he Poraka whenua kei reira a tae ana te nui ki te 90,000 eka, ki te 40,000 eka, he poraka aif e 50.000, eka he poraka ano e 250,000 eka, he poraka ano e 50,000 eka, a he nui ano te whenua. i waho atu o ena. Huihui ena ki nga whenua o Ngapuhi, ki nga whenua i te Tai Hauauru, i Taupo hoki, a ki taku mahara ka kitea he iti rawa nga whenua i te Tai Rawhiti i o te Tai Hauauru?

Paratene Ngata: E pai ana; waiho tenei Pire mo toku takiwa. Me kape o whenua ki waho i nga tikanga o te Pire. Kaore kau ou mana i runga i oku whenua i tahuri ai koe ki te arai i oku hiahia.

1116. *Henare Kaihau*: Heoi ra, kei te mohio te Komiti, kei te whakahe nga tangata kei a ratou te nuinga o nga whenua ki te Pire nei?

Paratene Ngata: Mehemea koia tena, me kape atu ratou ki waho, me homai te Pire ki an, mo toku takiwa.

1117. *Henare Kaihau*: Ka pai to whakaaetanga ki tena?

Paratene Ngata: E ki atu ana au me kape atu o koutou whenua ki waho o te Pire, me homai te Pire ki au mo toku takiwa. Kaua koe e riri mai, kaua e whakaiti i te Pire, kaua e whakahawea, he mea Ida kaua ai au e kite i nga painga o roto.

1118. *Henare Raihau*: E whakaaro ana ahau he mea pai pea me mutu i konei aku nei patai, i te mea hoki kua tohitu mai te kupu whakahoki mai, kei te whakahe te nuinga o nga tangata no ratou te nuinga o te whenua ki te Pire: kei te penei ia nei to whakaae?

Paratene Ngata: Kaore i te pena taku kupu. Ka kapea atu e ahau o whenua me nga whenua o nga tangata e whakahe ana ki waho o te Pire nei. Kei te mohio koe ki te nui o ou whenua, kaore aku hiahia Ma pa atu ki ena. E kore koe e homai i tetahi wahi ki au, heoi taku e whakaaro ai ko oku whenua ake.

1119. *Tiaki Tiwini*: Te take o to tautoko i te Pire nei he mahara nou hei painga te Pire nei mo te iwi Maori?

Paratene Ngata: Ae, a ki te kitea, ina whakahaerea te Pire, kaore i tino pai etahi wahi ka taea ano ena te whakatikatika.

1120. *Tiaki Tiwini*: I korero koe e rima miriona nga eka whenua Maori e toe ana, kaore ano Ma hokona a kua oti te whakatau ki etahi tangata: I penei ia nei to kupu?

Paratene Ngata: Ae.

1121. *Tiaki Tiwini*: A, mehemea kua whakataua te whenua ki aua Maori, ahakoa kaore i wehewehea i runga i te karaati, engari ko te hea o ia tangata i whakataua, ka taea ranei e koe te korero mai ki au i tetahi take e kore ai aua tangata e kaha ki te whakahaere ki te riihi i o ratou whenua?

Paratene Ngata: Ehara i te mea he kuare no ratou ki te whakahaere i a ratou mahi, engari kaore ratou e whiwhi ana i te moni reti nui, te take he kore kaore e kotahi ana to ratou whakaaro. Ko etahi e hiahia ana ki te riihi ko etahi kaore i te pai. Ko etahi ka whai i tetahi Pakeha ko etahi ka whai i tetahi atu Pakeha hei reti i to ratou whenua. Ko tetahi he mahi nui rawa te haina haere i nga tangata ki te tiiti o te riihi, na reira kaore te kai-tango i te riihi e kaha i te hoatu i te inoni rahi mo te reti. Notemea ka whakaaro ano ia ki te rahi o ana moni e pau i te whaka haerenga me te hainatanga o nga ingoa ki te riihi. Ina hoki mana e utu te kai-mahi i te riihi mo te hainatanga i te ingoa o ia tangata ki te tiiti.

1122. *Tiaki Tiwini*: E kore ranei tena e oti pai i runga i te wehenga o te hea o ia tangata o ia tangata Ma motu atu ki tena ki tena?

Paratene Ngata: Ae, ka pai kau tena ritenga mo nga poraka whenua nunui artake e puritia ana e te hunga tokooti.

1123. *Tiaki Tiwini*: He aha te take i pena ai? Ka taea ranei e koe te whakaatu mai te take e kore ai e pai mo nga whenua ririki?

Paratene Ngata: E kore e pai mo nga poraka ririki he tokomaha nga tangata o roto. Te take ka horomia katoatia te whenua e nga moni mo nga ruri, mo te Kooti, me etahi atu raruraru.

1124. *Tiaki Tiwini*: E pena ana ranei te ahua o nga whenua e hokona ana e te Kawanatanga i nga Maori, a e kotikotia na Ma kotahi eka Ma rua eka te rarahi? E pau ana koia te whenua te horomi e tena tikanga?

Paratene Ngata: Ko te Kawanatanga ano ra ki te kotikoti i ena, koia ano hoki ki te utu i te kotikotinga.

1125. *Tiaki Tiwini*: Engari ra he pono, e penatia ana e te Kawanatanga, e kotikotia ana Ma rima tekau Ma ono tekau piihi?

Paratene Ngata: He tikanga pai tena. Ko te Kawanatanga ano kei te ruri, ko ia ano hoki ki te utu i nga raruraru.

1126. *Tiaki Tiwini*: Engari ra ma ia poraka ano e whakaea ona raruraru. Kaore hoki e paugohia ana mai te moni i tetahi atu wahi. Mehemea e taea ana tena e nga whenua Pakeha he aha i kore ai te taea e nga whenua Maori, i te rohenga atu o te piihi o tena o tena ki a ia?

Paratene Ngata: Ko taku whakahe ki tena whakahaere Ma whakahaerea ki nga whenua Maori he tokomaha kei roto, kei to wehenga o to ia tangata ki a ia, ka neke noa atu te moni e pau mo te ruri i te moni mo te whenua.

1127. *Tiaki Tiwini*: E nui atu ana koia te utu mo te ruri o tetahi whenua notemea no te Maori taua whenua i mua atu i te hokonga a te Kawanatanga mona?

Paratene Ngata: Ae; ko nga whenua Kawanatanga e kotikotia penatia ana e hohoro tonu ana te whanau mai o te moni ki a ia i te wa e nohonohoia ai te whenua, tena ko nga whenua o te Maori mehemea ka roherohea ki nga tangata hou ka tau ano ma nga tangata tawhito o te whenua e utu nga moni o te ruri.

1128. *Tiaki Tiwini*: Otira mehemea ka motuhake ki ia Maori tona piihi e kore ia nei tena e whakangakau nui i a ia ki te mahi i tona ake i tona ake piihi, ki te hanga whare, ki te whakatu taiapa hoki?

Paratene Ngata: E tika ana tena; engari ki te whakaungia e koe tena hei ture tuturu ki waenganui i nga Maori, tera ka pa he mate nui ki etahi.

1129. *Tiaki Tiwini*: Me pewhea e taea ai e koe te karo taua mate i runga i te whakaturanga o te Poari kua tini tini nei nga korero mona?

Paratene Ngata: Me penei: mo nga poraka penei me a tatou i korero ake ra tokomaha nei nga tangata noua, ma ratou e whakatu tetahi komiti poraka, he mea whiriwhiri i a ratou ano a ma taua komiti e whakahere taua whenua, e riihi, Ma puta mai ai he painga. Ma nga tangata o te whenua e tohutohu te komiti, ma te komiti e tohutohu te Poari, a ma te Poari e whakatutuki te hiahia o te iwi mo te riihi i te whenua. Ko te hoko ia kaua e tukuna.

1130. *Tiaki Tiwini*: A kaati, ko fee tangata o te whenua e mea ana ki te hanga i tetahi whare mona, me matua whakaae ra ano ra pea e te komiti nei?

Paratene Ngata: Kaore; he mea ke tena. Ka whai paanga ke tena patai ki nga wahi o te whenua e puritia ana hei kainga hei nohoanga hoki mo nga tangata.

1131. *Tiaki Tiwini*: A tena ki te hiahia tetahi tangata ki te whangai hipi, ki te whakatipu witi taewa ranei, me matua whakaae ra ano koia e te Poari i te tuatahi ka ahei ai ia te peraka?

Paratene Ngata: Kaore. Ka penei hoki te roherohe o te whenua: Ko te wahi ano hei nohoanga me te wahi ano hei mahinga ka puritia ano ki waho, hei wahi mahi hei wahi noho mo nga tangata o te whenua.

1132. *Tiaki Tiwini*: Me huihui tonu ranei tena mafai me tena noho, me motuhake ranei?

Paratene Ngata: Me noho huihui ngatahi ano ratou i te kainga, mehemea kua ata wehea tetahi wahi o te whenua hei kainga, engari ki tena tangata ano tana mara, a ko nga wahi e hiahiatia ana e ratou hei paamu hipi me etahi mea pena ma te komiti e whakarite.

1133. *Tiaki Tiwini*: Ka ahei ano ra pea, hei tiaki i nga tangata kei hanga kinotia e to komiti, me whakatu ratou i a ratou hei kamupene, ka mea ai ko te komiti hei tohutohu hei whakahere, notemea ki toku mahara kaore e neke atu te pai o te komiti i nga Ateha i korerotia ake nei?

Paratene Ngata: He korero he rawa atu nga korero i puta ake ra mo nga Ateha. Ko te komiti te mea tika hei whakahere i o ratou take, notemea kaore ratou e tono atu mo ratou. Heoi anake nga tangata e utua ko nga tangata e whakaturia ana hei kai-whakahere me etahi mea Pera.

1134. *Tiaki Tiwini*: E mahara ana ranei koe ki te tare o 1883, i hoatu ra i te mana ki nga Maori ki te whakatu komiti i tenei koroni?

Paratene Ngata: Ae.

1135. *Tiaki Tiwini*: Ki to mahara i tahuri ano ana komiti ki te mahii tetahi mea pai?

Paratene Ngata: I kite au e mahi ana, otia kihai ratou i kaha ki te whakaoti i tetahi mea. Kaore o ratou mana. Ko nga mea e oti ana i te komiti te hoatutanga ki te Kooti, kaore e tirohia I ana e te Kooti, heoi ka kite ratou kaore tahi he mana kei a ratou.

1136. *Tiaki Tiwini*: Ehara ia nei i te mea ko te take i hinga ai aua komiti, na runga ano i te ngakau-mangere o te komiti? I kaha ta ratou mahi mo to marama tuatahi, heoi i muri i tena kua hoha, pena to ratou ahua me tetahi tamaiti me tana mokaikai?

Paratene Ngata: Ko etahi pea o nga komiti i pena, engari kei te korero an mo toku ake takiwa. I toku takiwa he maha nga take i whakataua e te komiti; a kaati i ta ratou tukunga atu ki te Kooti kihai i tirohia mai. No reira he aha ra te tikanga o te mahi atu ano o te komiti. I toku takiwa ko nga tangata ano ki te whakahere i a ratou nei mahi i naianei.

1137. *Tiaki Tiwini*: E mahara ana ranei koe ki nga komiti i whakaturia i Haaki Pei, ko Henare Tomoana te tiamana o tetahi, ko Henare Koura to tetahi?

Paratene Ngata: I rongo au.

1138. *Tiaki Tiwini*: Ehara ia nei i te mea he pono ko nga mema tonu o te komiti nga hoa whawhai o te komiti?

Paratene Ngata: Ae pea.

1139. *Tiaki Tiwini*: E whai paanga katoa ana ra te hunga o te komiti ki nga whenua e whakawakia ra e ratou?

Paratene Ngata: Mehemea ra e pena ana, e kore ano e tika ta ratou whakatau.

1140. *Tiaki Tiwini*: Ehara ia nei tena i tetahi o nga take nunui e kore ai te Kooti e tango i nga mea i mahia

ra e te komiti?

Paratene Ngata: Kaore. I whakamanaia te komiti kia tonoa he ruri kia tono ano hoki kia utua ona raruraru.

1141. *Tiaki Tiwini:* Ehara ia nei i te mea i whakamanaia ano ratou ki te whakawa?

Paratene Ngata: Ae. I whakamanaia ano ratou kia whakahere ritenga mo te ruri, kia tono kia tu he Kooti, engari kihai i mana i te Kooti a ratou tono. Tetahi tikanga ano, ki te tukua tetahi tono kia whakawakia tetahi whenua, me haina e nga taha e rua nga tono katoa, hei whakaatu i to ratou whakaae. Mehemea ka tae to komiti ki te unga i tetahi taha o nga tangata kia haere mai, kaore tonu e haere, a kaore hoki e taea e te komiti ratou te to atu ki tona aroaro, heoi haere ana ratou ki te Kooti.

1142. *Tiaki Tiwini:* Mo te tono ra pea tena kia whakawakia tetahi whenua e te komiti?

Paratene Ngata: Ae.

1143. *Tiaki Tiwini:* Kaati ra, i te wa i watea ai nga Maori ki te tango i tana i pai ai i waenganui i te Kooti raua ko te komiti heoi tangohia ana e ratou ko to Kooti?

Paratene Ngata: Ae; engari he take ano ra i pena ai. He mohio no ratou e kore e taea e ratou te tito i te komiti, pena me ta ratou tito ki te aroaro Kooti, he mohio hoki ratou ka mau to ratou tito. Na reira pai ke atu ratou ki te Kooti i te komiti.

1144. *Tiaki Tiwini:* I pai katoa ranei ratou ki te Kooti a i kino ki to komiti?

Paratene Ngata: Ko etahi i pai. I te mea kaore he mana o te komiti, heoi ko te Kooti anake te wahi e taea ai e ratou te mahi i a ratou mahi.

1145. *Tiaki Tiwini:* Mehemea ka tu te Poari, ki tou mahara ko te korero ranei i te pono ki te aroaro o te Poari, te hunga i oma ra ki te Kooti, i mataku ra kei mau a ratou tito?

Paratene Ngata: Ko taku kupu tenei: Kaore e meatia tetahi mea e te Poari, engari ma te komiti ra ano te whakahau, a kia oti nga mahi i te komiti katahi ka hoatu ki te Poari; e kore e tate e tetahi tangata te tito i te aroaro o te komiti, te take e mohio katoa ana nga tangata e whakarongo mai ra he pono ranei he tito ranei me ta ratou whakaatu mai ano. I roto i te kooti Whenua Maori kaore e ahei te tangata ki te korero te korero ko nga tangata anake e whai keehi ana ki te aroaro o te te Kooti a e whai mana ana ranei i raro i te ture.

1146. *Tiaki Tiwini:* He kai-korero ra pea tetahi?

Paratene Ngata: Ae.

PARATENE NGATA: Ka haere tonu nga patai ki a ia.

1147. *Te Tiamana:* I ki koe i o korero i runga i nga patai a Hon. Timi Kara, e whakaae aua koe kia wawahia nga poraka whenua karaihe tuatahi (*first class*), a ki te hoatu ki ia tangata o te whenua tona taitara tona taitara o te wahi kua kotia atu ki a ia: i pera ia nei koe?

Paratene Ngata: Ae; i ki au he whenua ena e pai aua kia penatia.

1148. *Te Tiamana:* E mohio aua ranei koe ki nga ture o nga whenua a te Kawanatanga e whakanohpnohoia nei e ia ki te tangata?

Paratene Ngata: Ae.

1149. *Te Tiamana:* E mohio aua ranei koe e rua tahi nga tino ture e hoatu aua ki runga ki nga tangata e tango whenua ana i te Kawanatanga—he noho tuturu tetahi, he mahi i te whenua tetahi?

Paratene Nagata: Kua kite au e pena ana.

1150. *Te Tiamana:* E tino marama aua ranei koe ki tona tikanga?

Paratene Ngata: Tona tikanga me whakarite e te tangata e tango ana i te whenua aua ture; me whakapai ano e ia etahi wahi whenua, me hanga ano e ia tetahi whare kia rite ki tetahi ahua i roto i nga ture, i mua atu i te tino rironga o te whenua mona. Ki te kore e rite i a ia ena ture ka tangohia te whenua.

1151. *Te Tiamana:* A i te ritenga katoatanga o nga ture i a ia ka hoatu e te Kawanatanga ki taua tangata te mama o te whenua mona me tana whanau?

Paratene Ngata: Ae.

1152. *Te Tiamana:* Mo runga i nga komiti e ki nei koe kia wawahia e ratou nga poraka whenua karaihe tuatahi, tera ranei koe e whakaae, mehemea ka pena te ritenga, ki te whakanoho i ena ture ki runga ki nga Maori e tango aua i aua tekihana whenua ma ratou?

Paratene Ngata: Kaore; notemea no ratou ake ano te whenua. Ko nga tekiona e kotia ra ki waho mo ratou, he mea kokoti mai ano i to ratou whenua.

1153. *Te Tiamana:* E kore ranei koe e whakanoho i tetahi ture ki runga i nga Maori e tango aua i aua tekihana whenua?

Paratene Ngata: Kaore. Mehemea ka tonoa tena i a ratou, tera pea e tau he mate ki a ratou, ko tona ritenga

ki te kore e rite aua ture i a ratou ka tangohia te whenua i a ratou. Ko toku mahara tenei, me wawahi te whenua kia riro i ia tangata tona wahi, kia ahei ia te mahi mona ake hei oranga mona me tana whanau, kia kore atu te whangai a tetahi tangata i tetahi atu tangata, pena me te ture o te hunga mangere e noho nei kaore nei e mahi mona ake. Penei kua mahi katoa te tangata.

1154. *Te Tiamana*: Ki te kore e whakatakotoria tetahi ture whakamahi i te whenua, penei he pono ra, ka tautoko tena i te tikanga noho huihui, tikanga mangere hoki o nga Maori?

Paratene Ngata: Ka araitia te mangere o te tangata ki te homai tetahi ture penei me tenei; kia kaua e tukuna nga tangata mahi kaha kia whangai i nga mangere me nga tangata kaore e mahi. Ma tena pea e ngakau nui ai nga tangata mangere ki te mahi.

1155. *Te Tiamana*: Engari na te ture noho huihui ra o te Maori nana i whakamangere te Maori, ko te ahua o te Maori e manaaki nei i te tangata, e awhina aua i taua tikanga. Whangai tonu ai hoki te Maori i te hunga mangere, ahakoa pehea te nui o to ratou mangere, i runga i to te Maori tikanga manaaki tangata?

Paratene Ngata: Ae; ko taua ture aroha o te Maori te putake mai o te he, i runga i taua tikanga manaaki i nga mangere. Ko to te Pakeha ahua kei te rereke. Ina hoki he mano he mano noa iho ona tangata e noho huihui aua i ona taone, kaore e hoatu noa atu te kai ma te tangata, koia tena te take nana ratou i mamahi ai.

1156. *Te Tiamana*: Ka nui toku wehi ki te kore e whakatakoria e koutou he ture whakamahi i te whenua, kia pena me tenei e korerotia nei, ka penei tonu ano te ahua?

Paratene Ngata: Ko te take tenei i tono ai au kia hoatu he mana ki te komiti kia timata ta ratou whakahaere i ta ratou e kite aua hei painga mo nga Maori. Koinaka tetahi o nga mea hei whiriwhiringa ma ratou, hei patu rawa atu i tenei tikanga kino i te manaaki me te awhina hoki i te mangere.

1157. *Te Tiamana*: A kaati, ka whakaae ra koe ki te whakanoho i tetahi ture penei te ahua, mehemea e whai mana aua nga komiti ki te wawahi i nga poraka whenua karaihe tuatahi?

Paratene Ngata: Ae; he mea tena ma te komiti e whakarite.

1158. *Te Tiamana*: Te take i patai ai au i tena patai ki a koe, kua kite au i nga kainga i toku takiwa he torn koata hea o nga Maori kaore tahi i te mahi, a ko tera tahi koata anake e mahi aua i te katoa o nga mahi e whangai aua hoki i tera koata i roto i to ratou mangere?

Paratene Ngata: Ae; koia tena te ahua o katoa.

1159. *Te Tiamana*: Mehemea ka taea e koe te whaihanga tetahi tikanga e taea ai te whakamutu atu tena tu tikanga, kaati, he kai-whakaora koe no tou iwi. I ki koe ko koe ano kei te mahi i tou whenua; pehea te rahi o tau mahinga?

Paratene Ngata: He nui noa atu te whenua. E penei aua toku ahua na: he maha oku hapu, a e whai paanga aua au ki nga whenua o aua hapu. Ki toku mahara e rima nga poraka kei roto i toku ringa i tenei wa. E rima nga paanga e mahia aua e au, engari kaore moku anake. E mahi aua au moku ake me nga hapu maha nona nga whenua. Ko te komiti o ia hapu o ia hapu te kai whakahaere i tona i tona.

1160. *Te Tiamana*: Kia pehea te nui o te whenua karaihe tuatahi e rite ai hei oranga mo tetahi tangata raua ko tana wahine me a raua tamariki toko-wha toko-rima ranei—whenua e pai aua mo te ngaki maara nei?

Paratene Ngata: E penei aua to patai na, haunga nga whenua e whakatipungia aua ki te hipi?

1161. *Te Tiamana*: Ae; ara, whenua e pai ana mo te mahi paamu-otira kei te takoto o te whenua te ritenga?

Paratene Ngata: Mehemea ko te ritendga o to patai mo te whenua e rite ana bei mahinga kai ma ratou ia tau i ia tau, he nui noatu ana te 25 tae atu ki te 50 eka. Te take i rahi ai te whenua e whakaaturia nei e au notemea, ka mahi ratou i tetahi wahi i tenei tau, a ka kiko kore tera wahi kua whiti ano he wahi ano, pena te ahua. Mo te tangata kotahi tena raua ko tana wahine me ta raua whanau.

1162. *Te Tiamana*: Ae ra; ebgaru kia rite ano ra te whenua, ehara i te mea hei whangai mona me tana whanau, engari kia taea ai ano e ia te whakaputa etahi hereni mo nga ra mate kai. Ei toku mahara kaore e nui ana nga eka e kiia mai na e koe?

Paratene Ngata: Mo nga maara anake taku e mea atu nei. Kaore tahi e uru ki taku whakaarotanga te whenua e ahei ana hei nohoanga mo tatahi hoiho, kau hoki mana, mo etahi atu mea pena ranei. Kia nui atu ano i taku i whakahua ake ra te whenua e lata mo tena.

1163. *Te Tiamana*: Tena, ki te tu nga komiti nei, a ki te wawahia hok e ratou nga whenua karaihe tuatahi nei, ka tautoko ranei koe i tetahi tikanga i te aroaro o te komiti, me ka tango he tangata i tetahi tekihana whenua mona me tana wahine me ta ranawhanau, me haere ia ki runga me mahi ano, a rangatira iho tona ahua a muri atu. Ara, tetahi tikanga pene, na "Mau ano e mahi tetahi oranga mou; me kaua koe e whakawhirinaki atu ki etahi Maori ke hei tiaki hei whangai hoki i a koe a muri ake nei." Tera ranei koe e whakaae ki te hanga i tetahi ture pena?

Paratene Ngata: Ae. Koi na taku e tono nei kia meatia.

1164. *Te Tiamana*: E ki penei atu aua au ki i a koe ki te taea e koe tetahi tikanga e ota ai tetahi ritenga penei tona ahua ka awhina tonu au ia koe, i tetahi atu Maori ranei e tohe aua kia tutuki tena ritenga, i nga wa katoa e noho ana au i tenei nohoanga?

Paratene Ngata: E whakawhetai aua au ki a koe, e te Tiamana. Ka whakapau au i toku kaha, apiti ki tou awhina i kiia mai na e koe, ki te haere ki oku hoa Maori kauhau ai ki a ratou kia tahuri ki tau e whakahau mai na.

HENARE PARATA: Ka karangatia: ka whai korero: ka patairia.

Henare Parata: Tena koe e te Tiamana me nga honore mema o te Komiti. Ko taku korero tuatahi ko tenei na: e whakaae aua au ki te wahi tuatahi o te Pire. E penei aua nei ko nga hoko whenua katoa ka whakamutua ahakoa ki te Kawanatanga ki etahi atu Pakeha ranei; engari ko te hoatu i te mana whakahaaere o nga whenua ki te ringaringa o te Poari kaore au e whakaae. Tuatahi, mehemea hoki ka tu te Poari, e kore e mutu te Kooti Whenua Maori, ki taku titiro i te Pire, notemea e penei aua tona tikanga na: kei nga takiwa e hiahiatia aua e te tokomaha o nga tangata o nga whenua kia whakaturia te Poari hei mahi i nga whenua, ka mahi te Poari, kaati ko nga takiwa ekote aua e pai te tokomaha ki tena ka tu tonu ano ko te Kooti. Me penei taku whakakamarama i te ahua raruraru o o taua tu whakahaaere: Mehemea ka whakaetai e te hunga whai-whenua o Wairaiapa ko te Poari, heoi ka tu te Poari; a mehemea ka kore nga tangata o Heretaunga e pai mai ki tena ritenga, ka tu tonu mai ano te Kooti ki reira. No reira tera pea e taki-whakauruuru tona ahua i tetahi takiwa ko te Kooti, a i tera takiwa ko te Poari, ara, kei te ahua tonu o nga tangata o ia takiwa te pai ranei te kore pai ranei ki te Poari. Koia au ka ki atu ki te Komiti e kore rawa e mutu taku tohe penei na, mehemea ka penatia he whakahaaere, ka kino rawa atu te mate mo nga Maori i tenei a pa nei ki a ratou, ka rua ai ahi hei tahu i a ratou, kei te mohio katoa hoki tatou ki te tahuna e tatou nga pito e rua o te kanara ka tere rawa atu te pau o taua kanara i te kanara i tahuna ko te pito kotahi. A, kaati, ko taku whakaaro tenei: ahakoa whakamutua te Kooti Whenua Maori tu mai ko te Poari, nui ke atu te mate mo te iwi Maori i tena tu whakahaaere, i ta te Kooti whakahaaere. Ko te Kooti e mahi nei tokoiwa oua Tiati, ara tokowaru Tiati, me te Tiati Tumuaki, ka tokoiwa katoa ai. Kaati, hei whakarite kia marama ai aku kupu tautohe, me ki ko te utu mo te Tiati kotahi o nga Tiati tokoiwa nei e £400 i te tau; hui katoa £3,600. Ko te Tiati Tumuaki me tana £800 ka huia atu ka tae nga moni nei ki £4,400, nga moni utu mo nga Tiati tokoiwa. Kaore au e whai kupu mo nga taro te Kooti, ona apiha, kai-whakamaori ranei. Kaore tahi au i te tino marama, eagari ko taku rongo e £20,000 te moni e pau aua i te tau mo te Kooti mo ona tari, mo ona Tiati, me ona apiha katoa. Kei te pena te ahua o te Kooti e mahi nei. I runga i nga whakamaoritanga mai a nga kai-whakamaori i roto i te Whare o Raro tae atu ki nga hui i tu ki waho, i nga korera a te Pirimia raua ko Timi Kara, ki ta raua whakaaro me wahi kia ono nga takiwa mo te Motu nei, a kia tokorima mema mo ia takiwa hei Poari. Kei te ki pena te Pire: Kia rima nga mema hei Poari mo ia takiwa. E ki aua au e white ke, a ka whakaatu au ki te Komiti i te take i ki pena ai au. Tuatahi, ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna o ia takiwa hei Tiamana mo te Poari mo tona takiwa. Ehara te Komihana i te reo Maori, no reira ka ahei ano te whakatu i tetahi kai-whakamaori mo ia takiwa mo ia takiwa. Heoi ka ono ai kai-whakamaori. I ko ate i tena ka ahei ano kia whakaturia he karaka mo ia takiwa, hui katoa we white tahi nga apiha mo ia takiwa. Mehemea ka wahia te Motu kia ono takiwa, ka wha tekau ma rua ai apiha hei utunga. Kua whakaatu ake ra au ko te moni ma te Tiati kotahi i ma te whakariteritenga e £400, Kaati, ka whakahoMa e au taua moni, me ki, ki te £300 ma te apiha kotahi, i tu i raro i te whakahaaere hou, a ki te huihuia katoatia ka tae nga moni utu mo ratou ki te £12,600 i te tau. Na kona au ka ki mehemea ka whakaturia ko te Poari e meatia nei i raro i te Pire, kaati, ka tino nuku rawa ake te mate e pa ki nga Maori i tenei e pa nei ki a ratou naianei, a ka nui rawa atu hoki nga pikaunga hei wahawahanga ma ratou i ta te Kooti whakahaaere. Tetahi tikanga e meatia ana i raro i te Pire ki toku mahara kei te he ko tenei na, ma nga Maori ano nona te poraka e utu te mahinga o nga rori, me te tiakanga ano hoki i nga rori i nga wa katoa. Kei nga tekiona 32 tae noa ki te 34 o te Pire taua tikanga. Kaati, mehemea tera tetahi whenua ehara i te karaibe tuatahi. Kua korero hoki nga kai-korero o mua atu i au ko te nuinga o nga whenua karaive tuatahi kua pau te hoko ki te Kawanatanga me nga Pakeha. Kaore e tangohia ko nga whenua tino he rawa kiko kore nei hei tauira whakarite mo aku kupu tautohe, engari ka tangohia e au hei te whenua karaive tuarua. Me ki e tatou 10,000, 12,000 ranei nga eka o tetahi whenua, a e rima maero te roa o tetahi rori e maro ana ma runga i taua wahi. Me ki ano e tatou tera kei tetahi wahi o taua rori he awa e ahei ana kia pirititia. Mehemea he pena te rahi o taua awa me te awa o Heretaunga nei, iti iho ranei; tera pea e tae ki te £3,000 tae atu ki te £4,000 hei whai hanga i tena piriti. Na, he whenua kino taua whenua. Ki toku mohio ko te moni e pau mo te ruritanga me te mahinga i te rori, haunga te moni mo te tiakanga i te rori a muri atu, tera e tae ki te £4 mo ia tiini mo ia tiini. A e ki ana au, i runga i te mea he whenua karaive tuarua te whenua, he kino, he hiwihiwi, he wharuarua, he tini noa iho ano hoki pea nga hiwi e ahei aua kia keria kia pai ai te takoto o te rori; a me taiapa ano hoki pea mo te kau. Na kona ka ki au ko tena moni whakarite e £4 he moni iti.

1165. *Te Tiamana:* E kore ra pea e utaina nga moni utu mo te taiapatanga i te rori ki runga i taua rori,

engari ka tangohia ketia i runga i te hunga nona nga whenua i te taha o te rori?

Henare Parata: E pai aua tena; heoi me whakarere ake e au te moni utu mo te taiapatanga ki waho o taku tatau, penei, ki taku mahara ano he moni iti rawa te £4 nei mo te tiini. Mehemea e rima maero te roa o te rori tera e tae ki te £1,600 e pau mo te rori, haunga to te piriti, kua whaka-nohoia ake ra e tatou ki te £3,000 te utu mona, hui katoa ai ena moni ka tae ki te £4,600. A kaati, i waho o tena e ki aua te Pire, ma nga Maori ano e tiaki tonu e whakapai tonu nga rori. Ara, penei tona ritenga ki te puta he waipuke ka riro te rori i te wai, ka riro ma nga Maori ano e whakaora kia pai ai, i te mea ko ratou ano hoki nga kai-tiaki. I runga i te mea ma te Poari katoa enei mea e mahi, heoi ka moketeria e te Poari te whenua ki te Kawanatanga rite tahi ki nga tangata noa nei. Me ki e tatou kotahi tekau te hunga nona tenei poraka 10,000 eka, a ma ratou ake ano e utu te ruri o te rori, me te mahinga i te rori, te tiakanga ano koki i te rori a muri atu. Me ki ano e tatou, tena tetahi whenua Maori, a no te Kawanatanga tetahi whenua e piri aua ki te taha o taua whenua, a tera ano tetahi no tetahi Pakeha noa, e piri aua hoki ki te taha o taua whenua. Heoi ma te hunga kotahi tekau nona nei te whenua Maori e utu te katoa o te ruritanga i te rori, te mahinga, te tiakanga hoki o te rori, ko te painga ia ka whiwhi ngatahi nga tangata ke nei kaore ra i utu i tetahi kapa kia kotahi mo te rori.

1166. *Te Tiamana:* E kore ranei nga Pakeha e utu i to ratou hea, penei ano me ratou e utu nei i ia wa i ia wa?

Henare Parata: Kaore tahi ra te Pire e ki pena ana. Na kona hoki i whakaurua ai e matou tena rarangi ki roto i te pitihana.

1167. *Te Tiamana:* Kaore ia nei e whakahua aua tetahi kupu i reira mo nga whenua Pakeha e piri aua ki nga whenua Maori?

Henare Parata: Kei te tika tena; engari kua oti ke noa atu te hanga tetahi ture e pa ana ki tena putake. E ki tuturu aua ra te Pire ko enei tangata mana e tiaki nga rori, ko te moni hei utu i te tiakanga i nga rori o te Pakeha kei te tangohia mai i nga moni e utua atu ana, ki roto ki nga Moni Topu o te Koroni. Ki toku mahara ko te tikanga tino marama hei whakahaere i nga whenua Maori a mua ake nei, e puta ai he painga ki nga Maori me te koroni katoa ano hoki, me whakatutu etahi komiti takiwa, kaua e penei me nga komiti i whakahuaina ake ra e Paratene Ngata, hei riiwhi mo te Kooti tae atu hoki ki te Poari e meatia nei. Ko taua komiti kia tokowha ona mema, ko tona tiamana ko tetahi o nga Tiati o te Kooti Whenua Maori, i te mea kua tohungatia aua Tiati ki nga tikanga o o te Maori whenua me o te Maori ture. Kia toko-wha mema Maori mo te komiti. Te take i penei ai au no te mea ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna, e meatia nei hei Tiamana mo te Poari e hara i te tohunga ki nga mea a te Maori, a kaore hoki pea i te mohio ki te reo Maori. Ki toku mohio era e tae ki te iwa ki te tekau tau mona e ako aua i o te Maori tikanga i o te Maori ture ka mohio ai ia ki te whakahaere tika i nga mahi e pa aua ki te iwi Maori; he maha rawa hoki nga take o tenei hanga o te Maori ki te whenua. He mea ano he noho tuturu, he tuku tetahi, he raupatu tetahi, me etahi atu kereme maha. Me pehea te Komihana o nga Whenua o te Karauna e mohio ai ki ena ahua take katoa mehemea ka kore ia e ata kuraina mo nga tau tekau, tekau ma rua ranei? E kore ano ra e kiia ko te mohio katoatia e ia. Engari mehemea ka tu ko tetahi o nga Tiati reo Maori o te Kooti, tera ia e mohio ki ona ritenga katoa, nuku atu ano te pai, ta te mea ki te tu ko te Tiati reo Maori penei kaore he tikanga e whaka turia ai tetahi kai-whakamaori. Ko te Tiati anake me whiwhi ki te utu tau. Ko nga mema o te Komiti ka utua kautia mo nga wa anake e mahi aua ratou. E penei aua hoki toku maramatanea ki te Pire Poari nei, ka haere tonu te utu mo nga mema ahakoa mahi ahakoa mangere; a he tauma hatanga ano tena ka utaina mai ki runga ki nga iwi Maori. Me ki penei e tatou ko taku komiti e mea nei kia whakaturia, kua whakaritea kia tu ki Kereitaone, heoi karangatia aua mai kia haere atu ki tetahi takiwa ke whakawa ai, ka tika ano kia utua nga moni mo o ratou tikiti i te tereina me to ratou oranga i te kai i te moe.

1168. *Te Tiamana;* Ki taku mahara kei te whakahe ano koe i to whakahaere Ehara hoki tena i te whakahaere ano i o koutou ake mahi mehemea e tono aua koutou ma te tangata ke e utu nga raruraru o nga mahi. Ma wai e utu te haerenga i te reriwe?

Henare Parata: Ma te Kawanatanga ra. Ko te Kawanatanga na hoki kei te utu i nea Tiati me era atu o nga apiha o te Kooti.

1169. *Te Tiamana:* E tono ana koe ma te Kawanatanga e utu nga tikiti reriwe o nga mema o te komiti

Henare Parata: Ae ra; engari ki toku mahara kei te pohehe pea te Tiamana i a ia e ki nei kei te mea au kia riro ki nga Maori te mana whakahaere motuhake o o ratou mea katoa Koia tenei taku e tohe nei na: kaore tahi au i te Peaei kia motuake ki nga Maori te mana whakahaere puta noa puta noa te Moyu nei, te take kaore ano i tae noa mai, ki taku mahara, te taima mo tena tikanga. Ko taku e mea nei, ko te komiti e whakamanaia nei ratou ko te Tiati, ka tu nei hei Tiamana, me pena me tetahi kai whakaako kai-tohutohu ki a ratou. Me whai mana te komiti ki te mahi i nga whakahaere katoa e rite ana mo te riihi mo era atu mea; engari kaua e hoatu te mana ki te hanga riihi ngaro i te whenua o tetahi atu tangata. Mehemea e hiahiatia ana kia riihitia te whwnua o tetahi me whakahaere nui tonu taua mea, me mokete ranei me tuku teneta (tender) ranei. I runga i toku mohio e hiahia ana te Tiamana kia hohoro te oti o tenei take, koia au ka mea ki te whakamutu i aku korero i tenei wa, a kei te pouri ahau mehemea i haere tuarua aku fiaa korero ma runga i nga wahi kua haeretia e nga kai-korero o mua i au.

1170. *Te Tiamana*: Ma wai e hanga he ture whakahaere mo enei komiti?

Henare Parata: Ma te Paremete.

1171. *Te Tiamana*: Mehemea ka kore e paingia e nga Maori nga ture i hangaia ai e te Paremete ka pehea?

Henare Parata: Me hui tahi te Kawanatanga me nga Maori ki te whiriwhiri ki te hanga i etahi ture pai. Kia pena te ahua o te Kawanatanga raua ko te Maori me te papa raua ko tana tamaiti, e tika ana ra me huihui ano raua ki te whiriwhiri i etahi huarahi whakahaere ma raua i taua mea

1172. *Te Tiamana*: Otira me titiro ano pea koe ki tetahi taha o te putake nei. Mehemea hoki ka kore e paingia e te Paremete ta nga Maori e whakatakoto mai ai ka pehea?

Henare Parata: Ki taku mahara me penei e oti ai. Mehemea ka tahuri te hunga Maori i tenei wa ki te hanga i etahi ture ka oti ka homai ai kia kawea mai e etahi o ratou tangata kai-whakahaere ki te Pirimia a te wa e kopi ana te Paremete ki te whakatakoto i ana kupu ki tona aroaro, ki reira hoki ratou tahi hurihuri ai i tena tikanga, tera ratou e whakaatu i ta ratou, tera hoki pea ia e whakaatu i tana; a i runga i tena whakahaere, ki toku whakaaro, ka oti pal he ritenga,. A, kei te tuunga ra o te Whare Paremete i muri mai i tena kaore he mea hei whakararuraru i te hoatutanga o ana mea ki te aroaro o te Whare?

1173. *Te Taimana*: Me kotahi ano ra pea te whakaae o nga Maori ki te mani i enei ture whakahaere e meatia nei kia whakatakotoria ki te Whare?

Henare Parata: Ae; te nuinga o ratou; pena ano me to te Paramete ritenga. Kaore hoki e rite tahi ana te whakaaro o te Pakeha. Ko te tokomaha ano te tokomaha ko te tokoiti ano te tokoiti. Ka riro ano i te tokomaha tana e hiahia ana, ko te tokoiti ia ka whiwhi anake i te mea tupono ana mai ki mua i a ia.

1174. *Te Tiamana*: Mehemea he tino tokoiti rawa ana nga tangata e whakahe ana ki nga mea e kawea ana mai ki te Paramete ka pehea?

Henare Parata: Ko toku mahara mehemea ka kotahi katoa te whakaae o te tokomaha o tetahi takiwa kia whakahaerea tetahi tikanga penei me tenei e whakatakotoria ake nei, a ka oti i a ratou te mahi ka puta te painga ki a ratou, a kihai i pa atu he mate ki etahi atu Maori, kaore tahi ra he he o tena.

1175. *Te Tiamana*: Ko ton ake whakaaro ra tena engari tenei kua tae mai etahi Maori ki o matou aroaro heoi e rereke ana o ratou whakaaro?

Henare Parata: Ae, e tika ana.

1176. *Te Tiamana*: E whakaatu ana ra koe i tetahi ritenga ki te Komiti hei painga mo nga Maori o te koroni katoa nei?

Henare Parata: Ko toku mahara ra tena.

1177. *Te Tiamana*: Ka whakaae ranei koe ki te ata whakangawari marire iho i au tikanga kia whai hangai marire atu ai ki a etahi atu tikanga a te tuunga o tetahi hui e karangatia ana hei hurihuri i tenei putake?

Henare Parata: Ae, mehemea ka kite au i etahi ritenga e hapainga ana mai e pai atu ana i taku i whakaatu ake nei, ko te tino whakaaetia e au.

1178. *Te Tiamana*: He ture ano tena no te Pakeha, a e awhinatia ana e ia i etahi wa—tena ingoa ki a ratou "Ko te ture hoatu homai"?

Henare Parata: Ae kei te mohio ra au e rua ano taha o ia take korero, a mehemea ka haere uaua tonu ka maro tonu nga taha e rua, kaore e rarata e ngawari mai ranei, kaore rawa atu he mea e oti.

1179. *Te Tiamana*: Koia na hoki taku e hiahia nei kia mohio au; ara, mehemea i runga i te mea kua tino marenatia on whakaaro ki tau huarahi no reira kaore koe e pai ki te titiro mai ki etahi atu huarahi kua takoto mai nei te whakapuaki ki te aroaro o te Komiti?

Henare Parata: Kaore, ehara au i te tangata pera.

TAMAHAU MAHUPUKU: Ka karangatia, ka whai korero.

Tamahau Mahupuku: Ko Wairarapa taku kainga. E tautoko ana ahau i te Pire a te Minita Maori. Kua ki ia ko ia te matua o te iwi Maori o nga Motu e rua, kaati e kore ia e kaha ki te hanga i te Pire kino mo ana tamariki Maori, penei me nga korero a etahi o nga kai-korero i korero ai ki te Komiti nei. Tenei kei taku ringa te kape o nga korero whakamutunga a te Pirimia i te hui ki Papawai, i te 26 o Hune, 1898, a kua oti te whakamaori te panui haere ki nga iwi Maori o te Motu. Ko toku whakaaro tenei; he aroha noku ki te iwi Maori i tautoko ai au i tenei Pire notemea ki taku whakaaro hei painga tenei Pire mo nga Maori puta noa i tenei Motu. Kaore ano ahau i kite i te mate 0 tenei Pire—kaore ano i taea te whakaatu he aha te kino e puta i tenei Pire Kaore ano toku iwi i mate i nga ture i mahia i roto i tenei Whare, a e tika ana ano hoki pea enei kupu mo eraatu iwi Maori o te Motu nei. Ki taku whakaaro te take i pa ai nga mate ki te iwi Maori, na o ratou ringaringa ano i whatoro. No te rironga mai o nga moni i hokona atu ai o ratou whenua, a no te pauuga, katahi ka tangi. I roto i enei tau ka

timata toku iwi ki te riihi mai i nga wheua Karauna i te Kawanatanga, ki te taugo mai i nga whenua i hokona ra e o ratou matua i mua, i runga kau i te whatoro o nga ringaringa. Ka whitu mano nga eka kua hoki mai ki toku iwi i runga i teua tikanga—ara, kua riihitia e nga taitamariki o toku takiwa; a ki toku whakaaro mehemea ka penei te Motu katoa ka ora. Na reira au i tautoko ai i te Poari kia tu, hei ako i nga Maori ki enei tu mea. Ko taku whakaaro mo matou mo te iwi Maori, kei te rite katoa ki te tamariki, he penei ano me au, he tamariki katoa puta noa te Motu nei. Hei timatanga tenei mo a matou ako i a matou, teaei Pire tino nui i kauhau haeretia nei i nga hui Maori katoa-timata i Te Waipatu. Kaore te iwi Maori e kite i te mea pai mo ratou. I mua i hanga tetahi Ture i roto i tenei Whare hei painga mo nga Maori, a pehea ana ratou? Hei painga mo nga iwi e rua taua Ture, engari i tahuri nga Maori ki te turaki i taua Pire kia kore ai e paahi. Ko te ture mo nga ron taua Ture, a i pehea na Maori? Whawha ana ratou ki te pu puta noa i te Motu nei, ka ki "Kaore matou e pai; ka araia e matou ana rori kia kore e haere ma runga i nga whenua Maori; ka mate tatou ki te puta enei rori." Na, ko te Pakeha e mohio ana he taonga te rori, e kore e waiho hei mate mo te iwi Maori engari hei ora mo ratou. A, ahakoa te whakahe a nga Maori, kua oti nga piriti me nga rori te hanga, a kei te otinga ka kite te iwi Maori i te he o ta ratou, ka mutu te whakahe, katahi ka ki, "Katahi te mea pai he rori, i pohehe nei matou he mea kino." I muri i tera ka mahia nga waea patu korero. Tata tonu te ara o te whawhai ki tenei Motu i taua wa i mahia ai te raina o te waea. I tu etahi tangata ka mea, "Ki te whakaaetia kia whakaarahia te waea ka whakangaromia nga Maori, me o ratou whenua katoa, me a ratou mea katoa." Ko au tonu nei tetahi o nga tangata i tino ngana ki te kati i taua waea. Otira, he mohio ake te Pakeha, a tohe tonu ia ki te whakatutuki i tona whakaaro, a oti ana i a ia ana mahi. Ko ia e mohio ana hei painga ana mahi mo nga iwi e rua, na reira mahia ana e ia kia oti. No te otinga o te whakaara o te raina o te waea, ka kite nga Maori i ana mahi, katahi ka ki, "Katahi te mea pai rawa ko te raina patunga waea." kiuri iho i tena ko te mahinga i te reriwe. Tena ano ona tangata o taua wa i ki he tangata mohio ratou, a ki te whakaaetia nga raina reriwe kia hanga ka riro i te Kawanatanga te whenua e rua tekau maero te whanui o tetahi taha o tetahi taha o te raina o te reriwe, na reira he mea tika kia tahuri nga Maori ki te kati i te reriwe kia kore ai e mahia—ki te kore ka mate te iwi Maori ka murua atu o ratou whenua i a ratou, me era atu tu korero pera. Ko au tetahi i tautoko i ana whakaaro. Otira, hanga ana e te Pakeha te reriwe, hei aha mana nga whakahe a te iwi Maori, notemea e mohio ana ia hei painga taua mea mo nga iwi e rua, no te otinga ka kite te Maori i te pai kua kore ana whakahe. I muri i tera ko nga kura. Kaore rawa nga Maori i pai ki taua mea i te tuatahi. I ki ratou, he kino te kura, ka rigaro te mana o te Maori, ka mate nga mea katoa i te kura. Engari ko nga Pakeha i mohio hei painga mo nga iwi e rua ki te tu nga kura, a whakaturia ana e ratou nga kura hei aha ma ratou te whakahe o nga Maori, na e kite nei tatou kua tu nga kura puta noa i te Motu, me to tatou kite hoki i te pai a a ratou mahi. Ko enei painga katoa i hoatu ki nga iwi Maori e te Pakeha, ahakoa to ratou whakahe, a ahakoa te kore tautoko atu o nga mema Maori i aua mahi. Kaore kau he mema Maori i uru ki nga komiti nana i whiriwhiri aua mea, kaore kau he kai-korero Maori penei me enei e noho nei i tae ki nga komiti mo aua mea. Na, mo runga i taku kupu i ki ake ra au, he nui toku aroha ki nga iwi Maori, e hiahia ana ahau kia uru nga tamariki ki nga kura ako mahi-a-ringaringa. Haunga nga kura ako whika, tuhituhi, korero pukapuka nei. Na reira ka ki au me tautoko matou ko toku iwi i te Pire e takoto nei i to tatou aroaro, a ma te Whare e whakatikatika atu i runga i tana i kite ai he tika, a kia paahitia mo nga iwi katoa o te Motu nei, e paugi nei ki o ratou mate. Kua rongo au tekau mano nga tangata kua tae ki te aroaro o te Whare-, i runga i nga ratou pitihana i tuku mai ai, ki te whakahe i te Pire. No reira ka ki au, kaati me paahi tenei Pi-re mo te Tai Bawhiti. Tera ano tetahi mea nui i whakaaetia i te tau 1840, ko te Tiriti o Waitangi, e rua takau ma rima tonu nga tangata nana i whakaae i te tuatahi, ki te tirohia ka kitea ano te hainatanga o o ratou ingoa ki taua pukapuka, a kia pau rawa nga tau e rua ki muri mai ka haina te rima rau tangata. I whakahe te nuinga o nga iwi o nga Motu nei ki taua Tiriti i taua wa, kore rawa tetahi o ratou i whakapono tera e puta he painga ki te iwi Maori i taua mea; engari i naianei ki te tirotirohia e tatou nga iwi Maori katoa o te Motu nei ka kite tatou kei te hapai katoa kei te whakapai katoa i te Tiriti o Waitangi, kei te korero katahi te mea pai ko tera. No reira au ka ki roe paahi tenei Pire mo te Tai Rawhiti; a ko nga tangata kaore e hiahia kia uru o ratou takiwa ki raro i te Pire, me ata noho me matakitaki rnai, kia kite ratou i te whakahaere a te Pire, a ki taku mohio kaore e roa ka kite tatou kua huri katoa mai te wha tekau mano o te iwi Maori e toe nei ki te tautoko i te Pire. Kei te tino mohio au, i te mea kei te marama au ki te Pire a te Pirimia, ki te kitea etahi wahi mate i te Pire ina whakahaerea te Pire ma te Whare e whakatikatika, ko te wahi tika hoki tera hei haringa atu i nga mate kia whakaorangia. Ki te haere au ki te humeke, a ka hanga e ia he puutu moku, ka kuhuna e au nga puutu ka haere au i taku haere; kaore nea i roa taku haereuga kua tu taku wawae i tetahi o nga neera o te puutu. Ka pehea au? Ka hoki ra ahau ki taua humeke ka ki atu, "Tirohia nga puutu i mahia nei e koe moku he neera kei roto i tetahi e tu ake ana." Ka pehea te humeke? Ka naomia atu e ia te puutu ra, ka mau ki tana hama me ana mea raweke i era tu hanga ka unuhia e ia te neera. Ko taku hiahia kia tika te noho a te iwi Maori, kia marama, kia pai, penei me ta te Pire Poari e whakaatu ake nei. Kaore au e whakaae ki tetahi Pire ke atu i tenei, notemea kei te mohio au ko koutou ko te iwi Pakeha te matua o matou o te iwi Maori. Kaore kau oku ake whenua, engari mehemea i paahitia tenei Pire i mua noa atu kua toe nui tonu te whenua ki au. Mehemea i pera kua riro i te Poari te tikanga mo te whakahaere i aku whenua, kua wawahia kua riihitia, a tena e

utua ki au te 7 hereni te 8 hereni ranei mo te eka. Koia tenei taku i mahara ai hei whakapumau i te ora o te iwi Maori; ki te tukuna atu ki te Poari te mana whakahaere mo nga whenua me nga mea katoa a te Maori ka puta he painga mo ratou, tena ko au i runga i te mea he tamariki toku ahua he kuare ki te whakahaere i era tu mea, riihitia ana e au oku whenua mo te 2 hereni me te 3 hereni mo te eka. Ko tetahi taha ano o te whenua e ki nei au i riihitia e au i runga i toku kuaretanga mo te 2s. me te 3s. mo te eka, i riro i tetahi o a matou tamariki, a ko te Kai-tiaki mo te Katoa tona kai-tiaki. Wahia ana e taua kai-tiaki te whenua kia toru wahanga, a riihitia ana o ia ana wahanga e toru mo nga moni e 9s. 3d. mo te eka o tetahi, e 8s. mo te eka mo tetahi, a e 6s. mo te eka mo tetahi. Na ko nga whakahaere i mahia nei mo taua tamaiti paue, ka taea ano mo oku whenua mehemea i riro ma tetahi tangata matau e whakahaere. Ki taku, mehemea i te tu he Poari penei me tenei e mau nei i roto i te Pire i taua wa, a mehemea i riro i taua Poari te tikanga mo aku whenua a i panuitia ki te ao katoa tera aku whenua ka akihanatia te riihi, kua mui nga Pakeha o Poneke me etahi atu wahi ki reira, kua tahuri ki te patupatu haere i a ratou utu, na wai a tau ana ho utu nui mo aku whenua katoa. Na reira ka mea atu au ki te Komiti kia aro nui te titiro ki tenei mea ma koutou e whiriwhiri; titiro mai ki au, titiro mai ki te tamariki noa iho o aku whakaaro, ki toku kuare, ki toku kore whiwhi maturanga; titiro ki te mea e takoto noa iho ana me i mohio au, a kihai i tupono; titiro ki te iwi Maori katoa, e takoto mangere noa iho nei o ratou whenua, a kaore he mahi ke atu he korero anake mo te mea e karangatia 'nei e ratou he "homu ruuru" he aha ranei. Kei te tautoko au i te korero a Paratene Ngata kua puta atu nei i a ia ki te Komiti; heoi ra me ngana tonu tatou a tera ano pea e oti tetahi mea hei painga mo te iwi Maori, ahakoa te wehe kia rua wahanga o matou kua tae mai nei ki te aroaro o te Komiti—he Kawanatanga tetahi he Apitihana tetahi. Tangohia atu tenei mea i o matou ringaringa, mahia e koe ma matou, penei ano me te mahi a te papa ki tana tama.

PARAIRE, 28 O OKETOPA, 1898.TAMAHAU MAHUPUKU: Ka haere tonu tana whai korero, ka mutu katahi, ka patairia.

Tamahau Mahupuku: Kua whakaaturia e au te ahua o te iwi Maori i Niu Tireni nei. No te tau 1886 ka paahitia e tenei Whare tetahi Ture i te wa e tu ana ko Te Paranihi te Minita Maori ko Wi Pere te mema mo te Tai Rawhiti. He rahui ta taua Ture i nga whenua Maori. No te kitenga o nga iwi Maori ka aue. Tekau ma rima miriona nga eka whenua Maori e kiia ana e toe ana ki nga Maori i taua wa. No te tau 1887 ka tu ko Timi Kara hei mema mo te takiwa pooti o te Tai Rawhiti, ka rongo ia i te paugi a te iwi Maori puta noa te Motu nei, ka whakaurua e ia tetahi Pire poto ki roto ki te Whare kia rite tonu ai te ture mo nga Maori me nga Pakeha. No te rongonga o nga Maori ki taua mea katahi ka tino kaha atu te paugi, ka ki ka mate rawa atu tenei whenua, rengarenga noa. No te tau 1888 ka tirohia e tenei Whare nga pitihaua whakahe a te iwi Maori mo te Ture i paahitia nei i te tau 1886, a whakakorea ana taua Ture, a kaore i paahitia te Pire poto i whakaurua ra e Timi Kara ki te Whare; a mai ano i taua wa tae noa mai ki naianei he tangi tonu he aue tonu te mahi a te iwi Maori, kia ena korero e tautoko aku korero o nanahi: ara, kaore rawa tenei iwi te Maori e whakaae ki tetahi tikanga hou kia whakahaerea ra ano taua tikanga kia kite rawa ratou i nga painga i puta i taua tikanga katahi ano ratou ka whakaae. Kia pera rawa katahi ano ratou ka mohio ki te pai o taua tikanga. I te mea e rongo ana au kei te poto te taima o te Komiti i te nui o ana mahi, na reira kaore au e whakaroa i te Komiti, ka whakarapototia e au aku korero, ara, me whakamutu ki tenei kupu na, ka tumanako tonu au me paahi tenei Pire mo te Tai Rawhiti me etahi wahi o te Tai Hauauru e tautoko ana i tenei Pire.

1180. *Te Tiamana:* E pai ana koe kia whakaurua nga whakatikatika i mahia e te hui ki Papawai ki roto ki te Pire?

Tamahau Mahupuku: Ae.

1181. *Te Tiamana:* Ki te kore e whakaaetia e te Whare, ka pai koe kia paahitia te Pire ahakoa te kore uru o ana whakatikatika?

Tamahau Mahupuku: Ki te kore te Whare e whakaae ki ana menemana whakatikatika—otira kaore au i te kite take e kore ai e whakaaetia e ratou—heoi ka tumanako tonu au tera e whakatikatikaina e ratou te Pire i runga i ta ratou i kite ai hei ora mo te iwi Maori. Kei te pai au ki te Pire, kei te whakaae au kia paahitia. Kua whakamarama atu au ki te Komiti ki te kitea e au he neera i roto i taku puutu ka whakahōMa mai ai e au ki te Whare—i whakaritea nei e an ki te humeke—mana e mahi te puutu e patu te neera ki raro kia kore ai e ngau i au.

Appendices.

Appendix A. [NATIVE LANDS SETTLEMENT AND ADMINISTRATION BILL.]

Rt. Hon. Te Hetana.

Ture Whakanohonoho Ki Te Tangata Whakahaere Hoki I Nga Whenua Maori. He Pire E Huaina Ana

HE TURE hei whakatakoto tikanga hei Whakanohonoho ki te Tangata hei Whakahaere hoki i nga Whenua Maori.

Notemea no te tau o te Taimana Tiupiri o te kuinitanga o Kuini Wikitoria, ka tukuna atu e nga rangatira me etahi o nga tino tangata o te iwi Maori o Niu Tireni, be pitihana ki a te Kuini me te Paremete o Niu Tireni, he inoi atu mo nga toenga (e tata ana ki te rima miriona nga eka), o nga whenua Maori e mau nei ki nga Maori kia rahuitia hei nohoanga hei oranga mo ratou i runga i tetahi tikanga e awhinatia ai ratou he tupato kei waiho kore whenua ratou: A notemea hei whakamaharatanga mo te pai o te whakahaere a te Kuini i te wa e tu ana ia hei kuini, a hei tohu hoki mo te nui o Tona atawhai me Tona ata whakarongo ki nga hiahia o Tona iwi Maori i Niu Tireni, e tau ai te ora ki runga ki a ratou, ma reira e tika ana kia whakatutukitia nga kupu o taua pitihana, a kia whakaritea he tikanga e pai ake ai nga whakahaere mo o ratou whenua i runga i nga ritenga e whai ake nei:

NA REIRA KA MEINGATIA HEI TURE e te Runanga Nui o Niu Tireni e noho huihui ana i roto i te Paremete, i runga ano i tona mana, ara:—

- Te Ingoa Poto o tenei Ture ko "Te Ture Whakanohonoho ki te Tangata "Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, 1898," a me whakahaere tenei Ture i raro i te mana o te kiinita mo nga Mea Maori, engari me whiriwhiri tahi raua ko te kiinita mo nga Whenua mo nga mea e pa ana ki nga riihitanga me nga ruritanga o nga whenua e whakahaerea ana i raro i tenei Ture.
- Ko tenei Ture kua wahia kia rua ona Wahanga, ara:—
Wahanga I. Nga tikanga tuatahi—Tekiona toru tae noa ki tekiona tekau ma rua.
Wahanga II. Nga tikanga e whakahaerea ai nga Whenua Maori i roto i nga Takiwa Whenua Maori ina whakaetia kia whakahaerea tenei Ture ki reira—Tekiona tekau ma toru tae noa ki tekiona wha tekau ma whitu.

Wahanga I. Nga Tikanga Tuatahi.

- I roto i tenei Ture, mehemea kaore e takoto ke ana te aronga,—
  - "Poari" tona tikanga he Poari Whenua Maori i whakaturia i runga i te mana o tenei Ture;
  - "Takiwa" tona tikanga he takiwa whenua Maori i whakaturia i runga i te mana o tenei Ture;
  - "Pakeha" tona tikanga he tangata no nga iwi ke atu ehara nei i te Maori;
  - "Minita" tona tikanga ko te kiinita mo nga Mea Maori;
  - "Tangata Maori" tona tikanga he tangata Maori o Niu Tireni, a e uru ana ki taua kupu nga hawhe-kaihe me o ratou uri;
  - "Whenua Maori" tona tikanga he whenua e puritia ana e nga Maori i raro i o ratou tikanga, ahakoa kua whakataua kaore ano ranei i whakataua nga take ki taua whenua e te Kooti Whenua Maori e tetahi atu mana ranei i ata whakaturia e te ture, a e uru ana ki nga tikanga o ana kupu nga whenua kua tuturu ki nga Maori i raro i tetahi Karauna karaati i raro ranei i tetahi atu pukapuka whaka-pumau take whenua; engari kaua e uru ki roto ki nga tikanga o ana kupu—
    - (a.) Nga whenua i ata hokona e te Maori i te Karauna i tetahi Pakeha ranei;
    - (b.) Nga whenua e taka ana ki raro e whakahaerea ana ranei i raro i nga tikanga o tetahi o nga Ture e whai ake nei, ara,—
  - "Te Ture mo nga Takiwa Ngawha, 1881,"
  - "Te Ture mo nga Rahui Maori o te Tai-hauauru o Te Waipounamu me Whakatu, 1887,"
  - "Te Ture Taone Maori, 1895."
  - "Te Ture Rahui Maori o te Takiwa o te Urewera, 1896."
  - "Tangata nona te whenua" tona tikanga he Maori e whiwhi ana i tetahi whenua Maori i te wa i rokohanga e te mananga o tenei Ture, a e uru ana ki nga tikanga o aua kupu te Maori tera e whiwhi a muri atu i runga i te riiwhitanga tupapaku i runga ranei i te wira ki nga painga e puta ana i taua whenua i raro i te mana o tenei Ture;
  - "Kua whakatakotoria" tona tikanga ko nga huarahi-[unclear: whaka] haere i whakatakotoria i raro i tenei Ture.
- Ko nga kupu katoa i roto i tenei Ture e pa ana ki nga Maori whai whenua ka kia e pa ana ki nga Maori whai whenua i roto i te takiwa whenua Maori e ekengia ana e aua kupu.
- Me pa a Wahanga II. o tenei Ture ki nga takiwa whenua Maori anake kua whakaetia kia whakahaerea tenei Ture ki reira i runga i nga ritenga kua whakaritea i raro iho nei.

- Ka ahei te Kawana i ia wa i ia wa, i runga i te Ota a tona Kaunihera, i ata perehitia ki roto ki te Kahiti, ki te whakatakoto i nga robe o nga takiwa whenua Maori, a ki te tapa i nga ingoa mo aua takiwa, i runga i tana i mahara ai he tika.
- Me whakatu he Poari Whenua Maori mo ia takiwa whenua Maori ina whakaeta tenei Ture kia whakahaea ki reira, a ka huaina he ingoa mo taua Poari ko "Te Poari Whenua Maori o (me tuhi ki konei te ingoa o te takiwa whenua Maori)," a kia tokorima nga mema o taua Poari, ara,— Ko te Komihana mo nga Whenua o te Karauna o te takiwa whenua i uru ai taua takiwa whenua Maori, te nuinga ranei o taua takiwa whenua Maori (ka huaina he ingoa inona i raro nei ko "te Komihana"); Kia tokorua nga mema, me Pakeha, ma te Kawana e whakatu i muri tata iho i te whakaetanga o tenei Ture kia whakahaea ki roto ki taua takiwa; a Kia tokorua nga mema, me Maori, me whiriwhiri i roto i a ratou e nga tangata Maori o taua takiwa, a me whakatu i runga i te pooti i muri tata iho i te whakaetanga kia whakahaea tenei Ture ki roto ki to ratou takiwa:
Engari kaore te tangata Maori e ahei kia tu hei mema mo nga Poari Whenua Maori maha atu i te kotahi.
- Me utu nga mema o nga Poari Whenua Maori ki nga utu tau me era atu utu tera e whakaritea e te Kawana i roto i tona Kaunihera: Engari kaua te Komihana e utua, a heoi ano nga moni e whakapaua i raro i tenei tekiona ko nga moni anake e whakaritea ana e te Paremete i roto i nga moni e takoto ana i roto i te Kaute mo nga Moni Whenua Maori o taua takiwa ka huaina i raro ake nei.
- Me tu te Komihana hei mema mo te Poari Whenua Maori i runga i tona tuunga hei Komihana mo nga Whenua Karauna, a mo te taha ki era atu mema tokowha me pa enei tikanga e whai ake nei:— Kia toru tau te roa o te tino wa hei tuunga mo nga mema, engari ina mutu te mematanga o tetahi tangata ka taea noa atu ia te whakatu ano, te pooti ano ranei kia tu ano, hei mema.
Ka ahei noa atu tetahi mema ki te whakamutu i tona mematanga i runga i tana whakaatu-a-tuhituhi i hoatu ai ki te Komihana.
Ka ahei noa atu te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te whakamutu i tetahi mema mehemea ki te whakaaro te Kawana kua puta he take e kore ai taua tangata e tika kia tu tonu hei mema, a i te mea ranei kua mau tetahi hara ona e kore ai ia e tika kia waiho tonu hei mema.
Ka watea te nohoanga o tetahi mema i runga i te Poari ki te whakamutu taua tangata i tona mematanga, ki te nukuhia ranei ia i tona nohoanga, ki te mate ranei ia, ki te peekerapu ranei ia, ki te whakataua ranei tetahi hara ki i a ia e whiua ai ia ki te whareherehere mo nga marama tekau ma rua nuku atu ranei, ki te ngaro ranei ia i tona nohoanga i nga tino huihuinga honohono e toru o te Poari, ara, mehemea e hara i te Poari ia i whakaae kia ngaro atu; a ko ia nohoanga e watea pera ana ka kiia tera he wateatauga motuhake.
Ko ia nohoanga e watea ana i runga i te paunga o nga tau kua whakaritea nei mo nga tino tuunga ka kiia he tino wateatanga tera.
Ko ia nohoanga e watea ana, ahakoa he wateatanga motuhake he tino wateatanga ranei, me whakakapi e te mana nana i whakatu e te hunga ranei nana i pooti te mema kua whakamutu ra i tona nohoanga: Engari mehemea he Maori te mema kua whakamutu ra i a ia, a kaore i nuku atu i te tekau ma rua marama te roa o te wa e toe ana o tona tuunga, ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te whakatu i tetahi Maori hei whakakapi i taua nohoanga.
Ko ia wateatanga motuhake me whakakapi i roto i nga ra e rua tekau ma waru i muri iho i taua wateatanga, a ko te mema hou e whakaturia ana hei whakakapi i taua nohoanga me tu mo te wa anake e toe ana o nga tau i whakaritea mo te mema kua whakamutu ra i a ia.
Ka timata tonu atu nga mahi a te mema e whakaturia ana i te ra tonu i whakaturia ai ia.
Ko nga pootitanga hei whakakapi i nga tino wateatanga nohoanga me tu i te rua tekau ma waru o nga ra i mua mai i te ra e watea ai ana nohoanga i runga i te paunga o nga tau e toru, a ko te mema i tu i runga i te pootitanga me timata ana mahi mema i te ra i pau ai taua toru tau.
Ko ia pootitanga me whakahaea i runga ano i nga tikanga e mana ana mo te pootitanga o tetahi mema mo te Whare o Raro o te Paremete mo tetahi o nga takiwa pooti Maori.
E kore "Te Ture Arai i nga Mema o te Paremete, 1878," e pa ki nga Mema Maori o te Poari.
I runga ano i nga tikanga o tenei Ture me nga huarahi-whakahaea i raro i tenei Ture, ko nga pootitanga mema me tu i ia wa a me tu ki ia kainga i runga ano i nga tikanga tera e whakahaua e te Kawana mo te pootitanga tuatahi, a ko nga pootitanga o muri mai me riro ma te Poari Whenua Maori e whakahaea.
- Mo runga i nga huihuinga katoa o te Poari Whenua Maori me pa nga tikanga e whai ake nei:— Kia toru nga mema (Ma kotahi kia maha atu ranei o ratou me Maori) e whai korama ai.
Ko te Komihana hei Tiamana, a me whai pooti whakatau ia ina riterite tonu nga pooti, kaua ia e whiwhi pooti whiri-whiri.
Ki te ngaro te Komihana i tetahi huihuinga o te Poari, ka ahei ia ki te whakatu i tetahi o nga mema Pakeha hei Tepute Tiamana mo taua huihuinga, a me whiwhi te Tepute Tiamana i te pooti whiriwhiri, a ki te

riterite tonu nga pooti, i te pooti whakatau hoki.

I raro i nga tikanga o tenei Ture me nga huarahi-whaka-haere i raro i tenei Ture ma te Poari Whenua Maori ano e whakaiiterite ana mahi.

- Kaore tenei Ture e whakaaetia kia whakahaerea ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori ki te kore e ata tonoa kia peratia e nga Maori no ratou nga whenua, a me whakaatu taua hiahia o ratou i runga i nga ritenga kua whakaritea i raro ake nei.

Ka ahei te rua tekau, te tokomaha atu ranei, tangata Maori whai whenua, kia rua tekau ma tahi tau te pakeke o ia tangata nuku atu ranei, i runga i te pitihana e whakaaturia ana nei tona ahua e te pukapuka nama tahi o te Kupu Apiti ki tenei Ture, ki te tono ki te Kawana kia panuitia o ia te whakaaetanga o tenei Ture ki roto ki to ratou takiwa, a hei reira me mana nga tikanga e whai ake nei:—

- Ki te marama ki te Kawana kua eke ki te rua tekau ma tahi nga tau o ia tangata o ana Maori, a he Maori whai whenua ratou, heoi me whakaatu e ia i runga i te panui i perehitia ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti* te taenga atu o taua pitihana ki a ia, a me whakaatu hoki e ia ka whakaaetia taua mea ki te kore e tae atu ki a ia he whakahe mo taua mea, me ata tuhituhi taua whakahe ki runga ki tetahi pukapuka e whakaaturia ana nei tona ahua e te pukapuka nama rua o te Kupu Apiti ki tenei Ture, a kaua e tokoiti iho i te rua tekau nga Maori whai whenua, ara, me tangata kua eke o ratou tau ki te rua tekau raa tahi, ma ratou e tuhituhi taua whakahe, a me tae atu taua whakahe ki te Whare o te Kawana, i Poneke, i te ra, i mua mai ranei o te ra, tera e ata whakaaturia e te Kawana i roto i tana panui, ara, kaua e roa atu i te *rua tekau ma waru* nga ra i muri iho i te panuitanga tuatahi i roto i te *Gazette* me te *Kahiti*.

Ki te tae atu taua pukapuka whakahe, a ki te marama ki te Kawana kua eke ki te rua tekau ma tahi nga tau o ia tangata o ana Maori, a he tangata whai whenua ratou, heoi me whakahaere e ia kia pooti nga Maori katoa o taua takiwa mo runga i taua putake, ara, me whakaae ranei kaua ranei e whakaaetia tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki taua takiwa, a ko taua putake me tuku ma te taha i maha ake o ratou pooti i tuhia i taua pootitanga e whakatau.

Ko te ritenga e whakahaerea ai taua pootitanga me whai ano i te tikanga e whakahaerea nei nga pootitanga mema mo nga takiwa pooti Maori o te Whare o Raro o te Paremete.

Ki te kore e ata whakahengia te pitihana i runga i nga tikanga kua whakahuatia ake nei, a ki te ata whakahengia ranei taua pitihana, heoi ki te tau i te nuinga o nga pooti i pootitia me whakaae tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki to ratou takiwa, hei reira me panui taua whakataunga e te Kawana ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti* hei whakaatu, kua whakaaetia tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki taua takiwa; hei reira, timata atu i te ra tuatahi i panuitia ai taua whakaaturanga ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti*, ka kiia kua whakaaetia tenei Ture ki roto ki taua takiwa.

Ki te tau i te nuinga o nga pooti i pootitia me kaua tenei Ture e whakaaetia kia whakahaerea ki roto ki to ratou takiwa, hei reira me panui e te Kawana ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti* kua kore tenei Ture e whakaaetia kia whakahaerea ki roto ki taua takiwa, a hei reira kaore he pitihana hou e tono ana ano kia whakaaetia tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki taua takiwa e tahuritia iho e te Kawana kia pau ra ano nga marama e ono o muri iho i te pootitanga tuatahi.

Ko te panui a te Kawana i roto i te *Gazette* me te *Kahiti* ranei e whakaatu ana kua whakaaetia kua kore ranei e whakaaetia tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori, koia tena te tino tohu pono o te tika o taua mea, me te tohu i rite katoa i mana katoa nga whakahaerenga o mua atu i taea ai te tutukitanga o taua mea.

Ka ahei te Kawana i ia wa i ia wa, i runga i te Ota Kaunihera i panuitia ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti*, ki te hanga huarahi-whakahaere i tana i kite ai he tika hei whakatutuki i nga tikanga o tenei tekiona kia tika ai te whakahaere o nga pootitanga i whakahuatia ake nei.

Wahanga II.Whakahaereanga Mo Nga Whenua Maori I Roto I Nga Takiwa Whenua Maori Kua Ata Whakaaetia Tenei Ture Kia Whakahaerea Ki Reira.

- I muri tonu iho i te whakaaetanga kia whakahaerea tenei Ture ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori hei reira ka tau nga whenua Maori katoa o taua takiwa i runga i te mana o tenei Ture ki te Poari Whenua Maori o taua takiwa pupuri ai hei whenua mona i runga i te ritenga *fee-simple*, haunga ia nga mokete, nga riana, me nga whaitaketanga e pa tika ana i te Ture ki ana whenua, a ko ana whenua me pupuri me whakahaere e te Poari Whenua Maori hei painga mo nga Maori no ratou ana whenua i runga i nga tikanga kua whakaritea i raro nei.
- Mo runga i nga tikanga o te tekiona i runga ake nei kua whakamanaia a kua whakahaua te Kai-rehita Takiwa Whenua, ina tonoa e te kiinita kia mahi pera, ki te whakahaere i nga mahi katoa e taea ai te whakaemi me te whakahoki mai ki a ia i nga pukapuka taitara whenua, e taea ai hoki te whakaputa e ia nga pukapuka taitara hou, me te tuhituhi ki roto ki ana pukapuka i nga taitara o te Poari ki ana whenua, i runga ano i nga tikanga kua whaka-takotoria.

- Kau e utua he moni mo nga Inihua i raro i "Te Ture Whakawhiti Whenua, 1885," ina rehitatia he taitara ma te Poari mo tetahi riihi i raro i tenei Ture.
- Ko nga whenua kua tau ki te Poari Whenua Maori me tuku e te Poari i runga i te riihi mo nga tau (kaua e nuku atu i te rua tekau ma tahi i te tukunga kotahi), mo nga moni reti, me nga tikanga e whakahoutia ai nga riihi (engari kaua e nuku atu i te rua tekau ma tahi nga tau o te whakahoutanga kotahi), mo te noho, mo te whakapai, mo te wariutanga ranei i nga whakapainga, me era atu mea kua whakatakatoria, ara, i runga ano i nga huarahi-whakahaere, e maharatio ana e te Poari he tika.
- Kaore he whenua kua tau ki te Poari e tukuna i runga i te hoko i runga ranei i tetahi tikanga e whai mana ai te hoko, heoi te huarahi e taea ai te pera me whai i nga tikanga kua whakaritea i raro nei.
- I runga i tana whakahaerenga i nga whenua kua tau ki a ia me whiwhi te Poari Whenua Maori, i runga ano i nga huarahi-whakahaere kua whakaakotoria, i nga mana motuhake e whai ake nei, ara, koia enei:—
Me ahei te Poari ki te ata wehe i te whenua Maori hei mahinga hei kainga noho mo nga Maori no ratou te whenua, i runga i nga ritenga me nga tikanga e maharatio ana e te Poari he tika.
Me ahei te Poari ki te ata wehe i etahi wahi o nga whenua kua tau ki a ia hei panumanga tupapaku, hei tuunga kura, hei tuunga whare karaMa, me era atu mea e mahia ana hei painga mo te iwi katoa.
Ahakoa nga tikanga o tekiona *tekau ma ono* o tenei Ture ka ahei noa atu te Poari ki te wehe i etahi whenua a ki te riihi atu i ana whenua hei wahi mahinga pata, kirimi, pekana, me era atu mea pera, mo nga tau, me nga moni reti, i runga ano i nga kawenata me nga ritenga, e whaka-aetia ana e te kiinita, a e maharatio ana e te Poari he tika.
- **Ina tae ki te wa e tukutukuna ai nga whenua Maori me ahei te Poari ki te matua whakariterite i nga tono whenua a nga Maori no ratou te whenua a kia rite era katahi ka whakarite i nga tono whenua a nga tangata ra waho.**
Me ahei te Poari ki te tuku whenua ki a te Kuini hei mahinga maina i raro i "Te Ture Maina, 1891."
- Me ahei te Poari ki te whakapau i etahi moni hei whaka-takoto, hei hanga, hei whakapai i nga rori i nga tiriti ranei, hei mahi i nga ruri, hei whakatuwhera i nga whenua kia taea ai te whakanohonoho ki te tangata, a hei mahi i etahi atu mea e whakamanangia ana e tenei Ture e nga huarahi-whakahaere ranei i whakaputaina i raro i tenei Ture.
- Engari me mahi nga ruri katoa a me hanga nga rori me nga tiriti katoa i raro i te mana me nga huarahi-whakahaere o te Tari Ruri o te koroni.
- Me ahei te Poari ki te whakahaere i etahi atu mana kua whakatakatoria.
- **Ina tupono he whenua kua tau ki te Poari ka ahei noa atu te tango i taua whenua mo nga mahi a te iwi katoa e whakaaturia nei e tekiona rua rau e toru tekau ma rima o "Te Ture Whenua, 1892," engari me utu taua whenua e tangohia ra, penei ano me te whenua e tangohia ana mo nga mahi a te iwi katoa a e utua ana i raro i te mana o "Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894"; a hei huarahi e tino tutuki ai nga ritenga o tenei tekiona me pa nga tikanga e whai ake nei:—**
Ko nga whenua katoa kua pau ki te Poari ka kiia he whenua era kua uru ki roto ki nga tikanga o "Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894," a ka kiia he whenua era kua tuturu rawa ki te Poari i runga i te ritenga *fee-simple*.
- **I runga i nga tono whaka-utu katoa me tu ko te Poari hei kai-tono, a ko nga moni katoa e whakaaetia ana hei whaka-utu me utu atu ki te Poari.**
- Ko nga moni whaka-utu katoa e utua ana ki te Poari me whakahaere i runga i etahi tikanga e whai initareti ai e whai paugia ranei mo nga Maori no ratou te whenua i runga ano i nga ritenga kua whakatakatoria, a ko nga hua e puta ana me whakahaere i runga ano i nga ritenga e whakahaerea ai nga hua o te whenua i tangohia ra, ano kaore i tangohia taua whenua.
- Ko nga tikanga o tekiona *rua tekau ma waru* me *rua tekau ma iwa* o tenei Ture me pa ki ana moni whaka-utu.
- **I runga i nga ritenga o tenei tekiona, ko enei kupu "mahia te iwi katoa," koia ano tera ona tikanga ko nga tikanga e whakaaturia ana mo ana kupu i roto i "Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894."**
Kaua he kupu o tenei tekiona o tetahi atu wahi ranei o tenei Ture e arai e whakarereke ranei i nga tikanga o tekiona iwa tekau ma rua tae noa ki iwa tekau ma rima o "Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894," me nga tekiona whitu tekau tae noa ki whitu tekau ma rua o "Te Ture Kooti Whenua Maori, 1894," e pa ana ki nga rori.
- Hei huarahi e tutuki ai nga tikanga o tenei Ture e pa ana ki nga tukunga me nga whakahaerenga o nga whenua kua tau ki te Poari Whenua Maori, engari kaua mo etahi atu mahi, ka kiia kua wetekina nga here katoa, me nga tikanga arai katoa i tau ki runga ki ana whenua i tetahi Turo, i tetahi Karauna karaati, i tetahi ota wehewehe, i tetahi atu tu pukapuka taitara ranei.
- Ka pera ano te mana whakahaere o te Poari Whenua Maori ki runga ki nga whenua kua tau ki a ia me te mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori, mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kairiiwhi, whakatau

i te nui o te paanga o ia tangata, me te whakatu kai-tiaki mo era o nga tangata whenua e noho hapa ana i te ture.

- Me hanga a me tiaki e te Poari Whenua Maori tetahi pukapuka rehita mo nga poraka whenua Maori i roto i te takiwa o taua Poari, hei whakaatu—

• I nga eka i nga rohe me te ahua o ia poraka;
I te ahua o nga tuku me nga riihi i mahia mo ia poraka;
I nga ingoa o nga Maori o ia poraka, i nga hea o ia tangata i roto i te poraka, me te ra me te tau i whiwhi ai ia Maori i tona hea.
I era atu mea kua whakatakotoria;
- Ko taua pukapuka rehita, tetahi kape ranei o taua mea, me tuwhera hei tirotirohanga ma te katoa, kaua e utua te tirohanga, a me takoto taua pukapuka ki tetahi wahi tika i roto i taua takiwa i nga haora e whakaritea ana e te Poari Whenua Maori.

Ma te Poari Whenua Maori i ia wa i ia wa e tuhi nga kupu mo roto i te pukapuka rehita e tika ana mo tera mahi kia mau ai nga whakawhitihitinga o nga tangata o nga whenua, a kia tika tonu ai te takoto o nga whenua o roto i te rehita.
- Hei tona wa e whakaritea ai i ia hawhe tau me tuku atu te pukapuka rehita ki tetahi hunga whaimana tino matau, mana e uiui e tino whakatau a e ata whakamana kia tika ai nga tuhituhi katoa o roto i taua rehita e pa ana ki nga Maori o ia poraka me o ratou hea i roto i ia poraka, a i runga i nga tikanga o taua mahi ma taua tangata e apiti atu etahi kupu ki te pukapuka rehita, e whakatikatika ranei etahi kupu o roto i te pukapuka rehita, kia tino tika ai te takoto o nga korero o roto i taua mea mo nga Maori o ia poraka me o ratou hea i roto i ia poraka puta noa te hawhe tau i mua tonu atu.

Ko te Kooti Whenua Maori taua hunga whaimana, ko tetahi ranei o ona Tiatyi, a ki te whakakorea atu te Kooti Whenua Maori, kaati ko tetahi, ko etahi, atu tangata totika ranei, e whakaturia ana e te Kawana i ia wa i ia wa, ina oti marire i a ia te whiriwhiri nga kupu a te Poari Whenua Maori i whakaputa ai mo runga i taua mea.

Me whaimana taua hunga whaimana ki te uiui a ki te whakatau i nga tangata mo ratou tetahi whenua Maori, a ki te whakatau hoki i nga hea mo ia tangata i roto i taua whenua.
- Ko taua pukapuka rehita, ina oti te whakamana, koia tera te tino tohu pono o te tika o nga ingoa o nga Maori o ia poraka me o ratou hea i roto i ia poraka i te hawhe tau i whakaputaina ai mona taua tiwhikete whakamana.
- Ko nga moni reti, moni paru, moni whii, me era atu moni e puta ana i nga whenua kua tau ki te Poari Whenua Maori i raro i nga tikanga o tenei Ture me utu atu ki te Poari, a, i runga ano i nga tikanga kua whakatakotoria, me whakahaere aua moni e te Poari,—

Tuatahi, hei whakaea i te utu o te whakahaerenga o tenei Ture i roto i tona takiwa me nga whenua kua tau ki te Poari;
Tuarua, hei whakaea i nga moni e tika ana kia utua i runga i tetahi mokete whaimana, riana, moni taunaha ranei e eke ana ki runga ki taua whenua ki runga ranei i nga moni e puta ana i taua poraka.
Tuatoru, me utu atu nga toenga ki nga Maori no ratou nga whenua i runga ano i te rarahi i te ririki ranei o nga hea o ia tangata e whakaaturia ana e te rehita ina oti taua mea te whakamana.
- Ko te whakahaerenga me te utunga o aua moni me whakarapopo a me mahi ki tetahi pukapuka i nga wa e whakaritea ana i ia hawhe tau.
- Haunga ia mehemea ka whaia i runga i nga tikanga o tenei Ture, e kore e taea e te Maori whai whenua te hoko, te mokete, te riihi, te taunaha, te tuku ranei i runga i tetahi atu tikanga, i tona paanga ki tetahi whenua kua tau ki te Poari i nga mom ranei e puta ana i ona paanga, heoi anake te tuku e taea e ia ko te tuku a wira ki tetahi atu Maori.
- E kore rawa te paanga o tetahi Maori ki tetahi whenua kua tau ki te Poari ki te moni ranei e puta ana i taua whenua, e taea te hoko, te tango, te muru ranei, hei whakaea i te nama a taua Maori, a e kore ano hoki e taea te muru atu ina peekeraputia taua Maori.
- Ko ia Maori mehemea kua nuku atu i te tekau ma ono ona tau, abakoa kua marenatia kaore ano ranei,—

Ka ahei noa atu ki te hoatu i te rihiiti whaimana mo nga moni e puta ana ki a ia mo tona paanga ki tetahi whenua kua tau ki te Poari, ina hoatu ki a ia ana moni i te wa i tuhia ai e ia taua rihiiti; a

  - Ka ahei hoki ia, i runga i tetahi pukapuka i hainatia e ia ki te aroaro o tetahi Kaiwhakawa Tei Pi, o tetahi roia o te Hupirimy Kooti, o tetahi Pohimahita ranei, ki te whakamana i tetahi Maori whai whenua, kua eke ona tau ki te rua tekau ma tahi, ki te tango mai a ki te hoatu i nga rihiiti whaimana mo nga moni e tika ana kia puta mai i te wa i hoatu ai taua pukapuka whakamana; engari ka tino mana kore taua pukapuka mehemea ka pa taua mea ki etahi moni puta-a-tau, a i te wa i hoatu ai taua pukapuka whakamana kaore ano i taka te ra e whakaputaina ai ana moni.

Engari kaua he utunga i whakaputaina e te Poari i raro i tenei tekiona e whakahengia e raruraru ranei i

runga i te mea kaore ano te Maori nona te whenua i eke ki te tekau ma ono tau te pakeke, haunga ia mehemea i ata tae atu he pukapuka hei whakaatu atu i taua mea ki te Poari.

- Ina tupono kaore ano i eke ki te rua tekau ma tahi nga tau o tetahi Maori whai whenua, a ina tupono he porangi, he turoro ranei ia, me pa enei tikanga e whai ake nei:—

Ka ahei te Poari Whenua Maori i ia wa i ia wa ki te whakatu i tetahi tangata hei tango atu i nga moni e tika ana kia utua atu ki aua tu Maori whai whenua, a ka ahei hoki te Poari ki te whakamutu i te tuunga o taua tangata i whakaturia ra e ia.

Ka ahei noa atu taua tangata i whakaturia ra, i runga i tana huarahi i kite ai, ki te whakahaere i aua moni hei oranga, hei akonga ranei ki te kura i aua tu Maori whai whenua.

Ko te riihiiti a taua tangata mo nga moni e tika ana kia utua ki ana tu Maori whai whenua, koia tena te mea mana e whakaatu te eanga o te taha ki te Poari, a kaore he tikanga ki te Poari mo te whakahaerenga o aua moni a muri atu.

I te wa kaore ano i whakaturia he tangata pera ka ahei noa atu te Poari ki te whakahaere i nga mana tera e hoatu ki taua tangata ina whakaturia ia i raro i tenei tekiona.

- Ki te puta he take e meatia ai kia whakapaua e te Poari Whenua Maori etahi moni hei whakatakoto, hei hanga, hei whakapai ranei i nga rori i nga tiriti ranei, hei whakahaere ruri ranei, hei whakatuwhera ranei i etahi whenua hei whakanohonohoanga ki te tangata, me pa nga tikanga e whai ake nei:—

Me ahei te Poari Whenua Maori ki te tuku atu ki te Minita i tetahi pukapuka hei whakaatu atu i nga mahi e meatia ana kia mahia, me te rahi o nga moni e oti ai aua mahi, a me te tono atu kia tukuna-a-nama atu etahi moni ki a ratou kia rite te rahi ki nga utu o nga mahi e meatia ana kia mahia.

- Ki te marama te Minita, ina oti te whiriwhirt e raua ko te Minita mo nga Whenua, ki te pai o nga mahi e meatia ra kia mahia a ki te tika hoki o nga moni e meatia ana kia whakapaua ki aua mahi, ka ahei ia, i runga i tana i whakaaro ai, ki te whakahau kia tukuna-a-nama atu ki te Poari nga moni e tonoa ra, etahi moni iti iho ranei, a me whakarite aua moni e te Paremete i roto i nga Moni mo nga Mahi Nunui o te Koroni:

Engari hui katoa te moni e taea te tuku-a-nama atu i raro i tenei tekiona ki te Poari kotahi i roto i te tau kotahi kaua e nuku atu i te *rima mano* pauna.

Ko taua moni i tukuna-a-nama atu ra, hui atu ki tona initareti e rima pauna mo te rau i te tau kotahi, me tau i runga i te mana o tenei Ture hei taunaha ki runga ki nga moni e puta ana i nga whenua i whiwhi i nga painga o nga mahi i oti i taua moni, a ko taua taunaha me whakariterite kia rite ai ano te rahi te iti ranei ki te painga i whiwhi ai ia poraka i aua mahi.

Ko taua moni i tukuna-a-nama atu ra, hui atu ki tona initareti kua whakahuatia ake nei, me whakaea i runga i nga tikanga e mau ake nei.

- Ina tupono, i te wa i whakaaetia ai tenei Ture kia whaka-haerea ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori, tera kei reira tetahi whenua kua tau ki te Poari, kua ekengia e tetahi nama moni kua whakamanaia e te ture i runga i te tikanga mokete, riana, taunaha ranei, tera ranei kei te tamia nga Maori no ratou taua whenua e etahi nama kaore ano i pungaia, kaati me pa enei tikanga motuhake e whai ake nei ki aua tu whenua:—

Hei tikanga e taea ai te whakaea o aua tu raruraru me aua tu nama, me ahei nga Maori no ratou te whenua ki te tono-a-pukapuka atu kia tukuna-a-nama atu he moni ma ratou i raro i tenei Ture, me te whakaatu atu ano hoki me punga aua moni e tonoa ra ki nga moni e puta ana, tera ranei e puta i taua whenua i etahi atu whenua ranei o ratou.

Hei reira me tuku atu e te Poari taua tono ki te Minita, me te whakaatu atu ano hoki i te rahi o nga moni e ea ai aua mate, i te ahua o aua raruraru me aua nama, i te take i nama ai aua Maori, i te rahi o te moni e puta ana, tera ranei e puta i te whenua, a i te rahinga i te korenga ranei e rahi aua moni e puta ra hei punga mo te moni e tonoa ana kia tukua-a-nama atu.

Me tuku e te Minita taua tono me taua ripoata ki te Huperitini o te Tari Tuku Nama a te Kawanatanga ki nga Kai-nohonoho Whenua, a ma taua tangata e whakatakoto atu taua mea ki te aroaro o te Poari Tuku Nama ki nga Kai-nohonoho Whenua, a ma taua Poari e uiui e hurihuri e whakaputa he kupu mo taua mea ki te Minita i runga i ta taua hunga i whakaaro ai he tika.

- Ka mutu te hurihuri a te Minita i taua ripoata me taua kupu tohutohu, ki te marama ki a ia e rahi ana te punga e homai ana mo aua moni e tonoa ra, a i tika te ekenga o aua raruraru me aua nama ki runga ki aua Maori, a e tika ana, kia utua aua mea, heoi ka ahei ia i runga i tana i whakaaro ai he tika ki te whakahau kia tukuna-a-nama atu nga moni e tonoa ra, etahi moni iti iho ranei, a me whakarite aua moni e te Paremete i roto i nga Moni mo nga Mahi Nunui o te Koroni:

Engari hei runga anake i taua kupu tohutohu e tukuna-a-nama atu ai he moni, a ko tetahi hoki hui katoa nga moni e taea te tuku-a-nama i raro i tenei tekiona ki te Poari Whenua Maori kotahi i roto i te tau kotahi kaua e nuku atu i te *rima mano* pauna mo nga raruraru mokete, a kaua e nuku atu i te *kotahi mano* mo nga nama kaore i pungaia.

Ko te moni i whakamanaia ra kia tukuna-a-nama atu me hoatu ki te Poari Whenua Maori, a ma te Poari e whakahaere atu taua moni hei whakaea i nga mokete i nga nama ranei.

Ko te moni puku i tukuna-a-nama atu ra, hui atu ki tona initareti e *rima* pauna i te rau i te tau kotahi, me tau i runga i te mana o tenei Ture hei taunaha ki runga ki nga moni e puta ana i te whenua i hoatu hei punga mo taua moni puku, a me whakaea i runga i nga tikanga e mau ake nei.

- Mo runga i nga whakaeanga o nga moni i tukuna-a-nama atu kua whakahuatia ake nei, me ona initareti, me pa enei tikanga e whai ake nei:—

Ko te moni puku i tukuna-a-nama atu, hui atu ki tona initareti, i runga i te rima pauna mo ia rau i ia tau, me riro ma nga hua e puta ana i te whenua i pungaia ai aua moni e whakaea a ma te Poari e utu atu ki te Minita mo nga Moni mo te taha ki a te Kuini i ia hawhe tau, me riterite tonu nga moni o aua utunga, a pau noa nga tau i whakaritea i waenganui i te Poari me te Minita, engari kaua aua tau e nuku atu i to *wha tekau ma rua*, a ko te utunga tuatahi me utu a te paunga o nga marama e ono i muri iho i te ra i timata ai aua tau i whakatitea ra.

- Ko aua tau i whakaritea ra me timata i te ra i whakaritea ai hei peratanga, engari kaua e nuku atu i te *wha* tau i muri iho i te ra i tukuna-a-nama atu ai taua moni puku.

Engari mo te wa i waenganui o te ra i boatu ai te nama me te ra i timata ai nga tau i whakaritea ra, me utu initareti ano te Poari i runga i te whakahau a te Minita (engari kaua e nuku atu i te hawhe tau te tatahi o ia utunga initareti) ara kia rima pauna i ia tau mo ia rau pauna o te moni puku i tukuna-a-nama atu ra.

Ko ia utunga me riro hei whakaea mo te moni puku tetahi taha mo te initareti tetahi taha a me kimi te maha o nga moni hei utu i roto i tetahi tepara-whika tera e whakata-kotoria e nga huarahi-whakahaere i raio i tenei Ture.

Ko aua tepara-whika me mahi i runga ano i te ahua me nga ritenga i mahia ai te tepara-whika e mau nei i te Kupu Apiti Tuarua ki "Te Ture Tuku Nama Moni ki nga Kai-noho Wheuua, 1894."

Ko nga utunga katoa me nga initareti e utua ana e te Poari, ina tae atu ki te Minita mo nga Moni, me utu atu e ia ki te Kai-tiaki mo te Katoa, a me whakatakakoto ki tetahi kaute me tapa tona ingoa ko "Te Kaute o nga Moni e Tukuna-a-mama ana hei Tiaki hei Whakahaere hoki i nga Whenua Maori" (ka huaina he ingoa poto mona i raro ake nei ko "Te Kaute mo nga Moni e Tukuna-a-nama ana ki nga Maori").

Ko nga moni katoa o roto o te Kaute mo nga Moni e Tukuna-a-nama ana ki nga Maori me whakahaere e te Kai-tiaki mo te Katoa, ki runga ki nga huarahi kua whaka-manaia e whiwhi ai i te initareti nui rawa e taea ana i taua wa, engari me ahei noa atu te Minita mo nga Moni i ia wa i ia wa ki te tiki atu i aua moni hei whakaea haere i nga moni puku me nga initareti o nga tipenetua i whakaputaina i raro i nga tikanga mo aua mea e mau ake nei, a hei whakaea hoki i nga moni i pau i te whakahaerenga me te whakaputanga o aua tipenetua.

- Hei huarahi e rite ai he moni hei tuku-a-nama i raro i tenei Ture, ka ahei noa atu te Minita mo nga Moni, i nga wa e tika ana hei peratanga, ki te tiki atu i nga toenga o nga moni kei roto i nga kaute e whakahuatia nei nga ingoa i Wahi VIII. o "Te Ture mo nga Moni Puta-a-tau ki te Kawanatanga, 1891," kei roto ranei i etahi atu kaute moni a te iwi e taea ana i runga i nga ritenga o te Ture te whakahaere ki runga ki nga punga e whakamanaia ana e te Kawana i roto i tona Kaunihera, ki te tiki atu ranei i etahi o nga Moni mo nga Mahi Nunui o te Koroni, ki te nama moni ranei i tetahi peeke, i tetahi atu tari whakahaere moni ranei, i tetahi tangata ranei, otira i runga i tetahi i katoa ranei o aua huarahi.

Ka riro ko te Ture tonu nei te mana mo nga tangata kei a ratou e whakahaere ana nga moui e whakahuatia nei i roto i tenei tekiona e whaimaua ai ratou ki te tuku-a-nama i aua moni.

- Hei punga mo nga moni e namangia ana i raro i tenei Tare e te Minita mo nga Moni, ka ahei ia ki te hanga a ki te whakaputa i etahi tipenetua mo ana moni i namangia ra. a me pa enei tikanga e whai ake nei ki runga ki aua tipenetua:—

Ko te ahua o nga korero me te nui o te moni mo roto i aua tipenetua hei ta te Minita mo nga Moni e whakarite ai, a ma raua tahi ko te Tumuaki Kai-whakahaere Kai-tirotiro i nga Moni Kawanatanga e haina aua mea.

Me utu aua tipenetua ki te kai-hari, a me whai initareti engari kaua e nuku atu i te *wha* pauna i te tau mo ia rau pauna.

Ka taea aua tipenetua te whakahou i ia wa i ia wa mo nga tau e maharatia ana e te Minita mo nga Moni e tika ana.

Ko te wahi hei utunga i aua tipenetua, ara, te moni puku me te initareti, hei te kainga ano e whakahuatia ana i roto i aua tipenetua.

Me honohono tonu nga nama o aua tipenetua, kia kore ai e rite tahi nga nama o ia tipenetua.

Ko nga moni puku me nga initareti e tika ana kia utua i runga i aua tipenetua ka kiia e tenei Ture he taunaha e eke ana ki runga i nga Moni Topu a te Kawanatanga a ma aua moni e whakaea; engari hei huarahi e rite ai he moni hei whakaea nga i aua mea ina taka te ra hei peratanga me tiki atu e te Minita mo

nga Moni i nga moni e takoto ana i te Kaute o nga Moni e Tukuna-a-nama ana ki nga Maori, a me whaimana te Kai-tiaki mo te Katoa, i runga i te mana o tenei Ture, i ia wa i ia wa ki te hoatu ki te Minita i nga moni o roto i taua kaute e hiahiatia ana e ia mo taua mahi whakaea haere i nga tipenetua, hei whakaea haere ranei i nga moni i pau i te whakaputanga me te whakahaerenga i aua tipenetua.

Ko ia tipenetua e whakaatuake ana nga korero o runga i whakaputaina ia i raro i te mana o tenei Ture, ka kiia tera mo te taba ki te kai-pupuri i taua mea, he tipenetua i whakaputaina tikatia i raro i tenei Ture; a kaore he tikanga o te kai-pupuri-tipenetua e kimi ai e uiui ai kua whakahaerea katoatia kaore ano ranei i whakahaerea katoatia nga mana kua hoatu nei e tenei Ture hei whaka-puta i taua tipenetua.

Ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera i ia wa i ia wa ki te panui kua whakawhitingia a katoa etahi ranei o aua tipenetua hei stock tuturu e whakaputaina ana i raro i "Te True Whakatopu Stock o Niu Tireni, 1877," i raro ranei i "Te Ture Whakatopu Stock, 1884"

Ko nga mod katoa e pau ana i te namanga moni i runga i aua tipenetua, i pau ranei i te whakawhitinga i aua mea hei stock, me riro ma nga Moni mo nga Mahi Nunui o te Koroni e utu i runga i te mana o tenei Ture, engari me whakahoki aua moni ki taua kaute a te wa tuatahi tonu e taea ai e nga moni o roto i te Kaute o nga Moni e Tukuna-nama ana ki nga Maori.

Ko nga moni i namangia i runga i aua tipenetua me hoatu ki te kaute mo nga Moni mo nga Mahi Nunui o te Koroni takoto ai, engari heoi ano te mahi e whakahaerea ai aua moni ko te tukutuku nama anake i raro i tenei Ture i runga i nga ritenga kua whakahuatia ake nei.

- A te wa e whakaaetia ai tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori, ki te tupono tera kei te whakahaerea tetahi hoko ma te Kuini o tetahi poraka whenua Maori o roto i taua takiwa, kua tau ki te Poari Whenua Maori, ka taea te whakaoti o taua hoko engari me riro ko te Poari te hunga mana e tuku atu te whenua, ahakoa e takoto ke ana te aronga o etahi kupu i runga ake nei; a ki te puta te tiwhikete a te Minita hei whakaatu he pono i te haere tonu taua hoko i taua wa ka waiho tena hei tohu mo te tika o taua mahi.
- A te wa e whakaaetia ai tenei Ture kia whakahaerea ki roto ki tetahi takiwa whenua Maori, ki te tupono tera tetahi hoko, riihi, tetahi atu tu tuku ranei, mo tetahi whenua Maori kua tau ki te Poari Whenua Maori o roto i taua takiwa, kei te whakahaerea tikatia i runga i te ture e tetahi tangata noa iho, a he pono tonu no muri iho i te mananga o "Te Ture Kooti Whenua Maori, 1894," i timataria ai taua tuku, a he pono tonu kei te whakahaerea tonutia taua tuku a he pono tonu hoki kua oti tetahi wahi o taua tuku, hei reira me pa enei tikanga e whai ake nei:—

I roto i nga marama e rua o muri iho i te ra i whakaaetia ai tenei Ture ki roto ki tetahi takiwa, ka ahei tetahi o nga tangata i uru ki taua tuku (ehara nei ia i tetahi o nga Maori nona te whenua) ki te tuhituhi atu i tetahi puka-puka ki te Poari Whenua Maori hei whakaatu i te ahua o taua tuku, i te whenua i pa ai taua tuku, i te rahi o te wahi o taua tuku kua oti, a i tona hiahia ki te tino whakaoti rawa i taua tuku.

Ko ia tuku i tae he whakaaturanga pera mona ka taea te whakaoti e te Poari Whenua Maori mo te taha ki nga Maori no ratou te whenua i roto i nga marama tekau ma rua i muri iho i taua whakaaetanga, ahakoa e takoto ke ana te aronga o etahi kupu i runga ake nei.

A te paunga o te wa kua whakaritea ake nei hei whakaoti-nga i tetahi tuku, ka taea e te Kooti Whenua Maori, engari ki te whakakorea taua Kooti, ma tetahi atu hunga whaimana i whakaturia e te Kawana i roto i tona Kauni-hera, te kimi me te whakatau, i runga i te tikanga wawahia i te whenua i runga ranei i tetahi atu tikanga, i nga paanga o nga taha e rua i uru ki taua tuku.

Kaua rawa e ahei te whakariro ke i te tikanga o nga kupu o tenei tekiona hei huarahi e taea ai te whakamana me te whakaoti o tetahi tuku e kore nei e taea te whakaoti tika i runga i te ture me i kore i paahitia tenei Ture.

- Ko nga moni katoa e riro atu ana i te Poari Whenua Maori i runga i tetahi hoko i tetahi atu tuku ranei i raro i tetahi o nga tekiona e rua o *mua tonau ake* i tenei me tiaki a me whakahaere hei painga mo nga tangata no ratou te whenua i runga i nga ritenga kua whaka-takatoria, a ko nga moni hua e puta ana i aua moni me whakahaere i runga ano i nga ritenga e whakahaerea ai nga moni hua tera e puta i taua whenua me i kore taua hoko tetahi atu tuku ranei.

Me pa nga tikanga o tekiona *rua tekau ma warn* me *rua tekau ma iwa* o tenei Tore ki nga moni katoa e tae atu ana ki te Poari Whenua Maori i runga i nga tikanga kua whakahuatia nei.

- Ko nga moni katoa e tika anakia utua ki nga Poari Whenua Maori, ina tae atu ki a ratou, me hari atu ki te peeke kei a ia e takoto ana nga Moni Kawanatanga o te koroni, a me whakanoho atu aua moni ki tetahi kaute me tapa he ingoa mona ko "Te Kaute o nga Moni o nga Whenua Maori o te Takiwa Whenua Maori o (*me tuhi ki konei te ingoa o te takiwa*); a ko nga moni katoa e tika ana kia utua atu e taua Poari Whenua Maori ma taua kaute e utu atu.

Ko ia kaute a ia Poari me takoto ki ia kawai ki ia tari ranei o taua peeke, i runga ano i nga huarahi whakahaere kua whakatakatoria, i runga hoki i ta ia Poari i mohio ai he tika, a ma nga tiaki anake e

hainatia ana e te Komihana e taea ai te tiki atu nga moni o ia kaute, ma tetahi atu ritenga ranei tera e ata whakatakatoria.

- Ko nga moni katoa e takoto ana i ia kaute pera, e tika ana ranei kia utua atu ki ia kaute pera, ka kiia era he moni na te iwi katoa o te koroni i raro i nga tikanga o "Te Ture mo nga Moni Puta-a-tau ki te Kawanatanga, 1891," a ko nga tikanga katoa o taua Ture e pa ana ki nga moni a te iwi katoa me nga tangata e whakahaere ana i aua moni ka pa hoki ki nga moni katoa e whakahaerea ana i raro i nga tikanga o tenei Ture:

Engari, haunga ia mehemea e ata whakahaua motuhaketia ana e tenei Ture, ko nga moni katoa e tika ana kia utua atu e taua kaute me utu atu i runga i te mana o tenei Ture.

- Me whakahau e te Poari Whenua Maori kia mahia he kaute tika o nga moni katoa e riro atu ana i ia e utua atu ana ranei e ia i raro i tenei Ture, a i ia wa kua whakatakatoria, a i ia wa hoki e whakahaua ai e te Tumuaki Kai-whakahaere Kai-tirotiro i nga Moni Kawanatanga, me tae atu i te Poari ki taua tangata nga kape o aua kaute, a me mea mahi ii runga i ana tauira i whakahau ai.

- Kaua he mea i roto i tenei Ture e whakahaerea hei uta taake ki runga ki nga whenua kua tau ki te Peari Whenua Maori, ki runga ranei i nga moni e puta ana i aua whenua, ki runga ranei i nga Maori e whiwhi ana i aua moni, e neke ake ai aua taake i nga taake e rite ana kia utua e aua whenua i mua o te taunga o aua whenua ki te Poari.

- I roto i nga ra kotahi tekau i muri iho i te ra e tauria ai nga moni i ia tau, ara, i te toru tekau ma tahi o Maehe, mehemea e noho huihui ana te Paremete i taua wa, a mehemea kaore i te huihui, kaati hei roto i nga ra kotahi tekau i muri tonu iho i te ra i huihui ai te Paremete i taua tau, me mahi a me whakatakoto ki te aroaro o te Paremete enei tu pukapuka e mau ake nei, he mea haina tetahi tiwhikete ki runga e te Tari Tirotiro i nga Moni hei tohu mo te tika o taua pukapuka, ara—

Me whakatakoto e te Minita mo nga Moni, tetahi pukapuka i ia tau i ia tau hei whakaatu i,—

Te nui o ia moni puku i tukuna-a-nama atu ki ia Poari i roto i te taua kotahi i runga i nga tikanga mo aua mea kua uru nei ki tenei Ture, me nga mahi mona aua moni i tukuna-a-nama atu ai;

Te wariu o te punga i whakaritea mo ia moni puku i tukuna-a-nama atu;

Nga utunga-a-tau hei whakaea haere i te moni puku i tukuna-a-nama atu;

Te nui, ina huihuia katoa, o nga moni katoa i tukuna-a-nama atu kei te takoto kore ea;

Te maha me te nui, ina huihuia katoa, o nga moni e tika ana kia utua-a-tau kaore ano i utua;

Te nui o nga tipenetua i whakaputaina i raro i tenei Ture;

Era atu mea kua whakatakatoria e tenei Ture.

Me whakatakoto e te Kai-tiaki mo te Katoa, tetahi pukapuka i ia tau i ia tau hei whakaatu,—

I nga moni katoa kua utua atu ki te Kaute mo nga Moni e tukuna-a-nama atu ana ki nga Maori;

I nga moni initareti katoa e puta ana i nga moni e whakahaerea ana e ia;

I nga moni katoa e utua ana e taua kaute ki te Minita mo nga Moni;

I nga moni e toe ana ki taua kaute i te timatanga o ia tau me te mutunga o ia tau.

- Ka ahei te Kawana i ia wa, i runga i te Ota Kaunihera i panuitia ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti*, ki te hanga huarahi-whakahaere mo ia o nga mahi e whai ake nei, ara, koia enei:—

Hei whakahaere i nga pootitanga o nga mema Maori mo nga Poari Whenua Maori, a hei whakahaere i tetahi tikanga e tuhituhia ai nga pooti o nga Maori taitamariki kaore nei ano i eke nga tau ki te rua tekau ma tahi;

Hei whakatakoto, kia marama rawa ai nga mana, nga tikanga, me nga mahi e hoatu ana ki nga Komihana me nga Poari Whenua Maori;

Hei hanga tikanga mo te whakatuunga o nga Apiha Whakahaere Pooti, o nga Apiha Kai-pupuri i nga moni, me era atu apiha i raro i tenei Ture, hei whakarite i nga utu mo ratou mo ia tau, a hei whakatakoto marama i nga tikanga me nga mahi e hoatu ana ki a ratou;

Hei hanga tikanga e taea ai te tango o te whenua hei rori hei tiriti ranei, mo nga mahi ranei a te iwi katoa, i runga i nga tikanga o "Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894";

Hei whakatakoto turanga taone;

Hei whakatau i te maha o nga eka e uru ki roto ki te riihi kotahi mo te whenua, ara, te maha o nga eka e tukua i runga i te riihi ki te kai-tango riihi kotahi;

Hei whiriwhiri a hei ruri i nga whenua;

Hei whakatau i nga tikanga e riihitia atu ai nga whenua e tukua atu ai ranei i runga i etahi atu ritenga i raro i tenei Ture;

Hei whakatakoto i te ahua o nga korero mo roto i nga pukapuka riihi, me era atu pukapuka hoki i raro i tenei Ture, a me nga tikanga mo te hainatansa o aua pukapuka;

Hei whakatakoto i nga mahi me nga mana e hoatu ki te Kai-rehita Takiwa Whenua i runga i nga tikanga rehita-tanga i nga riihi me era atu pukapuka;

Hei whakatako i nga huarahi me nga tikanga e kimihi a i nga wariu o nga whakapainga o nga whenua;
Hei whakatakoto tepara-whika hei whakaatu atu i nga wa hei utunga haeretanga e ea ai nga moni i tukuna-a-nama atu me nga initareti o aua moni;
Hei hanga tikanga, i runga i aua huarahi i kite ai, hei whakatutuki i nga tikanga e utua ai e whakahokia ai nga moni i tukuna-a-nama i raro i tenei Ture;
Hei apiti mai hei hoa mo tenei Ture i era o nga tikanga o "Te Ture Maina, 1891," "Te Ture Whenua, 1892," me "Te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni, 1894," i runga i ta te Kawana i roto i tona Kaunihera i whakaaro ai he tika, me ana whakatikatikanga i aua mea i runga i tana i mohio ai i rnnga i nga tikanga o tenei Ture;
Mo era atu mea e maharatio ana e tika ana kia mahia he huarahi-whakahaere mo ratou i raro i tenei Ture, e mohiotia ana ranei e te Kawana hei tino whakatutuki i nga tikanga o tenei Ture.

- Ko tenei Ture kua wharikitia atu ki raro i te mana o nga Ture e whai ake nei, ara, koia enei:—

• "Te Ture Hanga Reriwe me te Ture Whenua, 1881";
• "Te Ture Taake Whenua Taake Moni Puta-a-tau hoki, 1891";
• "Te Ture mo nga Mahi Nunui, 1894";
• "Te Ture Whakanohonoho Whenua ki te Tangata, 1894";
• "Te Ture Reiti, 1894";
• "Te Ture Reiti Whenua i runga i tona Utu ake haunga ia nga Whakapainga, 1896":

Engari, mo runga i nga whenua katoa kua tau ki te Poari, ka kiia ko te Poari te hunga no ratou te whenua mo runga i nga tikanga katoa o aua Ture; a tetahi hoki, ka eke te mana o "Te Ture Whakanohonoho Whenua ki te Tangata, 1894," ki runga ki aua whenua rite tonu ki a ia e mana nei ki runga ki nga whenua o nga Pakeha noa iho.

- Ka whai mana te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te kape i tetahi whenua Maori ki waho i nga tikanga o tenei Ture ki te mohio tuturu ia e tino matau ana te Maori nona te whenua ki te whakahaere i taua whenua.
- Ko ia Ture e pa ana ki te iwi katoa, ko ia ture e pa motuhake anake ana ki etahi tangata noa iho, me ia Ture ranei e pa motuhake ana ki tetahi takiwa, mehemea e taupatupatu ana o ratou tikanga ki nga tikanga o tenei Ture, kua whakatikatikaina kua whakakorea e tenei Ture nga wahi o aua Ture e taupatupatu ana ki tenei.

Kupu Apiti.

KI TE KAWANA:

Ko te hunga kua haina nei i o ratou ingoa ki raro nei [*me tuhi ki konei te tokomaha, ara, kaua e tokoiti iho i te rua tekau*], he tangata Maori kua eke nga tau ki te rua tekau ma tahi a no ratou etahi whenua Maori kei roto i te Takiwa Whenua Maori o [*me tuhi ki konei te ingoa o te takiwa*], tenei ratou ka pitihana atu ki te Kawana kia whakaputaina e ia he panuitanga hei whakaatu kua whakaetaia "Te Ture Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, 1898," kia wha-kahaerea ki roto ki te takiwa kua whakahuatia ake nei.

[*Ki konei te whakapakehatanqa o te pitihana i runga ake nei.*]

[*Ko nga kai-titiro hei te Kai-whakawa, hei ie rota, hei te Pohimahita, hei te Karaka o te Kooti o te Kai-whakawa Tuturu, hei te Kai-rehita, hei tetahi atu apiha ranei o te Kooti Whenua Maori.*]

KI TE KAWANA:

Ko te hunga kua haina nei i o ratou ingoa ki raro nei [*me tuhi ki konei te tokomaha, ara, kaua e tokoiti iho i te rua tekau*], he tangata Maori kua eke nga tau ki te rua tekau ma tahi a no ratou etahi whenua Maori kei roto i te Takiwa Whenua Maori o [*me whakahua i konei te ingoa o te takiwa*], a tenei ratou ka tuku whakaatu ki te Kawana kei te whakahe ratou ki te pitihana a [*me tuhi ki konei te ingoa o te kai-pitihana tuatahi*] me etahi atu he mea kia whakaetaia "Te Ture Whakanohonoho ki te Tangata Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, 1898," ki roto ki te takiwa kua whakahuatia nei, kua whakaaturia nei hoki i roto i te panui a te Kawana i roto i te Kahili o te o nga ra o, 18 [*Me tuhi ki konei te ra i perehitia ai te panui a te Kawana.*]

I tuhia i tenei te o nga ra o, 18

[*Me whakapakeha, me haina, me titiro te hainatanga, a me whakaoti katoa pera ano me te pitihana.*]

Appendix B. [PRÉCIS OF NATIVE LAND PROTECTION AND ADMINISTRATION BILL.] Te Ture Tiaki Whakahaere Hoki I Nga Whenua Maori. Whakarapopototanga I Nga Tikanga O Te Pire Tiaki, Whakahaere Hoki, I Nga Whenua Maori Me Nga Whakatikatikanga I Whiriwhiria E Te Hui Nui O Te Kotahitanga I Tu Nei Ki Papawai, Kereitaone, I Nga Maeama O Mei Me Hune, 1898.

Notemea i tukua atu e etahi tangata o te iwi Maori he pitihana ki a te Kuini i te tau o tona Taimana Tiupiri,

he inoi na ratou kia whakamutua te mahi hoko whenua Maori, a notemea hoki he painga mo nga iwi e rua kia whakaatia tenei, i te mea e tiika ana kia waiho te whenua mo nga tangata no ratou te whenua, a notemea e tika ana kia whakarapopototia nga tikanga o te ture, hei rahui, hei whakahaere i nga whenua Maori, hei whakahaere hoki i nga mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori, me te noho ora o te iwi Maori, me te whakamahi i a ratou ki nga mahi ahu whenua, me te whakakaha i nga tikanga mo nga tamariki kura. A ka meinga tenei Ture hei tohu whakamahara mo te taenga ki te rima-tekau-ma-warutanga o oga tau o Kuini Wikitoria e Kawana ana i tona iwi Maori o Niu Tirenī:

NA REIRA KA MEINGATA HEI TORE e te Runanga Nui o Niu Tirenī e noho huihui ana i roto i te Paremete, i runga ano 1 tona mana, ara:—

- Te Ingoa Poto o tenei Ture ko "Te Ture Rahui Whakahaere hoki i nga Whenua Maori, 1898."
- I runga i nga tikanga o tenei Ture, me roherohe a takiwa te Koroni nei.
- Me whakatu he Poari Whenua Maori, mo ia takiwa mo ia takiwa, ko nga mema mo taua Poari, ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna, me nga mema Maori kia tokowha, he mea whakatu e te Kawana, i runga i te panuitanga ki roto ki te *Gazette* me te Kahiti o Niu Tirenī.
- Me utu nga mema o te Poari ki nga utu tan, me era atu utu hoki e whakaritea ana e te Kawana i ia wa i ia wa, i roto i etahi moni e whakaetai ana e te Paremete.
- Me tu ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana mo te Poari i runga i tona tuunga Komihana, engari me whai pooti whakatau anake ia; a ki te ngaro atu ia me whakatu e ia tetahi o nga mema hei Tepute Tiamana.
- Me whai pooti whiriwhiri te Tepute Tiamana, pera me era atu mema, me whai pooti whakatau hoki.
- Ka whai korama te Poari ina ka noho nga mema e toru mo nga hui whakarite tikanga.
- Ka tau te mana o tenei Ture ki runga ki nga whenua Maori katoa kua tau i te Kooti Whenua Maori i ahu mai i te take Maori, hui atu ki nga whenua papatupu, me nga whenua hoki e mau ana i raro i etahi riihi. Ki nga hea ranei e toe ana i roto i etahi whenua hoko, i etahi whenua riihi, kua whakahaerea i mua i te ra i paahi ai tenei Ture.
- A te wa e tu ai te Poari, ko te mahi tuatahi ma te Poari, he whakatu hui Maori, i runga i te tikanga panui, ki roto ki ia takiwa ki ia takiwa o roto o nga rohe o te Poari, kia ahei ai te Poari ki te whakarite i nga tikanga i raro nei.

Ki te whakatu Komiti mo aua takiwa, me etahi Komiti Poraka mo ia whenua kotahi, mo nga whenua huihui ranei o nga hapu no ratou nga whenua.

Ki te whakarite i nga whenua me nga rohe e wehea ana e whakaritea nei e te rarangi tekau ma wha o tenei Ture.

Ki te whakarite i nga whenua, i nga wahi ranei o nga whenua, e tukua ana kia whakahaerea e te Poari i raro i tona mana, me te tango mai i nga pukapuka whakaetai a te nuinga o nga tangata no ratou ia whenua o au whenua.

- Ko te whakaetai a te tangata kotahi maha atu ranei, o nga tangata no ratou te whenua mo etahi whenua, mo tetahi wahi ranei o te whenua me tuku atu e te Poari ki te Kawana, me te apiti atu i tana ripoata whakaatu i te ahua o te whenua me tona take, me te huarahi hei whakahaerenga, me panui e te Kawana ki te *Gazette* me te Kahiti o Niu Tirenī, me te tono kia whakaaturia mai nga kupu whakahe me te take o te whakahe, i roto i nga ra e whakaritea e te Kawana i muri o te ra i puta ai te panui.
- Ki te puta, ake he whakahe, me-tuku, atu e te Kawana ki te Poari, kia uiuia kia whakataua hoki, 1 roto i etahi hui o nga tangata o te whenua, ka tuku atu ai ki te Kawana kia panuitia ki te *Gazette* me te Kahiti, koi ana hei whakapumautanga i taua whenua, te korenga ranei e uru, ki raro i te mana whakahaere o te Poari.
- Ko nga whenua e kapea ana ki waho o te mana o tenei Ture, ko nga whenua i raro i nga Ture he whai ake nei.

• Te Ture mo nga Takiwa Ngawha, 1881."

• Te Ture Rahui o Poutini me Whakatu, 1887."

• Te Ture Whakatau Rahui o te Tai-Hauauru, 1892."

• Te Ture Taone Maori, 1895."

• Te Ture Rahui Maori o te Takiwa o te Urewera, 1896."

Me nga whenua i hokoa mai i te Karauna i te Pakeha ranei, haunga ia mehemea e tukua ana e te tangata whai take tona whenua, ki raro ki te mana o tenei Ture.

- Ka whai mana te Poari ki te riihi i nga whenua Maori mo te wa mo nga utu, i raro i nga tikanga o nga Huarahi-whakahaere, i raro i tenei Ture i runga i nga huarahi makete, tenata ranei.
- E kore e taea te hoko he whenua Maori, e murua ranei mo te nama mo te mokete ranei, kua tau ki raro i te mana o tenei Ture, haunga ia te mahi whakaoti i te hoko me te riihi, kua timataria te whakahaere i mua o te paahitanga o tenei Ture, a e kore hoki e pa ki nga whenua kua kapea ki waho o te mana o tenei Ture.

- E whaimana ana te Poari, i runga i te whakariterite tahi me nga tangata Maori no ratou nga whenua, ki te wehe i etahi whenua hei wahi mahinga, hei wahi noahanga, hei pa, i runga i nga tikanga me nga ritenga e whakaarohipa ano e ratou e tika ana, me te wehe hoki i etahi whenua hei urupa, hei tuunga kura, hei tuunga whare karakia, mo etahi tikanga ranei e pai ana mo te katoa, i nga whenua ranei e meatia ana hei paamu, kua mahia ranei hei paamu, i mua i te mananga o tenei Ture.
- I te tukunga whenua Maori i runga i te riihi me matua whakahaere te Poari i te tikanga mo nga tono riihi a nga tangata Maori whenua kore me nga Maori ranei no ratou te whenua e whakatuwheratia ana ki te riihi.
- Ka ahei te Poari ki te whakahaere tikanga mo te tuku whenua Maori ki a te Kuini mo te mahi maina i runga i nga tikanga o "Te Ture Maina, 1891," ko nga moni e puta mai ana i nga whenua pera katoa i runga i te mahi maina me utu atu e te Watene (Warden) o te whenua mahi koura ki te Poari hei painga mo nga tangata Maori no ratou te whenua.
- Ka ahei te Poari ki te whakahaere moni, hei hanga, hei whakapai hoki i nga rori me nga tiriti, me te mahi ruri, me te whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata, mo era atu tikanga ranei e ahei ana kia whakahaerea i runga i nga tikanga o tenei Ture o nga Huarahi-whakahaere ranei, ina whakaae nga tangata no ratou te whenua.
- Ka tau era atu mana ki runga ki te Poari e whakataua ana ki runga ki a ratou e nga Huarahi-whakahaere, ko aua Huarahi-whakahaere me whakatakoto ki runga ki nga Teepu o nga Whare e rua i roto i nga ra tekau ma wha o muri iho i te kahititanga, mehemea e noho huihui ana te Paremete i taua wa, a mehemea kaore i te noho huihui kaati hei roto i nga ra tekau ma wha o muri tonu iho i te ra i huihui tuatahi ai te Paremete i taua tau. Me tuku ano he tauira o aua Huarahi-whakahaere ki nga tangata Maori o roto i te takiwa o te Poari.
- Ka pena ano te mana-whakahaere o te Poari ki runga nga whenua Maori, me nga mana-whakahaere o te Kooti Whenua Maori, mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kai-riiwhi, whakatau i te nui o te paanga o ia tangata o ia tangata, me te mahi whakatu kai-tiaki mo era o nga tangata no ratou te whenua e noho hapa ana i to te ture ritenga, hui atu ki te whakatau take mo nga whenua papatupu, me te whakauru i nga tangata e tika ana nga take ki etahi whenua i whakataua i mua ki tetahi tangata kotahi, ki etahi tangata ranei i runga i te tikanga kai-tiaki mo etahi tangata, mo etahi hapu ranei, no ratou te whenua.
- Ko nga moni e puta mai ana ki te Poari i runga i nga whenua Maori, me whakahaere i runga i enei ritenga, ara:—

Hei utu i te mahi whakahaere.

Hei whakaea i nga mokete, me nga riana e tika ana kia utua.

Hei utu i nga moni toenga ki nga tangata Maori no ratou te whenua i runga i te ritenga o te paanga o ia tangata.

- E kore e taea e te tangata Maori nona te whenua, te tuku i tona paanga ki tetahi tangato i muri i te mananga o tenei Ture, heoi kau te tuku e taea ko te tuku a wira, ohaaki ranei ki te Maori.
- Ka mana te Poari ki te uiui ki te whakatau i nga wira i mahia i mua atu o te paahitanga o tenei Ture, i roto i te takiwa e whakaritea ai e te kawana.
- Ka ahei te Poari ki te nama i etahi moni i te Kawanatanga, kaua e neke ake i te £5,000, i roto i te tau, mo te mahi whakatakoto rori, mahi run me te whaka-tuhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata; me mau tonu ki te Poari taua moni me ona mahi e whakapaua ai.
- I runga i te tono a nga tangata no ratou te whenua e whai tikanga ana ka ahei te Poari ki te nama i etahi moni i te Kawanatanga, kaua e neke ake i te £5,000 i roto i te tau, hei whakaea i nga mokete i etahi atu tauuaha ranei i tau ki runga ki nga whenua i te wa i whakaaetia ai kia whakahaerea te Ture nei ki roto, me etahi moni hei whakapai mo nga whenua e meatia ana hei paamu.
- Ko nga moni he mea pera te nama i te Kawanatanga me whakahoki mai i runga i te moni hua kia rima nga pauna i roto i te rau pauna i ia tau, i runga i te ritenga utu i etahi moni, he mea ata whakarite te nui, i roto ia tau ia tau mo te wa kaua e neke ake i te 42 nga tau, a ko aua utu tau me tango mai i roto i nga moni e puta mai ana ma nga tangata Maori no ratou nei te whenua i nama nei aua moni ma ratou.
- Ko nga hoko a te Karauna kaore i whakaotia me nga whakahaerenga a nga tangata noa iho i timataria i runga i to te ture ritenga, a e taea ana hoki te whaka-oti i runga i to te ture ritenga me i kaua i paahitia tenei Ture ka ahei te whakaotie te Poari; me te whaimana te Poari ki te wehe atu i nga hea kua hokoa kua riihitia ranei, ki te whakawhitia ranei i nga hea kaore ano i hokoa ki te Karauna ki nga tangata noa iho ranei, mea te tono kia unuhia nga panui, nga tiwhikete ranei i whakaputaina i raro i tekiona kotahi rau tekaa ma waru o "Te Ture Kooti Whenua Maori, 1894."
- Ka ahei te Kawana i ia wa ki te hanga i nga whakaritenga e maharatia ana e ia e tika ana, kia taea ai te whakahaere nga tikanga o tenei Ture.
- Ina puta he tono a nga tangata no ratou te whenua a he mea tautoko e te Poari, ka whai mana te Kawana i

roto i tona Kaunihera ki te kape i tetahi whenua Maori ki waho i nga tikanga o tenei Ture, ki te mohio tuturu ia e tino matau ana te tangata nona te whenua ki te whakahaere i taua whenua, me te mau ano o te mana o te rarangi tekau-ma-toru.

- Ko nga whenua Maori i roto i tetahi takiwa kua tau nei ki raro i te mana o tenei Ture, e puritia ana e nga tangata Pakeha, e nga tangata Maori ranei, i runga i te riihi, i raro i nga ture e whai mana ana i mua o te mananga o tenei Ture, ka mau tonu i raro i te mana o aua riihi i te wa e mana ana, heoi kau nga tikanga o tenei Ture e pa atu ana ki aua whenua, ko te rarangi tekau-ma-toru.
  - Kaua nga tangata Maori e utu i nga reiti me nga taake e pa ana ki nga whenua Maori e riihitia ana i raro i te mana o tenei Ture.
  - I te wa e whakariterite ana te Poari i nga whenua e whakaritea nei e te wahanga toru o te rarangi waru, me te rarangi tekau-ma-wha o tenei Ture, me uiui awa te Poari, kia marama, mehemea e whai whenua ana e ora ai ia tangata, ia wahine, tamaiti ranei, e rite ana te nui o te whenua e ora ai ia, me ona uri, hei kainga, hei mahinga. Ki te mohio te Poari kei te iti, kei te kore ranei he paanga o tetahi tangata ki nga whenua, ki nga waahi ranei o aua whenua e weheha hei kainga ranei hei mahinga, me whakarite e te Poari he whenua i roto i te whenua e pa ana taua tangata, i runga ranei i te tikanga whakawhitiwhiti whenua e marama ai ki te whakaaro o te Poari me nga tangata no ratou nga whenua e whakaritea ana i runga i tenei tikanga.
  - E kore e kohia he reiti he taake ranei i nga whenua Maori e kore nei e taea te riihi i runga i te kino i te tupuhi ranei i te wa e takoto noa ana.
  - Ka ahei te Poari ki te tuku mana atu, ia wa ia wa, mo te wa e pai ai te Poari, ki etahi Komiti Maori o etahi takiwa o roto i te takiwa o te Poari, mo etahi tikanga e whakaaro ai te Poari kia whakahaere e te Komiti, ara:—
  - Whakawa uiui, whakariterite ranei, i nga wehewehenga i nga paanga ranei, whakatu kai-riiwhi, kai-tiaki, whakatau ranei i nga whenua papatupu.
  - Hei whakahaere ranei i etahi huarahi marama, hei tiaki i te noho ora me te pai o nga pa, kainga noho, me nga whare, me nga wai, me nga huarahi, rori ranei o nga kainga, o nga tangata Maori me nga hapu o to ratou takiwa.
  - Hei whakarite tikanga e taea ai be tiaki pai te oranga, kai, moni ranei, e kore ai e whakapaua kinotia.
  - Hei whakarite tikanga ranei, e kaha ai, e pumau ai nga tamariki kura ki nga huarahi tika i akona ai ratou.
  - Ko nga whakatau, ko nga whakariteritenga ranei a te Komiti mo etahi whenua, mo etahi tikanga ranei, i tukua e te Poari ki te Komiti me tuhituhi me ripoata atu ki te Poari, ma te Poari e whakatuturu, e whakatarewa ranei e whaka-rereke ranei, ki tana i kite ai he tikanga tika.
  - E kore e tu he roia, he kai-whakahaere ranei i te aroaro o te Poari, o te Komiti ranei mo tetahi tangata, i roto i etahi whakawa whenua Maori, e hara nei i te tangata e pa ana ki te whenua e hara ranei i te mea marena i runga i te ritenga Pakeha i te ritenga Maori ranei ki te hunga whaitake, i te kai-tiaki ranei, engari ano mehemea e ngaro whai take ana tetahi tangata, he kuare ranei ki te whakahaere i ona take, kei te Poari, kei te Komiti ranei, mana e whakaae ka tika ai te tu o te kaiwhakahaere mo te wa anake i whakaaetia ai, ka mana ano ki te whakakore atu i taua whakaaetanga.
  - Kua whakakorea e tenei Ture nga Tiati katoa o te Kooti Whenua Maori, engari ka tu tonu ona tari ona kai-rehita ona kai-tuhituhi me ona kai-whakamaori ano i whakaturia i raro i te mana o tenei Ture. Me tu ko nga kai-whakamaori te Kooti hei kai-tuhituhi mo te Poari, mo te Komiti ranei, hei tiaki hoki i nga kaute moni me nga pukapuka i te wa e whakahaere ana te Poari i nga mahi o te Kooti Whenua Maori.
  - Kaua e pa te mana o te Ture Reiti Whenua Maori me te Ture Taake ki nga whenua me ona mea o runga i weheha hei kainga mahinga, me nga wahi e korerotia nei i te rarangi tekau ma wha, haunga i te whenua e puritia ana e nga tangata Maori no ratou i runga i te mahi paamu.
  - E kore e pa te Ture Pane Kuini ki runga ki nga whenua kua tau nei ki raro i te mana whakahaere o te Poari.
  - Ko nga mema mo te Poari ma te Kawana e whakatu i te Komihana o nga Whenua o te Karauna me nga tangata Maori tokowha, he mea ata whiriwhiri ratou e nga tangata Maori, o ia takiwa o ia takiwa, o roto i te takiwa o te Poari me panui i runga i te *Gazette* me te Kahiti o Niu Tireni, ma te he, ma te whakamutu ranei o tetahi o aua mema i tona tuunga hei mema mo te Poari, e mutu ai te tu o tetahi mema o te Poari i roto i te toru tau.
  - Ko te whiriwhiringa i aua mema Maori mo te Poari, me wehe kia wha nga takiwa o roto o te takiwa o te Poari, kia kotahi tonu te mema mo te takiwa, no roto ake ano i taua takiwa, me ona paanga whenua kei reira ano, me whakahua o ratou ingoa i te ra i whakaritea ai, a ki te tautohetia, me ata whiriwhiri e nga tangata katoa i hui ki te wahi i whakahuatia ai, otira ki te kaha tonu te tautohe, me tuku atu ki te Kawana nga ingoa o nga tangata e tautohetia ra, engari kaua e neke atu i te tokorua. Ma te Kawana e whakatu ko tetahi o aua tangata.
  - Me panui e te Kawana i roto i te *Gazette* me te Kahiti te whakaurunga mai ki raro i te mana o tenei Ture

me nga whakahaere a te Poari o te takiwa, tetahi whenua e mau nei ki tetahi tangata Maori, he mea hoki mai i te Karauna i te Pakeha ranei, i runga i te whakaae a te tangata nona te whenua pera kia tukua ki raro i te mana o tenei Ture.

- Ka ahei te Kawana ki te wehe ki waho o nga mana whakahaere o te Poari i raro i te mana o tenei Ture i nga whenua katoa i etahi ranei i roto i tetahi takiwa o te Poari, ka ahei hoki ki te whakauru mai ano i tetahi whenua i katoa ranei o nga whenua o taua takiwa, i runga i nga tono-a-pitihana a nga tangata no ratou te whenua.
- Ka ahei te Kawana ki te whakauru mai ki raro i te mana o tenei Ture i tetahi whenua i kapea ra ki waho o te mana o te rarangi tekau ma tahi o tenei Ture i runga i nga tono-o-pitihana a nga tangata nona te whenua.
- E ahei ana te wahine whaitake ki te whenua kia uru hei mema mo te Komiti Poraka.
- Ka whaimana te Kawana ki te panui i tetahi takiwa i te tahi whenua ranei hei rahui mo nga manu Maori, i nga roto tuna ranei o nga whenua Maori hei painga mo nga tangata Maori no ratou aua whenua aua roto ranei, ina tae atu he pitihana a nga tangata no ratou, me te mohio o te Kawana, he tika nga take i tonoa ai.

Appendix C. TE HUI KI TE WAIPATU, HASTINGS. Ko te Whiriwhiri a te Komiti o te Hui ki te Waipatu mo te Pire a te Kawanatanga. Te Whakaupoko. Kua whakaurua te kupu Rahui. Whakamarama.

I hoatu te hui enei kupu e mau i raro ake nei, hei whakamarama i te Pire ara: Ko tenei Pire Rahui hei tohu mo te roanga o nga ra o Kuini Wikitona e noho ana i runga i te Torona o ona Tipuna, hei tohu ano mo te rima tekau mawhitutanga o ona tau e Kuini ana mo tona iwi Maori.—Kua paahitia.

- No. 2. Kia wha nga Maori kia torn nga Pakeha mo te Poari, kua apitia ake ki raro ki enei kupu: Kia kotahi huinga whakamahara, whakakaha, titiro i a ratou mahi i te kaha me te mange-retanga o aua Poari, me era atu mea e hiahariatia ana e te iwi Maori kia whakahaerea.
- No. 3. Paahitia.
- No. 4. Paahitia ana, engari ko nga Pakeha me reo Maori Katoa.
- No. 5. Paahitia.
- Nos. 6, 7, 8, 9, 10. Paahitia katoatia.
- No. 11. Kua patua te kupu "haunga," kua hoatu ko te kupu "me nga, kia uru ai aua whenua katoa ki roto.
- No. 12. Kua paahiatia.
- No 13 He menemana, e kore e taea te hoko nga whenua katoa i raro i tenei Ture, engari ko nga whenua katoa kua tau te hoko a te Kawanatanga, a etahi atu tangata ranei ki runga, ma tetahi Komiti e tapahi atu ki waho, e rite ana mo aua hoko.
- No. 14. E whai mana ana te Poari ki te wehe i etahi whenua hei mahinga, hei wahi nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua, i runga i nga tikanga me nga ritenga e whakaarohia ana e ratou e tika ana, i runga i te whakaaetanga o nga tangata whai take ki taua poraka, me te wehe hoki i etahi whenua hei urupa, hei tuunga kura, hei tuunga whare karakia mo etahi atu tikanga ranei e pai ana mo te katoa, me te wehe hoki i te whenua, i nga whenua ranei o te tangata, o nga tangata ranei, kua whakapaia nei o ratou whenua, a kua nohoia e te kararehe, i mua atu o tenei Ture, ma ratou ano e whakahaere i runga ano i te kite o te Poari i te tika, me te pai o te panui a taua tangata, a me tupato te titiro a te Poari ki tana whakahaere i a ia, i a ratou ranei.
- Nos. 16, 17, 18, 19, 20. Kua paahitia.
- No. 21. Kua unuhia ki waho te wahi: Heoi te tuku o tera, ko te tuku a wira ki te Maori.
- Nos. 22, 23, 24, 25, 26, 27. Kua paahiatia katoatia.

5 Aperira, 1898. NA HOANI RURU.

Appendix D. TE KAPE O TE PITIHANA WHAKATIKATIKA A NGA IWİ O WHANGANUI ME TAupo. I MAHIA KI WHANGANUI. Pitihana Whakaatu.

- He Whakamarama, he inoi atu hoki na matou na te iwi o Whanganui nei me te iwi o Tuwharetoa o Taupo me o matou rangatira tane rangatira wahine me o matou hapu o enei iwi.
- I runga i to matou raruraru ki nga tangihana mo to matou tino kaumatau rangatira aroha o Meiha Keepa kihai i taea te whakarite te ra 20 o Mei, e tae ai ki te hui o te Kotahitanga ki Papawai.
- I tae ano he waea whakaatu ma matou kia nekehia te hui, kia tae atu matou, a kaore he utu mai a Tamahau

Mahupuku mo aua waea a matou.

- I te mea kua kite matou i roto i nga nupepa Pakeha kua tae te Kawana me te Pirimia ki Papawai a kua takoto atu nga whakamarama a te Pirimia mo te Pire whenua Maori a te Kawanatanga kua tae nei ki Papawai, a, ka whakaaro matou e kore, a matou take i whiriwhiri ai e uru ki te Pahitanga a te Kotahitanga i taua Pire.
- Koia matou ka inoi atu nei ki te Honore Pirimia me ona hoa Minita kia whakaarohia mai e koutou tenei pitihana, kia uru atu ki roto ki te ropu huihuinga o nga Minita me te Pirimia ina whiriwhiri koutou i nga menemana whakatikatika i nga take katoa e whakaurua ana ki taua Pire, e whakakorea ana ranei i roto o taua Pire.
- E whakaaro ana hoki matou kia awhina, kia tautoko matou me era iwi era hapu i nga wahi o taua Pire katoa kua whakahaerea nei e matou enei e mau ake nei.

I runga i nga tikaanga o tenei Ture me roherohe nga takiwa o te koroni nei.

Me whakatu he Poari whenua Maori mo ia takiwa, ko nga mema mo taua Poari kia tokorima, ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna, hei Pakeha, kia tokowha hei Maori o ia takiwa o ia takiwa, me pooti aua mema Maori, kia toru tau e tu ana ka pooti hou ano e nga tangata o ia takiwa o ia takiwa.

Me utu tau nga mema katoa o tenei Poari, te Komihana me nga mema Maori tokowha o ia Poari o ia Poari, me era atu e tika ana, e whakaaetia ana e te Paremete i ia wa i ia wa.

Ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana mo te Poari i runga ano i tona tunga Komihana kia rua nga pooti mana, ko tana ake pooti, me te pooti whakatau. Ki te ngaro ke te Komihana Tiamana mana e whakatu tetahi atu Pakeha hei riwhi mona, me panui rawa kite Kahiti te ingoa o tona riwhi, hei Tepute Tiamana.

Me whai Pooti te Teputi Tiamana me te Pooti whakatau ano.

Ko te korama o te Poari e tu ai, kia kaua hei iti iho i te tokotoru, kia rua mema Maori, kia kotahi Pakeha, haunga te maha ake.

E pai ana tenei rarangi katoa.

Ko te whakaaetanga kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture ki roto ki nga takiwa. Me pitihana te tokomaha o nga tangata nona te whenua. Ma te Kawana e whakamana taua tono. Ahakoa papatipu, karauna, tiwhikete, me era atu pukapuka pupuri take whenua Maori.

E pai ana tenei rarangi katoa.

Ki te puta he whakahe ma nga tangata, o te pitihana o waho ranei o te pitihana o nga tangata ano e whai take ana ki te whenua i pitihanatia i raro i te kahiti, me whakatau taua take i runga i te pooti a te tokomaha i tae ki te aroaro o te Poari i te ra i panuitia ai ki te kahiti.

Ko te kupu ("Te Ture mo nga Takiwa Ngawha, 1881") me whakakore i roto i tenei rarangi a me uru aua tu whenua ki roto i tenei Pire.

Ka whai mana te Poari ki te riihi i nga whenua Maori i runga i te whakaae a te tokomaha o nga tangata nona te whenua, mo te utu nui i runga i te ritenga makete me era atu ritenga whakarite riihi ki te katoa ahakoa Pakeha, ahakoa Maori whai take ranei ki te whenua mo te wa mo nga utu i raro i nga tikanga o nga huarahi whakahaere.

E kore e taea, te hoko he whenua (he toenga whenua hoko ranei) i roto i te tahi takiwa kua whakaaetia kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i muri iho i tenei.

E whaimaria ana te Poari ki te wehe i etahi whenua i runga i te tono a te tangata, a nga tangata ranei nona te whenua, hei wahi mahinga hei wahi nohoanga mo nga tangata, nona te whenua. E whakaerotia ana e ratou e tika ana, me te wehe hoki i etahi whenua hei urupa, hei tuunga kura, hei tuunga whare karakia, me etahi atu tikanga e pai ana mo te iwi.

E pai ana tenei rarangi katoa.

Ka ahei te Poari. Ki te whakahaere tikanga mo te tuku whenua Maori ki te Kuini, kia mahia nga koura, me era atu kohatu utu nui, i runga i nga tikanga e whakaetia ana e te nuinga o nga tangata no ratou te whenua. Kua patua nga kupu (mo te mahi maina, i runga i nga tikanga o te Ture Maina 1891). Haere tonu ki te mutunga. (Ka hono atu ai enei kupu) (a e kore nga mana o te Ture 1891 e katoa ki te whakahe i tenei Ture).

Me hono atu ki te whakamutunga enei kupu. (Ki te mea e marama ana i te iwi kia peratia.)

E pai ana tenei rarangi katoa.

E pai ana tenei rarangi katoa.

E pai ana tenei rarangi katoa.

Kei te kupu (tuku a wira). Ka hono atu enei ki te tangata ki nga tangata ranei e kitea ana e te Ture he tika (me te whakawhitiwhiti hoki i nga paanga ki nga whenua Maori). Kua patua nga kupu, "Ki te tahi atu Maori."

Te nama me te pekerapu me apiti enei kupu ki raro o taua rarangi (e te tangata noaiho e te Kawanatanga

ranei).

Ki te whakatnutunga (ki te mea e marama ana ki te iwi kia peratia).

E pai ana tenei rarangi.

Me penei nga utu initaretia ara: £5,000 penei na e 3 paiheneti, £4,000 penei na e 3½ paiheneti, £3,000 penei na e 4 paiheneti, £2,000 penei na e 5 paiheneti.

Penei te whakatikatika. Ko enei kupu—"Me nga whakahaerenga o nga tangata noa iho"—me kore rawa atu me te hoatu o enei kupu ki te mutunga o taua tekiona—"Engari ko nga Tiiti ko nga Kirimini ranei whakaetanga ki te hoko a etahi o nga tangata Maori, no ratou etahi whenua ki tetahi Pakeha ki etahi Pakeha ranei a kaore ano i taea e taua e aua Pakeha ranei te whakaoti i roto i nga tau tekau ma ono. Name kore e mana aua tu kirimini, a ko aua whenua me hoki mai ki te hunga nona te whenua a me taka ki roto ki tenei ture."

E pai ana tenei rarangi katoa.

Me hono atu ki te mutunga, o tenei rarangi enei kupu (i runga i te tono a taua, aua tangata ranei kia pera). Na me apiti atu tenei hei rarangi ano mo tenei Ture.

Me whai panga te pouaru wahine ki tetahi wahi oranga mona a te tane i mate, ahakoa reti, moni takoto ranei ki te peeke, era atu putanga moni ranei, aha koa whai uri a raua ake ko te tane i mate, kaore ranei. Engari kia mate taua wahine, me hoki taua painga ki te tangata, ki nga tangata ranei i whakataua e te Kooti koi ara nga riwhi o te tupapaku. E koro e mana te wira mo te paanga pera a te wahine pouaru.

Ki te mate mate katoa te tahi whanau, a kaore he oranga ki te ao, i runga i te matenga kore wira ko o ratou paanga whenua katoa me riro i o ratou whanaunga tata.

Ko te Kooti Whakawa Whenua Maori, me ona mana katoa, ka whakakahoretia atu e tenei Ture.

Appendix E. WHAKATIKATIKA A NGAITAHU, TE TAKAPAU, HAWKE'S BAY. He Mea Perehi Na Te Puke Ki Hikurangi.

Takapau, 10 Mei, 1898.

Ko te whakaupoko tenei, mo te Ripoata o te Pire.

E rua nga rarangi hou, kua whakaurua, hei whakamarama mo te Pire.

- Me riihi anake nga whenua o nga Maori.
- Me rahui tuturu nga toenga whenua o nga Maori e mau nei ki a ratou, a te mutunga ra ano o te ao. Hei tohu mo te roanga o nga ra o te Kuini Wikitoria e noho ana i runga i te Torona o ona Tipnna, hei tohu ano hoki mo te 57 tanga o ona tau e Kuini ana mo matou mo tona iwi Maori.
- Mo te rarangi tuatahi me waiho tonu i runga i te tikanga o taua rarangi ano, e ki nei me roherohe a takiwa te koroni nei, ko ta matou nei kupu, me paahi rawa te rahui, kia tapu rawa.
- Mo tenei rarangi, kia 3 Pakeha, kia 4 Maori, hei mema mo te Poari kotahi, o ia takiwa, o ia takiwa.
- E whakaae ana matau mo te utu, kaua ma te Paremete anake e whakarite he utu, engari me whakaae nga hapu no ratou te whenua.
- E pai ana tenei ko te Komihana hei Tiamana whakatau anake ia, ki te ngaro ia me whakatau e ia ko tetahi o nga Maori hei Teputi Tiamana.
- Kua paahitia rarangi 6, kua paahitia 7, kua paahitia, ano te rarangi 8, me te 9, me te 10, e whakaae ana matou mo enei rarangi.
- Mo te rarangi 11, me waiho tonu i runga i tona ahau o tana rarangi ano, engari ko te riana, me era atu taunaha, kaore matou e pirangi atu ki ena take o te Pire.
- Mo te rarangi 12.—Kua paahitia.
- Mo te rarangi 13.—Kua paahitia me whakaoti i te hoko ki te whakaoti e rite ana.
- Mo te rarangi 14.—Ma te Poari e whakaoti te wehenga i tetahi wahi o te poraka.
- Mo te rarangi 15.—Kua paahitia.
- Mo te rarangi 16.—Me rite tonu te whai mana o te Poari me nga tangata no ratou te whenua ki te whakariterite i tenei take.
- Mo te rarangi 17.—Kua paahitia ki tona tikanga o te rarangi.
- Mo te rarangi 18.—Ka whai mana te iwi rite tahi ki te Poari mo te whakariterite i tenei rarangi.
- Mo te rarangi 19.—Kua paahitia ki te ahua ano o tenei rarangi.
- Mo te rarangi 20.—E 3 rarangi ka waiho tonu i runga i te ahua o te Fire, ko te kupu 5, ka whakakorea atu.
- Mo te rarangi 21.—Ko te kupu wira ki te tangata, ka kapea atu ki waho, engan te wira ki nga uri tata, ki ana tamariki ake.

- Mo te rarangi 22.—Kua paahitia, ki te ahua ano o taua rarangi o te Pire.
  - Mo te rarangi 23.—Kua paahitia, ki te ahua ano o te Pire.
  - Mo te rarangi 24.—Kua paahitia, ki te ahua ano o te Pire.
  - Mo te rarangi 25.—Kua paahitia, ki te ahua ano o te Pire.
  - Mo te rarangi 26.—Ko ta matou kupu mo tenei take, ka whai mana tahi te Poari me te hapu ki te whakahaere tikanga mo tenei take.
  - Mo te rarangi 27.—Ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te hanga i nga huarahi whakahaere e tau ana hei whakatutuki i nga tikanga o tenei Ture, ko ta matou kupu mo tenei, kia whakaae te Kotahitanga kia ana huarahi whakatutuki, ka tau ai ki runga ki nga whenua o nga Maori, o nga Motu e rua nei o Aotearoa, me Te Waipounamu.
- Ka tuhia o matau ingoa ki raro nei.

TANGORU TUHUA,

Te Tiamana o te Takapau, me nga Komiti, tae mai ki Tamaki.

Appendix F. WHAKATIKATIKA A NGA TANGATA O PETANE, AROPAWANUI, WAIKARI, HAWRE'S BAY. *Whakatikatika i Te Pire.*

WHAKARAPOTOTANGA i nga tikanga o te Ture Tiaki Whakahaerehoki i nga Whenua Maori, hei Rahui tuturu mo ake tonu atu, a, te mutunga ra ano o te ao.

- Kua paahitia tenei.
- Kia torn nga Maori, kia rua nga Pakeha, mo te Poari.
- Me utu nga mema o te Poari ki nga utu tau anake, e whakaaetia e te Paremete i ia wa, i ia wa.
- Kua paahi enei.
- Ka whai korama te Poari, ina noho nga mema e toru, engari kotahi Pakeha maha atu ranei.
- Kua paahi.
- Ka whai mana te tekau tangata ki te pitihana.
- Kua paahi.
- Ka whai mana te tekau tangata ki te whakahe i te pitihana.
- Ko nga whenua kua oti te whakapai kua nohoia e to kararehe e kore te Poari e whai mana ki nga whenua pera.
- Ka whai mana te Poari me te Komiti poraka ki te whakahaere tahi i te riihitanga o nga whenua Maori.
- Kua paahi.
- E rite ana ki te tekau marua o nga rarangi.
- Pera ano 16, 17.—Me uru tahi te Poari, me te Komiti ki te whakahaere i runga ano i te whakaae a nga tangata no ratou te whenua.
- Kua paahi enei.
- Heoi te tuku e whakaaetia ko te tuku a te tangata i tana paanga ki tona uri tata.
- Kua paahi.
- I runga i te whakaae o nga tangata no ratou te whenua.
- Kua paahi.
- Ki te ea nga moni i namangia e te Poari me mutu te whakahaere a te Poari i taua whenua
- Kua paahi enei.

Ko te whiriwhiringa tenei a nga tangata katoa o Petane, Tangoio, Aropawanui, Waikari.
He Mea Whakahau mai kia Taia e "Te Puke-ki-Hikurangi."

Appendix G.

Mohaka.

Ko te Ripoata a te Komiti o te Kapu-o-te-rangi, me te Komiti o te Matakainga i te hui i tu ki Mohaka i te 13

onga ra o Mei, 1898, mo te Pire a te Pirimia, koia tenei nga whakatikatikanga o te Pire.

Rarangi o te Pire.

- TAKE 1. Kua paahitia tenei i tona ake ahua.
  - Take 2. Kua whakaurua kia toru Maori, kia toru Pakeha mo taua Poari. He kupu whakauru mo raro i taua rarangi, a kia kotahi huinga topu o nga Poari o ia takiwa, o ia takiwa i te tau, ki te wahi kotahi hei whakatikatika, hei whakatopu hei tirotiro i a ratou mahi, i te kaha, i te mangere raeui o etahi o aua Poari, ki te whakahaere i nga ritenga kua tukua ki a ratou, me era atu mea e hiahiatia ana e nga iwi Maori kia whakahaerea.
  - Take 3. Kua paahitia i runga i tona ahua.
  - Take 4. Me unu te Komihana o te Karauna, me whakauru ko tetahi o nga mema Maori, he mea ata pooti e nga Maori o taua takiwa hei Tiamana mo taua Poari, ki te ngaro atu ia me whakatu e ia tetahi o nga mema Maori hei Teputi Tiamana.
  - Take 5. Kua paahitia i runga i tona ahua.
  - Take 6. Ka whai korama te Poari ina ka noho nga mema e toru, engari kia kotahi o ratou maha atu ranei, me Pakeha.
  - Take 7, 8, 9. Kua paahitia enei rarangi, he kupu whakauru ki raro i te rarangi 9 i roto i nga marama e toru.
  - 10. Ki te puta te kupu whakahe a nga tangata rua tekau o era atu o nga tangata Maori no ratou te whenua, ki te pitihana me whakatau taua mea e te Poari i runga i to te Ture ritenga.
  - 11. Me te 12 me te 13. Kua paahitia i runga ano i enei rarangi.
  - 14. Ka whai mana te Poari i runga i te whakaaetanga a nga tangata whai take ki aua poraka, ki te wehe i etahi wahi o aua poraka hei urupa, hei tuunga kura, hei tuunga whare karakia, mo etahi atu tikanga ranei e pai ana mo te katoa, me te wehe hoki i etahi whenua o te tangata, o nga tangata ranei kua whakapaia o ratou whenua a kua nohoia hoki e te kararehe, i mua atu o te paahitanga o tenei Ture, i muri mai ranei, i runga i te kite o te Poari i te tika me te pai o te whakahaere a te tangata, a nga tangata ranei, no ratou aua whenua.
  - 15. Me te 16 me te 17 me te 18, kua paahaatia enei rarangi.
  - 19. Ka pena ano te mana whakahaere o te Poari ki runga ki nga whenua, kua whakataua ki a ratou me nga mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori, mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kai-riiwhi whakatau, i te nui o te paanga o ia tangata, o ia tangata, me te whakakore atu hoki i nga ingoa o nga tangata kaore nei o ratau take paanga ki aua whenua, me te mahi whakatu kai-tiaki mo nga tamariki, me te whakauru i nga tangata whai take ki aua whenua, i hapa nei ratou runga i o te Ture ritenga.
  - 20. Kua paahitia i runga i tona ahua ano.
  - 21. Kaore e taea e te tangata nona te whenua te tuku i tona paanga ki tetahi whenua Maori, i roto i tetahi takiwa, i whakaaetia kia whakahaere te Ture nei i roto, heoi te tuku e taea, ko te tuku a wira a te tangata i ona paanga ki tetahi tangata Maori, hawhe-kaihe ranei, i a ia e ora ana, he mea tuhi i te aroaro o ona whanaunga me ona uri tata.
  - 22, 23, 24, 25, 26. Kua paahi enei rarangi i tona ahua ano.
  - 27. Ka ahei, te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te hanga i nga huarahi whakahaere e tau ana hei whakatutuki i nga tikanga o tenei Ture, i runga ano i te whakaae a nga iwi katoa, no ratou nei nga whenua i roto i te mana o tenei Ture.
  - 28. Ko nga huarahi whakahaere katoa, e mahia ana e te Kawana i roto i tona Kaunihera, hei whatutuki i nga tikanga o tenei Ture, me tuku e te Kawana ki te Kotahitanga, i raro i ne mana o te "Tiriti o Waitangi," kia whakatikatikaia aua huarahi whakahaere katoa.
  - 29. A te wa e ea ai nga nama, me nga mokete, me era atu ritenga e tau ana ki nga whenua Maori e riihitia ana i raro i tenei Ture, ka ahei te Poari ki te wehe i etahi waahi, i katoa ranei o aua poraka, ki nga tangata no ratou aua whenua i riihitia ra, i runga i te mea, kua mutu nga tau b taua riihi, i runga i enei take e whai ake nei, ara.
Hei nohoanga kararehe.
Hei mahinga paamu.
Hei whakanohonoho tangata Maori, i runga i te whakanohonoho taone mo matou, me o matou uri i muri i a matou, mo ake tonu atu.
- He mea whakahau mai kia taiae "Te Puke-ki-Hikurangi."*

Appendix H. H. P. WHATAHORO, I MAHIA KI WHANGANUI.

- I runga i nga tikanga o tenei Ture me roherohe nga takiwa o te koroni nei e te Kawana ki tana e whakaaro ai.
- Me whakatu he Poari whenua Maori mo ia takiwa mo ia takiwa, ko nga mema mo taua Poari kia

tokorima, ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna, hei Pakeha, kia tokowha hei mema Maori, ma nga Maori o ia takiwa o ia takiwa, e pooti aua mema Maori, kia toru tau e tu ana, ka pooti hou ano e nga tangata o ia takiwa.

- Me utu tau nga mema katoa o tenei Poari, te Komihana me nga mema Maori tokowha o ia Poari o ia Poari, me era atu utu e tika ana, e whakaaetia ana e te Paremete i ia wa i ia wa.
- Ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana mo te Poari i runga ano i tona tunga Komihana ki a rua nga pooti mana ko tana ake pooti, me te pooti whakatau. Ki te ngaro ke te Komihana Tiamana, mana e whakatu tetahi atu Pakeha hei riwhi mona, me panui rawa ki te Kahiti te ingoa o tona riwhi, hei Teputi Tiamana.
- Me whai Pooti te Teputi Tiamana me te pooti whakatau ano.
- Ko te korama o te Poari e tu ai, kia kaua hei iti iho i te tokotoru, kia rua mema Maori, kia kotahi Pakeha, haunga te maha ake.
- E pai ana teuei rarangi katoa.
- Ko te whakaetanga kia whakahaeaera nga tikanga o tenei Ture ki roto ki nga takiwa. Me pitihana ma te Kawana e whakamana tana tono, a te tokomaha o nga tangata nona te whenua, ahakoa papatupu, karauna, tiwhikete, me era atu pukapuka pupuri take whenua Maori.
- E pai ana tenei rarangi katoa.
- Ki te puta he whakahe ma nga tangata, o te pitihana o waho ranei o te pitihana o nga tangata ano e whai take ana ki te whenua i pitihanatia i roto i te Kahiti, me whakatau taua take i runga i te pooti a te tokomaha, i tae ki-te aroaro o te Poari i te ra i panmtia ai ki te Kahiti.
- E pai ana tenei rarangi katoa.
- I runga i te tono a nga tangata Maori nona te whenua kia nama etahi moni i te Kawanatanga hei whakaea mokete, i etahi atu moni e tau ana ki runga i te poraka, i nga poraka ranei, apiti atu ki nga moni nama a nga tangata nona te poraka.
- I runga i te tono a nga tangata no ratou nga whenua kia tukua mat he moni mokete e te Kawanatanga ki runga i o ratou poraka whenua, ko nga takoha, hei hua mo nga moni tinana i tonoa moketetia ra, kia kaua e neke ake i te rima pauna i te ran, ko aua moni utu takoha ra, me tango i roto i nga moni utu reti, wuru, hokonga kararehe ranei o taua poraka i pungaia ai aua moni pera, ia tau, ia'tau e puta ana mai ki nga Maori nona te whenua.
- E pai ana tenei rarangi katoa.
- E pai ana tenei rarangi katoa.
Na me apiti atu tenei hei rarangi ano mo tenei Ture.
- Kaua hei hokona nga whenua Maori katoa e mau ana i raro i te Ture mokete, riana ranei, mo te hapanga o te utu hua akoha o nga moni tuturu i tonoa e nga tangata nona te whenua, i whakaaetia ranei kia takoto mokete ki taua poraka, ki aua poraka ranei, engari me apiti atu ki nga tino moni tuatahi o te mokete.
- Kia rima tau me tango mai e te Poari, etahi moni e rima pauna mo ia rau mo ia rau o nga moni tinana i tonoa ra hei takoto mokete ki runga i te poraka i nga poraka ranei, hei whakaiti haere i nga moni tinana o te mokete.
- Kaua te Ture peekerapu e pa ki nga takiwa kua whakaaetia kia whakahaeaera tenei Ture, te muru ranei i nga hea moni, i te hea whenua ranei, mo tetahi nama, aha ranei.
- Kaua te tangata o te poraka e waiho wira ki tetahi tangata ke atu i ona ake uri ana ake, a ona taina, tuakana ranei, a te whaea kotahi, a te papa kotahi, ina kore rawa ana ake uri, ki te kore ana ake uri, a ona taina, tuakana, nga uri ranei a ona taina, tuakana hoki, me waiho ki te whanaunga tata tonu ki a ia o te hapu nona ai te poraka i whakataua ai e te Kooti. Kaua ki te tangata ke, ki te Pakeha ranei.
- Me whai panga te pouaru wahine ki tetahi wahi oranga mona a te tane i mate, ahakoa reti, moni takoto ranei ki te peeke, era atu putanga moni ranei, ahakoa whai uri a raua ake ko te tane i mate, kore ranei.

Engari kia mate taua wahine, me hoki taua painga ki te tangata ki nga tangata ranei i whakataua e te Kooti koi ara nga riwhi o te tupapaku. E kore e mana te wira mo te paanga pera a te wahine pouaru.

Heoi, e hoa ma aku ake whakaaro tenei mo te Pire a to tatou Kawanatanga tenei i whakaaro ai, otira ma koutou ma nga upoko maha e whakahere nga mea e rite ana ki o koutou ake whakaaro hei painga mo te iwi Maori, me nga toenga whenua.

Appendix I.

Porangahau, 17 Mei, 1898.

Ko te ripoata tenei a enei iwi, a enei hapu, a te komiti o te whakamaharatanga, mo te Pire a te Kawanatanga, i tukua mai nei ki nga iwi, ki nga hapu, ki nga reo o Aotearoa me Te Waipounamu, i whakatakototia mai nei e te Pirimia, i roto i te tau o te Tiupiri whakamaharatanga mo nga tau o te Kuim Wikitona, e noho ana, i runga i te torona, o ona tupuna. Koia tenei ka tukua atu nei ta matou whakamarainatanga, e mau ake, i raro nei. Ki te Tiamana, ki nga mema honore e noho nuihui ana i runga i to ratou mana, i roto i to Paremete o te Kotahitanga —

- I runga i nga tikanga o tenei Ture me roherohe a takiwa te Koroni nei.
Rupu Apiti.—Ko ta matou rohe tenei. I timata i Waimata ka ahu ki te Kape, ka mau ki te Rakautunaha ka whati ki te Rawhiti, ka mau ki te Tuturewa—ka mau ki te Hora a Te Hewai. Ka mau ki te kauru o Taurekaitai, ka ahu ki raro o Taurekaitai. Ka mau mai ki te Waikareao, ka mau atu ki Paraeroa, ka mau atu ki te matamata o Parimahu, ka puta ki te moana. Ka ahu ki te tonga ka mau ki te ngutu awa o Porangahau, ka mau ki te ngutu awa o Whangaehu ka mau ki te Poroporo, ka mau kite ngutu awa o Tautane ka tutuki ki Waimata ki te timatatanga.
- Me whakatu he Poari whenua Maori mo ia takiwa mo ia takiwa. Ko nga mema mo taua Poari ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna me etahi Pakeha tokorua ma te Kawana raua e whakatu, me etahi Maori tokorua me ata pooti raua mo nga tau e toru e nga tangata Maori no ratou nga whenua Maori i roto i ia o aua takiwa.
Kupu Apiti.—E whakakorea atu ana tenei wahi o te rarangi, te ingoa Komihana. Engari me tu kia rua nga mema Pakeha kia rua nga mema Maori. Ko te komiti poraka ki raro i a ratou. Ko aua mema Maori no roto ake i taua rohe, me te komiti poraka hoki.
- Me utu nga mema o te Poari nga Pakeha nga Maori ki nga utu tau me era atu utu hoki e whakaaetia e te Paremete i ia wa i ia wa. Kua paahitia tenei rarangi i runga ano i tona ake tikanga.
- Me tu ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana mo te Poari i runga i tona tuunga Komihana, engari me whai pooti whakatau anake ia, a ki te ngaro atu ia me whakatu e ia tetahi o nga mema Pakeha hei Teputi. Tiamana.
Kupu Apiti.—E whakakorea atu ana tenei wahi o te rarangi, te ingoa Komihana kua tu hei Tiamana engari me tu ia hei Tumuaki mo nga Poari katoa o te koroni. Engari me tu ko tetahi o nga mema Pakeha hei Tiamana. Ki te ngaro atu taua Tiamana i runga i te mate, i nga raruraru nui ranei i pa ki a ia me tu tetahi o aua mema Pakeha hei Teputi Tiamana.
- Me whai pooti te Teputi Tiamana pera me era atu mema, me te pooti whakatau hoki. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- Ka whai koramate Poari ina ka noho nga mema e toru, engari kia kotahi o ratou maha atu ranei me Maori. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- E kore te Ture e whakakore i te mana mema i te tau 1878 e pa ki nga mema Maori o te Poari. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- Ko te whakaaetanga kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i etahi takiwa e taea ana i runga i te peneitanga ara, ka taea e te Kawana te whakamana i runga i te pitihana a etahi tangata kia rua tekau maha atu ranei o nga tangata no ratou nei te whenua. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- I te taenga o te pitihana ki te Kawana, me perehi e ia ki roto ki te *Gazette* me te *Kahiti*, me tono hoki kia whakaaturia mai nga kupu whakahe. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona tikanga.
- Ki te puta te kupu whakahe o nga tangata rua tekau o era atu o nga tangata Maori no ratou te whenua ki te pitihana, me whakatau taua mea i runga i te pooti a nga tangata katoa no ratou te whenua.
Kupu Apiti ki te No. 10.—E whakahengia atu ana tetahi wahi o tenei rarangi, te kupu pooti, engari me whakatau i runga i te kaha o o ratou take.
- A te whakaaetanga kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i tetahi takiwa, me tau nga whenua ki te Poari, me te whai mana ano o nga riana me era atu taunaha e tika ana i runga i to te Ture tikanga, ko te tikanga o tenei kupu whenua Maori, he whenua papatipu me era atu whenua a nga Maori,

haunga ia nga whenua kua hokona e ratou i te Karauna i te Pakeha ranei, whenua ranei e tau nei nga tikanga o nga Ture e whai ake nei ki runga.

Kupu Apiti ano mo te No. 11.—E whakakorea atu ana tetahi waahi o tenei rarangi, me tau nga whenua ki te Poari, engari me tau nga whakahaerenga o nga whenua ki te Poari: "Te Ture mo nga Takiwa Ngawha, 1888"; "Te Ture Whenua Rahui i Poutini me Whakatau, 1887"; "Te Ture Whakatau Rahui o te Tai Hauauru, 1892"; me "Te Ture Taone Maori, 1895."

- Ka whai mana te Poari ki te riihi i nga whenua Maori mo te wa kia kaua e neke ake i te rua tekau ma tahi nga tau me te whakauru, mo te kore whakauru ranei i te kupu whakaae kia whakaroaina te riihi mo tetahi atu wa kia kaua e neke atu i te rua tekau ma tahi nga tau i raro i nga tikanga o nga huarahi whakahaere, kei ta te Poari e whakaaro ana e tika ana te ritenga. Kua paahitia tenei rarangi.
- B kore e taea te hoko te whenua i roto i te tahi takiwa kua whakaaetia kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i muri iho i tenei, haunga ia te mahi whakaoti i etahi tikanga mo te hoko i timataria i runga i to te ture ritenga i mua i te paahitanga. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- E whai mana ana te Poari ki te wehe i etahi whenua hei, wahi mahinga, hei wahi nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua i runga i nga tikanga me nga ritenga e whaka arohia ana e ratou e tika ana, me te wehe hoki i etahi whenua hei urupa, hei tuunga kura, he tuunga whare karakia, mo etahi atu tikanga ranei e pai ana mo te katoa. Kupu apiti, kua whakaurua atu tenei kupu, ma te whakaae ra ano o te komiti poraka ka whai mana ai nga tikanga o tenei rarangi.
- I te tukunga whenua Maori i runga i te riihi, me matua whakahaere te Poari i te tikanga mo nga tono riihi a nga tangata Maori mo ratou te whenua. Kua paahitia te rarangi i runga i tona ake tikanga.
- Ka ahei te Poari ki te whakahaere tikanga mo te tuku whenua Maori ki te Kuini mo te mahi mama i runga i nga tikanga o "Te Ture Maina, 1891," ko nga moni e puta mai ana i nga whenua pera katoa i runga i te mahi maina me utu atu e te kai-whakahaere o te whenua mahi koura ki te Poari, hei painga mo nga tangata no ratou te whenua. Kua paahitia tenei rarangi, engari ka whakaurua atu tenei kupu, ma te whakaae ra ano o te komiti poraka me nga mema o te Poari ka whai mana ai nga tikanga o tenei rarangi.
- Ka ahei te Poari ki te whakahaere moni i runga i te mahi hanga, whakapai hoki i nga rori, tiriti, me te mahi run, me te whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata, mo era atu tikanga ranei e ahei ana kia whakahaerea i runga i nga tikanga o tenei Ture o nga huarani whakahaere Kua paahitia tenei rarangi, engari ka whakaurua atu tenei kupu, ma te whakaae ra ano o te komiti porak me nga mema o te Poari ka whai mana ai nga tikanga o tenei rangi.
- Ea tau era atu mana ki runga ki te Poari e whakataua ana ki runga ki a ratou e nga huarahi whakahaere. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- Ka pena ano te mana whakahaere o te Poari ki runga ki nga whenua kua whakatua ki a ratou me nga mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kai riiwhi, whakatau i te nui o te paanga o ia tangata o ia tangata, me te mahi whakatu kai-tiaki mo nga tangata no ratou te whenua i hapa nei ratou i runga i to te ture ritenga. Kua paahitia tenei rarangi, engari e whakahengia ana te kupu (hana) e whakatikaia ana ki tona tikanga i (pa) nei ratou i runga i to te Ture ritenga.
- Ko nga moni e puta mad ana ki te Poari i runga i nga whenua Maori me whakahaere i runga i enei ritenga, ara: (1) Hei utu i te mahi whakahaere; (2) hei whakaea i nga mokete me nga riana e tau ana kia utua; (3) hei utu i nga moni toenga ki nga tangata no ratou te whenua i runga te ritenga o to te tangata paanga. Kua paahitia tenei rarangi i runga ake i tona tikanga.
- E kore e taea e te tangata nona te whenua, te tuku i tona paanga ki tetahi whenua Maori i roto i te tahi takiwa i whakaaetia kia whakahaerea Te Ture nei i roto, heoi kau te tuku e taea ko te tuku a wira ki tetahi atu Maori. Kua paahitia tenei rarangi, engari me tuku a wira i a ia ano e toitu ana i tona oranga i waenganui i te iwi.
- E kore te whenua Maori i roto i te takiwa pera e taea te rnuru te hoko ranei mo te nama. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- Ka ahei te Poari ki te nama i etahi moni i Kawanatanga, neke ake i te £5,000 i roto i tetahi tau mo te mahi hanga rori, mahi ruri, me te whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata. Kua paahitia tenei rarangi i runga i tona ake tikanga.
- I runga i te tono a nga Maori no ratou te whenua e wha tikanga ana, ka ahei te Poari ki te nama i etahi moni i te Kawanatanga, neke ake i te £5,000, i roto i etahi tau, hei whakaea i nga mokete i etahi atu taunaha ranei i tau ki runga ki nga whenua i te wa i whakaaetia kia whakahaerea te Ture nei i roto me etahi moni neke ake i te £1,000 hei utu i nga nama tarewa a nga tangata Maori no ratou te whenua. Kua paahitia tenei rarangi i runga ano i tona ake tikanga.
- Ko nga moni he mea pera te nama i te Kawanatanga, me whakahoki mai me te apiti atu i te moni hua, kia rima nga pauna i roto i rau i runga i te ritenga utu i etahi moni, he mea ata whakarite te nui i roto i ia tau i ia tau, mo te wa neke ake i te 42 nga tau, a ko aua utu tau ra, i me tango mai i roto i nga moni e puta

mai ana mo nga tangata Maori no ratou te whenua i nama nei aua moni ra mo ratou. Kua paahitia tenei rarangi, engari e whakaurua atu ana tenei kupu, me hawhe te moni hua, kia rua pauna tekau hereni i roto i te rau mo te rima mano pauna.

- Ko nga hoko a te Karauna kaore i whakaotia me nga whakahaerenga a nga tangata noaiho i timataria i runga i to te ture ritenga, a i taea hoki kia whakaotia i runga i to te ture ritenga me kaua i paahitia tenei Ture, ka ahei kia whakaotia atu ki te Poari i roto i nga takiwa i whakaaetia kia whakahaerea te Ture nei i roto. Kua paahitia tenei rarangi i runga ano i tona ake tikanga.
- Ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te hanga i nga huarahi whakahaere e tau ana hei whakatutuki i nga tikanga o tenei ture.

Kupu Apiti.—Ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te whakaae ki te tono atu a nga Poari kia mahia mai etahi ture hei whakakaha i aua Poari, hei whakapumau hoki i tenei Ture katoa mo ake tonu atu. Ko tahi huinga o nga Poari i roto i te tau. Ko nga rarangi katoa o tenei Ture me noho katoa te komiti poraka ki varo i nga mema o te Poari.

Appendix J. HE RIPOATA MA TE KOMITI O NGATIHINEURO MO TE PIRE A TE PIRIMIA O TE PAREMETE O TE KORONI.

- Me whakatu he poari whenua Maori mo ia takiwa mo ia takiwa, ko nga mema mo taua Poari ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna me etahi Pakeha tokorua ma te Kawana raua e whakatu, me etahi Maori tokotoru me ata pooti ratou mo nga tau e torn e nga tangata Maori no ratou nga whanua Maori i roto i ia o aua takiwa ra.
- Ka whai korama te Poari ina ka noho nga mema tokowha kia tokorua Pakeha kia tokorua Maori o ratou.
- Ko te whakaetanga o te komiti poraka o nga tangata no ratou te whenua kia whakahaerea nga tikanga o te nei Ture i roto i etahi takiwa e taea ana i runga i te peneitanga, ara ka taea e te Kawana te whakamana i runga i te pitihana a etahi tangata kia rua te kau maha atu ranei o nga tangata no ratou te whenua.
- A te whakaaetanga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua kia whakanaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i tetahi takiwa, me tau nga whenua Maori ki te Poari me te whai mana ano o nga riana me era atu taunaha e tika ana i runga i to te Ture tikanga. Ko te tikanga o tenei kupu whenua Maori, he whenua papatupu me era atu whenua a nga Maori haunga ia nga whenua kua hokona e ratou i te Karauna i te Pakeha ranei, whenua ranei e tau, nei nga tikanga o te Ture e whai ake nei ki runga.
- Ka whai mana te Poari i runga i te whakaae a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua ki te riihi i nga whenua Maori mo te wa kia kaua e neke ake i te rua tekau ma tahi nga tau, me te whakauru me te kore whakauru ranei i te whakae kia whakaroaina te riihi mo te tahi atu wa kia kaua e neke atu i te rua tekau m tahi nga tau i raro nga tikanga o nga huarahi wakahaere kei ta te Poari e whakaaro ana e tika ana te ritenga.
- E whai mana ana te Poari i runga i te whakaritenga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua ki te wehe i etahi whenua hei wahi mahinga hei wahi nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua i runga i nga tikanga me nga ritenga e whakaaroohia ana e ratou e tika ana me te wehe hoki i etahi whenua hei urupa, hei tuunga kura, hei tuunga whare karakia, mo etarhi atu tikanga ranei e pai ana mo te katoa.
- Ka ahei te Poari i runga i te whakaetanga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua ki te whakahaere tikanga mo te tuku whenua Maori ki te Kuini mo te mahi maina i runga i nga tikanga o "Te Ture Maina, 1891," ko nga moni e puta mai ana i nga whenua pera katoa i runga i te mahi maina, me utu atu e te kai-whakahaere o te whenua mam koura ki te Poari hei painga mo nga tangata no ratou te whenua.
- Ka ahei te Poari i runga i te whakaetanga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua ki te whakahaere moni i runga i te mahi hanga, whakapai hoki i nga rori, tirti me te mahi ruri, me te whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata, me era atu tikanga ranei e ahei ana ki te whakahaere i runga i nga tikanga o tenei Ture o nga huarahi whakahaere ranei.
- Ko nga moni e puta mai ana ki te Poari i runga i nga whenua Maori i runga i te whakaetanga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua, me whakahaere i runga i eneiritenga, ara: (1) hei utu i te mahi whakahaere; (2) hei whakaea i nga mokete me nga riena e tau ana kia utua; (3) hei utu i nga moni toenga ki nga tangata no ratou te whenua i runga i te ritenga o to te tangata paanga.
- Ka ahei te Poari i runga i te whakaetanga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua ki te nama i etahi moni i te Kawanatanga neke ake i te £5,000 i roto i etahi tau mo te mahi hanga rori, mahi ruri, me te whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata.
- I runga i te tono a nga tangata Maori no ratou te whenua e whai tikanga ana ka ahei te Poari i runga i te whakaetanga a te komiti poraka o nga tangata no ratou nga whenua ki te nama i etahi moni i te Kawanatanga neke ake i te £5,000 i roto i tetahi tau hei whakaea i nga mokete i etahi, atu taunaha ranei i

tau ki runga ki nga whenua i te wa i whakaaetia kia whakahaerea te Ture nei i roto, me etahi moni neke ake i te £1,000, hei utu i nga nama tarewa a nga tangata Maori no ratou te whenua.

WIREMU PIKAI,

Te kai-whakatakoto ki runga ki te tepu o te Komiti.

Appendix K. WHAKARAPOTOTANGA I NGA TIKANGA O TE TURE TIAKI WHAKAHAEРЕ HOKI I NGA WHENUA MAORI.

- I runga i nga tikanga o tenei Ture, me roherohe a takiwa te koroni nei ara: Ma ia iwi ma ia iwi e roherohe a takiwa mo ratou ake ano.
- Me whakatu he Poari whenua Maori mo ia takiwa mo ia takiwa, ko nga mema mo taua Poari, ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna, me tetahi Pakeha kia kotahi, ma te Kawana e whakatu, me etahi Maori kia tokotoru, me ata pooti ratou mo nga tau e toru e nga tangata Maori no ratou nga whenua Maori i roto i ia takiwa i ia takiwa, a me tino whakatuturu tonu hei tikanga te whakatu mema Maori mo te Poari i ia toru tau, i ia toru tau.
- Me tu ko te Komihana o nga Whenua o te Karauna hei Tiamana mo te Poari, i runga i tona tuunga Komihana. Engari me whai pooti whakatau anake ia, a ki te ngaro atu ia, me whakatu e ia te mema Pakeha hei Teputi Tiamana.
- Me whai pooti te Teputi Tiamana. Pera me era atu mema me te pooti whakatau hoki.
- Ka whai koarama te Poari, ina ka noho nga mema e toru. Engari kia kotahi me Pakeha, kia tokorua me Maori.
- Me pa te Ture whakakore mema o te 1878 ki nga mema Maori o te Poari.
- Ko te whakaaetanga kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i etahi takiwa e taea ana i runga i te peneitanga, ara: Ka taea e te Kawana te whakamana i runga i te pitihana a etahi tangata kia rua tekau maha atu ranei o nga tangata no ratou te whenua.
- I te taenga o te pitihana ki te Kawana. Me perehi e ia ki te *Gazette* me te *Kahiti* me te tono hoki kia whakaaturia mai nga kupu whakahe.
- Ki te puta nga kupu whakahe o nga tangata e rua tekau o era atu o nga tangata Maori no ratou te whenua ki te pitihana. Me whakatau taua mea i runga i te pooti a nga tangata katoa no ratou te whenua. Me whai mana enei tikanga e mau nei i te tekiona 8, tekiona 9, tekiona 10, ki nga whenua motuhake, i pitihanatia nei e nga tangata e pa ana ki taua poraka. A kaua e pa ki katoa o te whenua e takoto ana i roto i taua rohe kua taka nei kei raro i te Poari a ko nga panui whakahe ki te pitihana me whakaroa atu te takiwa kia kaua e nuku atu i te ono tekau ra.
- A te whakaaetanga kia whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i tetahi takiwa, me tau nga whenua Maori e whakaaetia e nga Maori ki te Poari, me te whai mana ano o nga taunaha e tika ana i runga i to te ture ritenga, ara, nga taunaha anake kua puta nei i roto i te Kooti Whenua Maori i mua atu o te paahitanga o tenei Ture. Te tikanga o tenei kupu whenua Maori, he whenua i papatupu, me era atu whenua o nga Maori, haunga ia nga whenua kua hokona e ratou i te Karauna i te Pakeha ranei, whenua ranei e tau nei nga tikanga o nga true e whai ake nei ki runga: (1) "Te True mo nga Takiwa Ngawha, 1881"; (2) "Te Ture Whenua Rahui i Poutini me Whakatu, 1887"; (3) "Te True Whakatau Rahui o te Tai Hauauru, 1892"; me "Te True Taone Maori, 1895."
- Ka whai mana te Poari ki te riihi i nga whenua Maori mo te wa, kia kaua e neke ake i te rua tekau ma tahi nga tau, me te whakauru, me te kore whakauru ranei i te kupu whakaae kia whakaroaina te riihi mo tetahi atu wa ki kaua e neke at a i te rua tekau ma tahi nga tau, i raro i nga tikanea o nga huarahi whakahaere. Kei ta te Poari e whakaaro ana e tika ana te ritenga. Engari, e kore nga a tikanga o tenei tekiona e pa atu ki nga whenua kua riihitia i mua atu i te paahitanga o tenei Ture, e takoto ana kei roto i tetahi takiwa kua rohea i raro i nga tikanga o tenei Ture, me era atu whenua e whakapaia ana, kua whakapaia ranei e nga Maori e nohoia ana e ratou, e taka ana he hipi, he kau me era atu taonga a te iwi Maori kei runga, kua taiepatia, e timata ana ranei ki te taiepa, kua whakatipuria ki te karaihe me era atu painga mo te whenua.
- E kore e taea te hoko he whenua i roto i tetahi takiwa kua whakahaerea nga tikanga o tenei Ture i roto i muri iho i tenei, haunga te mahi whakaotia i etahi tikanga mo te hoko, i timataria i runga i to te Ture ritenga i mua o te paahitanga o tenei Ture. A ko nga whenua pera, me tino wehe rawa atu nga hea o nga

- whenua kua hokoa tikatia, i runga i nga mana o nga Ture, i te wa i hokoa ai aua whenua.
- E whai mana ana te Poari ki te wehe i etahi whenua i runga i te whakaae a nga Maori no ratou te whenua. Me te ata tohutohu i nga rohe me te nui o nga eka me nga rohe e tika ana e pai ana mo ratou, hei rahui, hei wahi mahinga, nohoanga mo nga tangata no ratou te whenua. Me te wehe hoki i etahi whenua hei urupa, hei tuunga kura hei tuunga wharekarakia, me te rahui hoki i era atu whenua ngahere i waho atu i tenei hei puhanga manu, hei patunga tuna ranei.
- I te tukunga whenua Maori i runga i te riihi. Me matua whakahaere te Poari i te tikanga mo nga tono riihi e whakaaetia ana e nga tangata no ratou te whenua.
- Ka ahei te Poari ki te whakahaere tikanga mo te tuku whenua Maori ki a te Kuini mo te mahi maina, i runga i nga tikanga o "Te Ture Maina, 1891," ko nga moni e puta mai ana i nga whenua pera katoa, i runga i te mahi maina me utu atu e te kai-whakahaere o te whenua mahi koura ki te Poari, hei painga mo nga tangata no ratou te whenua.
- Ka ahei te Poari ki te whakahaere moni i runga i te mahi hanga, whakapai hoki i nga rori, tiriti, me te mahi whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata, me era atu tikanga ranei e ahei ana kia whakahaerea i runga i nga tikanga o tenei Ture o nga huarahi whakahaere ranei.
- Ka tau nga mana ki runga ki te Poari, e whakataua ana ki runga ki a ratou e nga huarahi whakahaere, ara, i nga mana anake kei roto i tenei Ture.
- Ka pena ano te mana whakahaere o te Poari ki runga ki nga whenua kua whakataua ki a ratou me nga mana whakahaere o te Kooti Whenua Maori mo runga i te mahi wehewehe, whakatu kai-riwhi, whakatau i te nui o te paanga o ia tangata o ia tangata i runga i nga whakariterite a nga tangata Maori no ratou aua whenua. Me te whakatu kai-tiaki mo nga tangata no ratou te whenua, i hapa nei ratou i runga i to te ture ritenga.
- Ko nga moni e puta mai ana ki te Poari i runga i nga whenua Maori, me whakahaere i runga i enei ritenga, ara: (1) Hei utu ite mahi whakahaere; (2) Hei whakaea mokete, me era atu mea e tau ana Ma utua; (3) Hei utu i nga moni toenga ki nga tangata no ratou te whenua i runga i te ritenga o to te tangata paanga.
- E kore e taea e te tangata nona te whenua te tuku i tona paanga ki tetahi whenua Maori i roto i tetahi takiwa i whakaaetia kia whakahaerea te Ture nei i roto. Heoi kau te tuku e taea. Ko te tuku a wira ki tetahi atu Maori.
- E kore te whenua i roto i te takiwa pera, e taea te muru te hoko ranei mo te nama.
- Ka ahei te Poari ki te nama i etahi moni i te Kawanatanga Ma kaua e iti iho i te mano pauna, kia kaua hoki e nuku atu i te tekau mano pauna, i roto i tetahi tau mo te mahi hanga rori, mahi ruri, me te whakatuwhera whenua i runga i te ritenga whakanohonoho tangata, a, ko aua moni i namaia nei, me tau iho ano ki runga ki te whenua, ki nga whenua ranei i whakapaua nei aua moni ki runga, a, manga moni ano e puta mai ana i aua whenua, i taua whenua ranei e whakaea aua moni i namaia ra.
- E whakakorea atu ana tenei tekiona e te tekiona rua-tekau-ma-toru e mau i runga ake nei.
- Ko nga moni he mea pera te namanga i te Kawanatanga me nga tikanga e mau nei i roto i te tekiona rua-tekau-ma-rima, e ahei ana hei whakaea i aua moni nama e mau ra i te tekiona ruatekau-ma-toru o tenei Ture, me utu atu ki te. Kawanatanga me nga moni hua e rima pauna i roto i te rau, i runga i te ritenga utu i etahi moni, he mea ata whakarite te nui i roto i ia tau i ia tau, mo te wa neke ake i te wha tekau ma rua nga tau. A ko aua utu tau ra me tango mai i roto i nga moni e puta mai ana mo nga tangata Maori no ratou te whenua i nama nei aua moni ra mo ratou.
- Ko nga hoko a te Karauna kaore i whakaotia me nga whakahaerenga a nga tangata noa iho i timataria i runga i me o te ture ritenga, a i taea hoki kia whakaotia i runga i o te ture ritenga, Kaua i paahitia tenei ture, ka ahei kia whakaotia atu ki te Poari i roto i nga takiwa i whakaaetia kia whakahaere te Ture nei i roto.
- Ka ahei te Kawana i roto i tona Kaunihera ki te hanga i nga huarahi whakahaere e tau ana hei whakatutuki i nga tikanga o tenei Ture, engari kaua e pa nga whakatutukitanga a te Kawana i roto i tona Kaunihera M te whakarereke i nga tekiona o tenei Tare, ki te whakauru mai ranei i etahi kupu ke atu, a muri atu ranei i te paahitanga o tenei Ture.

Appendix L.PETITION TO HER MAJESTY THE QUEEN.[Translation.]

Ki to matou Kuini atawhai ki a Kuini Wikitoria.

He mihi aroha atu tenei na to Iwi Maori o Niu Tireni ki a koe ki to matou whaea, kai awhina hoki i raro i nga whakaaetanga o te Tiriti o Waitangi.

Tena koe i raro ite atawhai o te Atua, nana nei ou ra i whakaroa e noho ana i runga i te Torona ou tupuna. A e tino tumanako ana matou o tamariki aroha kia whakaroaina atu ano ou ra e to tatou Matua i te rangi.

Ko Niu Tireni hoki to tamaiti tuatahi i whanau tnai nei i a koe i muri iho i nga ra o tou whaka-kuinitanga. A ka inoi atu nei hoki matou ki a koe kia atawhaitia e koe to iwi Maori e noho nei i enei Motu i raro ano i to

mana. He mea pai, he mea nui rawa hoki, hei tohu mo te roanga o ou ra e Kuini ana mo matou, kia pai koe ki te whakaae i tetahi tikanga rahui tuturu, e toe ai te morehu o ou matou whenua hei wai-u mo to iwi Maori ake, ake. Ina hoki o te timatanga mai ano o te Koroni tae mai ki naianei nui atu i te ono tekau miriona eka kua riro atu i te Pakena me te Karauna, e rima ano miriona eka nui atu iti iho ranei e toe ana ki to iwi Maori i naianei

Kei te hiahia o iwi Maori ki te mahi oranga ano mo ratou i runga i o ratou morehu whenua, i runga i nga huarahi mahi paamu, a ko nga wahi kaore e taea e matou te mahi, kei te whakaae matou ki te reti atu i runga i nga huarahi whakanohonoho tangata.

Engari kaore o iwi Maori e hiahia ana kia riro atu aua morehu whenua i o matou ringaringa, he mea kua tino mohio matou, heoi nei ano te wai-u mo matou me o matou uri, ake, ake.

Kaati, e rite ai tenei inoi ki a koe a o iwi Maori, me paahi rawa he ture hei tino kati, hei tino arai i te Pakeha noaiho me te Karauna kia mutu te hoko i o matou morehu whenua.

Kua kore hoki nga raruraru i oho ai nga ngakau o nga iwi e rua i nga ra o mua, kua noho pai i naianei i raro i to maru, penei hoki me nga tini iwi i raro i to mana, e tatua nei i te ao katoa.

Heoi, kia ora koe e te Kuini, ma te Atua koe e mauaaki, e tiaki, me to whanau, me au Minita me au kai-whakahere katoa i raro i to mana.

E IHOWA TOHUNGIA A TE KUINI.

Approximate Cost of paper.—Preparation not given; printing (1,000 copies), £825s. 6d